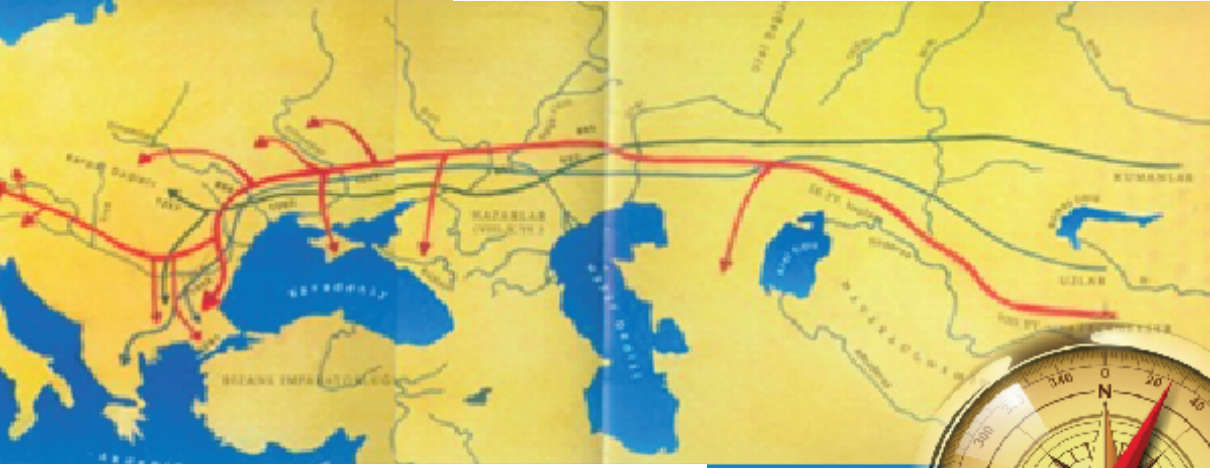

Siyasi ve Sosyo-ekonomik Açıdan

KARADENİZ'İN KUZEYİNDE VE BALKANLARDA TÜRKLER

(IV.-X. YÜZYIL)

Öner TOLAN

**Siyasi ve Sosyo-ekonomik Açidan
KARADENİZ'İN KUZEYİNDE VE BALKANLARDA
TÜRKLER
(IV.-X. YÜZYIL)**

Öner TOLAN

Copyright © 2023 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-6404-48-9

Cover Design: İbrahim KAYA

February/ 2023

Ankara / Turkey

Size = 16 x 24 cm

ÖNSÖZ

Doğu Avrupa bozkırları, Anadolu Yarımadası'yla birlikte Asya'dan Avrupa'ya ulaşan yolun iki ana güzergâhından birini oluşturmaktadır. Türkler de Avrupa'ya ulaşmak için bu iki yolu kullanmışlardır. Milattan sonraki birinci bin yıl içerisinde, Anadolu güzergâhı üzerinde İran ve Bizans gibi iki büyük engel bulunduğu için öncelikle Kuzey Karadeniz yolu kullanılıyordu. Bu durum ikinci binyıl ortalarına kadar aynı şekilde devam etmiştir. Ancak bu tarihten sonra Kuzey Karadeniz yolu kademeli olarak Ruslar tarafından kapatılınca ve Anadolu istikametindeki İran ve Bizans engelleri ortadan kalkıncadır ki Türkler son dönemlere kadar Avrupa'ya ulaşmak için ikinci yolu kullanmaya başladılar. Avrasya bozkırları bir geçiş yoluymuştu. Bu yolu kullanan Türkler hiçbir zaman burada kalıcı olmamış, yollarına devam ederek Karpatlar ve Balkanlara kadar ilerlemişlerdir. Türklerin bu ilerlemeleri de hep geniş kapsamlı siyasi ve sosyal sonuçlar doğurmuş ve Avrupa'nın siyasi tarihinde ve etnik şekillenişinde başlıca etkenlerden biri, hatta en önemlisi olmuştur.

Böylelikle Türkler, Doğu Avrupa ve Balkanlar'ın Erken Orta Çağ tarihini şekillendiren başlıca unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak öneminin aksine bu dönemin, Türk varlığı açısından yeterince araştırıldığı söylenemez. Biz de bu nedenle ilgili alana küçük de olsa bir katkı sağlamak amacıyla bölgenin Erken Orta Çağ dönemini bütünüyle ele alan bir çalışma yapmaya karar verdik. Yaptığımız çalışma giriş bölümü ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konumuzun kaynakları ile coğrafi sınırları içerisinde kalan bölgenin temel fiziki özellikleri incelenmiş, bu özellikler, bölgenin tarihine olan etkileri açısından değerlendirilmiş ve bölgenin IV. yüzyıla kadar olan tarihi hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, konunun kronolojik sınırları içerisinde kalan dönemde bölgede hâkimiyet kurmuş Türk devletlerinin siyasi faaliyetlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda Hunlar, Avarlar, Bulgarlar ve Peçenekler ayrı başlıklar altında ve kronolojik sıra gözetilerek anlatılmıştır. İkinci bölümde, bölgede varlığını sürdürmüş Türk devletlerinin kültür ve medeniyetleri anlatılmıştır. Konu, siyasi teşkilat, ekonomi ve toplum üst başlıkları altında, yazılı kaynaklarda çok az olan bilgilere son dönemde ortaya çıkan arkeolojik veriler de eklenerek incelenmiştir. Üçüncü bölümde Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlardaki Türk varlığının tarihteki yeri ve önemi ile günümüze kalan mirası değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2014 yılında "*Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk Varlığı (IV.-X. Yüzyıl)*" başlığı ile hazırlanan doktora tezinin yayınlanmış hali olan bu çalışmada emeği olan, yardımlarını esirgemeyen başta danışman hocam Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN ve değerli hocalarım Prof. Dr. Osman Karatay ve Doç Dr. Sezgin Güçlüay'a teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Aralık-2022

Dr. Öğr. Üyesi Öner TOLAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1
1. Konu ve Kaynaklar	1
1.1. Konu.....	1
1.2. Kaynaklar.....	7
1.2.1. Kronikler	7
1.2.2. Arkeolojik Kaynaklar.....	13
1.2.3. Modern Araştırmalar.....	14
2. IV. Yüzyıla Kadar Kuzey Karadeniz ve Balkanlar.....	15
2.1. Coğrafya.....	15
2.1.1. Kuzey Karadeniz.....	15
2.1.2. Balkanlar	19
2.2. Tarih.....	24
2.2.1. Kuzey Karadeniz.....	24
2.2.1.1. Kimmerler	25
2.2.1.2. İskitler	28
2.2.1.3. Sarmatlar	32
2.2.2. Balkanlar	36
BİRİNCİ BÖLÜM	44
1. KARADENİZ'İN KUZEYİNDE VE BALKANLARDA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ.....	44
1.1. Hunlar	44
1.1.1. Hunların Menşei.....	44
1.1.2. Hunların Karadeniz'in Kuzeyinde Ortaya Çıkışı.....	49
1.1.3. Attila Dönemi.....	56
1.1.4. Attila'dan Sonra Hunlar	64
1.2. Avarlar	67
1.2.1. Avarların Menşei	67
1.2.2. Avarların İlk Ortaya Çıkışı ve Orta Tuna'da Güçlenmeleri ...	70
1.2.3. İstanbul Kuşatması ve Avar Gücünün Zayıflaması	86
1.2.4. Frank Savaşları ve Avarların Sonu	94
1.3. Oğurlar ve Bulgarlar	98
1.3.1. Büyük Bulgar Devleti	106
1.3.2. Tuna Bulgar Devleti.....	109
1.3.2.1. Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devleti'nin Kuruluşu	109
1.3.2.2. Tervel Han ve Devletin Güçlenmesi.....	112
1.3.2.3. Kurum Han Dönemi.....	119
1.3.2.4. Omurtag Han Dönemi.....	125

1.4. Peçenekler	129
1.4.1. Peçenek Tarihinin İlk Dönemi	129
1.4.2. Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler	131
1.4.3. Balkanlarda Peçenekler.....	140
İKİNCİ BÖLÜM	149
2. KUZEY KARADENİZ VE BALKAN TÜRK DEVLETLERİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET	149
2.1. Devlet Teşkilatı	152
2.1.1. İdare	152
2.1.2. Ordu	160
2.2. Ekonomi	171
2.2.1. İktisadi Gelir Kaynakları.....	172
2.2.2. Hayvancılık	176
2.2.3. Tarım.....	179
2.2.4. Ticaret	181
2.3. Toplum	185
2.3.1. Yaşam Tarzı	185
2.3.2. Yerleşim Yerleri.....	192
2.3.3. Din.....	201
2.3.4. Yazı.....	208
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	212
3. KARADENİZ'İN KUZEYİNDE VE BALKANLARDA TÜRK İZLERİ	212
3.1. Kuzey Karadeniz ve Balkan Tarihinde Türkler	212
3.2. Türk Varlığının Günümüze Yansımaları	216
SONUÇ	223
KAYNAKLAR	230
EKLER: Haritalar	242

KISALTMALAR

AOASH	: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
Bkz.	: bakınız
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BZ	: Byzantinische Zeitschrift
C.	: Cilt
CAJ	: Central Asiatic Journal
çev.	: Çeviren
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
JAOS	: Journal of the American Oriental Society
JRAS	: Journal of the Royal Asiatic Society
krş.	: karşılaştırmız
md.	: madde
ODB	: The Oxford Dictionary of Byzantium
s.	: sayfa
S.	: Sayı
trz.	: tarihsiz
vd.	: ve devamı
vol.	: Volume

GİRİŞ

1. Konu ve Kaynaklar

1.1. Konu

Bilindiği üzere, tarihte kurulmuş en güçlü ve en uzun ömürlü devlet olarak kabul edilen Roma İmparatorluğu'nun bölünmesine ve batı yarısının yıkılmasına dolaylı olarak; doğu yarısının yıkılmasına ise doğrudan Türkler sebep olmuştur. Batılı bilim adamlarının, bir çağın sonu ve diğer bir çağın başlangıcı olarak kabul edecek kadar önemli buldukları, Kavimler Göçü ve Batı Roma'nın yıkılışı - Doğu Roma'nın yıkılışı da eşit önemde addedilir - gibi hadiselerde başlıca rol oynayan unsur, Türklerin Kuzey Karadeniz üzerinden Avrupa'ya yaptıkları göç hareketleridir. IV. yüzyılın sonlarında önceki döneme göre farklı bir boyut kazanan bu hareket, önüne kattığı diğer kavimleri de sürükleyerek çok daha geniş çaplı siyasi hadiselerle sebep olmuştur. Ancak bunlar, sadece Türk ilerleyişinin ilk sonuçlarıydı. Roma için Türk tehlikesi batı kısmı yıkıldıktan sonra da devam etti. Balkanlara kadar nüfuzlarını genişleten Türk devletleri, buradan Bizans İmparatorluğu'nun merkezine defalarca kuşatma harekâtları düzenlediler. Türklerin Balkanlardaki varlığı, İran'ın doğudaki varlığı ile birlikte yüzyıllarca Bizans İmparatorluğu'nun dış siyasetinin odağındaki iki ana meseleden biri olmuştur. Öte yandan Türkler, bu hareketleri ile aynı zamanda Avrupa'nın etnik şekillenişinin de temelini oluşturdular. Dolayısıyla Türklerin Erken Orta Çağ döneminde Avrupa içlerine doğru yaptıkları göçler dönemin tarihinin en önemli hadiselerinden birini oluşturmaktadır.

Diğer taraftan Doğu Avrupa'ya giren her Türk kavmi yoluna devam ederek Tuna'yı geçmiş ve Balkanları nüfuzu altına almıştır. Stratejik konumu dolayısıyla Balkanlar, bölünmüş Roma İmparatorluğu'nun her iki başkentini de tehdit edebilecek çok önemli bir mevkide bulunmaktaydı. Bu nedenle Roma Devleti bölünmeden önce bile sürekli Tuna sınırlarını güvence altına almaya uğraşmış, sınır kaleleri kurmuş ve savunma hatları inşa etmiştir. Nihayetinde Balkanlar ve Tuna sınırı imparatorluğun güvenliği için en hassas bölgeyi oluşturmaktaydı. İşte bu hassas bölgede incelediğimiz dönem içerisinde tarihin gidişatını etkileyen en önemli unsur Türkler olmuştur.

Ancak önemine rağmen Türk tarihinin bu kısmı yeterince araştırılmamıştır. Birkaç Macar bilim adamının gayretli çalışmaları ve son yıllarda Türkiye'de bu yönde yapılan sayısı az fakat önemli bazı bilimsel çalışmalar haricinde Erken Orta Çağ Avrupa Türk tarihi ile ilgili çalışmalar genelde batılılar tarafından yapılan çalışmalardır. Türkiye'de bu alandaki en önemli araştırma Akdes Nimet Kurat'ın, 1972 tarihli *IV.-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı monografisidir ve hâlâ daha değerini muhafaza etmektedir. Aynı bilim adamının, konunun belli kesitlerini ele alan hususi makaleleri de bulunmaktadır. Son dönemde konuyu bütünüyle ele alan ama özet niteliğinde bir çalışma Omeljan Pritsak tarafından

yapılmıştır. *Türkler* ansiklopedisinde yayınlanan makale “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebeleri” adını taşımaktadır. Bir diğer çalışma yine özet niteliğinde olan ama bilinenlerden çok bilinmeyenlere değinen Osman Karatay’ın “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları, Altın Orda Öncesi Dönem” adlı makalesidir. Aynı yazarla birlikte Serkan Acar’ın editörlüğünü yaptığı *Doğu Avrupa Türk Tarihi* adlı çalışma ise konunun bütününe kapsayan son dönemdeki en önemli çalışma olmakla birlikte tek bir yazarın kaleminden çıkmayan, her bir bahsin alanının uzmanı kişiler tarafından yazılmış makalelerin toplamından oluşan bir eserdir. Bunlar dışında kalan ve dönemin belli kesitlerini hususi olarak ele alan monografik çalışmalar aşağıda ayrıca ele alınacaktır. Bunların dışında konu ile ilgili yapılmış çalışmaların çoğu batılı bilim adamları tarafından ortaya konmuş olup, bunlar bölgedeki Türk varlığını ikinci plana atma eğilimindedirler. Gerek mevcut taraflı bakış açısının düzeltilmesi ve gerekse Türk tarihinin her döneminin tam olarak aydınlatılması ve bir bütünlük içerisinde ele alınması açısından Türklerin bu bölgedeki varlıklarının ve etkilerinin tam olarak ortaya konması bilimsel olarak gereklilikten öte bir zorunluluk halidir. Bu zorunluluk aynı zamanda çalışmamızın temel amacını da oluşturmaktadır. Konuyu incelemeye başlamadan önce anlatımda takip edilen yol ve içerik hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

Yukarıda çerçevesini çizmeye çalıştığımız konu ile ilgili az sayıdaki çalışmaya bir yenisini eklemek amacıyla ve küçük de olsa bir katkı sağlamak umuduyla biz de çalışmamız için “Karadeniz’in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türkler (IV.-X. Yüzyıl)” konusunu seçmiş bulunuyoruz. Tarihi hadiselerle zaman ve mekân sınırı koymak her zaman kolay olmamaktadır. Bu durum bizim konumuz için de geçerlidir. Türklerin, Karadeniz’in kuzeyinde ve Balkanlardaki varlığı açısından IV. yüzyılın son çeyreğinde başlayan Hun akınları bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bu nedenle konumuzun kronolojik başlangıç noktası olarak bu tarihi saptamış bulunuyoruz. Ancak öncesi olmakla birlikte bizim konumuz için belirlediğimiz bu tarihten itibaren mevcut olan Balkanlardaki Türk varlığı, neredeyse kesintisiz olarak günümüze kadar devam etmiştir. Bu süreç, tek bir araştırmada bütünüyle değerlendirmek için çok uzun bir zaman dilimini kapsadığından kronolojik olarak bir sınırlama yapma zorunluluğu doğmuştur. Bu nedenle konunun üst zaman sınırı olarak da X. yüzyılı tespit etmiş bulunuyoruz. Ancak burada, X. yüzyılı Doğu Avrupa’da, XI. ve XII. yüzyılı Balkanlarda geçmiş olan Peçenek tarihini, bu zaman sınırlaması ile yarıda bırakmak uygun olmayacağı için üst zaman sınırını biraz esneterek konu bütünlüğünü korumaya çalıştık.

Benzer zorluklar mekânsal sınırlamalar için de geçerlidir. Bu noktada bir kriter belirlemek amacıyla, I. Zimonyi’nin de vurgulamış olduğu tarihi bir olguyu dikkate aldık: “*Orta Asya’dan Avrupa’ya yapılan büyük göç hareketleri sonucunda kurulan güçlü devletlerin daima iki ana merkezi olmuştur. Bunlardan birincisi Aşağı İdil bölgesi diğeri ise Karpatlar havzası*

ile Balkanlardır.” Burada hem Doğu Avrupa tarihini ve hem de Balkanlar tarihini ilgilendiren merkez Karpatlar-Balkanlar bölgesidir. Bu bölge merkezli kurulan devletler her iki coğrafyanın – Kuzey Karadeniz ve Balkanlar - tarihini büyük ölçüde etkilemiştir. Aşağı İdil bölgesinde kurulan siyasi teşekküller ise batıya doğru ilerlemediğinden, dolayısıyla da Balkanlara fazla nüfuz edemediğinden ve tarihsel olarak Kuzey Kafkasya bölgesi tarihinin organik bir parçası olduğundan burada kurulan Türk devletlerini çalışmamızın dışında tuttuk. Bu nedenle Sabirler/Suvarlar, Hazarlar, İdil Bulgarları gibi Türk devletlerini konumuza dâhil etmedik. Bu kısıtlama nedeniyle çalışmanın adında, “Doğu Avrupa” yerine “Karadeniz’in Kuzeyinde” coğrafi ifadesini kullandık.

Öte yandan incelediğimiz bölgenin batı ucuna da mekânsal bir sınır çizmek mümkün olmamıştır. Zira konumuz dâhilinde yer alan Hunlar ve Avarlar bahsinde, ilgili devletlerin hâkimiyet alanları coğrafi olarak “Orta Avrupa” diye tanımlanan bölge içerisindeki Karpat havzası ve onun ötesine kadar yayılmıştır. Adı geçen devletlerin bu bölgedeki faaliyetlerini konu dışı bırakmak tarihi bütünlük açısından mümkün olmayacağı için biz de belirlediğimiz coğrafi mekânı batıda biraz daha genişletmek zorunda kaldık. Zaten tarih bilimi doğası itibarıyla değişmez sınırlamalar kabul etmemektedir.

Araştırdığımız konuyu, tespit ettiğimiz zaman ve mekân sınırları içerisinde sadece “Türklerin Varlığı” açısından incelediğimiz için konu dışına çıkmamak ve çalışmanın hacmini büyütmemek amacıyla bazı hususlarda ayrıntıya inmeyip bunları ilgili çalışmalara havale etmeyi uygun gördük. Bunların başında etnik köken konusu gelmektedir. Bu konuya çok tartışmalı olduğu için sadece Hunlar ve Avarlar bahsinde özet olarak temas edilmiş, mevcut durum tespit edilip kanaat belirtilerek geçilmiştir. Aynı şekilde Türk devlet ve topluluklarında kaynaklarda adı geçen idareciler ve diğer şahıslar ile ilgili olarak bunların isimlerinin etimolojik açıklamaları, bazılarının kesin olmayan hükümdarlık süreleri, ayrıca bazı hadiselerin kesin olmayan tam gerçekleşme tarihleri vb. konularda ayrıntılı tartışmalara girilmeyip bunların genel kabul görmüş olan biçimleri esas alınmıştır. İhtilaflı konular ise ayrıca dipnotlarda belirtilmiştir. Yine Türkler dışındaki toplumların şahıs adları ve coğrafi yer isimleri için en çok kullanılan araştırma eserlerindeki yaygın biçimler benimsenmiştir. Aynı şekilde incelediğimiz Türk topluluklarının belirlediğimiz coğrafi sınırlar dışında kalan faaliyetlerine de –örneğin Hunların Anadolu ve Suriye üzerine seferleri – kısaca değinilerek ayrıntılar için kaynak göstermekle yetinilmiştir.

Çalışmanın içeriğinde ele alınan konular ile ilgili olarak da şu hususları vurgulamamız gerekmektedir. Öncelikle coğrafyanın, tarihin akışı üzerindeki rolü yadsınamaz. Bu nedenle yapılan bir tarih araştırmasında, coğrafya, dikkate alınması gereken en önemli unsurlardan biridir. Kuzey Karadeniz ve Balkanların coğrafi yapısına fiziki bir haritada üstünkörü bir göz atmak bile iki bölge arasındaki muazzam farklılığı görmek için yeterlidir. Daha yakından

bakıldığında fiziksel özellikler açısından birbirinin tam zıddı olan iki farklı bölge ile karşılaşılır. Biri olabildiğine engebeli, diğeri ise aynı oranda düz bir yapı sergilemektedir. Bu coğrafi şartlar bölgenin tarihi üzerinde birinci derecede etkili olmuştur. Üzerinde yaşayan toplumların siyasi, sosyal ve ekonomik yapıları da buna göre şekillenmiştir. Dolayısıyla bu coğrafyanın tarihinden bir kesiti incelemeye aldığımız bu çalışmada, konunun daha iyi anlaşılması amacıyla öncelikle bölgenin coğrafi şartları ve bu şartların tarihi gelişim içerisindeki rolleri ele alınarak incelenmiştir.

Aynı şekilde, bölgenin IV. yüzyıla kadar olan siyasi tarihi, Hun öncesi dönemin aydınlatılması ve tarihi devamlılık açısından göz ardı edilemez. Hunlar ortaya çıkana kadar Doğu Avrupa bozkırlarında Kimmerler, İskitler, Sarmatlar ve Gotlar siyasi varlık göstermişlerdir. Gotlar dışında hepsi Orta Asya kökenli olan bu kavimler bölgenin tarihi ve kültürüne önemli etkilerde bulunmuşlardır. Balkanlarda ise Roma hâkimiyeti dönemine kadar güçlü bir siyasi yapı ortaya çıkmamıştır. Antik Yunan medeniyeti daha çok kültürel etkileri ile ön plana çıkmaktadır. Bölgenin siyasi istikrarsızlığı daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

Konumuzun odak noktasını oluşturan Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlardaki Türk varlığının tam olarak anlaşılması için öncelikle Türklerin bölgedeki siyasi faaliyetlerinin tam olarak anlaşılması gerekmektedir. Hunların İdil nehrini geçmeleri ile yeni bir boyut kazanan süreç, incelediğimiz dönemin sonuna tekabül eden X. yüzyıla kadar neredeyse kesintisiz olarak devam etmiştir. Onların açtığı yolu takip eden diğer Türk kavimleri de aynı onlar gibi ulaştıkları noktada büyük siyasi ve sosyal meydana getirdiler. Bölgede ilk büyük siyasi teşekkülü oluşturan Hunlar, başta Gotlar olmak üzere diğer kavimleri de hareket ettirerek Avrupa'nın büyük bir karışıklık devresine girmesine ve Batı Roma'nın yıkılış sürecinin başlamasına sebep oldular. Bu hadiselerin etkileri Kuzey Afrika'ya kadar ulaşmıştır. Attila döneminde her iki Roma devleti için de en büyük tehlike Hunlar idi. Onun ölümünün ardından Hun birliği kısa sürede eski gücünü kaybederek dağıldı. Bir kısım Hunlar Karadeniz'in kuzeyine çekildiler ve orada Bulgarlarla karıştılar. Doğu Roma'yı vergiye bağlayan, Batı Roma'ya karşı yapılan harekâttan ise Papa'nın arabuluculuğu neticesinde vazgeçen Hunlar, kuşkusuz dönemin tarihine damgasını vurmuş en önemli siyasi teşekküllerden biriydi.

Hun devletinin dağılmasının ardından VI. yüzyılın ikinci yarısında aynı bölgede Avarlar ciddi bir güç haline geldiler. Avarlar, en büyük kağanları Bayan liderliğinde kısa süre içerisinde Orta Tuna bölgesine yerleştiler. Doğuda Bizans'la ve batıda Franklarla yaptıkları başarılı savaşlar neticesinde gittikçe hâkimiyet alanlarını genişlettiler. Avarlar, VI. yüzyıl sonu ve VII. yüzyıl başında defalarca Tuna'yı geçip Bizans'ın Balkan topraklarına akınlar yaptılar. Bu akınlar güneyde Selanik ve Dalmaçya kıyılarına kadar ulaşmıştır. Avarların Balkanlardaki faaliyetlerinin en önemli sonucu Slavların bu bölgeye kalıcı olarak yerleşmeleri oldu. Dolayısıyla Avarlar, Balkanlar'ın bugünkü

etnik yapısının oluşumunda birinci derece etkin bir faktör oldular. 626 yılında İran ordusuyla birlikte ve farklı etnik gruplardan oluşan kalabalık bir ordunun başında İstanbul'u kuşatan Avarlar, kuşatmanın başarısızlığa uğramasının ardından siyasi güçlerini yitirmeye başladılar. Karpatlar havzasında Avarların varlığı IX. yüzyıl başına kadar sürmüştü de siyasi olarak etkinliğini yitirmiş olan Avar Devleti bu tarihte Franklar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Orta Avrupa'da Avar varlığı devam ederken VII. yüzyılın son çeyreğinde, Karadeniz'in kuzeyindeki Büyük Bulgar Devleti'nin dağılışının ardından, Kubrat'ın oğlu Asparuh liderliğinde Aşağı Tuna bölgesine gelip yerleşen Bulgarlar, kısa sürede Balkanlarda etkin bir güç haline gelmeye başladı. Yazılı kaynaklar, Bulgarların, Doğu Avrupa coğrafyasında Avarlardan da daha önce var olduğunu göstermektedir. Bulgarlar, Bizans'tan gelen ilk saldırılara başarıyla karşı koyarak varlıklarını bu devlete kabul ettirdiler. Asparuh ve Tervel Han zamanlarında kuruluş ve teşkilatlanmalarını tamamlayan Bulgarlar bir süre iç karışıklıklar nedeniyle sessiz kalmışlarsa da IX. yüzyıl başında Kurum Han döneminde yeniden toparlanarak bölgenin en güçlü devleti Bizans'ı yenecek ve başkentini kuşatacak kadar güçlenmişlerdir. Ancak Kurum Han'dan sonra Bulgarlarda Slavlaşma ve Hristiyanlaşma süreci başladı. Boris Han döneminde Bulgarlar din değiştirdiler ve nihayetinde Slav kültürünün de etkisiyle Türklük özelliklerini tamamen kaybettiler.

Kuzey Karadeniz ve Balkan tarihinde önemli yeri olan bir diğer Türk kavmi, IX. yüzyıl sonlarında İdil nehrini geçen ve daha sonra Balkanlara kadar inip bütün Trakya'yı istila eden Peçeneklerdir. Batıya doğru hareketleri ile Macarların bugünkü yurtlarına gelip yerleşmelerine sebep olan Peçenekler, Karadeniz'in kuzeyinde buldukları dönemde bir yandan Rus Knezlerinin diğer yandan Bizans ve Bulgarların ittifak amacıyla müracaat ettikleri en önemli siyasi güç oldular. XI. yüzyılın başından itibaren Balkanlara inen ve ağırlık merkezlerini Tuna boylarına taşıyan Peçenekler, o dönem için Bizans'ın en büyük rakibi durumuna geldiler. Türklerin Anadolu'daki ilerleyişine de dolaylı olarak yardım eden Peçeneklerin varlığı XII. yüzyıl sonuna kadar devam etmiş ve bu tarihten sonra son bulmuştur.

Kuzey Karadeniz ve Balkan coğrafyasında, altı yüzyıllık bir dönem boyunca dört büyük siyasi teşekkül halinde varlıklarını sürdüren Türklerin, kültür ve medeniyetleri de siyasi tarihleri kadar önem arz eden bir konudur. Ancak dönemin yazılı kaynakları bu konuda çok az bilgi verirler. Mevcut arkeolojik buluntular da aynı şekilde yeterli bilgi sunmaktan uzaktır. Dolayısıyla oldukça kıt olan malzemelerden ancak genel bir çerçeve çizilebilmektedir. Bu konuda ilk göze çarpan nokta, bölgede hâkimiyet kurmuş olan Türk devletlerinin göçebe bir yaşam tarzı benimsedikleri ve siyasi ve sosyo-ekonomik yapılarının da buna göre şekillendiğidir. Devlet teşkilatları, kendileri de aynı yerden geldikleri için Orta Asya devletlerinin teşkilatıyla pek çok açıdan benzerlik göstermektedir. Göçebe devlet sistemlerinin temel özellikleri olan boylar ve boy birlikleri, ikili krallık, kut

anlayışı vb. özellikler Doğu Avrupa ve Balkan Türklüğünde de aynen tezahür eder. Aynı şekilde tek bir kağanın yüksek otoritesine dayanan idare sistemi de benimsenmiştir. Belki bu duruma uymayan tek toplum Peçeneklerdir. Onlar hakkında bilgi veren kaynaklar, böyle tek bir liderin hâkimiyeti altında birleşen boylar sisteminden bahsetmiyorlar.

İncelediğimiz dönem içerisinde en geniş bilgiye sahip olduğumuz alan askeri teşkilat konusudur. Bunun muhtemel sebebi, Türkler hakkında bilgi veren başta Doğu Romalı olmak üzere bütün tarihçilerin, bir şekilde savaş vesilesiyle Türklerle karşılaştıkları için daha çok bu alanda bilgi vermeleridir. Dolayısıyla kullanılan silahlar, savaş usulleri, ordu düzenleri gibi konularda detaylı bilgiler aktarmaktadırlar. Bu alan aynı zamanda arkeolojik bulgularla da en çok desteklenebilen bir alandır. Çünkü göçebe toplumlar savaşçılık özelliklerinden dolayı ölümlerini silahları ile birlikte gömmekte idiler. Askeri sistemde temel özellik olarak at kullanımı ve ok ve yay gibi hafif silahlar ön plana çıkmaktadır. Bu iki faktör Türk ordularına, ağır süvari birliklerine dayanan Avrupa orduları karşısında en büyük avantajı sağlıyordu. Yine bu iki faktör olduğu gibi kullanılmamış, geliştirilerek çağının en ileri seviyesine ulaştırılmıştır. Örneğin biniciliği kolaylaştıran üzeninin kullanımı, menzili oldukça geniş olan bileşik yaylar gibi.

Öte yandan ilgili devletlerin ekonomik yapıları hakkında oldukça sınırlı bilgilere sahibiz. Göçebe yaşam tarzının doğal bir sonucu olarak ekonominin temeli hayvancılığa dayanıyordu. Hayvancılıktan elde edilen ürünler, giyim-kuşamdan barınağa kadar oldukça geniş bir yelpazede kullanılıyordu. Ancak göçebe toplumların sınırlı ve kendine yeter görünen ekonomileri yine de zaman zaman yerleşik toplumların başta zirai olmak üzere diğer mamullerine gereksinim duymayacakları kadar yeterli değildi. Özellikle kuraklık ve hayvan nüfusundaki azalmalar bunu zorunlu kılıyordu. Bu gibi durumlarda göçebe toplumlar öncelikle ticarete başvuruyorlardı. Ancak bu yolla istediklerini elde edemediklerinde geriye savaşmaktan başka seçenek kalmıyordu. Sık görülen Türk akınlarının sebeplerinden biri budur. Ayrıca göçebe yaşamın bir sonucu olarak toplumda ziraatın ve nakit para ekonomisinin sınırlı kaldığını da vurgulamak gerekir.

Kuzey Karadeniz ve Balkanlarda varlık gösteren Türklerin toplumsal yapıları da yetersiz bilgiye sahip olduğumuz alanlardan biridir. Genel gözlemler, idareci aristokrat bir tabakanın varlığı ve köle sınıfının önemsiz bir yer işgal ettiği. Göçebe yaşam tarzı sürdürülmekle birlikte yerleşik yaşama geçiş emareleri oldukça kuvvetlidir. Yerleşim yerlerine ilişkin gittikçe artan arkeolojik bulgular bu kanıyı daha da güçlendirmektedir. Aynı şekilde yetersiz olan veriler dini inanış konusunu da belirsiz bırakmaktadır. Ancak eldeki bulgular Orta Asya kökenli dini ritüellerin devam ettiğine işaret etmektedir. Oldukça ilgi çekici bir diğer konu ise Kuzey Karadeniz ve Balkan Türklerinin yazıyı kullanıp kullanmadığıdır. Yazının kullanımı Bulgarlar için eldeki kitabelerden anlaşıldığı gibi yeterince açıktır. Her ne kadar Grek

alfabesi kullanılmışsa da Bulgarlara ait runik işaretli yazı ve damgalar bol miktarda bulunmaktadır. Ancak mesele Hunlar ve Avarlar için biraz karmaşıktır. Bugüne kadar bulunmuş olan fakat çözümü konusunda öneriler bulunmakla birlikte üzerinde tam bir ittifak sağlanamayan runik işaretli objeler meselenin halledilmesinde anahtar rolündedirler. Elbette ki üzerlerinde daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir.

Türklerin Kuzey Karadeniz ve Balkan tarihine olan etkileri ve o dönemden günümüze kalan izler konusu bu çalışmanın tamamlayıcı bir unsuru olarak ele alınmıştır. Kuşkusuz bölgede uzun süre varlık göstermiş olan Türkler arkalarında birtakım izler bırakmışlardır. Ancak üzerinden çok uzun zaman geçmesi bu izlerin bir kısmının kaybolmasına veya değişmesine sebep olmuştur. Yine de o dönemden kalma Türk varlığının izleri bazı coğrafi yer adlarında ve bölgenin diğer etnik unsurlarının dillerinde ve kültürlerinde günümüze kadar yaşamayı sürdürmüştür. Bütün bu hususlar ileriki bölümlerde detaylı olarak ele alınıp incelenecektir. Ancak öncesinde bölgenin ve dönemin tarihi kaynaklarını tanıtmak uygun bir başlangıç olacaktır.

1.2. Kaynaklar

İncelediğimiz dönemin başlıca ana kaynaklarını kronikler ile arkeolojik materyaller oluşturmaktadır. Türklerin bölgede temasta buldukları yazılı kültüre sahip en güçlü siyasi teşekkül Bizans İmparatorluğu olduğu için yazılı kaynakların başında Bizans kronikleri gelmektedir. Bununla birlikte çalışmanın konusunu oluşturan Türk devletleri Orta Asya kökenli olduğundan ve Kuzey Kafkaslar tarihiyle Avrupa'ya geldiklerinden az da olsa Çin, Arap, Fars, Rus, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında da konuyla ilgili bilgi bulmak mümkündür. İkincil kaynakları ise modern araştırmalar oluşturmaktadır.

Çalışmamızda kullandığımız kaynakların temini hususunda başta Türk Tarih Kurumu kütüphanesi ve Milli Kütüphane olmak üzere Türkiye'deki diğer üniversitelerin kütüphanelerinden istifade ettik. Bu kütüphanelerde bulunmayan eserleri yurtdışından temin etmeye çalıştık. Ayrıca özellikle makale türündeki çalışmaların temininde üniversitelerin veri tabanlarında yer alan elektronik kaynaklardan geniş ölçüde faydalandık. Metin içerisinde, görsel açıdan anlatımı güçlendirmek amacıyla farklı bakış açıları sunan haritalar kullanılmıştır. Bunlar bölgenin coğrafi özelliklerini ve devletlerin siyasi sınırlarını göstermenin yanında metin içinde geçen başlıca şehirlerin yerlerini, toplulukların hareket yönünü ve başlıca arkeolojik alanları gösteren haritalardır. Şimdi çalışmada kullanılan kaynaklar hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

1.2.1. Kronikler

Anlatım tarzı bakımından farklı bir yapı göstermelerine rağmen “*Tarih*” adı ile nitelendirilen ana kaynaklar da bu çalışmada, kronik başlığı altında değerlendirilmiştir. Kronikler dönem tarihinin başlıca ana kaynağını

oluşturmaktadırlar. Arkeolojik materyallerin zaman zaman oldukça güç olan tarihlendirilmesi ve etnik aidiyetinin tespiti zorluğunun aksine yazılı kaynaklar zamansal ve mekânsal açıdan daha kesin bilgiler aktarırlar. Ancak bu kaynaklar da genelde müellifinin bakış açısını yansıttığı için kullanırken ihtiyatlı davranmak ve tenkide tabi tutmak gerekmektedir. Bu duruma bölümler içerisinde yeri geldikçe temas edilecektir.

Çalışmada kullanılan kronik eserlerin son dönemde yapılmış tenkitli çevirilerinden faydalanılmıştır. Bunların tam künyeleri kaynaklar kısmında verildiğinden aşağıda tanıtımları yapılırken tekrar edilmemiştir. Ancak yazılı kaynakların geneli için geçerli olan bir hususu belirtmek gerekmektedir. Antik Çağ ve Orta Çağ tarihçileri kendi anlatımlarında veya bu kaynakları sonradan istinsah eden müellifler asıl yazmalardan yaptıkları alıntılarda zaman zaman coğrafya ve kişi adlarını veya olayların kronolojik sırasını karıştırmak suretiyle yanlış bilgiler aktarmışlardır. Maalesef bu durum kaynakların batı dillerine yapılan ilk çevirilerine de yansımıştır. Ancak tespit edilebilen bu tür yanlışlar, kronik eserlerin yakın zamanlarda yapılan tenkitli edisyonlarında, bazen de hususi makalelerde, diğer kaynaklardaki verilerle mukayese yapılmak suretiyle düzeltilmiştir. Konumuzun genel çerçevesi içine girmediğinden kaynaklardaki bu yanlışlıklara ilişkin tartışmalara girilmemiş, kişi, coğrafi isim ve tarih konusunda genel kabul görmüş olan bu düzeltilmiş şekilleri kullanılmıştır. Aynı şekilde antik yazarlar, zaman zaman toplulukların isimlerini birbiri yerine kullanmışlardır (Hun yerine İskit gibi). Çalışmada yapılan doğrudan kaynak çevirilerinde, kastedilen topluluğun açıkça belli olduğu yerlerde, orijinalliği bozmama adına bu kullanımlar aynen bırakılmıştır.

Yazılı kaynakların tanıtımına geçmeden önce bunların kullanılması hususunda bu çalışmada takip edilen usul ile ilgili de açıklama yapılması gerekmektedir. Maalesef Antik ve Orta Çağ yazarlarının isimleri ve eser adlarının imlası konusunda ortak bir kullanım yoktur. Orijinal isimler, çoğu zaman yapılan çevirilerde farklı bir biçim almaktadır. Bu da çalışmalarda sıkça kullanılan bu isimlerin aktarılmasını zorlaştırmaktadır. Mesela antik bir yazarın adı, eğer kullanmışsa kendi eserinde farklı, kendinin çağdaşı olan ve başka dillerde yazılan eserlerde farklı, yakın dönemlerde yapılan çevirilerde farklı biçimlerle verilmektedir. Örneğin “Konstantinos”un “Constantine” şeklinde yazılması gibi. Biz burada, aşağıda tanıtımını yapacağımız bu kaynakların yazar ve eser isimlerini özgün biçimleriyle verdik. Ancak metin içinde genelde özgün biçimleri, dipnotlarda ise gönderme yapılan çeviri yayınlara sadık kalma adına, bu çalışmada esas aldığımız yakın tarihli çevirilerinde tercih edilen biçimleri kullanmayı uygun bulduk.

İncelediğimiz dönemin ana kaynakları içinde en başta geleni ve en meşhuru *Ammianus Marcellinus*'un eseridir. Takriben 330-392 yılları arasında yaşayan Antakya doğumlu pagan tarihçi Ammianus Marcellinus *Res Gestae* (Geçmiş Olaylar) isimli otuz bir kitaptan oluşan bir tarih kitabı kaleme

almıştır. Eserin ilk on üç kitabı elimize ulaşmamıştır. Geriye kalan on dört ile otuz birinci kitaplar arasında Ammianus, 354-378 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır. Bu eserin otuz birinci kitabında Avrupa Hunlarından bahsedilir. Bu kitabın ikinci bahsi, Attila öncesi Hunlarının yaşayış tarzı hakkında tek kaynak durumundadır. Ancak birçok yanlış bilgiyi de içinde barındırmaktadır. Bu noktaya, çalışmamızın ilgili bölümünde örnekleri ile birlikte temas etmiş bulunuyoruz. Yine bu eserin ilerleyen bahislerinde Hun-Alan ve Hun-Got mücadeleleri anlatılmaktadır.

Takriben IV. yüzyıl ortaları ile V. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan pagan tarihçi Sardes'li *Eunapios, Vitae Sophistarum* (Sofistlerin Yaşamı) dışında bir de tarih eseri yazmıştır. Fragmanlar halinde günümüze ulaşan eseri on dört kitaptan oluşmakta ve 270-414 yılları arasındaki olaylardan bahsetmektedir. Bazı kısımları Zosimus'un eserinden tamamlanabilen Eunapius, Hunların ilk ortaya çıkışları ile ilgili çok kısa bilgiler aktarmaktadır.

Pagan tarihçi *Zosimos, Historia Nea* (Yeni Tarih) adlı eski Yunan tarihinden başlayıp 410 yılına kadar olan olayları anlattığı altı kitaptan oluşan bir eser yazmıştır. Bu eserde Eunapius'tan naklettiği pasajlar bulunmakla birlikte kendi yazdığı özgün kısımlar da bulunmaktadır. Bu kısımlarda Hun-Got mücadeleleri ile ilgili bilgiler mevcuttur.

368-439 yılları arasında yaşamış olan kilise tarihçisi *Philostorgios, 20* yaşında İstanbul'a gelmiş ve ömrünün çoğunu burada geçirmiştir. Yazmış olduğu, Eusebios'un devamı gibi görünen ancak bize Photius tarafından yapılmış bir özeti ulaşan kilise tarihi ile ilgili eseri on iki kitaptan oluşmakta ve 300-425 yılları arası olayları kapsamaktadır. Eserinde Hunların kökenini Neurilere bağlayan Philostorgios onların ilk ortaya çıkışları, Gotlara saldırımları, 395 yılındaki iki yönlü – hem Trakya'ya hem de Doğu Anadolu'ya - seferleri ve isyancı Got lideri Gainas'ın ortadan kaldırılmasında Hunların rolü hakkında bilgiler verir.

370-404 yılları arasında yaşamış olan döneminin önemli şairlerinden *Claudius Claudianus* önceleri Grekçe yazmış 395'ten sonra İtalya'da ikamet etmeye başlamış ve Latince yazmaya devam etmiştir. Eserlerinde özellikle imparatorluğun doğu kanadında görevli yüksek memurlar Rufinus ve Eutropius'a saldırmıştır. Yaptığı övgü ve yergilerde sözü çok uzatmasına rağmen şiirleri, 395-404 yılları hadiseleri açısından önemli kaynak teşkil etmektedir. Hunlarla alakalı olarak özellikle 395 yılı Hun hücumlarından ve Hunların yerinden ettiği Gotlardan bahsetmektedir.

Sozomenos, II. Theodosios'a ithaf ettiği eseri *Ekklesiastike Historia*'sında (Kilise Tarihi) 324-425 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır. 425-439 yıllarının anlatıldığı son kısım kaybolmuştur. Eserinde Hunların Maeotis Bataklığı'nı geçmeleri ile ilgili efsane, 395 yılı akımları, Uldin'in Tuna'yı geçişi gibi olaylar hakkında bilgi verilmektedir.

449 yılında Attila'ya elçi olarak gönderilen *Priskos*, Hunlar hakkında en kapsamlı bilgileri aktaran tarihçidir. Elçilik heyeti içindeki yolculuğunu ve

Hunlarla yapılan görüşmeler sırasında edindiği izlenimlerini güçlü tasvirlerle aktaran Priskos'un eseri Hun tarihi açısından yeri doldurulamayacak bir hazine niteliğindedir. Maalesef bu eser de elimize tam haliyle ulaşmamıştır.

Hayatı hakkında kendinin verdiği kısıtlı bilgi dışında az şey bilinen Got asıllı tarihçi *Jordanes*, VI. yüzyılın ilk yarısında Got kral ailesi Amal soyundan Gunthigis'in hizmetinde bulunmuştur. Sonrasında manastıra kapanarak dini eğitim almış ve rahip olmuştur. VI. yüzyılın ortalarında İstanbul'a gelmiş ve burada bilimsel çalışmalar yapmıştır. Yazdığı iki eserden biri olan *Getica* (Got Tarihi) adlı eseri, günümüze ulaşmayan bazı kitaplardan bilgiler aktardığı için oldukça önemlidir. Özellikle Attila, Alaric, Gaiseric ve Theodoric gibi tarihi kişilikler hakkında çok önemli bilgiler vermektedir.

İmparator Justinianos'un generali Belisarios'un hukuk müşaviri olan ve onunla birlikte doğuya, Kuzey Afrika'ya ve İtalya'ya yapılan seferlerde bulunmuş olan VI. yüzyılın önemli tarihçilerinden Kaisareia'lı (Filistin) *Prokopios*, çıktığı seferlerde Sasanilere, Vandallara ve Ostrogotlara karşı yapılan savaşları anlatan sekiz kitaplık *Historiae* (Tarih) adlı bir eser kaleme almıştır. Zaman zaman aynı isim altında farklı kavimleri anlatsa da özellikle Attila'nın faaliyetleri, Bulgarlar, Utrigur ve Kutrigurlar hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.

Aşağı yukarı 532-580 yılları arasında yaşamış olan tarihçi *Agathias*, İzmir yakınlarındaki Myrina'da doğmuş, İstanbul'a gelip resmi görevlerde bulunmuştur. Beş kitaptan oluşan *Historiarum Libri Quinque* (Tarihler) adlı eseri Prokopios'un devamı olup 552-559 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır. Eserinin beşinci kitabında Utigur, Kutrigur ve Sabirler ile bunların Bizans, İran ve Gotlarla ilişkileri hakkında bilgiler vermektedir.

VI. yüzyıl Süryani tarihçisi *Ioannes Ephesios* 507 yılı civarında Diyarbakır'da doğmuş, 586 veya 588'de İstanbul'da ölmüştür. Monofizit doktrinin önemli savunucularından biri olan Ioannes bir dönem İmparator Justinianos tarafından Ephesus bölgesine misyoner olarak gönderilmiştir. Doğulu azizlerin yaşamı hakkında yazdığı küçük risale yanında Süryanice kaleme aldığı kilise tarihi ile ilgili eseri, dönemin önemli kaynaklarından biridir fakat tamamı zamanımıza ulaşmamıştır. Eserin ilk kısmı kayıptır. İkinci kısımdan bazı parçalar kendinden sonra yazılmış bazı eserlerde alıntılanmıştır. Tam olarak muhafaza edilen kısım eserin üçüncü kısmıdır. 571-586 yılları arasındaki olayların anlatıldığı bu kısım Avarların Balkanlardaki faaliyetlerinden bahsettiği için oldukça önemlidir. İlk Avar-Bizans mücadeleleri ile Avarların Sirmium kuşatması detaylı olarak anlatılmaktadır.

VI. yüzyılın önemli tarihçilerinden biri olan *Menandros*'un muhtemelen *Historia* (Tarih) adını taşıyan eseri 557/558-582 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır fakat bütün olarak günümüze ulaşmamıştır. Eserde Türk tarihiyle alakalı olarak: Kutrigur ve Utigurlar; Avarlar, onların Bizans ile

mücadelesi; Avar-Lombard, Avar-Frank ve Avar-Gepid mücadeleleri; Göktürk-Bizans ilişkileri hakkında çok önemli bilgiler bulunmaktadır.

Tam olarak bilinmemekle birlikte 580'li yıllarda doğduğu zannedilen Mısırlı tarihçi *Theophylactos Simocattes*, temel eğitimini İskenderiye'de almış ve daha sonra hukuk eğitimi almak için İstanbul'a gelmiştir. Yazmış olduğu eser, İmparator Maurikios'un yirmi yıllık iktidar döneminin siyasi olaylarını kapsamaktadır. Eserde döneme ait başlıca iki büyük hadiseden bahsedilmektedir. Bunlardan biri Balkanlarda Slav ve Avarlara karşı, diğeri ise doğuda Perslere karşı yürütülen savaştır. Eser, Avar tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Avar-Bizans mücadeleleri ve diplomatik ilişkiler ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Ayrıca Avarların kökeni ile ilgili karışıklık yaratan Gerçek Avar-Sahte Avar ayrımı da Theophylaktos'un eserinde yer almaktadır.

İmparator *Maurikios*'a atfedilen askeri taktiklerle ilgili *Strategikon* adlı eser ordu teşekkülü, harp usulü, savaş hileleri ve silahlar hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Konu ele alınırken farklı milletlerin askeri yapıları hakkında da örneklerle açıklama yapılmıştır. Bu bağlamda özellikle Avarların savaş usulleri ve silahları hakkında verilen bilgiler Avar askeri sisteminin yapısı açısından oldukça önemlidir.

Yazarı belli olmayan erken VII. yüzyıl kroniği *Chronicon Paschale* (Paskalya Kroniği), dünyanın yaratılışından başlayarak 630 yılına kadar olan olayları anlatmaktadır. Özellikle imparatorlar Phocas ve Herakleios dönemlerinin birinci el kaynağı durumundaki bu kronik Türk tarihi açısından da önem taşımaktadır. Hunlar hakkında verdiği bilgiler yanında İmparator Herakleios döneminde Avarların faaliyetleri ve özellikle İstanbul kuşatması hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır.

VIII. yüzyılda yaşamış olan Lombard asıllı din adamı *Paulus Diaconus* kendi ulusunun tarihi hakkında kaleme aldığı *Historia Longobardorum* (Lombardların Tarihi) adlı eseri, Lombardların tarihini başlangıcından itibaren 744 yılına kadar anlatan önemli bir eserdir. Papaz Paul, bazen Hun bazen de Avar adı altında, özellikle de Lombardlarla ilişkileri bağlamında Avarlar hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Theophanes'in meşhur *Chronographia* adlı eseri, George Synkellos'un kroniğinin bir devamı olmakla birlikte sadece Bizans tarihi için değil Arap fethi sonrası Yakın Doğu tarihi için de başlıca kaynaklardan biridir. Her ne kadar 284/285-813 yılları arasını ihtiva eden eserinin 284/285-602 yılları arasındaki ilk kısmı ile ilgili az çok kaynağa sahip isek de 602-813 yılları arasının temel kaynağı Theophanes'in bu kroniğidir. Eserini yazarken kullandığı kaynaklara bugün sahip olmadığımız için Türk tarihiyle ilgili Hunlar, Sabirler, Avarlar, Bulgarlar ve Hazarlar hakkında verdiği bilgiler son derece önemlidir.

Resmi görevler yanında 806-815 yılları arasında İstanbul Patrikliği görevinde de bulunmuş olan *I. Nikephoros*, yazmış olduğu dini nitelikli

eserler dışında tarihle ilgi iki eser kaleme almıştır. Bunlardan biri dünyanın yaratılışından 829 yılına kadar gelen hükümdar listelerinden oluşan kronik tarzındaki eseri ve diğeri de *Breviarium* adındaki tarih eseridir. Diğlerinden daha önemli olan bu eser 602-769 yılları arasındaki hadiseleri anlatırken Avar, Bulgar ve Hazar tarihiyle ilgili çok kıymetli bilgiler vermektedir.

Siyasi kimliği yanında ilim adamı olarak da bilinen Bizans İmparatoru *Konstantinos Porphyrogenitus*'un *De Administrando Imperio* (İmparatorluk Yönetimi Üzerine) adlı eseri, Türk tarihi açısından çok kıymetli bilgiler içeren önemli bir diğerkaynaktır. Eser Peçenekler, Oğuzlar, Bulgarlar ve Hazarlar tarihi ile alakalı, bunların Ruslar, Macarlar ve Bizans ile olan siyasi ilişkilerine dair tarihi hadiseler yanında çok değerli coğrafi ve etnografik bilgiler de vermektedir. Eserde özellikle Peçeneklere ayrı birkaç bölüm açılmıştır ki biz bugün onlar hakkında bildiklerimizin çoğunu bu yazara borçluyuz.

XI. asrın ikinci yarısında yaşamış Anadolu bir asker olan *Ioannes Skylitzes*'in *Synopsis Historiarum* (Tarihlerin Özeti) adlı eseri, 811 ile 1057 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır. Eserde Peçenekler ve Oğuzlar hakkında malumat verilmiştir. Özellikle Peçeneklerin yaşam tarzı ile ilgili bilgiler oldukça önemlidir. XII. yüzyıla ait önemli eserlerden biri ise prenses *Anna Komnena*'ya aittir. İmparator Alexios Komnenos'un kızı olan ve iyi eğitim alan Anna, babasının hükümdarlık dönemini anlatan *Alexiad* adlı bir tarih kitabı yazmıştır. Kitabında babasının Peçenek, Oğuz ve Kumanlarla olan mücadelelerine de yer vermiştir. Bu olayları anlatırken zaman zaman bu kavimlerin yaşam tarzı ile ilgili bilgiler de vermektedir. Aynı yüzyılın ilk yarısında yaşayan *Ioannes Zonaras*, sarayda yüksek bir memuriyette bulunuyordu. Sonra rahip olmuş, dünyanın yaratılışından 1118 yılına kadarki vakaları anlatan bir kitap yazmıştır. Eserinde Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar ve Peçenekler hakkında bilgi vermektedir. Aktardığı birçok bilgi Theophanes ve Skylitzes'e dayanmakla birlikte kaynağı bilinmeyen bilgiler de mevcuttur. Yine *Mikhail Attaleiates*, *Nikephoros Bryennios*, *Mikhail Psellos* gibi XI. yüzyıl tarihçilerinin eserlerinde diğerk Türk kavimleriyle birlikte özellikle Peçenekler hakkında malumat bulmak mümkündür.

Diğertaraftan Charlemagne'ın yaşamını anlatan *Eginhard*, *Tourslu Gregor*, *Fredegar Kroniği*, *Karolenj Yıllıkları* gibi Frank kaynakları özellikle Avarlar ve onların batıdaki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Ayrıca İslam kaynakları ve Rus yıllıklarında da incelediğimiz döneme ait Türklerin faaliyetleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynaklarda yer alan Türklerle alakalı kısımlar Ramazan Şeşen ve M.U. Yücel tarafından Türkçeye çevrilmiştir¹.

¹ Kronik eserler ve yazarları hakkında genelde en geniş bilgiler, bu eserlerin son dönemlerde yapılan modern edisyonlarının başına konan "Giriş" kısımlarında bulunmaktadır. Bunun haricinde genel bilgi içeren şu eserlere bakılabilir: Gyula Moravcsik, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, çev. H. Namık Orkun, Çığır Dergisi Neşriyatı, Ankara, 1938; *The Oxford*

1.2.2. Arkeolojik Kaynaklar

Arkeolojik buluntular tarih araştırmalarının ikinci ana kaynağını oluştururlar. Ancak arkeolojik materyalden faydalanmak, yani bulunan bir objeden bilgi çıkarmak çoğu zaman hiç de kolay değildir. Öncelikle bulunan eşya herhangi bir yazı veya işaret içermiyorsa bunun tarihlendirilmesi ciddi bir sorun oluşturmaktadır. O nedenle zaman zaman mezarlarda bulunan paralar, üzerlerindeki yazı vesilesiyle bu tarihlendirme sorununu hallettikleri için oldukça büyük önem arz etmektedirler. Arkeolojik malzemenin diğer bir karakteristik belirsizliği de bunların etnik aidiyetlerinin belirlenmesindeki zorluklardır. Bulunan her materyale hemen bir kimlik belirlemek zaman zaman mümkün dahi olmamaktadır. O nedenle arkeolojik materyalleri bulmak, değerlendirmek, mukayeseler yaparak bir sonuç çıkarmak diğer bir değişle kullanılabilir bir bilgi haline getirmek ayrı bir uzmanlık alanı gerektirir.

Bugüne kadar Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlarda Hun, Avar, Bulgar ve Peçeneklere ait önemli miktarda arkeolojik malzeme bulunmuştur. Özellikle Avar arkeolojisi üzerine yapılan çalışmalar son dönemde biraz daha hızlanmaya başlamıştır. Arkeolojik malzemeler belli aralıklarla, üzerlerine yapılan monografik çalışmalarda değerlendirilmektedirler. Bu monografiler yapılan tarih çalışmalarında araştırmacılara büyük kolaylık sağlamaktadır. Bizim incelediğimiz dönem için de bu tür monografik çalışmalar mevcuttur. Hun dönemi için Nndor Fettich'in, "Hunların Arkeolojik Hatıraları" adlı makalesi bunların başında gelmektedir. Yine 1969 yılına kadar toparlanan malzeme Maenchen-Helfen tarafından *The World of the Huns* adlı meşhur monografisinde türlü vesilelerle değerlendirilmiştir. I. Bna'nın, 1991 yılında Hunlar zerine yaptığı çalışma daha çok arkeolojik kaynaklara dayanmaktadır. Buradaki bilgiler şerif Baştav ve Ali Ahmetbeyoğu'nun çalışmalarına yansımıştır. Yine son dönemde Hun arkeolojisi, kazan buluntuları üzerine yoğunlaşmaktadır. Orta Avrupa'dan Asya içlerine kadar kesintisiz bir zincir oluşturan bu kazan buluntuları Mikls rdy'nin bir dizi makalesinde değerlendirilmiş ve aynı zamanda Asya ve Avrupa Hunları arasındaki bağlantının kanıtlarından biri olarak kabul edilmiştir.

Avar arkeolojisinin malzemeleri, Avarlar zerine yapılan monografilerde kısmen değerlendirilmiştir. Hususi olarak ise Falko Daim'in 1984'te yayınlanan "The Avars: Steppe People of Central Europe" ve 2003 yılında yayınlanan "Avars and Avar Archaeology, An Introduction" adlı makalelerinde etraflıca incelenmiştir. Ayrıca Avar yerleşim yerlerinin arkeolojik çalışmaları ve buluntuları Raimar W. Kory tarafından, 2002 yılında yayınlanan *Türkler* ansiklopedisinin ikinci cildindeki "Arkeolojik Bir Araştırma, Avar Yerleşimleri" adlı makalesinde dikkat çekici yorumlarla

birlikte değerlendirilmiştir. Daim ve Kory'nin çalışmalarından henüz yayınlanmayı bekleyen yeni arkeolojik bulguların olduğunu da öğreniyoruz.

Vassil Gjuzelev'in 1988 yılında yayınlanan "The Protobulgarians A Pre-History of the Asparouhian Bulgaria" adlı çalışması başlıca arkeolojik buluntulara dayanmakla birlikte daha çok Bulgarların ilk dönem tarihlerini kapsar. Kuzey Balkanlara yerleşen Asparuh sonrası Bulgarlar, yerleşik yaşamı benimsedikleri ve kendilerine ait şehirleri bulunduğu için Bulgar arkeolojisi diğer Türk kavimlerine göre daha fazla gelişmiştir. Pliska, Preslav ve Madara gibi önemli şehirlerdeki, başta yapılar olmak üzere diğer bulunan eserler artık monografik eserlerde geniş şekilde yer almaktadır. Ancak bunlar dışında diğer yerleşim yerleri ve diğer buluntular son olarak 2008 yılında Uwe Fiedler tarafından yayınlanan "Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research" adlı kapsamlı makalede değerlendirilmiştir.

Diğer dönemlere nazaran Peçenek dönemiyle ilgili arkeolojik bulgular biraz sönük kalmaktadır. Ancak son zamanlarda Peçenek arkeolojisinde de bir canlanma olduğu görülüyor. Peçeneklere ait buluntuların bir kısmı, 1975 yılında, O. Pritsak tarafından "The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transformation" adlı makalede işlenmiştir. Yakın zamandaki buluntuların karakterleri ve farklı yorumları 2013 yılında yayınlanan Florin Curta'nın "The Image and Archaeology of The Pechenegs" adlı makalesinde bulunabilir.

Kısaca bilgi verdiğimiz bu monografik eserler dışında İslamiyet öncesi Türk tarihini arkeolojik buluntular ışığında bir bütün olarak ele alan ve sahasındaki tek eser olarak değerini hâlâ muhafaza eden en önemli çalışma Bahaeddin Ögel'in *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* adlı eseridir. Yayınlandığı 1962 yılına kadar, bulunan bütün arkeolojik malzemenin ufuk açıcı yorumlar eşliğinde değerlendirildiği bu eserde, diğer Türk devletleri yanında Avrupa Hunları, Avarlar, Bulgarlar ve Peçenekler de ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Konumuz açısından oldukça önemli bilgiler ihtiva eden eser aynı zamanda zengin bibliyografik malzeme de sunmaktadır. Yine Bahaeddin Ögel'in *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* adlı monografisi Çin kaynaklarının batı ülkeleri hakkında verdikleri bilgileri ihtiva ettiği için konumuza farklı açılardan ışık tutmaktadır.

1.2.3. Modern Araştırmalar

Karadeniz'in Kuzeyi ve Balkanlar üzerine yapılan genel ve özel kapsamlı modern araştırmalar, gerek ulaşamadığımız kaynaklardan bilgi içermeleri ve gerekse konuya farklı yorumlar getirmeleri açısından büyük önem arz etmektedirler. Öncelikle Türk tarihini bütün olarak ele alan Z. V. Togan, İ. Kafesoğlu, L. Rásonyi, A. N. Kurat, P. B. Golden gibi bilim adamlarının eserleri rehber niteliğinde ilk müracaat kaynaklarıdır. J. V. A. Fine'm, *The Early Medieval Balkans* ve F. Curta'nın *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250* adlı kitapları son dönemde Balkanlar üzerine

yapılan önemli çalışmalardır. Hunlarla ilgili ilk bilimsel monografi, Gy. Németh'in editörlüğünde çıkan *Attila ve Hunları* adlı eserdir. Daha sonra E. A. Thompson ve O. Maenchen-Helfen'in monografileri ile Türkiye'den Ali Ahmetbeyoğlu'nun çalışması Hunlar üzerine yapılmış önemli çalışmalardır. Avarlar konusu maalesef Hunlar kadar araştırılmamıştır. H. H. Howorth'un eski tarihli makalesi bugün hâlâ kullanılmaktadır. Bununla birlikte A. N. Kurat, S. Szádeczky-Kardoss, Ş. Baştav, E. Herşak ve İ. Mangaltepe'nin makaleleri doğrudan Avarları konu alan çalışmalardır. Tuna Bulgar Devleti üzerine S. Runciman'ın yazmış olduğu kitap bugün hâlâ değerini korumaktadır. Öte yandan G. Fehér, İ. Kafesoğlu, O. Karatay, A. Kayapınar ve yakın tarihli P. Sophoulis'in araştırmaları Bulgarlarla ilgili en önemli çalışmalardır. Peçenekler hakkında en kapsamlı monografi A. N. Kurat'a aittir. Yine C. A. Macartney, O. Pritsak ve M. U. Yücel'in makaleleri de Peçenek tarihi ile ilgili önemli çalışmalar arasındadır.

2. IV. Yüzyıla Kadar Kuzey Karadeniz ve Balkanlar

2.1. Coğrafya

2.1.1. Kuzey Karadeniz

Avrasya bozkır kuşağı Macaristan'dan başlayıp Çin sınırlarına kadar devam eden devasa genişlikte bir alanı kaplamaktadır. Asya ile Avrupa arasındaki doğal sınır kabul edilen Ural Dağları, bu geniş bozkır kuşağını ikiye ayırır². Böylelikle Ural Dağları'nın, Doğu Avrupa olarak adlandırılan coğrafi bölgenin doğu sınırını oluşturduğu kabul edilmektedir. Bu durum, Ural Dağları'nın doğal sınır teşkil ettiği görüşü genel kabul görmüş olması dolayısıyla coğrafi açıdan doğru olsa bile tarihi açıdan biraz sorunlu bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Meselenin odak noktasında ise Asya ile Avrupa'nın fiziksel ayrımı fakat tarihi bütünlüğü sorunu yatmaktadır.

M.Ö. V. yüzyılda yaşamış olan Yunan tarih yazarı Herodotos, Avrupa ve Asya'nın iki ayrı bölge olduğunu, kabul edilmiş bir hakikat olarak ele almıştır. Klasik Eski Çağ ve ardından Avrupa Orta Çağının coğrafya bilimi, uzun zaman boyunca iki kıtanın sınırının Tanais (bugünkü Don) Nehri olduğunu kabul etmişti. Bu sınırı geleneksel olarak Ural Dağları'nın kuzey-güney hattı, Yayık Nehri, Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahil şeridi, Kafkasya ve Karadeniz olarak belirleyen görüş, Yeni Çağ Avrupa bilimi tarafından oluşturulmuştur. Ancak bu coğrafi sınırın belirlenmesi tamamen Avrupalı bakış açısını yansıtmaktadır. Zira Ural Dağları, herkesçe bilindiği üzere iki tarafta yaşayanları birbirinden ayıracağına, daha ziyade birleştirmiştir. Dolayısıyla ne coğrafi ne siyasi ve ne de tarihi olarak hiçbir dönemde bir sınır özelliği göstermemiştir. Ural Dağları ve Hazar Denizi arasındaki bozkır, doğudan batıya doğru akın eden kavim göçleri dalgalarına sürekli olarak

² E. D. Phillips, *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, London: Thames and Hudson, 1965, s. 11.

engelsiz bir geçit sağlayarak Asya bozkır kuşağının organik bir uzantısı olmuştur. Bizce “Avrasya” diye bir tabirin mevcut olması bile başlı başına bu bütünlüğün bir tezahüründen ibarettir.

Aynı şekilde Doğu Avrupa bozkır kuşağına batı yönünde bir sınır belirlemek de oldukça güçtür. Bu yönde doğal bir sınır oluşturacak coğrafi bir engel bulunmamaktadır. Zaten bu nedenle İç Asya'nın göçebe kavimleri, göçlerini daima Karpatlar havzasına kadar sürdürmüştür. Böylece, Yayık Nehri'nin batısına düşen bölgenin, bugünkü Güney Rusya-Ukrayna bozkırlarının, Karpatlar havzasına kadar, her ne kadar coğrafi olarak Avrupa'ya dâhil olsa da tarihî olarak İç Asya'ya dâhil olması gibi garip bir durumla karşı karşıya bulunuyoruz. Bütün bu anlatılanlardan sonra coğrafi Doğu Avrupa'nın güneydeki bozkır kuşağını, İç Asya'nın eski tarihinin organik bir parçası olarak incelemek daha doğru bir yaklaşım gibi görünmektedir³. Yani Doğu Avrupa dediğimiz coğrafya, çok daha büyük olan ve tarihi bir bütünlük arz eden büyük step kuşağının sadece batı kısmından ibarettir. Her ne kadar bölge için “Batı Avrasya”, “Güney Rusya” ve “Kuzey Karadeniz” gibi isimler kullanılmışsa da günümüzde artık coğrafi bir terim olarak “Doğu Avrupa” adının kullanılması adet halini almıştır.

Biz burada modern bilimin kabul ettiği Doğu Avrupa'nın Ural dağları ile çizilen doğu sınırını biraz daha batıya, Don Nehri'nin batısına çekerek “Kuzey Karadeniz” olarak adlandıracağımız bölgeyi incelemeye alacağız. Bu coğrafyanın doğu ve batı sınırlarındaki belirsizliğe karşın kuzey ve güney sınırları, biraz da doğal sınırlar olması açısından daha belirgindir. Kafkas Dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna Nehri bu bölgenin güney sınırlarını oluşturmaktadır. Yaklaşık olarak Kiev'den Kazan'a kadar uzanan bir çizginin kuzeyindeki bölge, yoğun ağaçlı Rusya ve Sibiryaya ormanlarına dönüşmeden önce, geçiş kuşağı halinde bir ormanlı bozkır (lesostep) alanı ile kaplıdır. Daha da kuzeyde, ormanlar yerlerini tayga ve tundra bölgelerine bırakırlar. Doğal ortamdaki belirgin ziddiyet bu bölgelerin ekonomik etkinliklerine de yansımıştır⁴. Bozkırın bataklıklar, geniş ormanlar ve vahşi tundralarla kaplı bu kuzey kesimleri, eski çağlardan beri Fin-Ugor kabileleri tarafından iskân edilmişti. Doğu Avrupa bozkırlarının kuzeyinde uzanan bu orman kuşağı göçebe yaşama pek uygun olamadığından göçer kabileler açısından hiçbir zaman cazip bir yer olmamış ve bölgede hâkim olan güçler için kuzeye doğru genişlemenin en büyük engelini teşkil etmiştir⁵ (Bkz. Harita 1).

Sınırlarını tespit etmeye çalıştığımız Kuzey Karadeniz bozkır bölgesi, sahip olduğu coğrafi özellikler açısından öncelikle Avrasya'nın doğuda kalan kesimine göre daha sulak, ılıman iklime sahip ve bereketli bir özellik

³ István Vásáry, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 21-23.

⁴ Peter B. Golden, “Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları”, çev. Mete Tuncay, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 311.

⁵ Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, London: Thames and Hudson, 1961, s. 33.

göstermektedir. Karadeniz havzası akarsu bakımından olağanüstü zengindir; İdil, Don, Dinyeper, Bug, Dinyester/Turla ve bunların kolları oldukça bereketli vadiler oluştururlar. Bu nehirler aynı zamanda bol miktarda balık ve tuz sağlamaktadırlar⁶. Verimli kara toprak üzerinde, Rusça ismiyle çernozyom üzerinde hayvan yetiştirmeye mükemmel bir şekilde uygun zengin otlak alanları bulunur. Batıda bu bozkır mıntıkası Karpatlar havzasına kadar yayılmıştır; hatta Karpatların ötesindeki Nagyalföld (Büyük Macar Ovası) muazzam bozkır topraklarının en batıdaki noktası olarak kabul edilebilir⁷.

Aynı şekilde bu bölge, İç Asya'ya nazaran ağaç bakımından da daha kesif bir yapı göstermektedir. Meşeler, ıhlamur ağaçları vs. bol miktarda hasat vermektedirler. Yaban domuzları, yaban eşekleri, yabani keçiler, su samurları ve kunduzlar oldukça yaygındır. Bölgenin diğer bir önemli özelliği de hiç dağ bulunmamasıdır. Bu haliyle bölge, doğal bitki örtüsü ve hayvan varlığıyla göçebe yaşam için fazlasıyla uygun koşullar sunmaktadır. Dolayısıyla göçer toplumlar, ciddi bir coğrafi engelle karşılaşmaksızın ya da iklim ve bitki örtüsü ile ilgili herhangi bir değişiklikte mücadele etmeksizin bozkırın bol miktarda bulunan av hayvanlarını kovalamak suretiyle bir baştan öteki başa kadar istedikleri gibi gezinebilmişlerdir⁸.

Bu noktada Doğu Avrupa'nın, sahip olduğu coğrafi özellikler nedeniyle, göçebe toplumların göç hareketlerinde en önemli güzergâhlardan birini oluşturmak suretiyle oynadığı tarihi rolü vurgulamak gerekir. Zira bölge, İlk ve Orta Çağlar boyunca, göçebe toplumların anayurdu olarak kabul edilen İç Asya'dan hareket eden kavimlerin birinci derece bir geçiş yolu olmak gibi bir özelliğe sahiptir. Bu durumun temel sebebi de aynı şekilde İç Asya'nın sahip olduğu coğrafi özelliklerdir. Şöyle ki, İç Asya veya Doğu Avrasya'dan göçe başlayacak bir kavim için soğuk ve karanlık kuzey kesimleri ile okyanusun sislerini taşıyan doğunun bir yaşam alanı ifade etmediği açıktır. Mançurya-Kore bölgesi de zaten yoğun nüfuslu bir bölgedir. Güneyde sırasıyla kalabalık ve bütünleşmiş bir nüfusu, dolayısıyla eski ve güçlü bir devlet geleneği olan Çin, onun batısında dünyanın damı unvanlı Tibet ve ardından Himalaya-Hindikuş yükseltileri göçe uygun bir güzergâh oluşturmazlar. Yolun açıldığı noktada başka aşlamaz beşerî bir engel olarak İran durmaktadır. Dolayısıyla güney yönü de tamamen göçe kapalıdır. Geriye tek yol olarak batı istikameti kalmaktadır⁹. Yukarıda belirtilen coğrafi yapısıyla ve Antik ve Orta Çağlarda sahip olduğu siyasi şartlarıyla Doğu Avrupa veya Batı Avrasya, bu göçer kavimler için oldukça elverişli bir geçiş yolu konumundaydı. Kendileriyle ticaret yapabilecek ve şartlar elverdiğinde zenginliklerinden istifade edilecek önemli yerleşik kültürlerle sınırdı. Hem

⁶ Rice, *Scythians*, s. 35.

⁷ Vásáry, *Eski İç Asya...*, s. 26-27.

⁸ Rice, *Scythians*, s. 34-35.

⁹ Osman Karatay, "Türk-Slav İlişkilerinin Başlangıç Dönemleri Üzerine", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 536.

göçebe savaş hilelerinin gerektirdiği manevra ve geri çekilmeler için imkân sağlayacak şekilde geniş, hem de yerleşik devletlerin askeri güç merkezlerinden, oralardan gelebilecek uzun süreli saldırı korkusunu, çoğunlukla, savuşturacak kadar uzakta idi. Örneğin Bizanslılar tarafından bölgeye yapılmış hiçbir askeri sefer söz konusu değildir. Aynı şekilde Araplar, Aşağı İdil'e cesurca bir sefer dışında, anlaşılır şekilde kendi Kafkas istihkâmlarının ilerisinde maceraya girmekten daima çekinmişlerdir. Bölgede Kiev merkezli Rus Devleti kurulana kadar göçer kavimleri engelleyecek herhangi bir siyasi oluşum da ortaya çıkmamıştır¹⁰.

İlk ve Orta Çağ boyunca İç Asya'dan Kuzey Karadeniz ve Balkanlara doğru hareket eden büyük göçler, her dönemde aşağı yukarı aynı şekilde cereyan etmiştir. İç Asya'nın göçebe toplulukları, artan nüfus ve bunun sonucunda beslenme olanaklarının azalması üzerine kendi coğrafi sınırları dışına çıktıklarında ve fetih hareketlerine giriştiklerinde, daima belirli güzergâhları takip etmişlerdir¹¹. Göçebe kavim dalgası, İç Asya'dan, Altay Dağları'nın doğusuna düşen alandan yola çıkar ve hep aynı yönde ilerler. Bu yön daima Cungarya Kapısı'ndan geçerek Balkaş Gölü aşağısına götüren tabii coğrafya yoludur. Göçebe anayurttan gelen kavim dalgası burada etrafa yayılır, bir zaman için –bazen yüzyıllarca- duraklar ve sonra, eski mahiyetini kaybetmeksizin, orada bulunduğu yarı göçebe veya yerleşmiş kavimlerin tesiri altında belirli bir değişikliğe de uğrar. İç Asya'nın, Cungarya Kapısı'ndan Hazar Denizi'ne kadar olan bölgesi göçebe kavimlerin ikinci anayurtlarını oluşturur. Bu ikinci anayurttan göçebelerin etrafa dağılışı iki yönden ya buradan İran havzasına doğru yahut da Ural Dağları'nın güney kolları ve Hazar Denizi'nin kuzey kıyısı arasında, Yayık ve İdil nehirleri üzerinden olabilir ve öyle de olmuştur. İran yolunu, orada oturan ve daha yüksek bir medeniyet yaşayan kavimlerin karşı koyması ziyadesiyle güçleştirmiştir. Buna karşılık İdil-Yayık yolu ise coğrafya bakımından geçişe elverişli olduğu için daha çok kullanılmıştır¹². Buna ek olarak yukarıda belirtildiği gibi, bu yolu tutan hiçbir kuvvetli medeniyet sahibi yerleşmiş kavmin bulunmaması da bu geçişi kolaylaştıran diğer bir etken olmuştur.

Öte yandan bu uzun göç hareketi esnasında, göçer kavimlerin nüfus yapısında belli değişimler meydana gelmekteydi. Doğal olarak göçebeler ne kadar batıya giderlerse yol esnasında o kadar dağılıyorlardı. Çin'e şüphesiz büyük kitleler halinde saldırabiliyorken, Karpatlar havzasına ancak kalıntılar ulaşıyordu. Uzun göç yolculuğu boyunca asıl göçebe kitlenin önemli kısmı

¹⁰ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum, 2006, s. 97-98.

¹¹ Vásáry, *Eski İç Asya...*, s. 31.

¹² Louis Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Macarcadan çeviren Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 16-17.

muhtemelen yok oluyor ve başka kavimlerle karışıyordu; fakat varlığını muhafaza eden “çekirdek” kitle asıl isimlerini diğerlerine aktarıyordu¹³.

2.1.2. Balkanlar

“Balkan” terimi, Avrupa’nın güneydoğusunda Tuna Nehri üzerindeki Banat Dağları vasıtasıyla Karpat Dağları’na temas ederek, buradan itibaren geniş bir kavis çizip Karadeniz’e doğru uzanan dağ silsilesinin ve bu dağları içine alan büyük yarımadaanın ismidir (Bkz. Harita 2). Eski ve Orta Çağ kaynaklarında, topografik durumu iyi bilinmeyen bu dağların bazı kısımlarına “*Haemus*” adı verilmekteydi. Daha batıda kalan asıl Balkan Dağları’na Bulgarlar ve Sırp’lar tarafından “*Stara Planina*” (Eski Dağ) adı verilmekteyse de bu ad genelde Slavlara mahsus kalmış ve gerek dağlara ve gerekse yarımadaaya çoğunlukla Balkanlar denilmiştir. Balkan kelimesi ise, bazı Türk lehçelerinde “*dağ*” manasına gelmekte, hatta Hazar Denizi doğusunda yükselen bir dağ kütesine de Balhan (Balkan) denilmektedir. Balkan adı, buraya gelen Türkler tarafından sadece “dağ” manasında ve umumiyetle başka bir kelime ile birlikte kullanılmıştır. Neticede Balkan adı sadece bu dağ silsilesine verilmekle kalmamış, Avrupa kıtasının bu büyük yarımadasını da ihtiva eden bir anlam kazanmıştır¹⁴.

Bölge için kullanılan tek tabir “Balkanlar” olmamakla birlikte farklı dönemlerde farklı isimlendirmeler de kullanılmıştır. Bunlar içinde bir dönem için en çok geçerlilik kazananı “Güneydoğu Avrupa” tabiridir. Onun öncesinde XIX. yüzyılın ilk yarısında kıtanın bu bölgesi için tercih edilen isim, Yunanistan’la birlikte, teknik olarak Osmanlı Devleti’nin bir parçası olan Romanya Prenslüklerini, Eflak ve Moldova’yı da içine alan “Türkiye Avrupası” idi. Sonradan “Grek-Slav Dünyası” isminden “Balkanlar” ismine kadar başka tabirler de kullanıldı. Berlin Kongresi (1878) arifesinde başta karşılaştırmalı dilbilim, özellikle de Romence, Bulgarca, Arnavutça ve Grekçe gibi dillerde keşfedilen ortak unsurlar alanında çalışan bilginler tarafından kullanılan “Güneydoğu Avrupa” diye yeni bir terim ortaya çıktı. Kavram Avusturya’da devlet adamları ve diplomatlar arasında, Karpat Dağları ile Dinyester Nehri ve Ege, Adriyatik ve Karadeniz arasındaki bölgeyi tarif etmek üzere, hemen yaygınlaştı. “Güneydoğu Avrupa Tarihi” başlığı altında ilk ders 1912 yılında Viyana Üniversitesi’nde Romen tarihçi Ion Nistor (1876-1902) tarafından verildi. Ardından diğer bir Romen tarihçi Nicolae Iorga (1871-1940), Bükreş’te 1914’te “Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Enstitüsü”nü kurdu ve bir de *Revue historique du sud-est européen* (1922) adında bir dergi çıkarmaya başladı. Burada amaç biraz da “Balkanlar” tabirine I. Dünya Savaşı öncesinde atfedilen küçültücü anlamı yok etmektir. Bugün için

¹³ Vásáry, *Eski İç Asya*..., s. 31-32.

¹⁴ Besim Darkot, “Balkan” mad., *IA*, C. II., İstanbul, 1977, s. 280.

daha popüler olan “Balkanlar” ifadesi daha çok kullanılmakla birlikte “Güneydoğu Avrupa” ifadesine de yer verilmektedir.

Öte yandan “Balkanlar” tabirinin tam olarak ne kadar bir bölgeyi ifade ettiğine dair genel bir kabul yoktur. Kesin olan şey “Balkanlar” tabirinin Macaristan, Romanya, Moldova ve Ukrayna’nın güney bölgelerini kapsamadığıdır. Orta Çağ’da Avrupa’nın bu kısmı, özellikle de kuzeyde, kesin sınırlara sahip değildi. Sonuçta tarihi bütünlük açısından, bu bölgenin Orta Çağ tarihini inceleyen hiçbir ciddi araştırma Karpat havzası, Tuna’nın kuzeyi ve Karadeniz’i inceleme dışı bırakamaz. Bölgenin kuzeydoğu sınırına, bugünkü Romanya, Moldova ve Ukrayna’dan geçen orman-step kuşağı da dâhil olmak üzere, aşağı Tuna’dan başlayıp Dinyeper Nehri’ne kadar uzanan step koridoru da eklenmek zorundadır. Hun, Bulgar, Peçenek, Kuman ve Moğolların batıya doğru hareketlerinde kullandığı bu step kanalı hariç tutulursa Balkanların askeri ve kültürel tarihi açısından pek az şey anlaşılır¹⁵.

Balkan yarımadasının ilk dikkat çeken özelliği dağlık oluşudur. Bu dağ sistemleri dört ana grupta toplanabilir. Bunlar; Dinar Dağları, Karpatlar, Balkanlar ve Rodop Dağları’dır. Batıda Alp Dağları’nın devamı olan Dinar Dağları, Adriyatik Denizi kıyısını takip ederek güneye inmektedir. Dinar kıvrımları, batıda ve güneyde Şar, Pindus ve Peloponnes dağlarını birleştirir. Bunlar çökmüş Adriyatik kıyılarında yer alır. Eski Yugoslavya ve Yunan adaları da bu Dinar sistemine bağlı özellik gösterirler. Bu dağların yükseklikleri 1200-2400 metreler arasında değişir. Genelde deniz kıyısına paralel uzanan Dinar Dağları, zaman zaman 50-60 kilometre içerilere sokularak verimli kıyı ovalarına imkân tanırırlar. Karpatlar, ters yazılmış “S” harfi gibi Romanya’nın kuzeyinden güneyine doğru uzanır. Tuna Nehri yakınlarına ulaştığında batıya dönmekte ve 600 kilometre gittikten sonra Demirkapı bölgesinde güneydoğuya yönelmektedir. Balkanlara adını veren Balkan Dağları, Bulgaristan’ı batıdan doğuya ikiye bölen dağlardır. Balkan Dağları’nın ortalama batı-doğu uzunluğu 600 kilometreyi bulur. Batıdan doğuya doğru Batı Balkanları, Koca Balkanlar ve Küçük Balkanlar olarak üç kısma ayrılır. Balkan Dağları’nın batısından güneye doğru indikten sonra doğuya doğru uzanan Rodop Dağları, Trakya’nın kuzeyinden geçerek Türkiye üzerinden Karadeniz’e kadar ulaşır. Rodop Dağları, Rila ve Pirin dağlarını içine alır. Bu bölgede yalnız Bulgaristan’ın değil, Balkanların en yüksek tepesi bulunur.

Balkan yarımadasında yer alan dağların uzanışı, akarsuların yönlerini de tayin etmiştir. Dolayısıyla yarımada üzerinde iki farklı akarsu akaçlama havzası belirginleşmiştir. Birincisi kuzeyde Tuna Nehri ve kollarını içine alan ve sularını Karadeniz’e boşaltan kuzey havzası, ikincisi dağların uzanışına bağlı olarak şekillenmiş ve güneyde Ege Denizi’ne boşalan güney havzasıdır. Balkanlarda 152 nehir ve çay bulunmaktadır. Bunlar içinde en önemlisi

¹⁵ Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 2-5.

kuşkusuz Tuna Nehri'dir. Tuna'ya güneyden katılan Sava, Drava, Morava ve Drina, Eski Yugoslavya topraklarını sular. Olt, Prut ve Tisza, Tuna'ya kuzeyden katılan önemli kollarıdır. Meriç, Arda, Tunca, Ergene, Meseta, İsteroma ve Vardar diğer başlıca akarsulardır. Balkanlardaki göller, kısmen tektonik ve kısmen kalker yerlerin özel aşınımına bağlı olarak oluşmuşlardır. Kuzeydeki İşkodra Gölü Balkanların en büyük gölüdür. Ohri Gölü güneybatıdadır ve Balkanların en derin gölüdür. Prespa Gölü ise, Makedonya, Yunanistan ve Arnavutluk sınırları arasındadır. Balkanların kuzeyinde Sava ve Drava nehirleri arasında geniş bir ova yer almaktadır. Demirkapı'dan sonra ise Tuna Nehri'nin oluşturduğu çok geniş ve verimli ova bulunmaktadır. Tuna delta ovası bu ovanın bir parçasıdır. Romanya'nın en geniş ovası, Eflak Ovası'dır. Balkan Dağları'nın güneyinde, Pazarlık ve Filibe'den başlayarak Meriç nehri boyunca uzanan geniş kıyı ovaları vardır.

Balkan Yarımadası'nın iklimi, güneyden kuzeye ve deniz kıyısından iç kesimlere doğru değişim göstermektedir. Güneyde Akdeniz iklimi hüküm sürer. Burada kışlar ılık ve yağışlı, yazlar sıcak ve kurak geçer. Atina'da kar ender görülür. Kuzeye ve iç kesimlere doğru gidildikçe, iklim karasallaşır ve sertleşir. Kuzeye doğru gidildikçe arazi hem engebeli hale gelir ve hem de iklim sertleşir. Dağlık bölgelerde, Eylül veya Ekim aylarında yağın kar, haziran ayına kadar yerde kalır¹⁶.

Balkanların bu coğrafi yapısı tarihi süreç üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Dolayısıyla bölgenin tarihi ile ilgili değerlendirme yapılırken bu coğrafi etkiler de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktada, tarihe etki eden coğrafi faktörlere kısaca göz atmakta fayda vardır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Balkanlar oldukça dağlık bir bölgedir. O derece ki sadece Bosna Hersek bölgesi düzleştirildiğinde Avrupa'nın tamamı kadar bir yüzey genişliği elde edileceği söylenmektedir. Karadağ ve Arnavutluk (özellikle de kuzeyi) neredeyse tamamen dağlıktır. Dalmaçya kıyılarına paralel uzanan Dinar Alpleri, Bosna, Hersek ve Karadağ'ı kıyından ayırdığı gibi kıyıdaki Latin kültürü ile içteki Slav kültürü arasında da bir sınır oluşturur. Pindus sıradağları Yunanistan'ı doğu ve batı diye ikiye ayırır ve yine Peloponnesus'da da çok sayıda dağ vardır. Rodoplara kadar uzanan ve onunla birleşen Balkan sıradağları Bulgaristan ile Trakya'yı birbirinden ayırır.

Dağlar, insanları birbirinden izole etmek ve yerelliği arttırmak suretiyle bölgede merkezi devletlerin gelişmesini de engellemiştir. Bu nedenle Güney Slavları hiçbir zaman birleşik milli bir devlet kuramamışlardır. Aynı şekilde dağların neden olduğu iletişim eksikliği, ayrı Grekçe dialektlerin gelişmesine sebep olmuş ve bu da birçok Grek için milli bir idealden ziyade belli bir bölgeye güçlü bir bağlılık hissi oluşturmuştur. Öte yandan dağların pozitif etkisi de olmuştur. Örneğin dağların varlığı azınlıkta olan insanlar açısından istilacılardan ve büyük göç dalgalarından kaçmak için sığınacak güvenli birer

¹⁶ Ramazan Özey, "Balkanların Coğrafi Yapısı", *Balkanlar El Kitabı*, Cilt I: Tarih, Derl. Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdag, Karam&Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s. 13-26.

yer oluşturmuştur. Böylelikle bu insanlar, tamamen asimile olmak yerine kendi kimliklerini sürdürebilmişlerdir. Örneğin İlyrialılar ve Dacialılar Slav istilası döneminde dağlara çekilebildiler ve Arnavutlar ve Ulahlar olarak kimliklerini korudular¹⁷.

Yarımadanın fiziki özellikleri, bölgenin siyasi yapısını da etkilemiştir. Öncelikle genel olarak dağlık bir yapı gösteren yarımadanın arazisi, kuzeydoğu ucundan açık bir giriş sağlamaktadır. Buranın aşağısında Tuna Nehri'nin içinden geçtiği çok geniş bir düzlük bulunur. Tuna üzerindeki Demir Kapı geçidi de alçak platolarla çevrilidir. Bu bölgede hiçbir fiziksel engel bulunmamaktadır. Bu coğrafi yapı sayesinde, yarımadanın Merkezî ve Doğu Avrupa ile olan ulaşımı kolaylaşmıştır. Bu sayede Balkanlar, sürekli Tuna ötesinden, özellikle Rusya steplerinden gelen istilalara maruz kalmıştır. Bir diğer husus, dağlık yapının sebep olduğu parçalı arazi özelliği, yarımadayı bir idare merkezi olmaktan mahrum bırakmıştır. Şöyle ki, yarımadanın başlıca iki şehrinden ne İstanbul'da ne de Selanik'te kurulan herhangi bir siyasi irade bölgede tamamen hâkimiyet kuramamıştır; Bizans İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul, Balkanların tamamında veya büyük bir bölümünde zaman zaman kendi hâkimiyetini kurmayı başarmıştır fakat bu hâkimiyet aralıklı ve çok kısa dönemlidir. 395 yılında Roma İmparatorluğu parçalandıktan sonra sadece birbirinden ayrı üç dönemde yarımada Bizans başşehrinin hâkimiyeti altında politik olarak birleşmiştir: Birincisi 538-602 yılları arasındaki dönemdir ki Justinianos ve üç halefinin hâkimiyet dönemini içerir; ikincisi 1018-1070 yılları arasındaki dönemdir ve II. Basileios'un fetihlerinin bir sonucu olarak burada kurulan hâkimiyet dönemidir; son olarak 1172-1180 yıllarında I. Manuel'in iktidarının son döneminde burada tam hâkimiyet kurulmuştur. Balkan Yarımadası Orta Çağ tarihinin büyük bir bölümünde tek bir siyasi idareye sahip olmamıştır. Balkanları tek bir Hristiyan hükümdarın idaresi altında birleştirmek için yapılan son teşebbüs de Stefan Duşan'ın 1355'de ölümüyle son bulmuştur¹⁸.

Orta Çağ'da Balkanlar sık ve geniş ormanlara sahipti. Dağlarla birlikte bu ormanlar, haydut ve isyancılara elverişli bir koruma alanı sağlıyordu. Yani gerilla savaşı Balkanlarda sadece İkinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkmamış çok daha erken dönemlerde başlamıştır. Aynı şekilde dağlık arazi pastoral bir toplumun gelişmesini sağlamıştır. Pastoral nüfus, sürüleriyle birlikte kışı vadilerde ve yaz aylarını dağlarda geçiren hareketli göçebe insanlardı. Bunlar kabilelerine göre organize oluyorlardı¹⁹.

Balkan ve Rodop dağları haricinde bütün belli başlı dağ silsileleri kuzey güney istikametinde uzanır. Bu da Balkanların kuzeyden gelen istilalara

¹⁷ John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans, A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1983, s. 1-2.

¹⁸ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*, New York: Praeger Publishers, 1971, s. 5-6.

¹⁹ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 2.

açık olduğu anlamına gelir. Hun, Got, Avar, Bulgar, Slav, Peçenek, Kuman ve Oğuz gibi bütün istilalar kuzeyden gelmiştir. Normanları hariç tuttuğumuzda kuzeyden gelmeyen ilk istilacılar Osmanlı Türkleridir. Doğu-batı yönünde uzanan başlıca dağ silsilesi Balkan Dağları'dır. Fakat diğer dağlar kadar yüksek değildir ve bu nedenle bozkırdan gelen akıncılara karşı güçlü bir engel teşkil etmez. Üzerinden orduların geçebileceği birçok geçit vardır. Fakat askeri güç yeterli olduğunda buralar savunulabilir geçitlerdir. Yüzyıllarca bu dağ silsilesi Bulgarlarla Bizans İmparatorluğu arasında sınır olmuştur.

Tuna, Sava ve Neretva'nın (bugünkü Metković'in aşağısında) aşağı kısımları hariç çoğu Balkan nehirleri deniz taşımacılığına uygun değildir. Belli başlı nehirler, özellikle de Tuna, mal transferi için oldukça önemlidir. Orta boylu nehirler ise daha çok devletlerarasında sınır vazifesi görmüştür. Tuna Nehri, Romalı yazarlar tarafından tarih boyunca hep medeni dünya ile barbarlar arasındaki başlıca sınır olarak görülmüştür. Drina uzun bir süre Bosna ile Sırlar arasında sınır teşkil etmiştir. Öte yandan, nehirler vadi oluşturduğu için kara yolları bu nehirleri takip etme eğilimindedirler. Örneğin kıyından Bosna'ya giden önemli bir yol Neretva Nehri'ni izler.

Balkanlardaki başlıca kara yolu ağları Tuna'dan güneye veya kıyından içeriye doğru gider. İçerdeki en önemli anayol merkezi Avrupa'dan çıkıp Ljubljana ve Zagreb'den ova boyunca geçerek Sava ile Tuna'nın birleştiği Belgrad'a ulaşır. Belgrad'dan Morava Nehri boyunca güneye dönerek Niş'e ulaşır. Burada ikiye ayrılarak bir kolu doğuya, Sofya ve Filibe üzerinden İstanbul'a, diğer kolu ise Vardar Vadisi boyunca güneye, Üsküp üzerinden Selanik ve Atina'ya gider. Bu yol başlıca ticaret ve istila yolu idi. İstila ve akınlar sırasında büyük yıkımlar bu yol üzerinde gerçekleşirdi. Slavlar istiladan yerleşmeye döndüğünde ilk Slav yerleşmeleri bu yolun Morava Vadisi boylarında oldu. Nihayetinde Batı Avrupa'dan, Slovenya üzerinden Balkanlara gelen Haçlılar da bu yolu kullandılar. Diğer önemli yol ise bugünkü Arnavutluk'taki önemli liman kenti, aynı zamanda Bizans'ın Adriyatik'teki başlıca donanma ve askeri idare merkezi olan Durazzo'dan (Dyrrachium, Dıraç) başlayan meşhur *Via Egnatia*'dır. Oradan başlayan yol Ohrid ve Selanik üzerinden İstanbul'a ulaşır. Ayrıca yol, Kotor, Dubrovnik (Ragusa) ve Split gibi diğer liman şehirlerinden başlayıp dağ geçitlerinden ve sıklıkla ırmak vadilerinden geçerek Bosna içlerine ve Kuzey Sırbistan'a veya güney yolundan bugünkü Hersek ve Karadağ üzerinden Güney Sırbistan ve Bulgaristan'a doğru iç kesimlere de ulaşır.

Denize yakın bölgeler için deniz ulaşımı karadan daha önemliydi. Yabancı mallar Balkan limanlarına denizden ulaşıyordu. Balkan ticaretinin büyük bir kısmı Adriyatik, Akdeniz ve Ege'deki deniz yollarından yapıyordu. Bu yüzden Orta Çağ'daki en büyük Balkan şehirlerinin çoğu liman şehirleriydi. İtalyan dünyasıyla deniz bağlantısı birçok Dalmaçya şehrinin Latin karakterini korumasını sağlamıştır. Bu dönemin genelinde birçok büyük liman ve bununla birlikte deniz ticaretinin önemli bir kısmı

Bizans nüfuzu altındadır. Balkanlar, Bizans ülkesi ile karşılaştırıldığında az gelişmiş bir bölgeydi. Hammadde ihraç ediyor ve dışarıdan mamul eşya alıyordu. Orta Çağ'da başlıca ihracat peynir gibi pastoral ürünler ile ağaç, balmumu ve bal gibi orman ürünleriydi. Geç Roma dönemi ile yine bağımsız Bosna ve Sırp devletlerinin doğduğu XIII.-XIV. yüzyıllarda, zengin Balkan maden ürünleri (gümüş, demir, kurşun) ihraç edilmeye başlandı. İç bölge insanları Dalmaçya sahillerinden tuz ve Bizans veya İtalya'dan lüks eşya – tekstil ve metal ürünler – ithal ediyordu. XIII. yüzyıla kadar hiçbir Balkan ülkesi kendi para sistemine sahip olmamıştı. Onlar ya takas sistemini veya yabancı paraları kullandılar. Yerel pazarlardaki küçük çaplı alışverişler muhtemelen takas yoluyla yapılıyordu²⁰.

2.2. Tarih

2.2.1. Kuzey Karadeniz

İncelediğimiz bölgenin IV. yüzyıla kadar olan siyasi tarihinin bilinmesi Hun öncesi dönemin daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Arkeolojik bulgularda belirginleşmeye başlayan en eski kültürlerin ardından Kimmer, İskit ve Sarmatların ilgili coğrafyadaki mevcudiyetleri muhtemelen Hun ilerleyişine zemin hazırlamıştır. Bu toplulukların bölgedeki faaliyetleri ve Türk kökenli oldukları neredeyse kesin olmakla birlikte etnik aidiyetleri meselesi doğrudan konumuzun sınırları içerisine girmediğinden burada kısaca değinmekle yetineceğiz.

Kuzey Karadeniz step bölgesinde M.Ö. 4000-2000 döneminde toprağa bağlı, pek düzenli bir tarım yapamadıkları anlaşılan toplulukların yarattıkları Neolitik kültür görülür. Bunu takiben Bakır Çağ kültürleri ortaya çıkar. Bu devrenin temsilcisi “Tripolye” adı verilen kültürdür²¹. “Tripolye Kültürü” (M.Ö. 3500-M.Ö.1900), erken tarihli olması kadar kendinden sonraki göçebe kültürlerden farklılığı ile de dikkat çekmektedir. Bu kültür Karpatların doğu ucundaki Aşağı Tuna'dan Dinyeper Nehri'nin ötesine kadar yayılmıştır. Bu kültüre ait çanak çömlek buluntuları Balkanların neolitik kültürüyle büyük benzerlik göstermektedir. Yine bu kültür kapsadığı dönem içinde, yani yaklaşık olarak M.Ö. 3500 ile 1900 yılları arasında dört farklı safhada gelişmiştir ve ele geçen buluntular mezarlardan değil yerleşim alanlarından çıkarılmıştır. “Tripolye Kültürü” mensupları tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Buğday, arpa ve darı yetiştiriyorlar, sığır, keçi ve koyun besliyorlardı. Bu kültürde at kullanılıyordu ancak tekerlekli araba kullanıldığına dair herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Yerleşim yerleri için kolay savunulabilir mevkiiler, nehir vadileri, ağaçsız yerlerden ziyade ormanlık stepler tercih edilmiştir. Bu kültürün son safhasında yerleşim yerleri ortadan kalkmaya başlar. Tarım ikinci planda kalmış ve boyalı çanak

²⁰ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 2-4.

²¹ Taner Tarhan, “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 24, 1970, s. 17-18.

çömlekler yerini başka tip eşyalara bırakmıştır. Pastoral kültüre ve farklı toplum yapısına sahip göçmenler bu kültürü sona erdirmiştir²².

“Tripolye Kültürü”nün üçüncü safhası ile birlikte Karadeniz kıyılarına ve Kafkaslara doğru “Usatovo Kültürü” gelişmeye başlar. Başlıca mezarlık buluntularıyla tespit edilen bu kültür, metal kullanımı, tümsek mezarları, farklı tip araç gereçleri ve hayvan gömüleri ile göçebe bir karakter göstermektedir. Bu dönemde artık Kuzey Kafkasya’da ve Karadeniz bozkırlarında yaşayan toplumlar, tipik bozkır insanları olarak ortaya çıkarlar. Bu bölgede, M.Ö. 2500’den sonra Hind-Avrupa dilleri gelişerek yayılmaya başlar. Yine M.Ö. 2000’e doğru, bozkırlarda arabalar kullanılmaya başlar²³.

M.Ö. 2000’den hemen sonra “Tripolye Kültürü” sona erer. Bozkır göçebeliğinin artarak belirli bir hâle geldiği görülür. Bu devrede Hind-Avrupalılar gittikçe hareketlenip, sürüler ve arabalarla yayılarak göç etmeğe başlarlar. M.Ö. 2000’den itibaren Karadeniz bozkırlarında Bronz Çağ başlar. Bu devrin karakteristiği Katakomb mezarlarıdır²⁴. M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreği aynı zamanda bozkırlarda Kimmer hâkimiyetinin başladığı dönemdir.

2.2.1.1. Kimmerler

Doğu Avrupa’da, tarihi kaynaklar vasıtasıyla isimleri zamanımıza kadar gelmiş olan ilk kavim Kimmerlerdir. Etnik kökenleri, yerleştikleri saha ve tam hâkimiyet dönemleri hakkında net bilgilere sahip olmadığımız Kimmerlerin Trak asıllı, İrani (veya en azından yönetici tabakası İrani), Kelt ve Ural-Altaylı bir kavim oldukları yönünde görüşler bulunmaktadır²⁵.

Kimmerlerden ilk olarak Grek şair Homeros *Odessia* adlı eserinde oldukça genel ifadelerle bahseder. Homeros, karanlık ve sisli olarak tarif ettiği Kimmer ülkesinin nerede olduğu hakkında tam bir tarif yapmaz²⁶. Ancak bir tarihçi veya bir coğrafyacı değil de bir şair olarak Homeros’un tarifindeki iklimsel özellikler, Kuzey Karadeniz ve Azak denizi çevresinin iklimi ile büyük bir uygunluk göstermektedir. Hellenlerin gözünde bu bölge, daima bulutlu bir gökyüzü, az güneş ışığı ve belirgin oranda sis koşulları ile özdeşleşmiştir²⁷. Dolayısıyla Homeros’un tarifi bahsi geçen bölgeyi ima ediyor olabilir. Ancak Homeros’un bu ifadelerini, Yunan medeniyetinin kendi dışındakilere karşı bakış açısı olarak yorumlayanlar da vardır. Buna göre,

²² Phillips, *The Royal Hordes*, s. 18-24.

²³ Phillips, *The Royal Hordes*, s. 25-26; Tarhan, “Bozkır Medeniyetleri...”, s. 18.

²⁴ Tarhan, “Bozkır Medeniyetleri...”, s. 19-20.

²⁵ Tadeusz Sulimirski, “The Cimmerian Problem”, *University of London, Bulletin of the Institute of Archaeology*, No 2, 1959, London, 1960, s. 45-46.

²⁶ Homeros, *Odyssea*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 2010, XI. 10-20, s. 196.

²⁷ Tim Bridgman, “Who were the Cimmerians?”, *Hermathena*, No. 164 (Summer 1998), s. 39-40.

Grek yazarlar bu insanları barbar olarak nitelemekte ve güneş ışığını bile onlara çok görmekteyler²⁸.

Diğer yazılı kaynaklar içinde Herodotos onların ülkesi hakkında biraz daha ayrıntıya inmektedir. Onun “*Tarih*”inden, Kimmerlerin Karadeniz’in kuzeyinde yerleştiklerini öğrenmekteyiz. Herodotos’a göre İskitlerin oturdukları yerler önceden Kimmerlerle meskûndur. İskitler geldiğinde büyük bir istilayla karşı karşıya olduklarını anlayan Kimmerler, nasıl davranacakları konusunda kendi aralarında ihtilafa düşmüşlerdir. Kimmer kralları bu tehlikeye karşı savaşıp yurtlarını savunmayı düşünmüşler, halk ise tehlikeye atılmaktan kaçınarak buldukları yerleri terk etmeyi daha uygun bulmuştur. Görüş ayrılığı sonunda Kimmerler ikiye bölünmüşler ve birbirleriyle savaşmaya başlamışlardır. Bu kardeş kavgası sonunda ölenler Tyras (Dinyester) Nehri kıyılarına gömülmüş ve geri kalanlar buldukları yerleri terk etmişlerdir²⁹.

Kimmerler, Asur kitabelerinde “*Gamir/Gimirrai*” adı ile ortaya çıkmaktadırlar. Bu kitabelerde, Kimmerlerin Karadeniz’in kuzeyinden Kafkas Dağları’nı geçerek güneye indikleri ve Urartuların kuzey sınırlarına geldikleri yazılmıştır³⁰. Kimmerlerin güneye inişi, tarihlerinin son safhasına rastlamakta olup buradan Urartu ülkesine yayılmışlar ve daha sonra da Anadolu’yu istila etmeye başlamışlardır³¹.

Görüldüğü üzere Kimmerlerle alakalı yazılı kaynaklardaki referanslar onların Karadeniz’in kuzeyinde, Azak denizi çevresinde yaşadıklarına işaret etmektedir. Bu durum araştırmacıları, Kimmer yurdu olarak düşünülen bölgede onların arkeolojik izlerini aramaya sevk etmiştir. Neticede Avrasya bozkırlarında M.Ö. II. binyılından itibaren belirginleşmeye başlayan ve birbirleriyle benzerlik ve ardışıklık ilişkileri gösteren bir takım kültür grupları Kimmerlerle özdeşleştirilmiştir. M.Ö. V. yüzyıla kadar devam eden bu uzun dönem kronolojik olarak üç safha halinde incelenmekte ve aynı zamanda Kimmer siyasi tarihinin de bu dönemlendirme ile uygunluk gösterdiği kabul edilmektedir. Safhaların birbirinden ayrılma zamanları M.Ö. XIII. ve M.Ö. VIII yüzyıllara tekabül eden büyük göç ve karışıklık dönemlerine rastlamaktadır. Şimdi sırasıyla bu kültürlerden ve özelliklerinden kısaca bahsedeceğiz.

Bahsi geçen kültürler içerisinde başta geleni Azak Denizi’nin kuzeyi, Dinyeper Nehri ile İdil Nehri arasındaki bölgede gelişmiş olan “Katakomb Mezar Kültürü”dür ve M.Ö. II. bin yılın başlarından üçüncü çeyreğine kadar

²⁸ Vásáry, *Eski İç Asya...*, s. 44.

²⁹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991, IV. 11, s. 196.

³⁰ Bridgman, “Who were the Cimmerians?”, s. 35.

³¹ Kimmerlerin Anadolu’daki faaliyetleri için ayrıca bkz. M. Taner Tarhan, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul, 23 - 26 Mayıs 1983, Ankara, 1984, s. 109-120; İlhami Durmuş, “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, *Belleten*, LXI/231, 1997, s. 273-279.

devam etmiştir. Bu kültür, Kimmerlerin yayıldıkları coğrafya ve hâkimiyet dönemleriyle uygunluk gösterdiğinden onlarla özdeşleştirilmiştir. Mezarlardan çıkan buluntular bu kültürü yaratanların göçebe-çoban ile yerleşik-ziraat arası bir yaşam sürdürdüklerini göstermektedir. Bu kültürle hemen hemen aynı devreyi kapsayan ve Kuzey Kafkasya'da yayılmış olan “Kuban Kültürü”, tipik step göçebe kültürünün özelliklerini yansıtır ve aynı zamanda “Katakomb Mezar Kültürü” ile de benzerlik gösterir. Dolayısıyla bu kültür Kimmerlerin Kafkaslar üzerine doğru yayıldıklarını göstermektedir. Adını merkezi Kafkasya'daki bir Erken Demir Çağı mezarlığından alan “Koban Kültürü” ise yaklaşık olarak M.Ö. 1500/1400-1000/900 yılları arasında kapsamaktadır. Batı Gürcistan'ın “Kolkhidik Kültürü” de aşağı yukarı bununla aynı döneme rastlar. Bronz süslemelerinin zenginliği ve silahlarının çokluğu ile öne çıkan bu kültür, savaşçı bir toplum olarak batı Asya imparatorlukları için bir tehdit oluşturduğu için Kimmer tarihinin ikinci safhasıyla, yani Kimmerlerin yurtlarından çıkıp Anadolu'yu istila etmeleri hadiseleriyle uygunluk göstermektedir. Öte yandan bu kültürün bazı buluntuları merkezi Avrupa kültürleri ile de büyük benzerlik içerisindedir. M.Ö. 1500-700/600 yılları arasında kapsayan ve Kafkaslardan Dinyeper Nehri'ne kadar yayılan “Srubnaya Kültürü”, üç safha halinde gelişim göstermiş, bazı araştırmacılar tarafından bir ön İskit, Kimmer-İskit ortak kültürü olarak değerlendirilmiştir. Çünkü bu dönem için Kimmer ve İskit buluntularını birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Yine bu kültürün orta döneminde belirginleşen “Hvalinsk Kültürü”, “Andronovo Kültürü” ile büyük benzerlik içerisindedir. Öte yandan Karpatlardan doğuya doğru yayılan ve özellikle Ukrayna topraklarında belirginleşen “Batı Pontik Kültürü”, M.Ö. XI.-VIII. yüzyıllar arasında kapsar ve Kimmer tarihinin ikinci safhası ile özdeşleştirilir. Dolayısıyla bu kültür Kimmerlerin batıya doğru yayılımını temsil etmektedir. Aynı zamanda geç “Katakomb Mezar Kültürü” ile de benzerlik gösterir. Yine Dinyeper Nehri çevresinde belirginleşen ve Kafkasya-Koban kültürleriyle büyük benzerlik gösteren, M.Ö. IX.-VII. yüzyıllara tarihlenen kültür, “Trako-Kimmer Kültürü” olarak adlandırılır. Bu kültür de muhtemelen İskit baskısı sonucu yurtlarını terk eden Kimmerlerin batıya doğru hareket eden kolunu oluşturmaktadır³².

Kimmerlerin bin yılı aşkın tarihlerinde birbirinden ayrılabilir üç safha gözlenmektedir. İlk safha kabaca M.Ö. 1800/1700 ile M.Ö. 1300 yılları arasında kapsar. İkinci safha bu tarihten M.Ö. VIII. yüzyıla kadar ve üçüncüsü de tarih sahnesinden çekildikleri M.Ö. 500 yılına kadar sürer. Her üç dönemde de Kimmerler farklı coğrafyalarda yerleşmişlerdir. Asıl yerleşim yerleri olan ve Kuzey Kafkasya'dan Donets'e kadar uzanan step kuşağı İskitlerin istilasına uğrayınca batıya ve güneye doğru çekilmişlerdir. Anadolu'yu istila eden

³² Sulimirski, “The Cimmerian Problem”, s. 48-62; M. Taner Tarhan, “Eskiçağ'da ‘Kimmerler Problemi’”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, I. Cilt, Ankara, 1979, s. 361-366.

Kimmerler bu güneye çekilen gruptan oluşmaktadır³³. Kimmerlerin bu göç kolu ve Anadolu'daki faaliyetleri Asur kitabeleri ve Grek yazarların eserleri sayesinde biraz daha ayrıntılı olarak bilinmektedir. Batıya doğru hareket edenler ise Avrupa içlerine kadar yayılmışlardır. Orta Avrupa'daki Trako-Kimmer buluntuları bu gruba atfedilebilir. Batı göç kolundan ayrılan bazı boylar, güneye yönelmişler ve Romanya-Bulgaristan ovalarına yayılmışlardır. Ancak devam eden İskit yayılması Tuna bölgesine kadar ulaştıncaya Kimmerler yeniden göçe zorlanmış ve M. Ö. VII. yüzyılın ortalarında Trak boylarından Thyeler, Bithynler ve Treterlerle birlikte Boğazları geçerek Anadolu topraklarına girmişlerdir³⁴. Yaklaşık iki asır kadar Anadolu içlerinde yayılan ve faaliyetlerde bulunan Kimmerlerin M.Ö. VII. asrın sonlarına doğru güçlerini yitirdikleri ve M. Ö. 590-585 arasında tarih sahnesinden çekildikleri anlaşılmaktadır³⁵.

Bozkır yaşantısının karakteristik temsilcisi olan kurgan kültürleri, arkeolojik materyalleri – silahlar ve diğer araç gereçler – yanında at ve araba kullanımı ile de ön plana çıkmaktadırlar. Kurganlardan elde edilen bu iki unsura ait buluntular, bunların bozkır insanının ayrılmaz bir parçası olduklarını gösterir. Zira bozkır yaşam tarzı bu iki unsurun varlığını zorunlu kılmaktadır³⁶. Öte yandan Asur kitabelerinde Kimmerlerin deri kemerlerinden, oklarından ve yaylarından bahsedilmektedir. Muhtemelen, koşum takımları, araba, ok ve yay kullanımı da Kimmerlerin temel özellikleri arasındaydı³⁷. Dolayısıyla Kimmerleri, kurgan kültürlerinin birer taşıyıcısı olan atlı savaşçı bir toplum olarak değerlendirmek yerinde ve daha uygun olacaktır.

2.2.1.2. İskitler

Tarihi kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla Asya'dan Avrupa'ya yapılan göç hareketinin ilk halkasını İskitler oluşturmaktadır. Herodotos'un verdiği bilgiye göre İskitler Asya'da yaşamaktaydılar ve Massagetlerle yaptıkları savaşta yenilerek batıya doğru hareket ettiler ve Kimmerlerin ülkesine girdiler³⁸. İskitlerin bu göçünün M.Ö. VIII. yüzyılda vuku bulduğu kabul edilmektedir. Tarihçi Herodotos M.Ö. V. yüzyılda yaşamıştır. Bahsettiği İskit göçü ile ilgili herhangi bir tarih vermez. Eğer İskit göçü ile ilgili olarak yukarıdaki tarih kabul edilirse Herodotos'un, kendisinden yaklaşık üç yüzyıl önce meydana gelmiş olan olaylardan bahsettiği ortaya çıkar. Bu durum kronolojik olarak şüphe doğursa bile diğer tarihi kaynaklar tarafından doğrulanabilmektedir. Şöyle ki, yazılı kaynaklarda İskitlerden ilk defa Asur

³³ Sulimirski, "The Cimmeric Problem", s. 62-64.

³⁴ Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s. 114-115.

³⁵ Tarhan, "Eskiçağ'da 'Kimmerler Problemi'", s. 366.

³⁶ Tarhan, "Eskiçağ'da 'Kimmerler Problemi'", s. 364.

³⁷ Bridgman, "Who were the Cimmericians?", s. 35-36.

³⁸ Herodotos, IV. 11, s. 196.

kitabelerinde bahsedilmektedir. Asurlular, Mezopotamya'nın kuzeyine yerleşmekle, Anadolu, Kafkasya ve İran'da bulunan birçok kavimle tanışma imkânı buldular. Bu kavimlerden biri de İskitler idi. Asur imparatorlarından Mısır fatihi Asarhaddon'un (M.Ö. 680-668) devrine ait olan bir vesikada "Gimirrai"lerden ve "Asguzai"lerden bahsedilir. Çivi yazılı metinlerde geçen bu kavimlerden, "Gimirrai"lerin Kimmerler ve "Asguzai"lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir³⁹. Bu vesikaya göre, Kral Asarhaddon, devletin kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannalara karşı İskitlerden yardım istemiştir. Bu kaynaktaki ifadeden, M.Ö. VII. yüzyılın ilk çeyreğinde İskitlerin önemli bir siyasi güç haline geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İskitler Karadeniz'in kuzeyindeki topraklara M.Ö. VIII. yüzyıl ortalarında veya bundan biraz sonra gelmiş olmalıdırlar⁴⁰.

İskitleri, yerleşik oldukları Asya'daki yurtlarından batıya doğru harekete geçiren etken veya etkenler kaynakların yetersizliği nedeniyle tam olarak tespit edilemiyor. İskitlerin göçü, M.Ö. IX. yüzyılda meydana gelen büyük göç hareketinin bir parçasını teşkil etmektedir. Bu büyük göç hareketinin sebebi olarak da Orta Asya'da meydana gelen ve uzun süren bir kuraklık devresi ile Çinlilerin gittikçe artan Hsiung-nu baskısına karşı harekete geçerek bu kavmi batıya doğru püskürtmeleri ve bunun da bir göç dalgasına sebep olması gösterilmektedir veya bu sebeplerin her ikisi birden etkili olmuştur. Neticede baskıya maruz kalan her kabile, batıya doğru kendi komşusunu da harekete geçirmiş ve bir göç dalgası meydana gelmiştir⁴¹.

Yukarıda anlatıldığı gibi İskitler, batı yönünde harekete geçince Karadeniz'in kuzeyinde önce Kimmerlerle karşılaştılar. Kimmerleri mağlup ettikten sonra onları yurtlarını terk etmeye zorladılar ve güney Rusya bozkırlarında hâkim duruma geldiler. Yurtları işgal edilen Kimmerler, Kafkaslar üzerinden Ön Asya'ya girmişler, İskitler de onları takip ederek Anadolu'ya girmiş, Urartu ve Asur devletleriyle siyasi ilişkilerde bulunmuşlardır⁴².

İskitlerin Ön Asya'daki faaliyetleri hakkında biraz daha detaylı bilgi bulunmasına karşın Karadeniz'in kuzeyindeki faaliyetleri hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Sonraki dönemin belli başlı önemli hadiselerinden biri Perslerin İskitler üzerine yaptıkları seferdir. M.Ö. 513'te Pers kralı Darius, İskitlere karşı Trakya üzerinden bir sefer düzenledi. İstanbul Boğazı'nı ve Tuna Nehri'ni geçtikten sonra İskit ülkesi içerisine doğru ilerlemeye başladı. İskitler, Pers ordusunun karşısına çıkacak kadar güçlü değillerdi. Bu nedenle

³⁹ Abdulhaluk M. Çay – İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 576-577.

⁴⁰ İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 62-63.

⁴¹ Rice, *Scythians*, s. 43.

⁴² İskitlerin Ön Asya'daki faaliyetleri için bkz. Abdulhaluk M. Çay – İlhami Durmuş, "İskitler", s. 588-590; Durmuş, *İskitler*, s. 65-69; Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, Ankara, 2012, s. 39-43.

komşu kabilelerle ittifak yapma teşebbüsünde bulundular. Ancak kuzeydeki kabileler İskitlerin bu isteğini kabul etmediler. Bunun üzerine İskitler, Pers ordusu karşısında yıpratma taktiği uygulamaya karar verdiler. Yavaş yavaş geri çekildiler ve çekilirken de mevcut su ve yiyecek kaynaklarını tahrip ederek Pers ordusunu zor durumda bırakmaya çalıştılar. Karşısında savaşılabilecek bir ordu bulamayan ve daha fazla ilerlemenin gereksiz olduğunu anlayan Darius, ordu içinde baş gösteren huzursuzluğun da etkisiyle geri dönmeye karar verdi⁴³.

Sonraki yüzyılda İskitler, batıdan Keltlerin saldırılarına maruz kalırken doğu tarafından da Sarmat tehdidi ile karşı karşıya kalmışlardır. M.Ö. III. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar, aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batısına geçmeyi başarmışlardır⁴⁴. Doğudan gittikçe sıkıştırılan İskitler ise batıya doğru çekilmek zorunda kaldılar. Makedonya Kralı II. Philip, İskitlerin kendi ülkesine doğru daha fazla ilerlemelerinden endişe ederek onları Tuna Nehri civarında karşılamış ve mağlup etmiştir. Sonrasında Büyük İskender döneminde İskitler üzerine yapılan sefer ise başarısızlıkla sonuçlanmıştır. M.Ö. II. asrın sonlarına doğru İskitler bir ara yeniden güçlerini toparladılarsa da gitgide güçlenen Sarmat ilerleyişini durduramadılar. Nihayetinde Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırıldılar⁴⁵.

İskitler tipik göçebe bir kavimdir. Yaşadıkları coğrafya, otlakları bol, rutubeti az olan geniş bozkırlardan oluşmaktaydı. Sabit bir yerleşim yerleri olmayan İskitler, arabalar içinde yaşıyorlardı. Bu arabaların en küçüklerinin dört, büyük olanlarının ise altı tekerleği vardı. Arabaların dört bir tarafı ve üzerleri keçe ile kaplanmış olup, bunlar ev şeklinde yapılmıştı. Bu arabaların bazıları iki odalı, bazıları da üç odalı idi. Arabalar soğuğa karşı korunaklı olup aynı zamanda içerisine yağmur ve rüzgâr da geçmemekteydi. İskitler bir yerden başka bir yere giderken, kadınlar ve çocuklar iki ya da üç çift öküzün çektiği bu arabalarda, erkekler ise at üstünde onların yanında gitmekteydi. Onları ise, koyun sürüleri, sığırlar ve atlar izliyordu. Onlar, hayvanlarına ot bulabildikleri sürece bir yerde kalmaktaydılar. Yukarıda da belirtildiği üzere sığır, koyun ve at besleyen İskitlerin ekonomisi hayvancılığa dayanıyordu. Bu durum onların hayat tarzıyla yakından alakalı gözükmektedir. At, sığır ve koyun besleyen İskitler, domuz beslemiyorlardı. Hayat tarzlarının bir gereği olarak günlük hayatlarında pişmiş etle beslenmekte, kısırak sütü içmekte ve kısırak sütünden yapılmış bir çeşit peynir yemektedirler⁴⁶. İskitlerin ekseriyeti hayvan besleyicisi ve göçebe oldukları halde, bir kısmı ve yine onlar tarafından kontrol edilen yerli kabilelerin çoğu herhalde çiftçi idiler. İskitya'dan Yunanistan'a büyük miktarlarda hububat ihraç edilmiş olması,

⁴³ Rice, *Scythians*, s. 46-48.

⁴⁴ Durmuş, *İskitler*, s. 73.

⁴⁵ Memiş, *İskitlerin...*, s. 49-52.

⁴⁶ Durmuş, *İskitler*, s. 89-90.

bunun en belirgin göstergesidir⁴⁷. Benimsedikleri yaşam tarzının bir sonucu olarak İskitlerin, göçebe, yarı göçebe ve yerleşik düzende yaşayan bir topluluk olduğu görülmektedir. Böylelikle en önemli özellik olarak savaşçılık ve çobanlık ön plana çıkmaktadır. At üzerinde ok atarak savaşma tekniği ilk olarak onlar tarafından kullanılmıştır⁴⁸.

İskitlerin çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları tek bir kral tarafından yönetilmelerini zorlaştıran bir etken olmuştur. Pers kralı Darius'un yazıtında İskitlerin üç farklı gruptan oluştuğu anlatılmaktadır. Bu grupların her birinin başında kendi kralları bulunuyordu. Ayrıca her grubun kendi içinde kabile reisleri ve klan prensleri de idarede söz sahibiydiler⁴⁹.

İskit ordusunun büyük bölümü, atlıların meydana getirdiği süvari sınıfından oluşmaktaydı. Süvari sınıfı, İskit askerî organizasyonunun ana kolu idi. İskit atlıları, daha sonraki Sarmatlar gibi eyer kullanıyorlardı. Bu eyer, Grekler ve Romalılar eyer kullanmadıkları için İskitlere, batılı süvari sınıfı üzerinde kesin bir avantaj sağlamıştı. İskit atlısının en karakteristik silahı yay idi. Okların uçları taştan, kemikten, demirden veya çok yaygın bir şekilde olduğu gibi bronzdan yapılmıştı. Okun gövdesi ise ağaçtan ya da kamıştan yapılıyordu. İskitler ayrıca kılıç ve hançer de kullanıyorlardı. Herodotos, İskitlerin diğer bir karakteristik silahları olan ve “*sagaris*” adı verilen baltalardan söz eder, fakat kazılarda bu baltalar nadiren ele geçmiştir. İskitler, çoğu kez ortasında bir hayvan figürü bulunan oval ya da yuvarlak kalkanlar da taşımışlardır⁵⁰.

İskitler güçlü oldukları dönemde refah içinde yaşamışlardı. Bu refahı da kontrol ettikleri ticaret sayesinde elde etmişlerdi. Bu ticaret özellikle Yunanistan ile yapılıyordu çünkü bu dönemde Yunanistan kendini besleyecek bir durumda değildi. İskit coğrafyası Yunanistan için bir tahıl ambarı vazifesi görmüştür. Tarım ürünleri yerel göçebe beyleri tarafından Karadeniz kıyısındaki Grek kolonilerine ulaştırılıyor, buradaki tüccarlar da bir tür aracı vazifesi görüyorlardı (Bkz. Harita 3). Greklere satılan mallar arasında başta tuz, balık, bal, et, süt, deri, kürk ve köle gelmekteydi. İskitlerin satın aldığı mallar ise mücevherat, metal eşya ve çanak çömlek idi⁵¹. Yunanistan ile yapılan bu ticarete, her biri birer liman şehri ve önemli birer ticaret merkezi olan Grek koloni şehirleri oldukça önemli bir rol oynamaktaydı. Bunlar arasında en önemlileri; Dinyester Nehri ağzındaki Tyras, Bug Nehri ağzındaki Olbia, Kırım sahillerindeki Cherson, Theodosia ve Pantikapaion, Don Nehri ağzındaki Tanais ve Taman Yarımadası'ndaki Phanagoria idi⁵².

⁴⁷ Memiş, *İskitlerin...*, s. 62-63.

⁴⁸ Muhammet B. Aşan, “Yesi ve Çevresinde Sakalar”, *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 630.

⁴⁹ Durmuş, *İskitler*, s. 76-77.

⁵⁰ Memiş, *İskitlerin...*, s. 55-56; 60-61.

⁵¹ Rice, *Scythians*, s. 50-51.

⁵² Phillips, *The Royal Hordes*, s. 78.

İskitler konusuna son vermeden önce onların etnik kökeni ile ilgili bir hususa da dikkat çekmek istiyoruz. İskitlerin kimliği ile alakalı olarak birçok diğer nazariyelerin yanında, en çok savunulan görüşler olarak; İrani, Slav ve Ural-Altay kökenli oldukları şeklinde görüşler ortaya çıkmaktadır. Bunlardan İrani ve Slav tezi son derece zayıf ilmi delillere dayanmasına rağmen savunulmaya devam edilmekle birlikte en sağlam kanıtlara dayanan görüş onların Ural-Altay kökenli, dolayısıyla da Türk kökenli oldukları görüşüdür. Bunun sebeplerine gelince; öncelikle yazılı kaynaklar, İskitlerin ilk yaşadıkları yer olarak Orta Asya'yı kesin bir dille ifade ediyorlar. Yine İskitlere ait arkeolojik materyaller de Batı Sibiryaya buluntuları ile büyük benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla İskitlerin ortaya çıktıkları bölge ile Türklerin ana yurdu olarak kabul edilen bölge tam olarak birbiriyle örtüşmektedir. Öte yandan İskit dilinden kalan çok az sayıdaki kelime, tanrı, coğrafya ve şahıs adları, Sus ve çevresinde bulunan tuğla parçaları ve nihayet Esik kurganında bulunan küçük kap üzerindeki yazı ancak Türkçe ile açıklanabilmektedir. Bu durum, İskit dilinin Türkçe kökenli bir dil olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca yazılı kaynaklarda detaylı olarak anlatılan İskitlerin dini inançları, yaşayış tarzları, gelenek ve görenekleri, ölü gömme şekilleri, ölüyü mumyalama ve tümsek mezar yapma adetleri ve sanatları eski Türk kavimleri ile özellikle de Hunlar ve Göktürklerle birebir benzerlik içerisindedir⁵³. Diğer taraftan benzer bir duruma Çin kaynakları da işaret ederler. Zira Çin kaynaklarında *Sai* adıyla geçen İskit kavimler birliği, kendi içerisinde Hindo-Germen, Türk ve hatta Moğol unsurlar da barındırıyordu⁵⁴. Bütün bu veriler İskitlerin Türk kökenli bir topluluk oldukları konusunda herhangi bir şüpheye yer bırakmamaktadır.

2.2.1.3. Sarmatlar

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntulardan elde edilen sonuçlara göre Sarmatlar, M.Ö. V. yüzyılda Don Nehri'nin doğusunda ortaya çıkmışlar ve yeni göç dalgalarıyla güçleninceye kadar İskitlerle birlikte yaşamışlardır. M.Ö. IV. yüzyıl ortalarından sonra Sarmatların baskısı gittikçe artmaya başlamıştır. Artan Sarmat baskısı karşısında İskitlerin gücü zayıflamış ve batıya doğru çekilmeye başlamışlardır. Neticede M.Ö. III. yüzyıl sonlarına doğru Don Nehri'ni geçmiş olan Sarmatlar, İskit gücünün iyice zayıflamasıyla birlikte artık Karadeniz'in kuzeyinde tek hâkim güç haline gelmişlerdi⁵⁵. Sarmatların batıya doğru hareketlerinde ise, Hunlardan korkup Yüceçiler ile birlikte Batı Asya'ya geçen Orta Asya kavimleri birinci derecede etkili

⁵³ Abdulhaluk M. Çay – İ. Durmuş, “İskitler”, s. 582-587; Aşan, “Yesi ve Çevresinde Sakalar”, s. 629-630.

⁵⁴ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 186.

⁵⁵ İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 100-103.

olmuştu⁵⁶. Bazı küçük İskit grupları bir süre daha bağımsız kalmayı başarsa da nihayetinde tamamı Sarmat hâkimiyetine girmiştir. Sarmatlar sadece güneyiyle birlikte Kafkaslar'ı istila etmekle kalmadılar, çok sayıda Sarmat grubu batıya doğru ilerlemeye devam etti ve Romanya topraklarını da ele geçirdikten sonra Karpatlar'ı geçip Doğu Macaristan'a yerleştiler. Böylelikle Tuna nehrinin doğusu ve kuzeyinde Roma topraklarıyla komşu olan Sarmatlar zaman zaman Tuna'yı aşip Roma yerleşimlerine yağmalama amaçlı saldırılarda bulundular. Buna, Romalılar da Tunayı geçerek aynı şekilde cevap verseler de ne Sarmatlar ne de Romalılar sistemli bir istila hareketine girişmediler⁵⁷.

Sarmat toplumu, birbirinden ayrı ve her biri kendi adını taşıyan gruplardan oluşuyordu. Strabon, Karadeniz bölgesinin batı tarafını anlatırken bu Sarmat topluluklarından söz etmektedir. Bu toplulukların en önemlileri Yazığlar, Kralî Sarmatlar, Ugorlar ve Roksolanlardır. Yazığ, Ugor ve Kralî Sarmatlar Dinyeper ve Tuna Nehri arasına yerleşmişlerdi. En güneyde kalan kısımda Yazığlar bulunuyordu. Ugorlar ise kuzey bölgelerinde yaşamaktaydılar. Kralî Sarmatlar bu iki topluluğun arasında varlığını sürdürmekteydi. Son olarak Roksolanlar Dinyeper ve Don nehirleri arasında, bu toplulukların doğu tarafında yaşamaktaydılar. Bu Sarmat topluluklarının yayılışı zamana göre de farklılık göstermekteydi. Strabon'un belirttiğine göre, Yazığlar Sarmat yayılma sahasının, güneybatı ucunda bulunmaktaydılar⁵⁸. Öte yandan Ovidius onlara M.S. I. yüzyılda Tuna'nın sağ sahilinde rastlamıştı. Bunlar oralarda Tomi şehrinin yakınındaki bölgeleri yerle bir etmiş ve yerli halka korku salmışlardı. Plinius ise M.S. I. yüzyıl ortalarında Tisza Vadisi'nde yaşayan Yazığlardan söz etmektedir.

M.Ö. II. yüzyılda büyük bir ihtimalle Yazığların arkasından gelmiş olan Roksolanlar Karadeniz kuzeyi bozkırlarını Dinyeper'e kadar ele geçirmiş ve Kırım'a akınlar yapmışlardır. M.S. I. yüzyılın ortalarında Roksolanlar Dinyeper ve Tuna arasına ulaşmışlar, aynı devirde daha batıya doğru da yol alarak Moesia'ya hücum etmişler ve böylece de Roma'nın doğu vilayetlerini tehdit etmişlerdir⁵⁹.

Sarmat topluluklarından bir diğeri ise Kralî Sarmatlardır. "Kralî" ve "Sarmat" sözcüklerinin bir arada kullanılması adı geçen topluluğun diğer topluluklar üzerinde hükümran bir konumda olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Benzer bir kullanım İskitler için de geçerlidir. Bu durum aynı zamanda toplulukların coğrafi konumlarıyla da doğrulanabilir. Güneyde Yazığlar, kuzeye doğru Ugorlar ve doğuya doğru Roksolanlar yerleşmişlerdi.

⁵⁶ Ögel, *Büyük Hun...*, C. 1, s. 188.

⁵⁷ W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1939, s. 356.

⁵⁸ Durmuş, *Sarmatlar*, s. 77-78.

⁵⁹ A. İ. Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 161.

Burada Sarmat Kral soyu coğrafi konumu itibariyle ortada yani merkezde kalmaktadır. Dolayısıyla krallık hegemonyası altında bulunan diğer toplulukların kendisini çevrelemesiyle korunmuş bulunmaktaydılar. Bu hükümler Sarmat topluluğuna dair en son işaret Mithridates adıyla birlikte geçmekte ve bundan sonra yaşayan bir topluluk olarak isimleri klasik literatürde bir daha geçmemektedir. Şüphesiz, Sarmat topluluklarının batıya doğru kaymaları ve yeni göç dalgaları “Kralî” Sarmatların diğer topluluklarla karıştığı fikrini ortaya çıkarmaktadır. Bir diğer Sarmat boyu olan Ugorların ise yayıldıkları coğrafya dikkate alındığında, Sarmat toplulukları arasında önemli bir yer tutmadığı sonucuna varılabilir. Başka bir ifadeyle onların diğer Sarmat topluluklarıyla karışıp kaynaşmadıkları ve tarihi bir rollerinin olmadığı söylenebilir. Şüphesiz, onların tarihinin az bilinmesinde yaşadıkları coğrafyanın etkisi de bulunmaktadır. Sarmatia'nın kuzey tarafında yaşadıklarından Grek ve Romalılarla doğrudan siyasi ve kültürel ilişkileri olmamıştır⁶⁰.

Sarmat grupları sadece batıya doğru değil Kuzey Kafkasya'ya doğru güney yönünde de ilerlemişlerdi. Sarmat boylarının Kuzey Kafkas eteklerine doğru aktif şekilde ilerlemeleri M.Ö. III.-I. yüzyıllarda vuku bulmuştur. Strabon'un bildirdiğine göre birbirlerinden bağımsız hareket eden ve çoğu kere de birbirleriyle uzlaşamayan iki Sarmat boyu olan Sirak ve Aorsiler bu coğrafyada bulunuyorlardı. M.S. 49 yılında Romalılar Mithridates'le anlaşmaya girmiş olan Siraklara karşı Aorsiler safında çarpıştılar. Neticede Siraklar büyük bir yenilgiye uğratılmışlar ve memleketlerinin büyük bir kısmını kaybetmişlerdir. Daha sonra Kafkas eteklerinde Alanlar gözükmüşlerdir. Aslında Alanlar bu olaylardan önce M.S. I. yüzyılın başında Azak denizinin kuzeyinde, Don boyundaki bölgeleri ellerine geçirmişlerdi. İkinci yüzyılda ele geçirdikleri topraklarda kudretli bir konfederasyon kuran Alanlar hem Kuzey Kafkasya'ya hem de Karadeniz'in kuzeyine hâkim duruma gelmişlerdir⁶¹.

Sarmatlar konusunu kapatmadan önce etnik kökenleri ve siyasi yapıları ile ilgili bir iki noktaya kısaca temas etmek istiyoruz. Irk, dil ve kültür olarak İskitlerle büyük benzerliklere sahip olan Sarmatların tıpkı İskitler gibi İranî bir kökten getirilmesi bilim dünyasında âdet olmuştur. Oysa yukarıda İskitlerle ilgili Türklükleri hakkında verdiğimiz kanıtlar Sarmatlar için de geçerlidir. Zaten her ikisi de büyük Saka kavimler birliğinin birer üyesi idiler. Buna ek olarak Sarmatların ortaya çıktıkları coğrafya olarak gösterilen İdil Nehri'nin doğusundaki bölge bugünkü Başkurdistan topraklarına denk gelmektedir. Sarmat çağından bin yıl sonra aynı bölgeden çıktığı bilinen Macarların bir boyunun adı *Gyarmat* idi. Bugün de aynı bölgede bulunan Başkurtların bir boyu *Yurmatı* adını taşımaktadır. Burada isim olarak Gyarmat ile Yurmat bağlantısı genel kabul görmekle birlikte Sarmat ilişkisi bilim

⁶⁰ Durmuş, *Sarmatlar*, s. 87-91.

⁶¹ Melyukova, “İskitler ve Sarmatlar”, s. 161-162.

adamları tarafından pek dikkate alınmamıştır. Genel Türkçe y, Macarca gy ve Çuvaşça s denkliği göz önüne alındığında *sarmat>gyarmat>yurmat* geçişi ortaya çıkmaktadır. Yine Sarmat boylarından Yazıg ve Sirak isimleri ile ilgili diğer Türk boyları ile benzerlikler mevcuttur⁶².

Siyasi teşkilat olarak ise Sarmatlar özellikle yönetim konusunda İskitlerle aynı beceriyi gösterememişlerdir. Bazı küçük gruplar bağımsızlıklarını sürdürse de İskitler kendilerine bağlı gruplar üzerinde güçlü bir idare tesis etmeyi başarmışlardır. Fakat Sarmatlar için aynı durum söz konusu değildir. Onlar iyi fetihçi fakat kötü idareci idiler. Hiçbir zaman Sarmatlar içerisinde, diğer Sarmat gruplarının tamamını veya çoğunu idaresi altına alacak bir grup çıkmamıştır. Her grup kendi bağımsız pozisyonunu sürdürmüştür. Bu yüzden Sarmat toplumu, birbirinden ayrı ve her biri kendi adını taşıyan farklı gruplar halinde varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla da Sarmatların, önce Germenler sonra Hunlar tarafından hâkimiyet altına alınmaları oldukça kolay olmuştur⁶³. Sarmatların bu idari teşkilatlanma biçimleri Peçeneklerle şaşırtıcı bir benzerlik göstermektedir.

Birlikten yoksunluk, belirttiğimiz üzere, Sarmatlar'ın kolayca hâkimiyet altına alınmalarının sebebi oldu. Fakat bu defa, Kuzey Karadeniz bölgesinin istilâcıları, belki de tarihte ilk kez, doğudan değil de kuzeyden ve batıdan geldiler. Önceleri Baltık Denizi kıyılarında yerleşik bulunan farklı Germen kabileleri, 200'lü yıllara doğru, gitgide güneye inerek Sarmatların buldukları bölgelerde hâkimiyeti ele geçirmeye başladılar. Ren Nehri boyunca Roma istihkâmları hâlâ güçlü durumda bulunduğu için, Germen genişlemesi güneybatıya değil de güneydoğuya doğru, yani Sarmat hâkimiyetindeki bölgelere doğru gelişti. Yetersiz olan kaynaklar bize II. yüzyıl sonunda, kuzeydoğu sınırlarında, Roma'nın hâlâ farklı Sarmat gruplarıyla komşu olduğunu, III. yüzyıl başında ise bunların yerini değişik Germen kavimlerinin aldığını göstermektedir⁶⁴.

Bu Germen kavimleri arasında, Macaristan topraklarında; Vandallar, Kuadların bir kolu olan Sueviler ve Gepidler; Romanya ve Kuzey Karadeniz'de Gotlar bulunmaktaydı. Gotlar da birçok alt gruptan oluşuyordu. İçlerinde en önemlileri, Dinyester Nehri'nin batısında yerleşen Batı Gotları veya Vizigotlar ile Dinyester-Don Nehri arasında yerleşen Doğu Gotları veya Ostrogotlar idi. Bu arada Gotların, yerlerini aldıkları Sarmatların kültürlerinden etkilenmiş olduklarını da belirtmek gerekir. Bu etkilerin başında İskit-Sarmat kökenli at kültürü ve göçebe yaşamın vazgeçilmez unsuru olan tekerlekli çadırda (vagon) yaşam gelmektedir. Aynı zamanda Gotlar denizcilik anlamında Grek-Roma kültüründen de etkilenmişler ve özellikle Ulfila adlı bir papazın çabaları sonucu giderek Hristiyanlaşmışlardır.

⁶² Ayrıntılar için bkz. Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları, Altın Orda Öncesi Dönem", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 3, Güz 2004, s. 6-8.

⁶³ McGovern, *Early Empires...*, s. 357; Ögel, *Büyük Hun...*, C. 1, s. 190.

⁶⁴ McGovern, *Early Empires...*, s. 357-358.

Kültürel etkileşim olmuşsa bile Roma-Got ilişkileri dostane bir şekilde ilerlememiş, III. yüzyıl başlarından itibaren başlayan mücadele 269'da Gotların ağır yenilgi aldıkları bir savaşa kadar çarpışmalarla geçmiştir⁶⁵. Roma'nın bu galibiyetinden sonra yüz yıl kadar Gotlarla ciddi bir çatışma yaşanmadı fakat bu mücadele sonunda Roma, Dacia eyaletini kaybetti. Bu süreç içinde Roma, kendi ordusu içinde Gotları istihdam etmeye başladı. Öte yandan Gotlar, diğer Germen kavimleri Vandal ve Gepidlerle mücadeleye girişmiş ve bunlar üzerindeki hâkimiyetlerini kuvvetlendirmişlerdir. IV. yüzyıl ortalarında Kral Hermanarich'in idaresi altında Doğu Gotlarının gittikçe güçlendikleri görülmektedir. Kuzeydeki Slav gruplarını da hâkimiyeti altına alan Hermanarich, Batı Gotları üzerinde de hâkimiyet tesis etmiş gibi görünmektedir.

Roma-Got ilişkileri 366 yılına gelindiğinde yeniden bozulmuş fakat bu defa saldıran taraf Romalılar olmuştur. İmparatorluğun doğu kısmının hâkimi Valens, kendine karşı girişilen bir taht mücadelesinde, Gotların rakibini destekledikleri gerekçesiyle onlar üzerine bir sefer yaptı. Vizigotlar ağır yenilgi alarak barış istemek zorunda kaldılar. 370 yılında varılan anlaşmaya göre, Roma'nın hediye kabilinden ödediği vergi kesilecek ve Gotlar, ticareti sürdürme amacıyla belirlenen iki nokta dışında asla Tuna'yı geçmeyeceklerdi. Hun saldırıları başlamadan altı yıl önce varılan bu anlaşmayla Gotlar artık Roma için bir tehlike oluşturmuyordu fakat Hunların ortaya çıkışı neredeyse bütün politik coğrafyayı değiştirecektir⁶⁶.

2.2.2. Balkanlar

Balkanlarda insan yaşam alanlarının kanıtları neredeyse elli bin yıl geriye gider ve anatomik anlamda modern insan, Güney Avrupa'nın bütün diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da yaklaşık otuz beş bin yıl önce, üst paleolitik dönemde ortaya çıkar. Arkeolojik bulgulardan anlaşıldığı gibi, bu ilk insanlar küçük ve hareketli gruplar halinde yaşıyor, avlanıyor, denizlerin ve göllerin nimetlerinden yararlanıyor, yabancı bitki topluyor ve taştan alet yapıyorlardı. Mezolitik Dönem civarında (Balkanlarda yaklaşık olarak M.Ö. 10.000'den M.Ö. 7000'e kadar) avcı-toplayıcı gruplar, az çok kalıcı yaşam alanlarına yerleşmeye başladılar. Arkeologlar bugünkü Sırbistan ile Romanya arasında, Lepenski Vir denilen bir alanda, Tuna Nehri yamaçlarına oyulmuş teraslarda, ilk barınakların son derece iyi korunmuş temellerini keşfettiler. Bunlardan yaklaşık M.Ö. 7000'e kadar dayanan en eskileri hem ahşaptan hem de taştan yapılmıştır ve deriyle kaplı olmaları muhtemeldir. Barınakları yapanlar henüz çömlükçiliğe ve tarıma geçmemiş olmalarına rağmen, yapım sırasında gösterilen özen ve çaba, mekân değerlendirmekten anladıklarını ve çevreyi bilinçli bir şekilde değiştirmek için gerekli örgütlenme ve teknoloji

⁶⁵ Bu dönem Roma-Got mücadelesinin detayları için bk. Peter Heather, *Gotlar*, çev. Erkan Avcı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s. 73-77.

⁶⁶ McGovern, *Early Empires...*, s. 358 vd.

becerilerine sahip olduklarını göstermektedir⁶⁷. Mezolitik kültür izlerini başka yerlerde de sürmek mümkündür. Bunlar arasında Bulgaristan'da Varna civarında Pobiti Kamani ve Yunanistan'da Franchti mağarasındaki buluntular önemli bir yere sahiptir. Lepenski Vir, aynı zamanda Mezolitikten Neolitiğe geçişi de göstermektedir. Pannonia'da Peres ve Bačkapalanka ile Dinar Dağları bölgesinde Crvena Stijena veya Odmurt ve Moldavya'daki Soroki de önemli yerler arasındadır⁶⁸.

M.Ö. 7000 ile M.Ö. 6500 arası dönemde (neolitik dönemin başlangıcı) Balkanlar gerçek bir devrime sahne oldu. Bölgenin oldukça farklı noktalarına dağılmış alanlarında üç can alıcı yenilik ortaya çıkmıştır. Birincisi toprağın artık sürekli olarak işlenmesidir. Kazılarda ehlileştirilmiş buğday, arpa, bezelye ve fasulye izleri ortaya çıkmıştır. İkinci olarak, saklamak, pişirmek ve törenlerde kullanmak için ateşte pişirilmiş çömlükler yapılmıştır. Üçüncüsü de daha önce bir ölçüde evcilleştirilmiş büyükbaş hayvanlar ve domuz dışında, yeni hayvanların, özellikle koyun ve keçinin evcilleştirilmesidir. Bütün bu yeniliklere rağmen, aletlerin taştan yapılması sürdürülmüş ve bu yeni tarım toplumları avlanmaya, balık tutmaya, daha önce tek besin kaynakları olan orman ürünlerini toplamaya devam etmişlerdir. Mezolitik Dönem'de bölgenin seyrek nüfusu ve bu yeniliklerin önce Balkanların güneyinde ortaya çıkıp, oradan kuzeye dağılması göz önüne alınınca, ilk çiftçilerin bölgenin yerlilerinden değil, bu süreçlerin bin yıl kadar önce başladığı Ortadoğu'dan kalkıp Küçük Asya üzerinden Balkanlara gelen kolonicilerden oluşmaları ihtimal dâhilindedir⁶⁹. Erken Neolitik safha ve dolayısıyla da erken tarım yerleşmeleri akarsular yakınında yoğunlaşmakta ve değişik bölgesel özellikler gösteren kültürlerce temsil edilmektedir. Bu nedenle de özellikle Tuna Nehri ve kollarının, Balkanlar kadar Avrupa'nın genelinde de tarımın yayılmasında önemi büyük olmuştur. Bu erken kültürler, Batı Bulgaristan, Güney Makedonya ve Tesselya'da Pre-Sesklo ve Kemikovci, Bulgaristan çevresinde Karanovo I, Romanya'da özellikle Karpat Dağları çevresinde Criş, Sırbistan, Kosova ve Makedonya çevresinde Starčevo ve Starčevo'nun kuzeyinde Starčevo-Körös ve Körös kültürleri olarak ön plana çıkmaktadır. Alçak bölgelerde yer alan bu tarım kültürlerine karşın yüksek bölgelerde eski avcı ve toplayıcı yaşam biçimi sürdürülmüştür⁷⁰.

Tarımla uğraşan nüfusun yerleşim yerlerinin dağılımı itibariyle Balkanlar genelinde güney kesimdekiler ve daha kuzeydekiler olarak bu neolitik aşama kültürlerini iki grupta toplamak mümkün gözükmektedir.

⁶⁷ Andrew Baruch Wachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, s. 25-26.

⁶⁸ Engin Beksaç, "Balkanlarda Tarih Öncesi ve Erken Uygurliklar", *Balkanlar El Kitabı*, Cilt I: Tarih, Derl. Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdağ, Karam&Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s. 38.

⁶⁹ Wachtel, *Balkanlar*, s. 26.

⁷⁰ Beksaç, "Balkanlarda Tarih Öncesi...", s. 39.

Güneydekiler deniz yönü ağır basan ve Anadolu etkisinin daha yoğun hissedildiği iyi örgütlü tarım toplulukları olarak tespit edilirken, kuzeydekiler karasal yönü baskın, avcılığa ve hayvancılığa temayüllü ve mahalli özellikleri daha önemli olan tarım toplulukları olarak karşımıza çıkmaktadırlar⁷¹.

Balkan Yarımadası'nın büyük bir bölümü M.Ö. 4000 dolaylarında nedeni hâlâ tam olarak anlaşılmamış bazı travmatik değişikliklere sahne olmuştur. Uzun süredir meskûn olan yerleşimler terk edilmiş, kilden ve metalden yapılan süs eşyaları daha seyrek görülür olmuş ve genel bir nüfus azalması yaşanmıştır. Bu görüngü için bazı iddialı açıklamalar ileri sürülmüşse de bunları kanıtlayacak kalıntılara bugüne kadar rastlanmamıştır. Bu görece karanlık dönemin nedeni ne olursa olsun M.Ö. 3500 ile 3000 arasında bir toparlanma başlamıştır. Bu dönemde Balkan Yarımadası'nda, özellikle de yarımadanın güneyinde yaşayan insanların hayatlarında önemli değişimler meydana geldi. Çok büyük olasılıkla Anadolu'dan gelen yeni halklar, yeni bitkiler ve yeni insan yapımı arazi görüntüsü, zeytin ve üzüm gibi bitkilerle birlikte modern biçimini almaya başladı. O dönemlerden beri, zeytinyağı ve şarap, yarımadanın kıyı bölgelerindeki beslenme düzeninin temelini oluşturmaktadır. Savaş teknolojileri de – silah yapımında kullanılacak metal alaşımlarının oluşturulması gibi - aşağı yukarı bu dönemde ortaya çıktı.

Yerleşim yerlerinin artık açık taşkın ovalarında değil, savunması daha kolay tepelerde kurulması, savaşın yaygınlaştığının göstergesidir. Kuzey Balkanlarda, Karadeniz'e komşu bölgelerde, doğudan gelen, atı ve öküzü evcilleştirdikleri için daha büyük bir hareketliliğe sahip olan bozkır halkları ortaya çıktı. Kuşkusuz, toplumlar karmaşılaştıkça, daha fazla tabakalaşma olmuştur. Bu noktada iktidar hiyerarşilerinin kurumsallaşma sürecinde oldukları da düşünülebilir. Biraz daha sonraki dönemlerde, savaşçı grupların egemen konuma geldiklerine ilişkin kanıtlara rastlıyoruz. Savaşçı seçkinler, savaşçı olmayanların mezarlarından çok farklı, tek kişilik mezarlara silahlarıyla birlikte gömülmüşlerdir. Bu mezarlarda genellikle erkekler bulunmasına rağmen, kadın savaşçı mezarlarına da rastlanmıştır⁷².

M.Ö. 2500'lerde başladığı kabul edilen Erken Bronz Çağ, Balkanların en önemli süreçlerinden biridir. Tarih olarak Girit adası başta olmak üzere Ege denizine açılan bölgelerde Bronz Çağ daha erken başlamıştır. Özellikle maden teknolojisindeki ve sosyal sistemlerdeki gelişmeler yanında daha sonraki süreçlere damgasını vuracak etnik ve sosyal yapılanmalarla dikkat çeker. Yer yer M.Ö. 1800'lere kadar da sürer. Bu aşamada, Girit üzerinde önemli bir nüfus yoğunluğu ve toplumsal hareketlilik görülür. Kuzey ve kuzeydoğuda ortaya çıkan kültürler tamamen bozkır özellikleri gösteren çoban ve göçer karakterli kültürlerdir. Stepler üzerinden gelen Hint-Avrupa dilli topluluklar arasında İlyr ve Trak dil gruplarını oluşturacak gruplar

⁷¹ Beksaç, "Balkanlarda Tarih Öncesi...", s. 40.

⁷² Wachtel, *Balkanlar*, s. 27-28.

mevcuttur. M.Ö. 2000/1800 ile 1500/1400 arasında Orta Bronz Devri kültürleri ortaya çıkar. Özellikle Girit'te çok önemli sosyal gelişmeler kaydedilen bu aşamada ilk saraylar, yani belirli merkezleri yöneten sınıflı bir toplumsal oluşum, M.Ö. 1850-1700 yıllarında Knossos, Phaistos ve Malia gibi merkezlerde ortaya çıkar. Bu durum daha da ileri giderek, M.Ö. 1700-1400 arasında da önemli bir merkezi bütünleşmeyle Knossos çevresinde şekillenmiş bir uygarlığa dönüşür. Bu, Minos Uygarlığı olarak tanınır. Girit'te ilk yazının ortaya çıkışı da bu süreçte olmuştur. Bu uygarlığın Hint-Avrupalı bir dili olmadığı ve ekonomisinin de geniş anlamda ticarete dayandığı gözlenmektedir⁷³.

Yunanistan ana karası üzerinde yavaş bir gelişmeyle beliren sosyal bir değişim özellikle Mora Yarımadası'nda kendisini göstermiştir. M.Ö. 1600'lerde Miken Uygarlığı olarak bilinen, değişik kasaba merkezlerini kontrol eden, yerleşik ve askeri bir aristokrasi ile yönetilen yeni bir uygarlık Mora Yarımadası'nda belirmiştir. Yerleşik yaşamdaki bu gelişmelere rağmen, Balkanların kuzeyinde kalan Monteoru ve Verbicioara gibi bazı kültürlerde çobanlık ve dolayısıyla dağınık küçük köylere dayalı bir yaşam tarzı baskın bir ekonomik özellik kazanmıştır. Balkanların iç kesimleri ve dağlık bölgelerde bu durum belirgin olup, hayvancılık ağırlıklı bir köy yaşamı yerleşik veya yarı yerleşik biçimde görülmüştür. Bu durum varlığını daha sonraki dönemlerde de sürdürecektir.

M.Ö. 1400-1000 arasına yerleşen Geç Bronz Çağı, Balkan tarihinin önemli halkları olan Trak ve İlyr kültürlerinin yanı sıra, daha güneyde Yunan Uygarlığı'nın ilk şekillenme ve ortaya çıkış aşamasıdır. Aynı süreç içinde, Mora Yarımadası'ndaki Miken Uygarlığı'nın anakara dışına taşarak 1375 civarında Girit'e hâkim olduğu görülmektedir. M.Ö. 1450-1200 sürecinde varlığını sürdürerek 1200'lerde yıkılan Miken Uygarlığı askeri yapısı kadar, geniş kapsamlı ticaret ve koloni faaliyetiyle de dikkat çeker. Miken Uygarlığı'nın anakaradaki yayılım ve etkisi Tesselya'ya kadar ulaşmıştır⁷⁴.

M.Ö. 1200'ler Balkanlar ile tüm Ege ve Akdeniz dünyasında önemli gelişmelerin olduğu, "Deniz Kavimleri" olarak bilinen toplulukların ortaya çıktığı ve büyük göç dalgaları ile toplumsal çalkantıların yaşandığı bir süreçtir. Bu tarihlerde Balkanlar üzerinden gelen Dorlar, Miken Uygarlığı'nı ortadan kaldırıp halkını göçe zorlarken, yakın bölgelerde yerleşmiş bulunan diğer halkları da yerlerinden etmişlerdir. Bu insanların yoğun olarak Ege Adaları ve Kıbrıs'a göç ettiği görülmektedir. Dorların Yunan dil grubuna dâhil bir lehçeye sahip olmaları bu noktada önem taşımakta ve Yunan Uygarlığı'nın hazırlık aşamasını teşkil etmektedir.

M.Ö. 1000 yılı civarında başlayan süreç genel olarak maddi ve manevi açıdan olduğu kadar politik açıdan da Bronz Çağı'nın doğrudan uzantısı olan İlk Demir Çağı olarak karşımıza çıkar. Bu devrin en belirleyici özelliği

⁷³ Beksaç, "Balkanlarda Tarih Öncesi...", s. 42-43.

⁷⁴ Beksaç, "Balkanlarda Tarih Öncesi...", s. 43-44.

demirin kullanılmaya başlamasıdır⁷⁵. Balkan coğrafyasında Dor istilasının getirdiği önemli bir diğer sonuç da çözülen kabile yapısından kopan küçük toplulukların “*polis*” adı verilen bağımsız şehir devletlerinin çekirdeklerini oluşturmasıdır. Dorların gelmesiyle beraber kralın yanında soylu bir aristokrat sınıfı da ortaya çıkmıştır. Aristokratların güç kazanmasıyla birlikte, Krallık sisteminin önce Anadolu’dan başlayan ve sonra Yunanistan topraklarında da görülen Aristokrasi’ye dönüştüğü görülür⁷⁶.

Balkanların kültürel yapılanması, genelde Hint-Avrupa dil ailesine dâhil ve birbiriyle belirli bir ölçüde dil akrabalığı olan, kendi içlerinde de bazı lehçe farklılıkları olduğu fark edilen iki kültürün hâkimiyetindedir. Bunlardan ilki, batıda Adriyatik kıyısı ve Dinar Dağları boyunca yayılarak orta bölgelere kadar sokulan İlyrlerdir. Diğeri ise Balkanların doğusunda özellikle adlarını günümüzde de taşıyan Trakya merkezli olarak, batıda Vardar bölgesinden doğuda Karadeniz ve Marmara kıyılarına, kuzeyde Tuna Nehri’nden güneyde Ege kıyılarına kadar yayılan alanda yerleşmiş olan Traklardır. Adriyatik denizinin kuzeydoğusundaki bölgelerde yaşayan Dalmaçyalılar ve Pannonialılar ile İtalya’nın doğu kıyılarında yaşamış olan Messaplar ve Piçentiler gibi bazı topluluklar da İlyr dil ailesinin üyeleridir. Bu Balkan toplulukları ile kıyasıya mücadeleye girmiş bir başka Balkan toplumu olan Makedonyalılar da anavatanları olan Haliacmon Nehri bölgesinden doğuya doğru yayılarak genişlemiş ve M.Ö. VII. yüzyılın ikinci yarısında siyasi bir birliğe ulaşmışlardır. M.Ö. VIII-VII. yüzyıllar içinde Kimmerler ve IV. yüzyılda İskitler gibi Balkanlara akınlar yapan toplulukların iskânı görülmezken, göç ederek ve burada yaşayan yerli toplumlarla savaşarak yerleşen başka topluluklar da vardır. Bunların en önemlisi hiç şüphesiz Keltler olmuştur. Orta Avrupa’dan gelen Keltler kuzeybatı yönünden Balkanlara girmişler ve güneydoğu yönünde ilerlemişlerdir⁷⁷.

M.Ö. VIII. yüzyılda biçimlenmeye başlayan klasik Yunan Uygarlığı, M.Ö. V. yüzyılda Atina’nın kültürel ve siyasi başarılarıyla birlikte doruğuna ulaştı. Balkan Yarımadası, Girit, Kuzey Afrika ve Yakınoğu geleneklerine dayanan Yunanlılar, daha sonraki tüm Batı kültürünün belkemiğini oluşturan bir uygarlık yaratmışlardır. Minosluların ve Mikenlerin görece büyük ve merkezi devletlerinin tersine, klasik Yunanistan bazen ittifaklar kuran, kimi zaman da birbirlerine yıkıcı savaşlar açan küçük şehir devletlere bölünmüştü. Klasik dönemin büyükçe bir bölümü boyunca en güçlü ve en etkili şehir-devlet Atina’ydı⁷⁸. Atina dışında diğer önemli şehir devletlerinin başında Sparta, Thebai, Korinthos ve Argos geliyordu. Zamanla ortaya çıkan nüfus artışı ve gelişen ticari faaliyetler neticesinde uzak bölgelere göç başladı.

⁷⁵ Beksaç, “Balkanlarda Tarih Öncesi...”, s. 44.

⁷⁶ Recep Özman, “İlkçağ’da Yunanistan”, *Balkanlar El Kitabı*, Cilt I: Tarih, Derl. Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdağ, Karam&Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s. 57.

⁷⁷ Beksaç, “Balkanlarda Tarih Öncesi...”, s. 44-45.

⁷⁸ Wachtel, *Balkanlar*, s. 30.

Böylece Anadolu ve Karadeniz kıyılarından Kuzey Afrika ve İspanya kıyılarına kadar uzanan geniş bir bölgede Yunan kolonileri kuruldu. Yaklaşık 200 yıl süren ve Yunan tarihinde ikinci koloni hareketi olarak bilinen bu olay sonrasında kurulan şehirlerin, ana şehirlerle kültürel anlamda bağlarını korudukları, siyasi anlamda bağımsız hareket ettikleri ve Yunan deniz ticaretinin ileri karakollarını oluşturdukları görülmektedir⁷⁹.

Trakyalılar M.Ö. V. yüzyıl sonu ile IV. yüzyılın başı arasındaki yıkıcı iç savaşlarla sona eren klasik dönem boyunca Yunan dünyasının kenarında, bağımsız bir grup olarak kaldılar. Daha sonra M.Ö. 360'ta, Philippos kral olunca yıldızları parlamaya başlayan Makedonyalılar tarafından tamamen Hellenleştirildiler. Philippos Makedonya'yı, klasik Yunan dünyasının kenarında bölgesel bir krallıktan, Yunan dünyasının tartışmasız tek önderi haline getirdi. Klasik dönemin şehir-devletlerinin aksine, Makedonya siyasal, dini ve askeri önder olan tek bir kralın yönetiminde merkezi bir devlet olarak ortaya çıktı. Makedonya'nın bölgedeki önemi, Philippos'un oğlu İskender'in kısa ama zaferlerle dolu yaşamı sırasında daha da arttı. İskender'in ilk başarıları, ordularıyla Tuna Nehri'ne kadar uzandığı Balkanlardaki muzaffer seferleriydi. Ne var ki başlıca düşü Asya'yı almak olan İskender için Balkanların denetimi pek o kadar da önemli değildi. M.Ö. 334 yılı gelip çatığında, kendisine Büyük İskender adını kazandıracak ve nihai sonucuyla Helen Uygarlığını Yakınoğu'nun büyük bir kısmına yayacak seferlerine başlamaya hazırды. İskender'in M.Ö. 323'teki ölümünden sonra krallığı dağıldı ve özellikle M.Ö. III. yüzyılda topraklarının çapulcu Keltler tarafından yağmalanmasından sonra, Makedonya Yunanistan'daki merkezi konumunu yitirdi.

İskender'in ölümünden sonra Makedon Krallığı'nın zayıflamasıyla oluşan iktidar boşluğundan yararlananlar sadece Keltler değildi. Diğerleri içinde en önemlileri İlyrialılardı. Trakyalılardan farklı olarak, İlyrialılar, Philippos ve İskender karşısında yenilgiye uğramalarına rağmen, asla Yunan Uygarlığı içinde erimediler. Makedonya'nın kuzeyinde, bugün Arnavutluk olarak bilinen toprakların yanı sıra, muhtemelen Dalmaçya ve Bosna'da yaşamaya devam ettiler. Günümüz Arnavutluk topraklarındaki İşkodra gölünün çevresinde, M.Ö. III. ve II. yüzyıllarda güçlü bir İlyria Krallığı kurmayı başardılar. Daha varlıklı ve daha istikrarlı Balkan toplumlarına bitişik topraklarda yaşayan diğer kabile temelli birçok grup gibi İlyrialılar da geçimlik bir tarımla ve korsanlıkla geçiniyorlardı. Gerek Makedonya gerekse de Batı Yunanistan'da Epeiros Devleti için sürekli sorun yaratmalarına rağmen, ücreti uygun bulduklarında bu devletlerin müttefiki ve paralı askerleri de oluyorlardı. İlyrialılar, M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısında bölgede başlıca güç olmaya başlayan Roma Cumhuriyeti için de sorun yaratıyorlardı⁸⁰.

⁷⁹ Özman, "İlkçağ'da Yunanistan", s. 57.

⁸⁰ Wachtel, *Balkanlar*, s. 32-34.

Önemli uğraşları korsanlık olan İlyrialıların donanmaları, Kraliçe Teuta yönetiminde Sicilya ve Yunanistan kıyılarına yaptıkları akınlarla birlikte Adriyatik denizindeki Roma ticaret gemilerine de saldırılarda bulunuyorlardı. Bu olaylar neticesinde İlyr Savaşları olarak bilinen Roma ve İlyr Krallığı arasındaki mücadele başlamıştır. Bu savaşların ilk aşaması M.Ö. 229-219 arasında sürmüş ve Romanın galibiyetiyle bitmişse de Roma hâkimiyeti tam olarak kurulamamıştır. M.Ö. 168'de Roma'nın galibiyetine rağmen sonuçsuz kalan hâkimiyet kurma çabalarına karşı direnen İlyr Krallığı'nın varlığı ancak M.Ö. 165'de son İlyr Kralı Gentius'un İşkodra'da Romalılara esir düşmesiyle sona ermiştir. Daha sonra Romalılar arasındaki mücadelelere sahne olan İlyria'daki Roma hâkimiyeti ve kültürü kıyılarda ve şehirlerde daha güçlü olmuşsa da dağlık bölgelerde ve kırsal kesimde fazla etkin olamamıştır. Bağımsızlığını koruyan Pannonia ise M.Ö. 35-14 yılları arasında Roma işgaline uğramıştır. En önemli Pannonia kenti olan Sirmium M.Ö. 14'de Romalıların eline geçmiştir⁸¹.

Öte yandan üç büyük savaş sonunda Roma'ya bağlanan Makedonya, aralarında hiçbir bağ bulunmayan dört devlete ayrıldı. Bir süre sonra da İlyria, Epeiros ve Tesselya, Makedonya adı altında bir Roma eyaleti olarak düzenlendi (M.Ö. 148). Aynı şekilde Roma karşıtı bir tutuma giren Yunan şehirlerine karşı geniş çaplı bir sindirme hareketine girişildi. Akhaia birliği dağıtılarak Yunanistan'daki şehir devletleri de Makedonya eyaletine bağlandı (M.Ö. 146). Bu tarihten itibaren Yunanistan toprakları bütünüyle Roma hâkimiyetine girmiş oldu⁸².

Yerleşimlerini kıyılarla sınırlayan Yunanlıların aksine, Romalılar Balkanların kıyılarını ve iç kesimlerini kolonileştirdiler. Emona (Ljubljana), Singidunum (Belgrad), Serdica (Sofya), Philippopolis (Filibe), Salonae (bugünkü Split yakınlarında Solin) ve Dyrrachium (Draç, Durres) kurdukları ya da geliştirdikleri kentlerden bazılarıydı. Bölgedeki en büyük Roma mühendislik başarısı İtalyan Yarımadası dışında inşa ettikleri ilk büyük yol olup bugünkü Arnavutluk'un Draç Limanı'nı daha sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olacak olan Bizans'a (İstanbul) bağlayan 850 km uzunluğundaki *Via Egnatia*'nın yapımıydı. Daha kuzeyde, nehir vadilerini izleyip, Ljubljana'dan Belgrad, Sofya, Filibe ve Edirne'ye ulaşan bir güzergâhla birlikte bu yollar Balkanların temel karasal iletişim yolu olarak kaldı.

Balkan Yarımadası hiçbir zaman Roma siyasetinin odağında bulunmasa da Erken İmparatorluk Dönemi'nin bazı kilit olayları bu topraklarda gerçekleşti. M.Ö. 48'de Julius Caesar'ın ve Pompeius'un orduları Tesselya'da nihai çatışmaya girmeden önce manevralarını İgnatia yolu boyunca yaptılar. Caesar'ın vârisleri Octavianus ve Marcus Antonius ile katili Brutus'un kapıştığı Philippoi Savaşı da Balkanlarda gerçekleşti. M.S. III. yüzyılda

⁸¹ Beksaç, "Balkanlarda Tarih Öncesi...", s. 47.

⁸² Özman, "İlkçağ'da Yunanistan", s. 63.

ekonomik, askeri ve idari reformlarıyla imparatorluğun çehresini değiştiren İmparator Diokletianus, İlyria'da doğdu ve 305 yılında tahttan çekilince de İlyria'ya yerleşti. İmparator Konstantinos da iktidara yükselişi Britanya'da başlamasına rağmen Balkanlarda doğdu⁸³.

Hunların ortaya çıktığı dönemde Kuzey Karadeniz ve Balkanların siyasi durumu aşağı yukarı şu şekildeydi: İdil'in batısında, bu nehrin havzasından Fin Körfezi'ne kadar uzanan geniş ormanlık sahada birçok Fin kavmi yaşamakta idi (Bkz. Harita 4). Tuna'dan Don Nehri'ne kadar Karadeniz'in kuzeyi Gotlar tarafından iskân edilmişti. Dinyeper'in batı istikametinde Karpatlara doğru birçok Slav kavmi bulunmakta idi. Tuna'nın kuzeyinde Karpatlardan batıya doğru öteki Germen kabileleri yerleşmiş durumdaydı. Bunlar Gepidler, Vandallar, Kuadlar, daha batıda Alemanlar ve orta ve aşağı Ren boylarında Franklar idi⁸⁴. Germen hâkimiyetine girmeyen tek Sarmat grubu olan Alanların ise sınırları Don nehrinin hemen doğusundan başlıyor ve güneyde Kafkas Dağları'na, doğuda Kuzeybatı Türkistan'a kadar uzanıyordu. I. yüzyılda aktif olan Alanlar, Kuzey İran ile Anadolu'ya ve zayıf da olsa Roma sınırlarına bazı seferler yapmışlar, II. yüzyıldan itibaren doğudan Gotların, güneyden Ermenilerin sıkıştırmasıyla hareketsiz kalmışlardı⁸⁵.

---

⁸³ Wachtel, *Balkanlar*, s. 35-36.

⁸⁴ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1972, s. 14-15.

⁸⁵ McGovern, *Early Empires...*, s. 362-363.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KARADENİZ'İN KUZEYİNDE VE BALKANLARDA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ

1.1. Hunlar

1.1.1. Hunların Menşei

“Antik kaynaklarda isimleri nadiren geçen Hun halkı, donmuş okyanusun yanındaki Maeotic denizinin ötesinde oturmaktaydılar”¹.

Antik kaynaklar arasında, Avrupa Hunlarının ortaya çıkışı hakkında en geniş bilgiyi veren Ammianus Marcellinus'un bu cümlesinde geçen Hunların kim oldukları ve etnik kökenleri ilim âlemini uzun süre meşgul etmiştir. Bu konuya dair ilmi tartışmalara göz atmadan önce, dönemin kaynaklarında, Hunların etnik kökeniyle ilgili verilen bilgilere bakmakta fayda vardır. Öncelikle Ammianus Marcellinus'un yukarıdaki ifadesinde ve Eunapius'un² Hunlarla ilgili bahsinde özellikle vurguladıkları şu noktayı dikkate almak gerekmektedir: “Hunlar hakkında antik kaynaklarda pek az bilgi bulunmaktadır.” Bu ifade bize dönemin yazarlarının Hunları tanımakla birlikte onların kökenleri hakkında yeteri kadar bilgiye sahip olmadıklarını gösterir. Zaten şimdi bahsedeceğimiz, Hunların kökeniyle ilgili o dönem kaynaklarının aktardığı bilgiler birçok çelişkiyi de içinde barındırmaktadır.

Öncelikle, genel olarak Hunlar hakkında, özel olarak da onların kökenleri hakkında kaynaklarda verilen ve günümüze ulaşan bilgilerin çok yetersiz olduğunu vurgulamakla başlayalım. Köken konusunda Antik ve Orta Çağ yazarları tarafından aktarılan bilgileri iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Birinci grup yazarlar, Hunları daha önce bilinen bir kavim ile özdeşleştirmektedirler. İkinci gruptakiler ise Hunların kökeni hakkında sadece efsane niteliğinde açıklama yapmaktadırlar. Şimdi bunlarla ilgili kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

İlk kategoride ele alacağımız, Hunları Antik Çağ'dan bilinen toplumlardan biri ile özdeşleştiren yazarlar hakkında öncelikle bir hususu vurgulamamız gerekiyor. O dönemin yazarları bozkırlarda yaşayan “barbar” dedikleri topluluklar hakkında gerçek bilgiler elde etmeyi kendi görevleri olarak görmüyorlardı. Onlar için daha önemli olan şey klasik edebiyat hakkındaki bilgilerini sergilemekti. Çünkü bu, onları diğer insanlardan ayıran en önemli sınıfsal göstergeydi³. Öte yandan, Hunları antik toplumlardan birine

¹ Ammianus Marcellinus, With an English Translation by John C. Rolfe, vol. III, London: Harvard University Press, 1986, XXXI. 2. 1, s. 381.

² Eunapius, frg. 41. 1, s. 59 (R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire, Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, vol II, Text, Translation and Historiographical Notes, Liverpool: Francis Cairns, 1983).

³ E. A. Thompson, *The Huns*, Revised and with an Afterword by Peter Heather, Oxford, UK;

bağlamak, onların klasikler hakkındaki bilgilerini yansıtması yanında başka bir sebebe daha dayanıyordu. Onlara göre, kendilerinden önceki bilgilerin bilmediği, bahsetmediği bir insan topluluğu olamazdı. Buna inanmışlardı⁴. Dolayısıyla Hunlar da eski yazarların bahsettiği topluluklardan biri olmalıydı. Böyle düşünen yazarlardan biri Philostorgius'tur⁵. O, Hunları Herodot'ta geçen Neurilerle⁶ birleştirir. Bir diğer yazar Procopius, Hunları Kimmerler ile özdeşleştirmektedir⁷. Bunlar dışında Theodoretos, Claudian, Priscus, Jerome, Zosimus,⁸ vb. pek çok yazar –kuşkusuz Herodotos'un etkisinde kalarak– Hunları genel İskit etnonimi altında zikrederler⁹.

Hunların kökeni hakkında aktarılan efsanelere baktığımızda ise en başta, ilk olarak nerede geçtiği bilinmemekle birlikte Eunapius'un eserinden kaynaklandığı sanılan ve sonraki dönemin birçok yazarı tarafından küçük farklılıklarla nakledilen “Geyik Efsanesi” gelmektedir. Efsaneye göre: “Gotlar ve Hunlar birbirlerinin varlığından habersiz şekilde uzun süre yan yana yaşadılar. Kerç Boğazı¹⁰ onları ayırıyordu ve iki millet de ufkun ötesinde kara olmadığını düşünüyordu. Bir gün Hun avcıları avlanırken dişi bir geyiğe rastladılar ve onu takip ederek boğazın öte tarafına geçtiler¹¹. Önceden bilmedikleri bu ülkeyi keşfedip tekrar kendi kavimlerine dönüp haber verdiler ve onları ikna edip öğrendikleri yoldan bu yeni ülkeye doğru ilerlediler”¹². Görüldüğü üzere bu efsane, kökeniyle ilgili değişik görüşler olmakla

---

Cambridge, Mass., USA: Blackwell, 1996, s. 23.

⁴ O. Maenchen-Helfen, “Archaistic Names of the Hiung-nu”, *CAJ*, VI/4, 1961, s. 258. Thompson, ayrıca bazı yazarların eğitimsiz halk için yazdıklarını ve bunların eserlerinde, barbarlardan bahsedilirken doğrudan kendi isimleriyle bahsedildiğini – çünkü eğitimsiz halk için klasik eserlerde geçen isimler bir şey ifade etmeyecektir - ekleyerek John Malalas'ın ve anonim bir yazarın eserinde geçen Hun adını örnek vermektedir. Bkz. Thompson, *The Huns*, s. 24-25.

⁵ *The Ecclesiastical History of Philostorgius*, Translated by Edward Walford, London: Henry G. Bohn, 1855, IX. 17, s. 498.

⁶ Herodotos, IV. 17, 100, 105, s. 198, 219-221.

⁷ Procopius, *History of the Wars*, vol. V, with an English Translation by H. B. Dewing, London: Harvard University Press, 1962, VIII. 5. 1 vd., s. 87 vd. Hatta Procopius Hunların, bir zamanlar tek bir hükümdarın hâkimiyeti altında birleşen ve bu hükümdarın iki oğlunun Utigur ve Kutrigur olan adlarını almış olan Utigur ve Kutrigur halklarından oluştuğunu da ekler.

⁸ Zosimus, Eunapius'tan naklettiği bilgede, Hunları ya “Krali İskitler” veya “Herodotos'ta geçen kalkık burunlu zayıf insanlar” olarak gösterir. Bkz. Zosimus, *Historia Nova, The Decline of Rome*, Translated by James J. Buchanan and Harold T. Davis, San Antonio: Trinity University Press, 1967, IV. 20, s. 152.

⁹ Lajos Ligeti, “Attila Hunlarının Menşei”, *Attila ve Hunları*, Derl. Gyula Németh, Terc., Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 10; Thompson, *The Huns*, s. 21-22; Maenchen-Helfen, “Archaistic Names...”, s. 257-260.

¹⁰ veya “Maeotis Bataklığı”.

¹¹ veya sürülerini otlatan çobanlar, bir sinek tarafından ısırılan buzağıyı takip ederek.

¹² A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge: The Mediaeval Academy of America, 1936, s. 25 vd.; Sándor Eckhardt, “Efsanede Attila”, *Attila ve Hunları*, Derl. Gyula Németh, Terc., Şerif Baştav, Ankara, 1982, s. 129.

birlikte,¹³ Hunların kim olduğunu açıklamaktan çok yaşadıkları yerden ilk çıkışları ve komşularına saldırımları ile ilgilidir.

Got tarihçi Jordanes'in eserinde, Hunların kökeni ile ilgili farklı bir efsaneye de yer verilmektedir. Buna göre: “*Got kralı Filimer, bir gün kendi tebaası arasında, onların Haliurunnae diye adlandırdıkları caduların varlığını keşfetti ve onları kendi halkından ayırmak için uzaklardaki ıssız çöle sürgün etti. Burada gezinen bazı kötü ruhlar, caduları fark ederek onların içine girdiler. Böylece önceleri bataklıklarda yaşayan, bu yarı insan ırk meydana geldi*”¹⁴. Got tarihçinin Orosios’tan naklettiği ve sonra başka eserlerde de tekrarlanan¹⁵ bu efsaneyi, menşei hakkında Hristiyan ve geç dönem Yahudi geleneğinden izler görülmekle birlikte¹⁶, Hunlar karşısında ağır tahribata uğramış Got kavminin, kendilerini ezenlere karşı besledikleri düşmanca duyguların bir dışa vurumu olarak ele almak¹⁷ herhâlde daha doğru olacaktır.

Hunların etnik kökeni meselesi modern dönem araştırmacılarını daha fazla meşgul etmiş gibi görünmektedir. XVIII. yüzyıldan günümüze kadar devam eden bu tartışma bugün hâlâ sürmektedir ve herkesin üzerinde ittifak ettiği kesin bir sonuca varmamıştır. Etnik köken konusunda Hunları, Türk, Moğol, Mançu, Fin-Ugor, Slav, Germen vb.¹⁸ birçok farklı unsura bağlayan görüşler arasında, üzerinde en çok durulan görüş, Hunları Orta Asya’da M.Ö. III. yüzyıldan itibaren siyasi olarak önemli rol oynayan, Çinlilerin kuzey komşuları Hsiung-nulara bağlayan görüştür. Bu görüş ilk kez Fransız sinoloğu

¹³ Vasiliev, efsanenin kökenini, eski Yunan miti “Io”ya bağlamakla birlikte, Hunların Maeotis/Azak Denizi’ni Kimmer/Kerç Boğazı’ndan ve bu boğazın donmuş olduğu bir kış mevsiminde geçmiş olduklarını, bu efsaneden çıkarılacak tarihsel gerçeklik olarak görmektedir. Vasiliev, *The Goths...*, s. 29 vd.; Karşıt görüş olarak, efsanenin barbar aleminden neşet ettiği görüşü ve ayrıca İskit sanatında geyiğin önemi hakkında bkz. Ligeti, “Attila Hunlarının Menşei”, s. 11-12; Bu efsanenin Utigur ve Kutrigurlar ile Macarların köken efsaneleriyle benzerliği hakkında bkz. Eckhardt, “Efsanede Attila”, s. 129; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 578-581. Ögel, ayrıca, daha sonraları İslami bir formda halk hikayelerinde de görülen geyik motifinin yol göstericiliğini Oğuz Kağan destanındaki kurda benzetir.

¹⁴ *The Gothic History of Jordanes*, in English Version with an Introduction and a Commentary by Charles C. Mierow, Princeton: The Princeton University Press, 1915, XXIV, 121-122, s. 85.

¹⁵ Eckhardt, “Efsanede Attila”, s. 127-128.

¹⁶ O. Maenchen-Helfen, Eckhardt’ın aksine, Jordanes’in bu efsanede Orosios veya başka bir kaynak kullanmadığını belirttikten sonra metinde geçen “Gotların kendi dillerinde *Haliurunnae* diye adlandırdıkları” ifadesinden bu efsanenin Got menşeli olacağı hükmünün çıkarılamayacağını, “*Haliurunnae*” isminin uygun düştüğü için metne eklendiğini, zaten bu cümlenin çıkarılması halinde anlamda değişme olmadığını vurgulamaktadır. Ayrıca efsanenin anlatım tarzının özellikle Hristiyan yazınıyla paralellik gösterdiği ve Hunlara atfedilen canavarlık ve gaddarlık gibi özelliklerin, onları büyücü kadınlardan doğmuş şeytanlar olarak göstermeye yeter sebep olduğu sonucuna varmaktadır. O. Maenchen-Helfen, “The Legend of the Origin of the Huns”, *Byzantium*, XVII, 1944-45, s. 245-248.

¹⁷ Thompson, *The Huns*, s. 24.

¹⁸ Ligeti, “Attila Hunlarının Menşei”, s. 22; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 11-12.

J. Deguignes¹⁹ tarafından ortaya atılmış ve ilim dünyasında geniş bir yankı bulmuştur. Daha sonra Friedrich Hirth'in Çin kaynaklarına dayanarak ortaya attığı, Çin kayıtlarında zikredilen Hsiung-nuların fethettiği *Suk-tak* ile batı kaynaklarında zikredilen Hunların fethettiği *A-la-na*'nın aynı memleket olduğu, dolayısıyla aynı yeri fetheden aynı halkın Çin kaynaklarında Hsiung-nu, batı kaynaklarında ise Hun olarak bilindiği²⁰ şeklindeki tespit ile mesele yeni bir boyut kazanmıştır²¹. Hirth'in bu görüşü bilim adamlarını, klasik tarihçilerin ve coğrafyacıların eserlerini yeniden taramaya sevk etmiş, eski Hsiung-nu coğrafyasında zikredilen kavimlerden Hunlarla birleştirilebilecek bir isim olup olmadığı araştırılmıştır. Bu bağlamda Orosius ve St. Jeromos haritalarında geçen *Chuni* ve *Hunniscite* adı ile Strabon, Dionysios, Ptolemaios, Plinius, Aveninus, Priscianus gibi yazarların eserlerinde farklı şekilleri bulunan *Phauni/Phruni* adlı kavimlerin Hunlar olduğu kanaati hâsıl olmuştur²². Bu arada Sogdlu bir tüccar tarafından IV. yy. başında yazılmış bir

¹⁹ Joseph Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, C. 1, çev. Heyet, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1976, s. 138-139, 231, 266.

²⁰ Hirth, görüşünü, bazı küçük düzeltmelerle en son şu makalede tekrarlamıştır: Friedrich Hirth, "Mr. Kingsmill and the Hiung-nu", *JAOS*, Vol. 30, No. 1, Dec., 1909, s. 32-45; ayrıca bk. Ligeti, "Attila Hunlarının Menşei", s. 14-16; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 13-14; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 12-14. Bununla birlikte Hirth, Deguignes'e dayanarak bir XV. yüzyıl Macar kroniğindeki soy listesi ile kendi oluşturduğu Hsiung-nu hükümdarlarına ait soy listesi arasında bağlantı kurarak, Macarları Avrupa Hunları üzerinden Hsiung-nulara bağlama tecrübesinde de bulunmuştur. Tenkidi notlarla birlikte izahı için bk. Ligeti, "Attila Hunlarının Menşei", s. 19-21; ayrıca bk. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 16-19.

²¹ Bu görüşe Ligeti'nin de itirazları olmakla birlikte (bk. "Attila Hunlarının Menşei", s. 16-17), en güçlü itiraz O. Maenchen-Helfen'den gelmiştir. Maenchen-Helfen, linguistik, tarihi, etnografik ve arkeolojik veriler ışığında ayrı ayrı incelediği bu konu hakkında vardığı sonuçları üç noktada toplamıştır: 1. Avrupa Hunlarının köken olarak Uzak Doğu'dan geldikleri teorisi, yazılı kaynaklar veya arkeolojik delillerle doğrudan veya dolaylı olarak desteklenemez. 2. Avrupa Hunları ile Hsiung-nuların aynı dili konuştuklarını gösteren kesin deliller yoktur. 3. Avrupa Hunlarının sanatı, Hsiung-nuların sanatından tamamen ayrıdır. Bk. O. Maenchen-Helfen, "Huns and Hsiung-nu", *Byzantion*, XVII, 1944-1945, s. 243. Maenchen-Helfen'in vardığı sonuçlar çerçevesinde konuyu değerlendiren W. Samolin, makalesinde, Hirth'in alıntı yaptığı Çin kaynağındaki Hsiung-nuların Eftalit (Akhun) Hunları olduğunu, bunların Hint-Avrupalı olduğunu, Avrupa Hunlarının ise Germen menşeli olduğunu iddia etmiştir. William Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Turk", *CAJ*, III/2, 1956, s. 148-149. Her iki makaledeki görüşlerin tenkidi için bk. Bahaeddin Ögel, "Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", *DTCFD*, XVII/1-2, 1959, s. 261-264.

²² Ligeti, "Attila Hunlarının Menşei", s. 18-19; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 14-15. Thompson, I-II. yüzyıllara ait bu eserlerde geçen isimlerin Hunlar olduğu fikrine şu soruları sorarak itirazlarını dile getirmektedir: Bunlar gerçekten Hunlar ise iki yüzyıl boyunca neden Romalıların dikkatini çekmemiştir ve Hunların IV. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmaları neden herkesi şaşırtmıştır? Thompson, *The Huns*, s. 25. Bu soruya cevap verilirken şu hususu göz önüne almakta fayda vardır. Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırları ile Hunların bulunduğu İdil ötesi arasında çok uzun bir mesafe vardır. Bu geniş arazide yaşayan Gotlar ve Alanlar, Roma ile Hunlar arasında güçlü bir bariyer oluşturmaktaydılar. McGovern, *Early Empires...*, s. 365. Ve yine unutulmamalıdır ki, Romalı yazarlar çoğu kez Roma İmparatorluğu'na özel ve genellikle de sınıra en yakın olan yörelerde oturan ve buralarda olup biten, insanları ve olayları anlatırlardı. Heather, *Gotlar*, s. 61.

mektupta, Lo-yang'ı işgal eden Hsiung-nuların belirgin şekilde Hun (Hün, Xun, Xün) olarak yazılması, Hsiung-nularla Hunların aynı topluluk olduğunun başka bir kanıtı olarak gösterilmiştir²³.

Hsiung-nularla Avrupa'daki Hunların aynı etnik kökenden geldiği konusunda buraya kadar kısaca özetlediğimiz çalışmalarda görüldüğü üzere konu genelde yazılı kaynaklar üzerinden incelenmiştir. Arkeolojik veriler ve fonolojik özellikler çok az dikkate alınmıştır. Bu noktada arkeolojik buluntuların bir kısmının bu çalışmalardan sonra ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Yakın dönemde yayınlanan bazı araştırmalarda konunun arkeolojik ve fonolojik açılardan incelendiğini görüyoruz. Bu da meseleye farklı bir bakış açısı getirmektedir.

Öncelikle arkeolojik buluntulardan elde edilen bilgilere baktığımızda, bu buluntular, Avrupa Hunlarının köken olarak Orta Asya ile çok ciddi bağlantıları olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadırlar. Doğudan batıya doğru Talas, İdil, Don ve Dinyeper bölgelerinde ortaya çıkarılan arkeolojik malzeme, Avrupa Hunlarının çekirdek arazisi olan Macaristan bölgesindeki buluntularla büyük benzerlik gösterir²⁴. Arkeolojik buluntular arasında Hsiung-nu=Hun özdeşliğinin ispatı açısından en önemli kalıntılar ise şüphesiz Hun kazanlarıdır. Bugüne kadar ortaya çıkarılan kazanların, nerelerde buldukları ve sınıflandırılmaları üzerine yapılan çalışmalar, bunların Orta Asya'da Hsiung-nuların bulunduğu coğrafyadan başlayıp Tuna bölgesinde Avrupa Hunlarının bulunduğu coğrafyaya kadar, belli bölgelerde yoğunlaşmakla birlikte, nerdeyse kesintisiz bir devamlılık gösterdiğini açık bir şekilde ortaya koymuştur²⁵. Bu durum Avrupa Hunlarını Asya Hunlarına bağlayan en sağlam kanıt olarak yorumlanmaktadır.

Öte yandan konuyu dilbilimsel açıdan ele alan çalışmalar da vardır. Bunlardan birinde, Hun adının farklı dillerdeki varyantlarının²⁶ hepsinin veya çoğunun temelde eski İran dilindeki *Xyaona*'dan türediği ve Grekçeye de oradan geçtiği iddia edilmiştir²⁷. Bir diğer önemli çalışma Christopher P.

²³ W. B. Henning, "The Date of the Sogdian Ancient Letters", *BSOAS*, XII/3-4, 1948, s. 615. Maenchen-Helfen, bu durumun Hsiung-nu=Hun ayniyetine kanıt olamayacağını belirttiğinden sonra, bundan başka *Phruni*, *Chonai*, *Uenni*, *Hugni* gibi isimlerin de Hunlarla ilgili olmadığını iddia etmiştir. O. Maenchen-Helfen, "Pseudo-Huns", *CAJ*, 1, 1955, s. 101-106.

²⁴ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 91-103.

²⁵ Irina P. Zaseckaja, Nikolaj A. Bokovenko, "The Origin of Hunnish Cauldrons in East-Europe", *Archaeology of Steppes: Methods and Strategies*, Ed. Bruno Genito, Napoli: Istituto universitario orientale, 1994, s. 701-724; Miklós Érdy, "An Overview of the Xiongnu Type Cauldron Finds of Eurasia in three Media, with Historical Observations", *Archaeology of Steppes: Methods and Strategies*, Ed. Bruno Genito, Napoli: Istituto universitario orientale, 1994, s. 379-438; Miklós Érdy, "Hsiung-nu ve Hunlar Arasında Üç Arkeolojik Bağlantı", *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 928-941.

²⁶ Soğdca *xwn-ywn*, Süryanice *Hun*, Ermenice *Hon*, Pehlevi dilinde *Xyon*, Sankritçe *Huna*.

²⁷ Jamsheed K. Choksy, "Xiiaona- or Hun Reconsidered", *AOASH*, Vol. 65/1, 2012, s. 93-98.

Atwood tarafından yapılmıştır²⁸. Atwood, Çince *Xiōngnú* adı ile Sogdca *Xwn*, Sanskritçe *Huna*, Grekçe *Ounnoi* ve Latince *Hunni* adları arasındaki fonetik uzaklık meselesini makalesine temel konu yapmış, öncelikle Çince *Xiōngnú* adının antik dönemde *Xoņa* olarak telaffuz edildiğini vurguladıktan sonra bu ismin Çin'den Doğu Avrupa'ya yolculuğunu takip etmeye başlamıştır. *Ounnoi*, *Khonai*, *Khion* gibi Greklerin Hunlar için kullandıkları terimlerin detaylı fonolojik ve linguistik tahlillerini yaptıktan sonra, ismin yolculuğunun doğrudan Çin'den stepler boyunca Avrupa'ya ulaşmadığını, Kuzey Hindistan'dan geçerek Avrupa'ya geldiğini²⁹ belirterek özetle şu çarpıcı sonuçlara ulaşmıştır:

-Sanskrit *Huna* adı ve Grek *Khonai* adı eski Çincedeki *Xoņa* (*Xiōngnú*) adının transkripsiyonudur.

-Sanskrit *Huna* adı Baktria'daki Grekler tarafından *Ounna* (bu tabir M.Ö. birinci yüzyılda doğudaki *Xiōngnú* göçebe toplumu için kullanılıyordu) şeklinde okunmuştur.

-Soğdca *Xwn/Hun* adı Sanskrit *Huna*'dan türemiştir.

-375'te Alanlara saldıran yeni istilacıları Grekler, Baktria kullanımını takip ederek *Ounna/Ounnoi* (Latin *Hunni*) olarak adlandırmıştır³⁰.

Görüldüğü üzere bilimsel bilgi geliştikçe Hsiung-nular ile Avrupa Hunları arasındaki bağlantı gitgide daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

1.1.2. Hunların Karadeniz'in Kuzeyinde Ortaya Çıkışı

Hunların batıya doğru göçleri, Orta Asya'daki hâkimiyetin zayıflamasından sonra meydana gelmiştir. M.Ö. I. yüzyıl ortalarına doğru gittikçe zayıflayan Hsiung-nular, kağanlar arasındaki mücadele neticesinde ikiye ayrılmıştı. Çi-çi Kağan kendi idaresindeki birliklerle birlikte batıya doğru çekilip orada bir süre güçlü bir devlet kurmaya muvaffak olmuştu. Fakat bu uzun sürmemiş, neticede Çin, müttefikleriyle birlikte batıya çekilen bu Hunların hâkimiyetine son vermişti (M.Ö. 36). Doğuda kalanlar ise bir süreliğine yeniden güçlendikten sonra siyasi ve iktisadi sebepler yüzünden yeniden zayıflamaya başlamış ve miladi 48 yılında, Kuzey ve Güney olmak üzere tekrar ikiye ayrılmışlardı. Bunlardan Kuzey Hunlarının, gittikçe şiddetlenen Çin ve Sien-pi baskısı neticesinde 91 yılından itibaren batıya göç ettikleri ve gittikleri yerde eski soydaşları olan Çi-çi Hunlarının bakiyeleriyle birleştikleri anlaşılmaktadır³¹.

²⁸ Christopher P. Atwood, "Huns and Xiōngnú: New Thoughts on an Old Problem", *Dubitando: Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski*, eds. Brian J. Boeck, Russell E. Martin, and Daniel Rowland, Bloomington, IN: Slavica Publishers, 2012, s. 27-52.

²⁹ Atwood, "Huns and...", s. 44.

³⁰ Atwood, "Huns and...", s. 48-49.

³¹ McGovern, *Early Empires...*, s. 185-196, 364; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 65-69.

Bu Hun grupları ile ilgili iki yüz yıl boyunca - 170 yılından, Doğu Avrupa'da görüldükleri 370 yılına kadar – kaynaklarda herhangi bir vesileyle hiç bahsedilmemiştir. Bu dönemde Çin, iç karışıklıklar ve Sien-pi hücumları ile uğraştığından, Roma İmparatorluğu ile de arada Gotlar ve Alanlar güçlü bir bariyer oluşturduğundan, Hunlar bir süre gözlerden uzak kalmış gibi görünmektedir. Bu döneme ilişkin Hunlar hakkındaki tek bahis, Ermeni Kralı Tigranes'in (yk. 290) ordusunda bir Hun birliğinin bulunduğudur. Ayrıca 350'li yıllarda Kuzey İran'a saldıran *Chionites*'lerin bu Hun gruplarından biri olduğu sanılmaktadır³².

370 yılından hemen sonra, Doğu Avrupa ufuklarında beliren Hunların ilk ortaya çıkışları ve sebep oldukları hadiseler Ammianus Marcellinus'un eserinde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Komşularına ait araziler üzerinde yağma ve katliam yaparak Alanların ülkesine kadar ilerleyen³³ Hunlar, Alan ülkesini istila ettiler. Onların birçoğunu yağmalayıp öldürdükten sonra geri kalanları ittifak antlaşmasıyla kendilerine bağladılar. Bu başarı onları, komşuları arasında kahramanlıklarıyla ün salmış savaşçı bir lider olan Ermanarich'in zengin ve geniş ülkesine ani bir saldırı yapmak için cesaretlendirdi. Hunların beklenmedik saldırısı karşısında büyük bir sarsıntı yaşayan Doğu Got (Ostrogot) kralı Ermanarich uzun süre ayakta kalabilmiş olmasına rağmen, yaklaşan tehlikenin dehşetiyle ilgili söylentiler arttıkça cesareti kırılmış ve çareyi hayatına son vermekte bulmuştu. Yerine geçen yeğeni Vithimiris, Hunlarla birlikte kendisine saldıran Alanlara karşı, para karşılığı anlaşma yaptığı diğer bir kısım Hun birlikleriyle³⁴ direnmeye çalışıyordu. Fakat uğramış olduğu birçok yenilginin ardından Erac Nehri kıyısında yapılan bir savaşta öldürüldü. Cesaretleriyle ünlenmiş komutanlar Alatheus ve Saphrax, Vithimiris'in küçük yaştaki oğlu Viderich adına yönetimi ele aldılar. Fakat durumun vahameti onları da geri çekilmeye zorladı. Tedbirli bir şekilde Tuna (Hister) ile Dinyeper (Borysthene) arasındaki oldukça geniş bir ova boyunca akan Dinyester (Danastius) Nehri'ne kadar çekildiler.”³⁵

“Vizigotların (Theruingiler) şefi Athanaric, eğer diğerleri gibi saldırıya uğrarsa tüm gücüyle topraklarını savunmaya karar verdi. Bu nedenle Dinyester Nehri kıyısında, Ostrogotların (Greuthungiler) savunma hattından uygun bir uzaklıkta olacak şekilde kendi karargâhını kurdu. Bir yandan Munderich'i, Lagarimanus ve diğer bazı yüksek rütbeli kişilerle birlikte düşmanın ilerlemesini gözlemek ve onları şaşırtmak üzere 20 mil öteye gönderirken diğer taraftan da kendi ordusunu savaşa hazırlamakla meşgul

³² McGovern, *Early Empires...*, s. 365.

³³ Ammianus Marcellinus, XXXI. 2. 12, s. 387.

³⁴ Maenchen-Helfen, Vithimiris'in para karşılığı ittifak yaptığı bu Hunların, Jordanes'in (XXIV,126, s. 86) Priscus'tan naklettiği ve asıl Hunlar gelmeden önce burada bulunan Alpidzuri, Alcildzuri, Itimari, Tuncarsi ve Boisci adlarıyla sıralanan Türk kavimleri olduğunu söylemiştir. O. J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns, Studies in Their History and Culture*, Ed. by Max Knight, Berkeley: University of California Press, 1973, s. 23.

³⁵ Jordanes, bir kısım Ostrogotların, kralları Hunimund idaresinde Hunlara tabi olduğunu eklemektedir. Jordanes, XLVIII, 250, s. 121-122.

oldu. Fakat olaylar onun beklediğinden farklı gelişti. Tahmin yetenekleri güçlü olan Hunlar ileride daha büyük bir ordunun varlığından şüphelendiler ve karşılarında düşman yokmuş gibi davranan bu küçük birliği pek önemsemедiler. Ay ışığı, gecenin karanlığını dağıttığında, kendilerine en iyi gibi görünen yolu seçtiler ve nehri en sığ yerinden geçtiler. Fark edilmemek için erken davranıp Athanaric'in ordusuna ani bir saldırı gerçekleştirdiler. Bu ilk saldırı ile sersemlemiş olan Athanaric, önemsiz bir kayıpla dağlık bölgeye çekilmek zorunda kaldı. Bu beklenmedik saldırı ve durumun daha da kötüye gidebileceği endişesi, onu, Taifali arazisinin kenarından geçerek Prut'dan (Gerasus) Tuna'ya kadar uzanan ve yüksek duvarlardan oluşan bir savunma hattı kurmaya zorladı³⁶ (Bkz. Harita 5). Bu acele ama özenli bir şekilde inşa edilmiş bariyer sayesinde güvende olacağına inanıyordu. Fakat bu iyi planlanmış iş devam ederken, hızlı bir Hun saldırısı karşısında zor durumda kaldı. Eğer Hunlar elde ettikleri ganimetlerin ağırlığı nedeniyle ilerlemekten vazgeçmeselerdi yenilgi çok daha ağır olacaktı.”

“Böylelikle Gotlar arasında, bugüne kadar bilinmeyen, yüksek dağlardan inen kasırga gibi yolu üzerindeki her şeyi kökünden söküp yok eden bir insan ırkının dünyanın uzak bir köşesinden ortaya çıktığı şeklinde haberler geniş şekilde yayılmaya başladı. Yaşam ihtiyaçlarının yokluğu ile tükenmiş olan insanların çoğunluğu Athanaric'i terk etmiş,³⁷ barbarların bilmedikleri kadar uzak yerlerde kendileri için yeni bir yurt aramaya koyulmuşlardı. Nereye yerleşileceği konusunda uzun süre düşündükten sonra, iki sebepten dolayı Trakya'nın, yerleşmeye en uygun yer olduğuna karar verdiler. Sebeplerden birincisi, buradaki arazinin oldukça verimli olması, ikincisi ise, Tuna'nın güçlü akıntısı sayesinde yabancı işgaline karşı korunaklı olması idi. Herkes bu kararı obyirliği yapmış gibi kabul etti”³⁸.

³⁶ Yeri tartışmalı olan bu savunma hattı için P. Heather, Athanaric'in hattı sırfından değil de eski Roma istihkâmları üzerine inşa ettiğini iddia eder. Bkz. Heather, *Gotlar*, s. 153.

³⁷ C. Kelly, Athanaric'in Hunlar karşısında başarısız olmasının ve halkının büyük bir kısmının kendisini terketmesinin sebebi olarak İmparator Valens'in Gotların iç işlerine müdahalesini gösterir. Şöyle ki, Athanaric, altı yıl önce Valens'le bir savaşı sona erdiren görüşmeler yapmıştı. Sonuçta Roma-Got savaşı bitmişse de Gotlar çatışmalar nedeniyle büyük zarar görmüşler ve bu durum Athanaric'in otoritesini sarsmıştı. Vizigotlar içerisinde bir grup, Fritigern liderliğinde Athanaric'in yönetimine açıkça muhalefet etmişti. Fritigern'in, iktidarı ele geçirmek için ilk teşebbüsü başarısız olmuş ve kendisi imparatorluğa sığınmak zorunda kalmıştı. İkinci teşebbüsü ise Valens finanse etmişti. Amacı, Athanaric'in yerine iş birliğine daha açık birini Gotların başına geçirmektir. İşte Valens'in desteklediği bu muhalefet hareketi, Hunlara karşı Gotların kendilerini savunmalarını akamete uğratmış, Fritigern ve yandaşları, Hunlarla savaşmak yerine Tuna'ya kadar çekilip imparatorluktan sığınma talebinde bulunmuşlardı. Christopher Kelly, *Attila, Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev. Turhan Kaçar, Turkuvaz Kitap, İstanbul, 2011, s. 22. Elbette Athanaric'in sürekli düşmanca tavrına mukabil Fritigern'in Valens ile ittifakı ve onun gibi Hristiyanlığı benimsemiş olması, o ve yandaşlarının Tuna sınırlarına gelmiş olmasındaki başlıca etkenlerdir. Bk. Péter Váczy, “Hunlar Avrupa'da”, *Attila ve Hunları*, Derl. Gyula Németh, Terc., Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 58.

³⁸ Ammianus Marcellinus, XXXI. 3. 1-8, s. 395-401. Aynı hadiseler bazı farklılıklarla Jordanes, XXIV, 125-126, 129-130, s. 86-88 ve XLVIII, 248-250, s. 121-122'de de anlatılmaktadır.

Böylece Hunlar “Kavimler Göçü” diye adlandırılan ve Batı Roma İmparatorluğu’nun çöküşüyle son bulan bir dizi olaylar zincirini başlatan tetikleyici unsur oldular. Bu hadiselerden ilk etkilenen Roma İmparatorluğu’nun doğu kısmı oldu. Bu sırada imparatorluğun başında Valens (364-378) bulunuyordu. Tuna sınırında yığılmış olan Gotlardan müteşekkil, sayılarının 200.000’i bulduğu söylenen³⁹ kalabalık topluluk, 376 yılı yaz aylarında imparatorluk arazisine giriş izni istiyorlardı. Sonunda Gotlara Roma topraklarında yaşamaları ve Roma ordusunda görev yapmaları önerildi; Valens bunun orduya iyi bir katkı olacağını düşünüyordu. Gotlar imparatorluk topraklarına yerleştiler fakat imparatorluk bunların ihtiyaçlarını karşılayacak durumda değildi (Bkz. Harita 6).

Vadedilenlerin yerine getirilmediğini gören ve kötü muameleye maruz bırakılan Gotlar, 377 yılında ayaklandılar. Toparlanan Roma askerleri karşısında bir ara Balkan Dağları’nın dar geçitlerinde sıkıştırıldılar. Fritigern, Roma askerlerini atlatmayı başararak Tuna’nın kuzeyine çekildi ve burada bulunan Hun ve Alan güçleriyle ittifak kurduktan sonra geri döndü. Hun-Alan destekli Gotlar karşısında tutunamayan Roma birlikleri geri çekilince Gotlar ilerleyerek bütün Trakya’yı baştanbaşa yağmaladılar (377 sonları). Bunun üzerine Valens süratle Gotlar üzerine yöneldi. İmparatorluğun batı tarafını idare eden Gratianus’u beklemeden savaşa girişti. Sonuçta 9 Ağustos 378’de yapılan Hadrianopolis (Edirne) Savaşı Roma açısından tam bir felakete sonuçlandı. İmparator Valens dâhil Roma askerlerinin üçte ikisi savaş alanında hayatlarını kaybettiler. Bu durum imparatorluk için büyük bir yıkım demektir. Bir Roma imparatoru yüz yıldan fazla zamandır ilk kez bir savaş meydanında öldürülmüştü. Hadrianopolis Savaşı ayrıca Germenlerin eğitilmiş bir Roma ordusunu yenebileceğini de ispat etmişti. Roma, bu kriz ortamında bir süre ne yapacağını bilemedi, ancak Gotlar da bu durumdan faydalanmayı başaramadılar. Şehir kuşatması konusunda tecrübesiz oldukları için Trakya topraklarını yağmalamakla yetinmek zorunda kaldılar⁴⁰.

Bu hadiseler içerisinde incelediğimiz konu açısından asıl önemli olan husus Hunların bu olaylarda ne derece etkili olduklarıdır. Görünen o ki, muhtemelen 370 yılından sonra Doğu Avrupa’da beliren Hunlar, 377 yılına gelindiğinde Tuna Nehri sınırlarında dolaşmakta, Gotlarla ittifak halinde Roma arazilerine saldırmaktadırlar⁴¹. Kısa süre içerisinde oldukça uzun bir mesafenin kat edildiği anlaşılıyor. Bir diğer konu, imparatorluk açısından bir dönüm noktası olan Hadrianopolis Savaşı’nda Hunların yer alıp almadığıdır⁴².

³⁹ Eunapius, frg. 42, s. 61.

⁴⁰ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 91.

⁴¹ Ammianus Marcellinus, XXXI. 8. 4, s. 437.

⁴² Bu konuda Péter Váczy, doğrudan Hunların savaşta bulunduğunu hatta önemli rollerinin olduğunu söyler. Váczy, “Hunlar Avrupa’da”, s. 60-61. E. A. Tompson biraz daha ihtiyatlı olarak “olabilir” derken kanaatini şöyle izah etmektedir: Savaş öncesindeki isyan sırasında Gotlarla iş birliği yapan Hunların, onlardan ayrıldığına dair bir bilgi bulunmuyor. Savaştan kısa

Kaynaklarda bilgi bulunmaması, kesin bir hükme varmayı zorlaştırmaktadır. Fakat sonraki hadiselerin seyrinden anlaşıldığı kadarıyla, sayıları az olmasına rağmen savaşta Hunlar da yer almışlardır.

378'deki Hadrianopolis Savaşı'ndan 400 yılına kadar geçen dönemde, kaynaklarda Hunlardan nadiren bahsedilir. Bu dönemde zaman zaman Kuzey Balkan eyaletlerine akınlar yaptıklarını görüyoruz. 379'da Roma İmparatoru olan I. Theodosios, burada Hun, Alan ve Got birlikleriyle mücadeleye girişmiş ve bazı muvaffakiyetler elde etmişti. 382'den sonra da bazı Hun gruplarının, Ostrogot ve Alanlarla birlikte Pannonia ve Yukarı Moesia eyaletlerinde iskân edildikleri anlaşılmaktadır⁴³. Bu dönemde Galya'ya doğru yaklaşan bazı Hunların görülmüş olması⁴⁴, onların burada iskânının bir sonucu olsa gerektir. Öte yandan bu bölgedeki Hun varlığının arkeolojik kalıntılara da sahibiz. Geç Roma ordugâhı Carnuntum'da ve Viyana-Semmering mezarlarında Hun yay ve ok parçaları; İntercisa (Dunapentele) Roma ordugâhındaki bina harabesinde bir Hun kurban kazanı parçası bulunmuştur⁴⁵. 395 yılına gelindiğinde Roma sınırları daha ciddi bir Hun saldırısına uğramıştır. Kış mevsiminde donduğu bir esnada Tuna'yı geçen Hunlar, Trakya'yı da içine alan bütün Balkan topraklarını altüst etmişlerdi⁴⁶. Aynı dönemde, daha güçlü bir Hun saldırısı Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya yapılmıştır. Bu bölgede Hunlar, daha önce 384 yılında yaptıkları seferle Edessa'ya kadar, 395'te ise Suriye'ye kadar hem Roma hem de İran'a ait topraklar üzerinde büyük tahribata sebep olmuşlardır⁴⁷.

---

süre sonra ise tarihçi Ammianus Marcellinus (XXXI. 16. 3), Got birlikleri içinde Hun ve Alanların da bulunduğunu söylemektedir. Dahası bütün bu süreç içinde Hunların Gotlardan ayrıldığını düşündürecek bir sebep yoktur. Thompson, *The Huns*, s. 29-30. O. Maenchen-Helfen ise Jerome'nin "Roma birlikleri Gotlar tarafından katledildi" kaydını ve Ammianus Marcellinus'un eserinin bir yerinde (XXXI. 12.17), savaşta yardımcı güç olarak sadece Alanlar'dan bahsettiğini dikkate alarak, bu savaşta Hun birliklerinin bulunmadığı kesin sonucuna varmıştır. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 29.

⁴³ McGovern, *Early Empires...*, s. 371-372.

⁴⁴ St. Ambrose'dan naklen Thompson, *The Huns*, s. 30.

⁴⁵ Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 62; Nándor Fettich, "Hunların Arkeolojik Hatıraları", *Attila ve Hunları*, Derl. Gyula Németh, Terc., Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 211.

⁴⁶ Claudian, With an English Translation by Murice Platnauer, vol. II, London: W. Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons, 1922, s. 61 vd.; *The Ecclesiastical History of Sozomen*, Translated by Edward Walford, London: Henry G. Bohn, 1855, VIII. 25, s. 399; Philostorgios, XI. 8, s. 511.

⁴⁷ Jerome, Claudian, Philostorgios, Sozomen gibi yazarların eserlerinde bahsi geçen Hunların, Suriye'ye kadar uzanan Doğu Anadolu seferlerinin ayrıntıları, doğrudan konumuzla alakalı olmadığı için burada kısaca değinmekle yetiniyoruz. Ayrıntılar için bkz. Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 65-66; Thompson, *The Huns*, s. 31-32; Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 51-59. Bunlarla birlikte, 395 yılındaki seferler için adı geçen kaynaklar dışında iki Süryani kaynağındaki bilgilerin de değerlendirildiği G. Greatrex-M. Greatrex, "The Hunnic Invasion of East of 395 and the Fortress of Ziatha", *Byzantion*, 69, 1999, s. 65-75'e bkz.

Esasında bu durum, yani 378-400 yılları arasında Hunların batıya doğru yaptıkları hamlelerin zayıf olması, buna karşın Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya hatta Suriye'ye kadar daha güçlü seferler yapabilmış olmaları bize, Hunların asıl kitlesinin ve ağırlık merkezlerinin hâlâ daha doğuda – muhtemelen Kuzey Karadeniz'de, Don Nehri havalisinde - olduğunu göstermektedir. 400 yılına kadar bu bölgede cereyan eden siyasi hadiseler hakkında, herhangi bir kaynaktan bilgi verilmediğinden, tam bir fikir sahibi değiliz ancak Bizans'ın kuzey sınırlarına yığılmaya devam eden Got ve Alan grupları bize orada Hun nüfusunun sürekli arttığı ve Hunların bu kavimleri gitgide daha fazla artan bir baskıyla batıya doğru ittiği izlenimini vermektedir. Dolayısıyla IV. yüzyılın son çeyreğinde Kuzey Karadeniz bozkırlarının tek hâkiminin Hunlar olduğu net bir biçimde ortaya çıkıyor. Elbette ki onların öncü grupları (ana kitleyle bağlarının derecesini tam olarak tespit edemesek de) Karpatların batısında Pannonia'ya kadar yayılmış durumdaydı⁴⁸.

400 yılından itibaren Hunları tekrar Tuna'nın kuzeyinde etkin şekilde görmekteyiz. Bu defa başlarında Uldin adındaki liderleri bulunmaktaydı. Fakat Uldin liderliğindeki Hunlarla Romalıların münasebetleri bu defa farklı bir şekil almaya başlamıştır. Hadrianopolis Savaşı'ndan sonra Gotlar özellikle ordu içinde gitgide güçlenmişler, yüksek rütbeleri ele geçirmeye başlamışlardı. Bu Got liderlerden biri de Gainas idi. Phrighia bölgesinde çıkan bir Got isyanını bastırmakla görevlendirilmesine rağmen kendisi isyancılarla ittifak yapmış, daha sonra başkenti kuşatıp imparatorun bazı isteklerde bulunmuştu. Fakat halkın direnişiyle karşılaşarak kuvvetlerinin bir kısmını kaybedince Trakya'ya kaçmak zorunda kaldı⁴⁹. Orada da tutunamayınca Tuna'yı geçen Gainas burada Uldin tarafından yakalandı ve kesilen başı İmparator Arkadios'a gönderildi⁵⁰. 400 yılı sonlarındaki bu hadise, Hun-Roma ilişkilerinde bir yumuşama sağlamış olabilir ancak 404-405 yıllarında Uldin'in Tuna'yı geçerek Trakya arazisini istilâ ettiğini ve yine 408 yılında Trakya'ya yaptığı bir diğer akında, Tuna'nın güneyindeki Castra Martis kalesini ele geçirdiğini görmekteyiz. Kendisini ikna etmek için gönderilen Roma yetkilisini “güneşin aydınlattığı bütün toprakları ele geçirebileceğini”⁵¹ söyleyerek reddetmişti (Bkz. Harita 7).

Öte yandan Uldin'in Tuna'yı ilk geçtiği 404-405 yıllarında, Orta Tuna bölgesindeki Roma sınırında Radagaisus liderliğinde yeni bir Got kitlesi imparatorluk sınırlarını zorlamaya başlamıştı. Kendilerine katılan Vandal, Suev ve Alan gruplarıyla daha da güçlenen Gotlar, İtalya'ya doğru ilerlemeye devam edince, 406'da Fiesole yakınlarında Stilicho tarafından mağlup edilmişlerdir. Onları mağlup eden Stilicho ordusunda Hun birliklerinin de

⁴⁸ McGovern, *Early Empires...*, s. 373-375.

⁴⁹ A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. M. Mansel, C. I, Maarif Matbaası, Ankara, 1943, s. 117-118.

⁵⁰ Zosimus, V. 22, s. 215-216.

⁵¹ Sozomen, IX. 5, s. 411-412.

olduğu anlaşılmaktadır⁵². Bu Hunlar, Stilicho'nun yerini alan Olympius tarafından Ravenna'da yerleştirilmiş ve onun 409'da Alaric'e yardıma gelen Athaulf'un ordusunu yenilgiye uğratmasında önemli rol oynamışlardır⁵³.

Trakya'daki Uldin'e dönecek olursak, kısa süre sonra Romalı askerlerin imparator adına yaptıkları ikna çalışmaları sonucu⁵⁴ Uldin'e bağlı bazı birlikler onu terk ettiler. Bir kısım askerleri de Romalılar tarafından kılıçtan geçirilince zayıflayan Uldin Tuna'nın kuzeyine çekilmek zorunda kaldı⁵⁵. Bundan sonra kaynaklarda Uldin hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

V. yüzyılın başından itibaren Got asisi Gainas'ın Tuna'yı geçer geçmez Uldin tarafından yakalanması, Got, Vandal, Suev, Alan gibi kavimlerin imparatorluğun batı sınırına daha fazla baskı yapması ve Uldin'in Tuna'yı kolayca geçip Trakya topraklarını yağmalaması ve hatta Tuna'nın güneyinde bir kaleyi zapt etmesi bize bu dönemde Hunların ana kitlelerinin ve ağırlık merkezinin daha batıya kaymış olduğunu gösteriyor. Bu bölge Tuna'nın hemen kuzeyi, aşağı yukarı bugünkü Romanya topraklarıdır. 1970-80'li yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan Hun tipi kazanlar da bunu doğrulamaktadır. Ayrıca buluntular üzerinde yapılan çalışmalar, bu kazanların başka yerden getirilmediğini, doğrudan bu bölgede yani Tuna nehri civarında üretildiğini⁵⁶ göstermektedir. Dolayısıyla bahsi geçen yerler Hunlar için artık bir merkez olma özelliği kazanmıştır. Uldin'in bütün Hunların başındaki tek idareci olup olmadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Romalı yetkiliye söylediği "*Güneşin aydınlattığı bütün toprakları ele geçirebilirim*" şeklindeki ifadeden en azından Tuna'nın kuzeyindeki kendi bölgesinde tek otorite olduğu sonucuna varılabilir.

Bundan sonra 422 yılına kadar Hunlar hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu döneme gelindiğinde ise Hunların başında Rua olmakla birlikte Trakya ve Makedonya'ya saldırdıklarını görmekteyiz. Hun yönetiminde Rua tek başına değildi, idareyi kardeşi Oktar ile paylaşıyordu. Oktar hakkında maalesef çok az bilgiye sahip bulunuyoruz. Kendisi Ren Nehri kıyılarından Burgundlara karşı yaptığı bir harekât esnasında hayatını kaybetmiştir.

Rua'nın iktidarının ilk yılları bilinmemekle birlikte 422 ve 426 yıllarında Trakya'ya yaptığı seferler o derece şiddetli olmuştu ki imparatorluğun başkenti bile tehlikeye girmişti. Bunun üzerine İmparator II.

⁵² Zosimus, V. 26, s. 221.

⁵³ 300 kişilik Hun birliği sadece 17 kayıp vererek 1100 Got askerini mağlup etmiştir. Zosimus, V. 45, s. 243.

⁵⁴ Kaynağa göre, İmparator'un insan sevgisi ve layık olanlara sunduğu hediyelerden söz ederek.

⁵⁵ Sozomen, IX. 5, s. 412.

⁵⁶ Zaseckaja, Bokovenko, "Hunnish Cauldrons", s. 705.

Theodosios, 350 libre altın karşılığında Rua ile Hunları imparatorluk sınırından uzak tutmak için anlaşmıştı⁵⁷.

432 yılına gelindiğinde Tuna yakınlarında yaşayan bazı kavimler⁵⁸ kaçıp Romalılara sığınmışlardı. Bunlarla savaşıma düşüncesinde olan Rua, bu kaçakların iadesini istemek üzere elçisi Esla'yı Doğu Roma başkentine gönderdi. Elçi, kaçanların tamamının teslim edilmemesi halinde Roma ile mevcut olan anlaşmanın bozulacağını bildirince Romalılar, Plinthis ve Dionysius adında iki kişiyi Rua ile görüşmek için göndermeye karar verdiler⁵⁹. Ancak elçiler henüz yola çıkmadan Rua'nın ölüm haberi başkente ulaştı.

1.1.3. Attila Dönemi

Rua'nın ardından Hunların liderliği Attila ve Bleda'ya geçti ve Roma senatosu, imparatorun da onayıyla Rua'ya elçi olarak göndermeyi planladıkları Plinthis'ı bu kez onlara elçi olarak göndermeye karar verdi. Margus şehri yakınlarında, her iki taraf da atından inmeden yapılan görüşmeler sonunda varılan anlaşmaya göre: Hunlardan kaçanlar geri iade edilecek ve artık kaçaklar Roma'ya kabul edilmeyecek, ülkesine geri kaçan Romalı savaş esirleri ise ya geri iade edilecek veya her biri için 8 solidi fidye ödenecek, Roma, Hunların savaşıma hazırlandığı barbarlarla ittifak yapmayacak, ticaret amacıyla Romalılarla Hunların eşit şartlara sahip olduğu pazar yerleri kurulacak, Romalılar 700 libre altın ödediği müddetçe anlaşma geçerli olacak. Bu maddeler üzerine kendi adetlerine göre yemin ederek anlaşan taraflar daha sonra ülkelerine döndüler. İçlerinde asil aileye mensup iki kişinin de bulunduğu kaçaklar Hunlara teslim edildi ve derhal cezalandırıldı. Romalılarla anlaşmaya varan Attila ve Bleda, İskitya'daki⁶⁰ kavimleri hâkimiyet altına almak ve Sorosgilerle savaşmak üzere geri döndüler⁶¹.

Bu dönemde Hunların kesin hâkimiyet kurdukları sahaları tespit etmek güçtür. Çünkü tamamen Hun idaresi altında bulunan kavimlerle, kendi krallarının idaresi altında bulunan fakat Hunların hâkimiyetini kabul etmiş farklı farklı kavimler bulunmaktadır. Belki bunlara bakarak Hunların sınırları ve gücü hakkında fikir sahibi olunabilir. Bir kere artık devletin ağırlık merkezi Orta Tuna bölgesine kaymıştır. Ancak bu bölgede hâkimiyet sağlamakla beraber Hunlar henüz nüfus olarak azınlık teşkil ediyorlardı. Pannonia'da, Tuna'nın batısında Ostrogotlar, doğusunda ise Gepidler, kendi krallarının idaresinde olmak kaydıyla Hunlara bağlı bulunuyorlardı. Aynı şekilde Ren

⁵⁷ McGovern, *Early Empires...*, s. 383.

⁵⁸ Amilzuri, İtimari, Tounsoures, Boisci ve diğerleri.

⁵⁹ Priscus, frg. 2, s. 225 (R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire, Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, vol II, Text, Translation and Historiographical Notes, Liverpool: Francis Cairns, 1983).

⁶⁰ Priscus, Hun ülkesine İskitya demektir.

⁶¹ Priscus, frg. 2, s. 225-227.

Nehri yakınlarındaki Alemaniler, Burgundlar ve Ripuar Frankları da Hun hâkimiyetini tanımışlardı. Böylelikle Hunların sınırları kuzeyde Baltık Denizi'ne kadar uzanıyordu⁶². Hatta bugün için bazı arkeolojik buluntular Hun hâkimiyet sahasının İskandinav yarımadasının güneyine kadar uzandığını göstermektedir⁶³. Hâkimiyet sınırları doğuda da oldukça geniş bir sahaya kaplıyordu. Attila hâkimiyetini kabul etmiş olan Güney Rusya steplerindeki Hun nüfusunun, Orta Tuna bölgesindekinden daha fazla olduğu kesindir. Bir diğer Hun grubu olan Sorosgiler 435 yılında itaat altına alındı. Akatirler 447 yılında kesin şekilde hâkimiyet altına alınarak Attila'nın büyük oğlu Ellak idaresine verildi. Rusya steplerinin kuzey bölgelerinde yaşayan Slav ve Fin kavimlerinin de belli oranda itaat altına alınmış olması mümkündür⁶⁴ (Bkz. Harita 8).

Sonraki hadiselere baktığımızda, Hunlar, 441-442 yıllarında Doğu Roma'nın Balkan topraklarına saldırdılar ve birçok Romalıyı katlettiler⁶⁵. Sebebini sormaya giden Roma elçisine de bunun, Margus piskoposunun kendi arazilerine girmesi ve atalarının mezarlarını yağmalamasına bir cevap olduğunu söylediler. Ayrıca piskopos ve daha önce anlaşıldığı üzere kaçaklar iade edilmezse savaşı sürdüreceklarını de eklediler. Romalılar iddiaları inkâr edince, Hunlar da kendi iddialarında ısrar edince anlaşma sağlanamadı ve Hunlar savaşa devam kararı aldılar. Sonrasında Tuna'yı geçip nehir boyunca birçok şehir ve kaleyi yakıp yıkarak Moesia'daki Viminacium'u ele geçirdiler. Bunlar olurken bazıları, bir kişi uğruna bütün Roma halkının tehlikeye atılmaması için Margus piskoposunun teslim edilmesini teklif ettiler. Kendisinin teslim edileceğinden şüphelenen piskopos kaçıp Hunların arazisine gitti ve eğer Hun kralı kendisine uygun bir teklif sunarsa şehri teslim edeceğini bildirdi. Çağrısı karşılık buldu ve piskopos kalabalık Hun birlikleriyle tekrar Roma topraklarına döndü. Nehrin kıyısında gizlediği birlikleri gece harekete geçirerek şehri onlara teslim etti. Margus şehri böylece harap edilirken Hunların konumu da güçlenmiş oldu⁶⁶.

Sonrasında devam eden akınlarda Hunlar, Danuba⁶⁷ Nehri üzerinde bulunan İlyrialıların Naissus (Niş) şehrini kuşattılar. Bu kalabalık ve iyi tahkim edilmiş şehri ele geçirmek için her yolu deneyerek kuşatmayı sürdürdüler. Şehir halkı savaşıma cesaret edemediğinden, Hunlar, birliklerin geçişini kolaylaştırmak amacıyla güney tarafından nehir üzerine köprü

⁶² McGovern, *Early Empires...*, s. 385.

⁶³ Lotte Hedeager, "Scandinavia and the Huns: An Interdisciplinary Approach to the Migration Era", *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 40, No. 1, 2007, s. 42-58.

⁶⁴ McGovern, *Early Empires...*, s. 385-386.

⁶⁵ Prosper of Aquitaine, a. 442, s. 72 (*From Roman to Merovingian Gaul, A Reader*, edited and translated by Alexander Callander Murray, University of Toronto Press: Canada, 2008).

⁶⁶ Priscus, frg. 6. 1, s. 231.

⁶⁷ Niş şehrinin kenarından akan Nischava Nehri'nin eski adı bilinmiyor. Buradaki isim ya bu nehrin şimdilik bilmediğimiz eski ismi veya bildiğimiz başka bir ismin tahrif olmuş şekli olabilir. Blockley, *Fragmentary...*, II, dn. 11, s. 380.

kurdular ve savaş makinelerini surların önüne kadar getirdiler. Üzerinde savunmacılara ok atan adamların durduğu, tekerlekler üzerine yerleştirilmiş direkleri yaklaştırdılar. Diğer tarafta da bunu iten adamlar bulunuyordu. Sonra bunlardan çok sayıda getirildi ve koçbaşları da kullanılmaya başlandı. Bu şekilde devam eden kuşatma sonunda surlarda açılan gedikler sayesinde şehir Hunlar tarafından ele geçirildi⁶⁸.

İmparator II. Theodosios (408-450) zamanında, Attila Balkanlar üzerine ikinci bir sefer yapmaya karar verdi ama önce imparatora kaçaklar ve vergi ödemeleri konusunda mektup gönderdi. Mektupta savaş bahanesiyle iade edilmeyen kaçakların tamamının derhal iadesi isteniyor ayrıca bundan sonra ödenecek vergi konusunu müzakere için elçilerin kendisine gönderilmesini söylüyordu. Eğer kaçamak cevap verilir veya savaş hazırlığı yapılacak olursa kendi kuvvetlerini engellemeyeceğini de ekliyordu. Sarayda bu istekler okununca, Romalılar kaçakların hiçbir suretle iade edilmeyeceğini fakat anlaşmazlıkları çözmek için elçi gönderileceğini söylediler. Bunlar kendisine iletilince Attila öfkeyle tepki gösterdi. Bunun üzerine bazı kaleleri tahrip ederek ve yoğun nüfuslu Ratiaria'ya saldırarak Roma arazisini yakıp yıktı⁶⁹. İmparator onu durdurmak için Aspar komutasında bir ordu gönderdiğinde Attila, Ratiaria ile birlikte Philippopolis (Filibe), Arkadiopolis (Lüleburgaz) ve Constantia'yı (Köstendil) çoktan ele geçirmişti. Kendisine karşı gönderilen orduyu mağlup ettikten sonra İstanbul istikametinde yoluna devam edip Athyras'a (Büyük Çekmece) kadar ilerleyerek Kallipolis (Gelibolu) ve Sestos (Eceabat) dâhil, Edirne ve Herakleia (Marmara Ereğlisi) hariç olmak üzere çevredeki bütün şehirleri istila etti⁷⁰.

Başkent tehdit altına girince imparator, Senatör Anatolius vasıtasıyla barış istemek zorunda kaldı. Anatolius Barışı denen bu antlaşmaya göre; Kaçaklar Hunlara teslim edilecek; önceki yıllık vergi borçlarını karşılamak üzere 6000 libre ödenecek ve bundan sonra yıllık vergi 2100 libre altına çıkarılacak; kendi ülkesine kaçan her bir Romalı savaş esiri için 12 solidi fidye ödenecek aksi takdirde geri iade edilecek; Romalılar kaçan barbarları kendi sınırlarına kabul etmeyecekler⁷¹.

Anlaşmanın ardından Attila, kaçakları geri istemek üzere tekrar elçi gönderdi. Bizanslılar ellerinde kaçak olmadığını söyleyerek elçiyi kıymetli hediyelerle geri gönderdiler. Fakat Attila üst üste elçi göndermeye devam etti. Bizanslılar anlaşma bozulmasını diye oldukça hassas davranıyorlardı. Zira imparatorluğun başı sadece Attila ile değil İranlılar, Vandallar, İsaerialılar, Araplar ve Etiyopyalılar ile de dertteydi⁷².

⁶⁸ Priscus, frg. 6. 2, s. 231-233.

⁶⁹ Priscus, frg. 9. 1, s. 235.

⁷⁰ *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott, with the assistance of Geoffrey Greatrex, Oxford: Oxford University Press, 1997, AM. 5942, s. 159.

⁷¹ Priscus, frg. 9. 3, s. 237; Theophanes Confessor, AM 5942, s. 159.

⁷² Priscus, frg. 10, s. 241-243.

Ancak Attila'nın kaçakların teslimi konusundaki ısrarı sürüyordu. Sonunda kendi adamlarından Edeco'yu, Orestes ile birlikte elçi olarak Bizanslılara gönderdi. Gelen elçiler, Attila'nın, Bizanslıları kaçaklar konusunda suçlayan mektubunu iletiler. Mektupta Attila, Bizanslılar kaçakları teslim etmezlerse ve kendisinin savaşta kazandığı arazileri ekip biçmekten vazgeçmezlerse son çare olarak silaha başvuracağını söylüyordu. Ayrıca Hunlarla Romalılar arasında ticaret için kurulan pazarın artık eskiden olduğu gibi Tuna kıyısında değil, kendisinin yakıp yıktığı ve Roma ile arasında sınır yaptığı Naissus (Niş) şehrinde kurulmasını ve kendisine elçi olarak da sıradan insanların değil yüksek rütbeli kişilerin gönderilmesini istiyordu.

Mektup imparatora okunduktan sonra Edeco, tercüman Vigilas'la birlikte imparatorluğun en nüfuzlu görevlisi olan Chrysaphius ile görüşmek üzere başka bir yere geçti. Görüşmeleri sırasında Chrysaphius, Edeco'ya eğer Attila'yı öldürüp Roma hizmetine girerse çok zengin ve mutlu bir hayat süreceği teklifinde bulundu. Edeco bu teklifi kabul etmiş gibi göründü. İmparator da bu durumdan haberdar edildi. Daha sonra, Edeco ile birlikte elçi olarak sadece Vigilas değil Maksiminus'un da gitmesine karar verildi⁷³.

Grek yazar Priscus, Maksiminus'un ısrarı sonucu katıldığını belirttiği bu elçilik heyetinin yolculuğunu detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Hun ülkesinin birçok açıdan canlı tasvirlerinin yapıldığı bu anlatıma göre, muhtemelen heyetin başındaki Maksiminus'un haberdar olmadığı suikast girişimi başarısız olmuştur. Edeco, Attila'ya ihanet etmeyerek suikastı haber vermiş, Attila da heyete karşı haberi yokmuş gibi davranmış, daha sonra planı ortaya çıkarmış, sadece tercüman Vigilas'ı fidye karşılığı alıkoymakla kalmamış, imparatoru köleden de aşağı olmakla niteleyen bir mektup göndererek suikastın asıl planlayıcısı Chrysaphius'un kendisine teslim edilmesini istemiştir. Vigilas'ı kurtarmak ve Attila'yı yatıştırmak için Anatolius ve Nomus elçi olarak gönderilmiş, Attila elçilere ılımlı davranmış ve aldığı altın ve hediyeler karşılığında anlaşmayı tekrar kabul etmiştir⁷⁴. Herhâlde bu yumuşak tavrının arkasında yatan sebep, sonraki olaylardan anlaşılacağı gibi Batı Roma ile ilgili planlarının olmasıdır. O yüzden Doğu ile ilişkisini sağlama almak istemiştir.

Bu arada Batı Roma'daki gelişmelere baktığımızda, İmparator III. Valentinianus, kız kardeşi Honoria'yı tahta yeni bir ortak çıkmaması için bekâr kalmaya zorlamaktaydı. Fakat 449 yılında sarayda patlak veren bir skandalın ardından onu İstanbul'a göndermiş ve orada göz hapsinde tutulmasını sağlamıştı. Aşağılanan Honoria, 450 yılı başlarında gizlice Attila'dan yardım istedi. Ayrıca ona altın bir nişan yüzüğü de gönderdi. Bu teklifi kabul eden Attila, Valentinianus'dan nişanlısının hissesine düşen Galya bölgesini başlık (drahoma) olarak kendisine vermesini istedi. Attila karşısında zor durumda

⁷³ Priscus, frg. 11. 1, s. 243-247.

⁷⁴ Priscus, frg. 11. 2-15, s. 247-301.

bulunan kuzeni II. Theodosios'un da bu talepleri desteklemesinden korkan Valentinianus, Honoria'yı 450 ilkbaharında Roma'ya geri çağırdı. Ardından göstermelik bir evlilikle durumu kurtarma yoluna gitti⁷⁵.

II. Theodosios'un ölümünden sonra yerine Markianos'un (450-457) geçtiği Attila'ya haber verilirken Honoria'nın durumundan da bahsedildi. O da Batı Roma'ya elçi göndererek Honoria'nın kendisiyle nişanlı olduğu ve ona haksızlık edilmemesini ve eğer yönetimde hak ettiği yetki verilmezse bunun öcünü alacağını bildirdi. Doğu Roma'ya da kararlaştırılan vergi için elçi gönderdi. Her iki elçi de başarısız bir şekilde geri döndü. Batı Roma'dan gelen cevapta Honoria'nın başkasıyla evlenecek olması dolayısıyla kendisiyle evlenemeyeceği ve yönetimde de yetkisinin olmadığı, çünkü Roma devletinde yönetim yetkisinin kadınlara değil erkeklere ait olduğu bildirildi. Doğu Romalılar ise Theodosios'un kabul ettiği vergiyi ödemeyi uygun bulmadıklarını eğer barışı sürdürürse kendisine hediyeler gönderileceğini aksi halde savaş tehdidinde bulunduğu takdirde karşısında kendi kuvvetlerine denk bir kuvvet bulacağını bildirdiler. Böylelikle önce hangi tarafa saldıracağı konusunda kararsız kalan Attila'ya, daha büyük olan savaşa girişip batıya yürümek daha mantıklı görüldü. Orada sadece İtalyanlarla değil Vizigotlarla ve Franklarla da savaşacaktı. İtalyanlara karşı savaşmakla Honoria ve onun servetini koruyacak, Vizigotlara karşı savaşmakla da Geiseric'in talebini karşılamış olacaktı⁷⁶.

Vandal Kralı Geiseric'in talebi, Attila'nın Gotlara karşı savaşmasıydı. Bunun sebebini Jordanes'in kaydından öğrenmekteyiz. Buna göre, Geiseric birçok hediye vermek suretiyle Attila'yı Vizigotlara karşı savaş açması konusunda teşvik ediyordu çünkü Vizigot Kralı Theodorid'in, kızının intikamını almasından korkuyordu. Onun kızı Geiseric'in oğlu Huneric ile evlenmişti. Başta iyi giden bu evlilik daha sonra bozulmuş, Geiseric bir şüphe üzerine gelinin burnunu ve kulağını keserek onu babasına geri göndermişti. İşte bu gaddarlık, Theodorid'i intikam almaya sevk etmişti⁷⁷.

Attila'nın Franklara karşı savaşının sebebi ise onların krallarının ölmesi ve çocukları arasında iktidar kavgası çıkmasıydı. Çocuklardan büyüğü yardım için Attila'yı, küçüğü ise Aetius'u çağırmişti. Küçük olan çocuk daha önce bir elçilik heyetiyle Roma'ya gelmiş, Aetius tarafından evlat edinilmiş, birçok hediye verilmiş ve bir müttefik olarak geri gönderilmişti.

İşte bu sebeplerle sefere hazırlanan Attila, Honoria'nın teslim edilmesi için tekrar İtalya sarayına elçi gönderdi. Elçiyle birlikte, göstermesi için daha önce kendisine gelmiş olan nişan yüzüğünü de göndererek Honoria'nın nişanlısı olduğunu bildirdi. Ayrıca Valentinianus'un, Honoria'nın babasından kendisine miras kalan ve kardeşinin açgözlülüğü yüzünden elinden alınan imparatorluğun yarısını da kendisine devretmesini istedi. Romalılar önceki

⁷⁵ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 85.

⁷⁶ Priscus, frg. 20. 1, s. 305-307.

⁷⁷ Jordanes, XXXVI. 184, s. 103.

tavırlarını sürdürüp istekleri reddedince Attila savaş hazırlıklarını hızlandırdı⁷⁸. Çünkü gönderdiği elçilik heyeti Attila'nın planlarını değiştirmesine sebep olmuştu. Attila, Vizigotlar arasında, Aetius ve Romalılara karşı sefere çıktığı kanaatini uyandırmaya çalışmıştı. Romalılara ise, Galya sınırından imparatorluğun dostu olarak Roma arazisine gireceğini bildirmişti. Romalılarla değil yalnız Vizigotlarla savaşacaktı. Bu şekilde Gotlarla Romalıların birleşmesine engel olmayı düşünüyordu. Fakat gönderdiği elçi Romalıların durumu anlamasına sebep oldu ve Romalılar o zamana kadar düşman saydıkları Vizigotlarla ittifak aramaya başladılar. Neticede Attila'nın diplomatik çabaları başarılı olmamış, Batı Roma ile Vizigotlar birleşmiştir. Artık Romalılarla savaş kaçınılmaz görünüyordu.

Attila'nın 451 yılı başında Galya'ya sevk ettiği ordu büyük oranda Germenlerden oluşuyordu. O zamana kadar Hun hâkimiyetini kabul etmiş olan Rugiler, Gepidler, Skiriler, Thuringiler, Ostrogotlar ve Franklardan oluşan ve dönemin yazarlarını dehşet içinde bırakacak kadar kalabalık bir ordu toplanmıştı⁷⁹. Attila, Germen birliklerini hizmete almaya mecbur olmuştu. Zira kendisinin üstün hareket kabiliyetine sahip Hun atlılarını İran'a karşı başkaldıran Ermenistan'a yardıma göndermişti. Bu nedenle Galya muharebesine katılan Hun atlıları, ağır hareket eden Germen birliklerine ayak uydurmak zorunda kalıyorlardı. Bu durum da Hunların sürate dayanan kendi taktiklerini uygulamalarına imkân vermiyordu⁸⁰.

Galya'ya doğru harekâta başlayan Attila, ordusunu Tuna'nın sağ ve sol tarafından ilerlemek üzere iki kısma ayırmıştı. İki koldan ilerleyen ordu Mainz şehri civarında Ren Nehri sahillerine ulaştı ve burada birleşti. Güneybatı istikametinde yoluna devam eden ordu Metz'e ulaştı ve Paskalyadan bir gün önce burayı kuşattı. 7 Nisan'da Metz şehri ele geçirildi, yakılıp yıkıldı ve Attila yoluna devamla Reims önlerine geldi. Hiçbir mukavemetle karşılaşmadan burayı da ele geçirdi. Buradan yönünü Orléans'a doğru çevirdi. Bütün bu güzergâh üzerindeki kaleler ve yerleşim yerleri ele geçirilip tahrip edilmişti⁸¹.

Attila'nın Orléans'a yönelmesinin sebebi Alan Kralı Sangiban ile yaptığı antlaşma olabilir. Çünkü Sangiban bölgeye yaklaştığında Attila'ya yardım edeceğine dair söz vermişti. Attila Orléans önlerine geldi ve şehri kolaylıkla kuşattı. Şehir halkı karşı koymaya karar verdiyse de böyle bir kuvvet karşısında ne kadar dayanabileceği şüpheliydi. Bu arada Aetius da Roma ordusuyla Galya'ya gelip Theodorik'le birleşti. Sangiban'ın Attila ile anlaşmış olduğu ve şehri teslim edeceği haberi Aetius ve Theodorik'in hareketlerini hızlandırmış gibi görünmektedir. Ancak onlar geldiğinde şehir çoktan kuşatılmıştı. Aetius ve Vizigot müttefikleri belki kuşatmayı

⁷⁸ Priscus, frg. 20. 3, s. 307-309.

⁷⁹ Thompson, *The Huns*, s. 149.

⁸⁰ Şerif Başstav, "Avrupa Hunları", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 870.

⁸¹ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 92-94; Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 113.

engelleyememişti fakat şehrin düşmesine mâni oldukları anlaşılıyor. Çünkü Attila, müttefikleri ile birlikte Roma ordusunun geldiğini görünce uygun bir savaş mevki aramak üzere kuşatmayı kaldırdı⁸².

İki ordu uygun muharebe yeri arayarak Champagne ovasına doğru ilerledi. Savaşın tam yeri ve tarihi net olarak tespit edilememiştir. Bugün için, savaşın, önceden iddia edildiği gibi Catalaunum'da değil Troyes yakınlarında Campus Mauriacus civarında yapıldığı kesin olarak anlaşılmıştır. Muharebe tarihi ise haziran sonuna rastlamaktadır. Tam günü bilinmese de saat olarak öğleden sonra başladığını Jordanes'in kaydından öğreniyoruz. Onun eseri aynı zamanda Attila'nın savaş öncesi olacaklarla ilgi fala baktırdığı bilgisiyle birlikte savaşın en detaylı tasvirinin yapıldığı kaynaktır.

Savaşın yapıldığı ovada, avantaj sağlayacağı için her iki ordunun da ele geçirmeye çalıştığı bir tepe bulunuyordu. Hunlar kendi kuvvetleri ile birlikte sağ tarafı, Romalılar ise Vizigotlar ve müttefikleri ile birlikte sol tarafı almışlardı. Savaş önce boş kalan tepelyi ele geçirmek için başladı. Roma saflarında liderleri Theodorik ile birlikte Vizigotlar sağ kanadı, kendine bağlı kuvvetler ile birlikte Aetius ise sol kanadı almıştı. Ortaya ise sadakatinden şüphe duydukları Alan Kralı Sangiban'ı yerleştirmişlerdi. Karşı tarafta ise merkezde kendi adamları ile Attila konumlanmıştı. Bağlı diğer kavimler ise kanatları tutmuşlardı. Bunlar içinde önde gelenleri Valamir, Thiudimer ve Vidimer kardeşlerin idare ettiği Ostrogotlar ile Ardarik'in idaresindeki Gepidlerdi. Söylendiği gibi savaş önce yüksek tepelyi ele geçirmek için başladı. Attila adamlarını tepelyi almak için gönderdi. Ancak Aetius daha erken yetişerek tepelyi ele geçirdi ve gelen Hun birliklerini geri püskürtmeyi başardı.

Bunun üzerine Attila askerlerine, onları cesaretlendiren bir konuşma yaptı. Onun sözleri ile yüreklenen askerler düşmanın üzerine atıldılar. Bunun üzerine o güne kadar görülmemiş şiddette kanlı bir mücadele başladı. Söylendiğine göre savaş alanının yanından geçen nehrin suları ölü ve yaralıların kanıyla renk değiştirmişti. Mücadele esnasında Vizigot Kralı Theodorik, askerleri arasında dolaşp onları cesaretlendirmeye çalışırken atından düştü ve kendi adamlarının ayakları altında ezildi. Bu, savaş öncesinde Attila'nın danıştığı kâhinin haber verdiği şeydi: Hunlar yenilecek ama düşmanların kralı ölecek. Attila ölecek kişinin Aetius olacağını sanmıştı. Krallarının ölümü üzerine Vizigotlar Alanlardan ayrılıp Hunlara saldırdılar. Bozguna uğrayan Hun birlikleri geri çekildiler hatta Attila güçlkle at arabalarından oluşturulmuş kendi mevziine sığınabildi. Karanlık çökene kadar mücadele devam etmişti. Bu arada yanlışlıkla düşman saflarına giren Aetius ile Theodorik'in oğlu güçlkle kurtulmayı başarmışlardı.

Ertesi sabah Romalılar savaş alanında Hunları görmeyince savaşı kazandıklarını sandılar. Ancak Attila, her ne kadar tehlike anında düşmanın eline geçmemek için kendini yakarak yok etmek şeklinde bir hazırlık

⁸² Thompson, *The Huns*, s. 153-154; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 94-95.

yapmışsa da arabalarla çevrili ordugâhında beklemeyi sürdürüyordu. Ancak Aetius'un kafasında askeri taktik yerini diplomatik taktiğe bıraktı. Hunlar yok edilirse Roma Vizigotlara karşı tek başına kalacaktı. Attila hâlâ müracaat edilecek iyi bir müttefik olabilirdi. Bu nedenle Hunlardan babasının intikamını almak için ne yapması gerektiğini soran Thorismund'a, iktidarı kaybetmemek için bir an önce ülkesine dönmesini ve idareyi ele almasını tavsiye etti. Durumu kavrayamayan Thorismund birlikleri ile birlikte geri dönmeye karar verdi. Aetius aynı taktikle Frankları da ülkelerine gönderdi⁸³.

Jordanes'in savaş ile ilgili olarak aktardıkları bunlardan ibarettir. Asker sayıları ile ilgili olarak verdiği rakamlar kuşkusuz abartılıdır. Katılan asker sayısı ve ne kadar kayıp verildiği ile ilgili üzerinde anlaşılmış bir sonuç yoktur. Yine o zamandan beri, tarihçiler Troyes yakınlarındaki kanla sulanmış ovalarda "hangi tarafın zafer kazandığı" belâlı sorusunu tartışmaktadırlar. Elbette hiçbiri Hunlardan yana olmayan vakayinamelerin çelişkili anlatıları bu belirsizliğin temel sebebidir. Yine de Jordanes'in çizdiği tabloda yenilmiş ya da hayal kırıklığına uğramış bir Attila yoktur; Tours'lu Gregorius ise tam karşıt görüşü yansıtmaktadır. Neticede Galya seferinde Attila'nın amaçlarına erişemediği yadsınamaz. Ama Hun askeri gücünün bu sonuçtan ciddi bir zarar görmediği de eşit ölçüde ortadadır⁸⁴.

Attila, 452 ilkbaharı ya da yaz başında -yani Campus Mauriacus Ovası çarpışmasının üstünden daha bir yıl geçmeden- yeniden yola çıktı ve bu kere İtalya'ya yöneldi. Bu harekâtın gidişatı, içinde geçen kayda değer leylek hikâyesi ile birlikte yine Jordanes tarafından anlatılmaktadır:

"Harekâtın başında Aquileia şehrini kuşattı. Baskıyı arttırmasına rağmen ilerleme kaydedemedi. Kuşatma uzayınca askerler arasında huzursuzluk başladı. Attila surlar etrafında kuşatmaya devam edip etmeme konusunda düşünürken birden leyleklerin garip bir şekilde şehirden ayrıldığını fark etti. Olayları yorumlamakta usta olan Attila, askerlerine seslenerek bu durumun şehrin kısa süre içerisinde düşeceğine bir işaret olduğunu söyleyerek onları cesaretlendirdi. Böylece askerlerin kendine güveni tazelenince savaş makineleri inşa edip her türlü ağır silahı getirerek kısa sürede şehre girdiler ve yağmalayarak harap hale getirdiler⁸⁵. Ondan sonra yollarına devam ettiler başta Milan olmak üzere birçok şehri aynı şekilde yağmalayarak neredeyse bütün İtalya'yı yakıp yıktılar."

"Attila'nın düşüncesi doğrudan Roma'ya saldırmaktı ancak taraftarları, Vizigot kralı Alaric örneğiyle karşılaştırma yaparak onu bu fikrinden vazgeçirdiler. Çünkü Alaric, Roma'yı yağmaladıktan sonra uzun süre yaşamamıştı. Attila bu tavsiye ile kararsızlık içindeyken barış görüşmesi için

⁸³ Jordanes, XXXVIII-XLI. 197-217, s. 106-112.

⁸⁴ Denis Sinor, "Hun Dönemi", çev. Mete Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 268.

⁸⁵ Bu istiladan kaçan Aquileia halkı sonradan biraz güneye inerek Venedik şehrini kurmuştur. Ayrıntılar için bkz. Osman Karatay, "Hunlardan Haberler: Venedik ve Aquileia", *Tarihin ve Tarihinin İzinden. Kâzım Yaşar Koprıman Armağanı*, yay. Altan Çetin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2014, s. 37-42.

*Roma'dan bir heyet geldi. İçlerinde bizzat Papa Leo'nun da bulunduğu heyet ile Ambuleium'da yapılan görüşme sonunda Attila öfkesini bir kenara bırakarak anlaşmaya razı oldu ve geldiği yoldan tekrar Tuna ötesine çekildi. Gitmeden önce de hakkı olan servetle birlikte Honoria kendisine gönderilmediği takdirde İtalya'nın başına daha büyük dert açacağı tehdidinde bulundu*⁸⁶.

Attila, kendi merkezine geldikten sonra tekrar Doğu Roma'ya döndü ve Theodosios zamanında taahhüt edilen vergilerin gönderilmediğini ileri sürerek savaş açacağını bildirdi⁸⁷. Doğu Romalılar Attila'ya elçi olarak Apollonius'u gönderdiler. Attila gelen elçiyi soylu olmadığı gerekçesiyle kabul etmedi ve görüşmedi. Elçi de hiçbir şey elde edemeden geri döndü⁸⁸. Bu sırada Attila, İldico adlı Germen bir kızla evlendiği gece geçirdiği bir iç kanama sonucu hayatını kaybetti. Attila'nın ölümü ve cenaze töreni Priscus'un bize ulaşmayan kayıtlarına dayanarak Jordanes tarafından detaylı olarak anlatılmıştır⁸⁹.

1.1.4. Attila'dan Sonra Hunlar

Attila'nın ardından oğulları iktidar mücadelesine girişerek imparatorluğu aralarında bölüşmeye kalkıştılar. İtaat altındaki kavimlerden Gepidler, kralları Ardarik liderliğinde isyan ettiler. Onlara diğer kavimler de katıldı. Bunlar 454 yılında Pannonia'daki Nedao Nehri yakınlarında Hunlarla karşı karşıya geldiler. Attila'nın büyük oğlu Ellak'ın öldüğü bu savaşta Hunlar mağlup oldular ve bölgedeki Hun gücü sona erdi. Küçük Hun birlikleri kendi liderlerinin idaresinde varlıklarını sürdürdüler fakat esas Hun kütlesi Karpatların doğusuna Karadeniz kıyılarına doğru çekildi. Çekildikleri bölgede hâkimiyet farklı Germen kavimlerinin eline geçti⁹⁰. Çekilenlerden, Attila'nın oğlu İrnek idaresindeki az bir kısım Hun, Küçük İskitya denen Dobruca'ya gelip yerleştiler. Emnetzur ve Ultzindur adlı Hun liderleri Tuna kıyısındaki Dacia bölgesine yerleşirken çok sayıda Hun da Romanya topraklarına göç etti⁹¹.

Bundan sonra Dengizik ve İrnek idaresindeki Hunlar eski güçlerine ulaşmak için zaman zaman bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bunlardan biri 456/457 yılında Pannonia'daki eski topraklarına yerleşen Doğu Gotları üzerine saldırmalarıdır. Bu saldırının sebebi olarak da Bizans kaynağı, Gotların, Hunlara yakın olan Sadagarilere saldırmalarını göstermektedir. Bassiana şehrine gelip burayı kuşatan Dengizik, Gotlar karşısında mağlup olunca çekilmek zorunda kalmıştır⁹².

⁸⁶ Jordanes, XLII, 119-123, s. 112-114; Procopius, Wars, III. 4. 29-35, vol. II, s. 43-45.

⁸⁷ Priscus, frg. 22. 3, s. 315.

⁸⁸ Priscus, frg. 23. 3, s. 315-317.

⁸⁹ Jordanes, XLIX, 254-258, s. 123-125.

⁹⁰ McGovern, *Early Empires...*, s. 394-395.

⁹¹ Jordanes, L, 266, s. 127.

⁹² Jordanes, LIII, 272, s. 129-130.

Bundan sonra Hunların Bizans'la olan ilişkilerini düzeltmeye çalıştıklarını görmekteyiz. Bu amaçla gönderilen elçilik heyetini Priscus eserinde şu şekilde nakletmektedir: “*Attila'nın oğullarından İmparator Leo'ya, önceki anlaşmazlıkları gidermek amacıyla bir elçilik heyeti geldi. Elçiler aynı zamanda bir barış anlaşması yapmanın ve eskiden olduğu gibi Tuna'da pazar kurup Romalılarla ticaret yapmanın iyi olacağını söylediler*⁹³. *Elçiler hiçbir konuda başarı sağlayamadan geri döndüler. Çünkü imparator, Roma ülkesine çok zarar vermiş olan Hunları Roma ticaretine dâhil etmek istemiyordu.*” Aynı kaynağın ifadesine göre Atilla'nın oğulları elçilere verilen cevabı alınca aralarında anlaşmazlığa düştüler. Elçilerin eli boş dönmesi nedeniyle Dengizik Roma'ya savaş açmak istiyordu oysa İrnek kendi ülkesindeki savaş onu meşgul ettiği için böyle bir harekâta girişmek istemiyordu⁹⁴.

Sonraki hadiseden anladığımıza göre, Bizans ile savaşma konusunda iki kardeşin yolları ayrılmıştır. 466-467 kışında Dengizik Romalılara karşı savaş ilan etti ve Tuna kıyılarına kadar yaklaştı. Nehrin Trakya tarafındaki savunmayı idare eden Ornigisclus'un (zamanında Attila'yla birçok kez savaşmıştı) oğlu Anagast bunu haber alınca onların ne amaçla savaşa hazırlandıklarını sormak için birkaç adam gönderdi. Dengizik, Anagast'ı aşağılayarak adamlarını geri yolladı. İmparatora elçi göndererek kendisi ve ordusu için para ve toprak verilmediği takdirde savaş açacağını bildirdi. Elçiler saraya gelip kendilerine söylendiği gibi konuşunca imparator, kendisine bağlı kaldıkları takdirde her şeyi yapmaya hazır olduğunu söyledi^{95,96}.

İmparatorun bu tavrı belki ortamı biraz yumuşatmış ve bir süre müzakerelerin devam etmesine sebep olmuşsa da sonucu değiştirmemiştir. 469 yılında Bizans eyaletlerini kuşatan Dengizik, Anagast tarafından ağır şekilde mağlup edildi. Kendisi de savaş meydanında ölen Dengizik'in kesik başı İstanbul'a getirilip teşhir edildi⁹⁷.

Bu hadiseden sonra Dengizik'in idare ettiği Hunlara ne olduğu hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Aynı şekilde Aşağı Tuna bölgesine çekilen İrnek hakkında da bizi kesin sonuca ulaştıracak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuyla ilgili bazı varsayımlar bulunmakla birlikte bunlar, genel kabul de görmediğinden, Hun toplumunun bundan sonraki tarihi

⁹³ İmparator Markianos muhtemelen Margus Barışı'ndan beri Tuna civarında yapılan Hun-Roma ticaretine kendi döneminde son vermişti. Blockley, *Fragmentary...*, II, dn. 169, s. 397.

⁹⁴ Priscus, frg. 46, s. 353.

⁹⁵ İmparatorun önceki tavrına (bkz. Priscus, frg. 46'daki kayıt) göre takındığı bu zıt tavrın sebebi bu dönemde yaşanan deprem felaketi ve Vandallara karşı sefer hazırlığı olabilir. Blockley, *Fragmentary...*, II, dn. 172, s. 397.

⁹⁶ Priscus, frg. 48. 1, s. 355.

⁹⁷ *Chronicon Paschale 284-628 A.D.*, Translated with an Introduction and Notes by Michael Whitby and Mary Whitby, Liverpool: Liverpool University Press, 2007, 468, s. 90; Thompson, *The Huns*, s. 172-173.

hakkında kesin bir yargıya varılmasına imkân vermemektedir. Ancak burada Attila sonrası Hun toplumu ve özellikle Doğu Avrupa'nın siyasi durumuyla ilgili bazı değişikliklerden bahseden bir kaynağa bakmakta fayda vardır.

Priscus'un eserinin bize ulaşan fragmanlarından birinde, daha Dengizik Bizans'a karşı harekete geçmeden önce, 461-465 yılları arasında Doğu Avrupa'da meydana gelen bir siyasi hareketlilikten bahsedilmektedir. Buna göre:

“Bu sıralarda Saragur (Sarı Oğur), Urog (Oğur) ve Onoğurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerin kendilerine saldırması neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı. Sabirleri, Avarlar oturdukları yerden sürmüştü. Avarlar da okyanus kıyısında yaşayan kavimler tarafından yerlerinden çıkarılmıştı. Aynı şekilde kendilerine yurt aramak için hareket eden Saragurlar, Akatir Hunlarıyla karşılaşmışlar ve giriştikleri birçok savaş neticesinde bu kavmi yenilgiye uğratmışlardı. İşte o zaman Saragurlar, dostluklarını kazanmak amacıyla Romalılara yaklaşmışlar, imparator da saray mensupları ile birlikte onları nezaketle karşılamış ve hediyeler vererek uğurlamıştır”⁹⁸.

Burada muhtemelen İdil Nehri'nin ötesinden başlayan ve Avarların sebep olduğu (Priscus, sonraki fragmanda Avarları harekete geçiren sebebi de aktarmaktadır) zincirleme bir hareketten söz edilmektedir. Her ne kadar bu hadiselerin detaylarına vakıf olmasak da burada Doğu Avrupa'ya yapılan Asya merkezli yeni göç dalgaları olduğu ve bunun da bölgedeki etnik dağılımı değiştirdiği sonucu çıkarılabilir. Öte yandan bu göç hareketinin, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan kavimler üzerinde bir baskı oluşturarak, Degizik'in batıya doğru yeniden harekete geçip Bizans'la savaşa girmesinin temel sebebi olduğu ileri sürülmüştür⁹⁹.

Attila'nın diğer oğlu İrnek ve beraberindeki Hunların sonraki faaliyetleri hakkında bilgi bulunmadığını yukarıda belirtmiştik. Bu konudaki ana kaynak olan Jordanes, İrnek idaresindeki Hunların bugünkü Dobruca bölgesine çekildiklerini söylemektedir. Onun daha sonra Bizans Devleti'nde paralı asker olarak görev yaptığı ve bu sırada nasıl olduğu belirsiz bir şekilde hayatını kaybettiği şeklinde görüşler varsa da¹⁰⁰ esasen bu konuda Jordanes dışında bir kaynak yoktur. Onun eserinde de böyle bir bilgi geçmez. Ancak Grekçeden çevrilmiş Slavca bir XVI. yüzyıl el yazmasında bulunan “*Bulgar Hanları Listesi*”ndeki kayıt, meseleye farklı yorumlar getirilmesine sebep olmuştur. “Avitohol” adlı hükümdarla başlayan liste “İrnik” adlı ikinci hükümdarla devam etmektedir¹⁰¹. Buradaki “İrnik” Attila'nın oğlu İrnek ile, “Avitohol” ise Attila ile özdeşleştirilmiştir. Neticede varılan görüş, Attila'nın oğlu İrnek'in Hun Devleti'nin dağılmasından sonra doğuya çekildiği ve

⁹⁸ Priscus, frg. 40. 1, s. 345.

⁹⁹ McGovern, *Early Empires...*, s. 395-396.

¹⁰⁰ Thompson, *The Huns*, s. 173.

¹⁰¹ Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 12-13.

burada Bulgar unsurların ağır bastığı büyük bir devlet kurduğudur¹⁰². Bu durum Priscus'un yukarda geçen Oğur göç hareketi bahsiyle birleştirildiğinde İrnek idaresindeki Hun nüfusunun bu yeni göçlerle arttığı sonucuna ulaşılabilir. Bu da yine Priscus'ta geçen Attila oğullarının Bizans'a elçi gönderip yerleşecek yurt istemelerinin ve Dengizik'in Bizans'a savaş açma isteğini İrnek'in kabul etmeme gerekçesi olan kendi iç mücadelelerinin sebebi olarak düşünülebilir. Ancak bu durumu doğrulayacak kesin kaynaklara sahip değiliz.

1.2. Avarlar

1.2.1. Avarların Menşei

Avrupa tarihinde iki buçuk asır boyunca varlığını sürdüren ve döneminin başlıca siyasi güçlerinden biri haline gelen Avarların etnik kökeni meselesi Orta Çağ Doğu Avrupa tarihinin en karmaşık meselelerinden birini oluşturmaktadır. Köken konusunda Deguignes tarafından ortaya atılan¹⁰³ ve Howorth¹⁰⁴ tarafından da benimsenen, Avrupa Avarlarının, Çin'in kuzey komşusu Juan Juanlardan geldiği şeklindeki görüş ciddi tartışmalara sebep olmuş, konuyu sağlam bir zemine oturtma adına yapılan çalışmalar ise maalesef meseleyi daha karmaşık bir hale getirmiştir¹⁰⁵. Etnik köken konusundaki karışıklığın temel sebebi Bizans kaynaklarındaki Avarlar ile ilgili kayıtlardır. Ancak bunlara geçmeden önce antik kaynaklarda bulunan benzer isimlere baktığımızda, Herodotos'ta geçen "Abaris"¹⁰⁶ adındaki, elindeki okla dünyayı dolaşmak suretiyle¹⁰⁷ şaman benzeri mucizeler gösteren kişinin ve yine Strabon'da geçen "Aparnoi" etnik adının Avarlar ile bağlantılı olması ihtimali oldukça zayıf görünmektedir¹⁰⁸. Bizans kaynakları içerisinde ise Priscus, Menander ve Theophylactos Simokatta Avarların kökeni ile ilgili bilgi veren başlıca kaynaklardır. Şimdi bunlar hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

Batı kaynaklarında Avarlarla ilgili ilk kayda Priscus'un eserinde rastlanır. Priscus, Hunlar bahsinde alıntılıdığımız pasajında, 461-465 yılları olaylarını anlatırken, Sabirlerin yerlerinden çıkardığı Saragur, Urog ve Onoğur kavimlerinin Doğu Roma'ya elçi gönderdiğinden bahsetmişti. Sabirleri Avarlar yerlerinden çıkarmışlar, aynı şekilde Avarlar da okyanus kıyısında yaşayan halklar tarafından yerlerinden çıkarılmışlardı. Saragurların

¹⁰² Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 123.

¹⁰³ Joseph Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, çev. Heyet, C. 2, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1976, s. 519; 540-541.

¹⁰⁴ H. H. Howorth, "The Avars", *JRAS*, vol. 21, No. 4, 1889, s. 721-722.

¹⁰⁵ William Samolin, "Some Notes on the Avar Problem", *CAJ*, vol. 3, 1957, s. 62.

¹⁰⁶ Moravcsik'e dayanarak bu ismin Türk ismi "Avar" olduğu görüşü için bkz. László Rásonyi, "Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar", *Doğu Avrupa'da Türklük*, Notlarla Yayına Hazırlayan Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 42.

¹⁰⁷ Herodotos, IV, 36, s. 202.

¹⁰⁸ Samuel Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 283-284.

Akatir Hunlarını yenilgiye uğratıp Romalılarla temasa geçtiğini anlattıktan sonra Priscus, Avarlar hakkında şunları yazmaktadır: “*Bu Avarlar okyanus kıyısında yaşayan kavimler tarafından yerlerinden çıkarılmıştı. Onları yerinden çıkaran kavimler ise okyanustan sel gibi yükselen sis dalgası ve ortaya çıkan grifon sürüsü nedeniyle yerlerini terk etmişlerdi. Bu yırtıcı kuş sürüsünün insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylenir. Bu kötülükler nedeniyle yerlerinden çıkan okyanus kıyısı sakinleri komşularına saldırdılar. Çok güçlü oldukları için onların saldırılarına karşı koyamayan Avarlar da yaşadıkları yerleri terk ettiler*”¹⁰⁹.

Priscus’un aktardığı bu hadiseden sonra kaynaklar yüz yıl kadar Avarlar hakkında sessiz kalmaktadırlar. 558 yılında ilk Avar elçisinin İstanbul’a gelmesiyle kaynaklar tekrar Avarlardan bahsetmeye başlar. Genelde siyasi hadiselerden bahsedilmekle birlikte Avarların kökeni hakkında da bazı bilgi kırıntılarına rastlanır.

Öncelikle Menander, Göktürklerin önünden kaçan Avarlar hakkında şunları nakleder:

“*Türklerin lideri İstemi, Avarların kaçtığını ve kendi ülkesinden ayrılırken Türklerin mülklerine verdikleri zararı öğrenince, doğal olarak bozkırlı kavimlerde olduğu gibi, övünerek şunları söylemiştir: ‘Onlar kuş değil ki Türklerin kılıçlarından kaçabilmek için gökyüzüne uçabilsinler, onlar balık değil ki sulara girip denizin derinliklerine saklanabilsinler; sadece yeryüzünde dolaşabilirler. Eftalitler ile olan savaşı bitirdikten sonra Avarlara saldıracağım ve onlar benim kudretimden kaçamayacaklar.’ İstemi’nin bu gururlu tavırlarla Eftalitlerle savaşına devam ettiği söylenmektedir*”¹¹⁰.

Yine Menander, 568 yılında Batı Göktürk Kağanı İstemi’nin Soğdu tüccar Maniakh liderliğinde Bizans’a gönderdiği elçilik heyetinin imparatorla görüşmesi sırasında Avarlar hakkında verdikleri şu bilgiyi aktarır:

“*İmparator sordu: ‘Avarlardan ne kadarlık bir kısmının Türk idaresini terk ettiğini ve herhangi bir kısmının size tabi olup olmadığını anlat bize.’ ‘Ey İmparator, hâlâ bize bağlı olanlar var. Kaçanların sayısı tahminimce yirmi bin civarındadır.’ Daha sonra elçiler Türklere tâbi olan kabileleri sayarak imparatorun Romalılar ile Türkler arasında barış olmasını ve hem saldırı hem de savunma ittifakı yapılmasını talep ettiler. Ayrıca Roma İmparatorluğu’nun düşmanı olan ve topraklarına baskı yapanları*¹¹¹ yok etmek için istekli olduklarını da eklediler”¹¹².

Menander’deki bir diğer kayıta, 575-576’da Bizans’tan gelip kendileriyle birlikte Sasanilere saldırılarını isteyen elçi Valentinus’a, Türk Kağanı, Romalıları yalancılıkla suçladığı konuşmasında, Avarlardan Varkhonit adı altında köleleri olarak bahsetmiştir. İmparatoru, kendine dost

¹⁰⁹ Priscus, frg. 40. 1-2, s. 345.

¹¹⁰ R. C. Blockley, *The History of Menander The Guardsman*, Liverpool, Great Britain: F. Cairns, 1985, frg. 4. 2, s. 45-47.

¹¹¹ Burada açık hedef Sasaniler olmakla birlikte Türklerin kastettiği bir diğer düşman da Avarlar idi. Blockley, *The History of Menander...*, dn. 123, s. 263.

¹¹² Menander, frg. 10. 1, s. 115-117.

görünüp köleleriyle anlaşma yapmakla suçlamış ve istediği zaman Avarları mahvedebileceğini söylemiştir¹¹³.

Öteki Bizans kaynağı Theophylactos Simocatta, 598 yılında Türk Kağanı'ndan İmparator Maurikios'a yazılmış bir mektuptan bahseder. Mektupta kağan dört farklı kavmi hâkimiyeti altına aldığını bildirmektedir. Bunlar Heftalitler, Avarlar, Oğurlar ve Kalklardır. Avarlarla ilgili karışıklık bu noktada ortaya çıkmaktadır. Theophylaktos'a göre yenilgiye uğrayan asıl Avarlar doğuya, Taugast ve Mukri ülkesine gitmişlerdir. Avrupa'da görünen Avarlar ise Sahte Avarlardır. Bunlar Oğur kavimleri içinde bulunan ve liderlerine nispetle *Var* ve *Hunni* denen iki boydur. İmparator Justinianos döneminde bunlardan küçük bir grup atalarından kaçarak Avrupa'ya gelip yerleşmişlerdi. Yolları üzerinde karşılaştıkları Barselt, Onoğur, Sabir ve diğer Hun grupları bunları gerçek Avarlar zannederek korkuya kapılmışlar ve gelenleri hediyelerle karşılayıp onlara iyi davranmak suretiyle güvende olacaklarını zannetmişlerdi. Yeni gelenler de bunu görünce bu yanlışlığı devam ettirerek Avar adını benimsemişlerdi¹¹⁴.

Görüldüğü üzere Theophylactos'un kayıtları konuyu oldukça karmaşık bir hale getirmiştir. Mesele doğrudan konumuzun kapsamına girmediği için burada teknik detaylara girmeden, konuyu ele alan birkaç yakın tarihli çalışmanın sonucuna yer vermek istiyoruz. Macartney konu ile ilgili çalışmasında Avarların, Göktürkler tarafından mağlup edilen ve eskiden Chionites denen Kermichioneslere bağlı oldukları sonucuna varmıştır¹¹⁵. Samolin, makalesinde konuyu inceleyen araştırma eserlerinin vardıkları sonuçları bir araya toplayıp özetlemiş ardından bir öneride bulunmayarak sadece hâlâ çözüm bekleyen noktalara dikkat çekmiştir¹¹⁶. Haussig, Avrupa Avarları ile Juan Juanların kesinlikle aynı kavim olmadığı sonucuna varmış¹¹⁷, K. Czeglédy ise Avarların, Uar-Hunların bir kolu olduğunu ve Eftalitlerin de aynı kökten geldiğini söylemiştir¹¹⁸. Bugün için mesele tam bir çözüme kavuşturulmamıştır ancak yeni araştırmalar ve arkeolojik buluntular Avarların bir Türk kavmi oldukları yönündedir. Mesela, Altay dağlarında Göktürk çağına ait Katanda buluntuları, Macaristan'da bazı Avar mezarlarından çıkan eserlerle büyük benzerlik göstermektedir. Yine Göktürk

¹¹³ Menander, frg. 19. 1, s. 175.

¹¹⁴ *The History of Theophylact Simocatta*, An English Translation with Introduction and Notes by Michael and Mary Whitby, Oxford: Clarendon Press, 1986, VII. 7. 6-VII. 8. 4, s. 188-190.

¹¹⁵ C. A. Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", *BSOAS*, vol. 11, No 2, 1944, s. 266-275.

¹¹⁶ Samolin, "Some Notes...", s. 62-65.

¹¹⁷ Hans-Wilhelm Haussig, "Hun ve Avar Adlarının Anlamı Hakkında", çev. Ergin Ayan, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 13, Güz 2005, s. 232.

¹¹⁸ Károly Czeglédy, *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü*, çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, s. 115. Aynı görüş S. Gömeç tarafından da kabul edilmektedir. Bkz. Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, Türkistan, 2011, s. 480.

çağına ait Tanrı dağlarındaki Koçkar mezarlarında bulunan kuşak tezyinatları da Avar sanatının Orta Asya menşeleri hakkında fikir vermektedir. Aynı şekilde Avarlara akraba kültürler, Kırgızların memleketi olan Minusinsk'e kadar uzanıyordu. Avar kültürünün Orhon bölgesindeki akraba buluntuları, Tola nehri üzerindeki Nainte-Sumi kurganları idi. Bu kültür çevresi, Göktürk kültürünün de ana bölgesi idi. Yine Avarlara ait kemer tokalarının tezyinatları da üzerlerindeki başlıca hayvan ve nebat motifleri ile birlikte tam olarak Orta Asya menşeli idiler¹¹⁹. Bunlara ek olarak biz de sadece Avarların gömü adetleri ile ilgili bir benzerliğe dikkat çekmekle yetinelim. Tisza'nın doğusunda bulunan bazı Avar mezarlarında ölü ile birlikte atların da mezara konduğu görülmektedir. Bunlarda, atın kafatası ve ayak kemikleri derinin içinde bırakılacak şekilde atın derisi yüzülmüş, ayak kemikleri yayılarak veya yuvarlanarak eyer, üzengi ve gem ile birlikte mezara konmuştur¹²⁰. İbn Fazlan ise Oğuzlardan bahsederken cenaze merasiminde ölünün arkasından at kurban ettiklerini, bunların etlerini yedikten sonra başları ile ayaklarını ayırıp mezarın başına astıklarını söylemektedir¹²¹. Son yıllarda ortaya çıkan Peçenek mezarlarında da benzer bir durumla karşı karşıyayız. 1997 yılında, Tuna'nın hemen kuzeyinde, Platonești'de yapılan bir kazı sonucu ortaya çıkarılan bir mezarda, yanı başında bir atın baş ve ayak kemiklerinin bulunduğu bir iskelet bulunmuştur¹²². Bu durumun da Avar etnik kimliği meselesinin çözümüne yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

1.2.2. Avarların İlk Ortaya Çıkışı ve Orta Tuna'da Güçlenmeleri

558 yılında Avarların Doğu Roma ile gerçekleşen ilk temasları hakkında Menander'de şu bilgiler kayıtlıdır:

“Uzun süre dolaştıktan sonra Alanların yaşadıkları topraklara gelmişler ve liderleri Sarosius'tan kendilerini, Romalıların dikkatine sunmasını istemişlerdir. Sarosius, o sırada Lazica'daki kuvvetlerin generali olan Germanus'un oğlu Justinos'u, Avarlar hakkında bilgilendirmiş, Justinos bunu Justinianos'a aktarmış ve İmparator generale, bu kabilenin elçilerini Bizans'a göndermesini emretmiştir. Avarlardan ilk elçi olarak Kandik adlı biri seçilmiş ve bu elçi saraya geldiğinde, imparatora kabilelerin en büyüğü ve en güçlüsünün geldiğini haber vermiştir. Avarlar yenilmez idiler ve yollarına çıkan herkesi kolaylıkla yenip harap edebilirlerdi. İmparator onlarla bir anlaşma yapmalı ve onların etkili korumasından faydalanmalıydı. Fakat onlar, en değerli hediyeler, yıllık ödemeler ve yaşamak için oldukça verimli araziler

¹¹⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 115; 117; 123.

¹²⁰ Falko Daim, “Avars and Avar Archaeology, An Introduction”, Transl. by Birgit Bühler, *Regna and Gentes; The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Ed. by Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut and Walter Pohl, with the Collaboration of Sören Kaschke, Leiden; Boston: Brill, 2003, s. 487.

¹²¹ *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul, 1995, s. 40.

¹²² Florin Curta, “The Image and Archaeology of the Pechenegs”, *Banatica*, 23, 2013, s. 162-163.

karşılığında sadece Roma devletine karşı lütfkâr olacaklardı. Kandik imparatora bu şekilde konuştu. Justinianos'un vücudu zayıftı ve gücü, genç bir adamken hem Vandal kralı Gelimer'i hem de Gotların kralı Vittigis'i esir aldığı zamandan beri, oldukça azalmıştı. Şimdi yaşlı bir adamdı ve onun cesur ve savaşçı ruhu güçsüzleşmişti. Avarların gücünü savmak için savaşmaktan başka yollar aramıştı"¹²³.

Avar elçilerinin başkentteki bu ilk görünüşü için Theophanes, şehirdeki herkesin, daha önce hiç böyle insanlar görmediklerinden onları izlemek için toplandığını söylemektedir. Çünkü onların, örülerek arkadan bir kurdeleyle bağlanmış uzun saçları vardı. Bunun dışında diğer giysileri Hunlarınkiyle aynı idi¹²⁴. Avarların bu şekilde saçlarını uzattıkları bilgisine Ioannes Ephesios¹²⁵, Agathias¹²⁶, Corrippus, Florilegius, Calliades gibi diğer kaynaklarda da rastlanmaktadır¹²⁷.

İmparator Justinianos'un Avar isteklerini toprak talebi dışında kabul ettiği anlaşılıyor. Çünkü bu dönemde Bizans İmparatorluğu, Kafkas sınırlarındaki Sabirler ve Tuna'nın doğusundaki Kutrigurlar (Bulgarlar) tarafından sürekli rahatsız edilmektedir. Herhalde Justinianos, barbar olarak nitelediği bu kavimleri, Avarlar vasıtası ile bertaraf etmenin mümkün olacağına hükmettiğinden Avarları kazanmaya karar vermiş olmalıdır¹²⁸. Sonraki kayıttan anladığımızı göre imparator bu konudaki planını senatoya sunmuş, bu plan övgü ile kabul edilince imparatorluk muhafızlarından biri olan Valentinus'u zengin hediyelerle birlikte Avarlara elçi olarak göndermiştir. Valentinus, diğer kabilelere karşı ittifak teklifiyle Avarlara ulaştığında onlar, Onoğurları, bir Hun kabilesi olan Zalileri ve Sabirleri hâkimiyet altına almış bulunuyordu¹²⁹. Avarların şiddetli hücumları altında Sabirlerin dağıldıkları anlaşılıyor; bunu müteakip kaynaklarda Sabir adına artık tesadüf edilmemektedir. Bu suretle gayet az bir zaman içinde, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar Avarların eline geçmiş bulunuyordu¹³⁰. Bundan sonra Avarlar, Antların topraklarına da saldırmış, hatta ele geçirmiş oldukları esirleri fidye karşılığı geri alma talebiyle gelen Ant elçisini öldürüp bütün topraklarını talan etmişlerdir¹³¹.

¹²³ Menander, frg. 5. 1, s. 49; *The Third Part of The Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*, Now First Translated from The Original Syriac by R. Payne Smith, Oxford: University Press, 1860, III. 25, s. 207.

¹²⁴ Theophanes Confessor, AM 6050, s. 339-340.

¹²⁵ John of Ephesus, VI. 24, s. 428.

¹²⁶ Agathias, *The Histories*, Translated with an Introduction and Short Explanatory Notes by Joseph D. Frendo, Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1975, I. 3. 4, s. 11.

¹²⁷ Howorth, "The Avars", s. 724.

¹²⁸ Akdes Nimet Kurat, "Avarlar", *Ege Ün. Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 1, Temmuz 2011, s. 83.

¹²⁹ Menander, frg. 5. 2, s. 49-51.

¹³⁰ Kurat, "Avarlar", s. 83-84.

¹³¹ Menander, frg. 5. 3, s. 51.

562 yılında Avarlar, kendilerine verilecek yurt hakkında görüşmek üzere, Justinianos'a yeniden elçi gönderdiler. General Justinos'un tavsiyesi üzerine imparator, önceden Herullerin yaşadıkları İkinci Pannonia olarak adlandırılan bölgeyi Avarlara vermeyi planlıyordu. Ancak elçiler bunu kabul etmeyip İskitya¹³² bölgesinde ısrar ediyorlardı¹³³. Bu konuda karşılıklı anlaşma sağlanamayınca elçiler elleri boş geri dönmek zorunda kaldılar. Bu elçiler geri dönüş yolunda temin ettikleri silahlarla birlikte alikonulunca, Bizans kaynağının ifadesine göre, bu zamana kadar Romalılar ile Avarlar arasında gizliden gizliye var olan husumet su yüzüne çıkmış oldu. Bayan Kağan, elçilerin bir an önce geri gönderilmesini talep etmiş ise de imparator çeşitli bahanelerle elçileri başkentte tutmaya çalışmıştır¹³⁴. Bu vesile ile Bayan'ın adı ilk kez Avar Kağanı olarak zikredilmektedir¹³⁵.

Doğu Roma'dan istediğini alamayan Bayan Kağan, aynı yıl Karpatları geçerek Merovenj Franklarının topraklarına saldırdı. I. Clothar'ın ölümünden sonra gerçekleşen bu saldırıyı, Clothar'ın küçük oğlu, Reims Kralı Sigibert (561-575) geri püskürtmekte başarılı olmuştur¹³⁶.

II. Justinos'un hükümdarlığı döneminde (565-578), Avar elçileri önceki İmparator Justinianos döneminde kendilerine verilen yıllık hediyeleri ve hatta daha fazlasını talep etmek için yeniden Bizans'a gelmişlerdi. İmparatorun huzurunda yaptıkları konuşmada tehditkâr bir tavırla isteklerini dile getirdiler. Fakat imparator olumsuz cevap vermekle birlikte bir de elçileri tehdit edince istediklerini alamadan geri dönmek zorunda kaldılar¹³⁷.

Bundan sonra Avarlar Franklara yeniden saldırdılar. 566'da yapılan saldırıda Frank ordusu savaşta yenildi ve kralları Sigibert esir edildi. Avarlara birçok değerli hediye vermek suretiyle özgürlüğünü geri kazandı ve Bayan'la

¹³² Burada muhtemelen, sadece daha sonra adına Dobruca denen Küçük İskitya bölgesi değil, burası da dâhil olmak üzere Tuna'dan İdil'e kadar uzanan Kuzey Karadeniz bölgesi kastedilmektedir. Howorth, "The Avars", s. 726.

¹³³ Justinianos, Avarları İkinci Pannonia'nın Bassiana denen bir bölgesine yerleştirmek istiyordu. Böylelikle bu bölgede Avarlar ile Gepidler karşılıklı olarak birbirlerine tehdit oluşturacaklardı. Öte yandan Avarları, istedikleri Küçük İskitya bölgesine yerleştirmek Trakya'nın güvenliği açısından tehlikeli bir durum oluşturabilirdi. Stein'den naklen Blockley, *The History of Menander...*, dn. 28, s. 253.

¹³⁴ Menander, frg. 5. 4, s. 51-53.

¹³⁵ "Bayan" adı, anlamı ve değişik dönemlerde Türkler arasında kullanımı ile Bayan Kağan'ın kesin olmayan hükümdarlık süresi hakkında bkz. İsmail Mangaltepe, "Avar Hakanı: Bayan ve Dönemi", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına, Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, Ed. H. Alan, A. Kara, O. Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 169 vd.

¹³⁶ Gregory Bishop of Tours, *History of the Franks*, Selections, Translated with Notes by Ernest Brehaut, New York: Columbia University Press, 1916, IV. 23, s. 87; Paul The Deacon, *History of the Longobards*, Translated by William Dudley Foulke, Philadelphia: Dept. of History, University of Pennsylvania; New York: Sold by Longmans, Green, 1907, II. 10, s. 67-68.

¹³⁷ Menander, frg. 8, s. 93-97. John of Ephesus, VI. 24, s. 429. Justinos 14 Kasım 565'te tahta çıkmıştı. Corippus'a göre Avar elçileri tahta çıkışın yedinci gününde huzura kabul edilmişlerdi. Blockley, *The History of Menander...*, dn. 90, s. 261.

bir anlaşma yaparak hayatının geri kalan kısmında bir daha onlarla savaşmayacağına dair söz verdi¹³⁸. Avarlarla Franklar anlaşmaya varınca Bayan, Frankların lideri Sigibert'ten zor durumda kalan ordusu için yardım istedi ve eğer erzak yardımı yapılırsa buldukları yeri üç gün içinde terk edeceklerini söyledi. Sigibert bunu kabul etti ve Avar ordusuna erzak yardımı yapıldı¹³⁹. Yapılan yardımın buğday ve sebze olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁰. Bu durum Kağan'ın, tam olarak yerini bilmediğimiz kendi karargâhından uzak olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde Avar devleti çok geniş bir yüz ölçümüne ulaşmıştı. Batıdaki Thüringia'dan (veya en azından Sudetler'den) doğudaki Don nehrine kadar, güneydeki Tuna'dan belki de kuzeydeki Baltık denizine kadar yayılmıştı. Bu zamana kadar, Avar devleti, çeşitli Türk (Hun, Bulgar), İran ve Karadeniz stepleri ile etrafını çeviren topraklardaki düzenli halklar dışında, muhtemelen hepsi olmasa da, Erken Orta Çağ Slavlarının – özellikle Pannonia Slavları - çoğunu da hâkimiyeti altına almış bulunuyordu¹⁴¹. Avarların gelişi Slav tarihi üzerinde de belirleyici bir etkiye sahip olmuş gibi görünmektedir. Tuna'nın kuzeyinde ve Balkanlarda Slav yayılması bu tarihten itibaren yeni bir safhaya girmiş, güneye doğru Slav göçü, Avar hâkimiyetinden kaçma düşüncesiyle bu tarihten sonra daha da hızlanmıştır. Bizans'ın doğuda İran savaşlarıyla meşgul olması Slavların Balkanlara yerleşmesini kolaylaştıran bir diğer unsur olmuştur. Aynı şekilde Slav toplumunun yapısı, belli bir siyasi organizasyonlarının olmaması ve kendi liderlerinin idaresinde küçük gruplar halinde bulunmaları, her bir grubun ayrı ayrı hâkimiyet altına alınmasını gerektirdiğinden oldukça meşakkatli bir iş olduğu için zaten bölgede yeterli kuvveti olmayan Bizans bu Slav göçünü engelleyememiştir¹⁴².

Avarların batıdaki faaliyetleri devam ediyordu. 567 yılında Lombard Kralı Alboin, Gepidlere karşı Avarlarla ittifak kurmak amacıyla Bayan'a elçi göndermişti. Gelen elçiler, Lombardlarla ittifak yapmaları halinde Avarların özellikle Romalılara karşı elde edecekleri avantajları uzun uzun anlattılar. Bayan Kağan ittifak için başta gönülsüz gibi görünerek paylaşılacak ganimet konusunda bazı şartlar ileri sürdükten sonra anlaşmayı kabul etti. Bu şartlarla Avarlar, galip gelmeleri halinde ganimetin yarısını ve bütün Gepid topraklarını almış olacaktı. Anlaşma sağlanınca da savaş için hazırlıklara başlandı. Bunu öğrenen Gepid Kralı Kunimund, Sirmium ve Drava nehirlerinin güneyindeki toprakları teklif etmek suretiyle İmparator Justinos'tan yardım istemişse de bir şey elde edememiştir¹⁴³.

¹³⁸ Gregory of Tours, *History of the Franks*, IV. 29, s. 90-91.

¹³⁹ Menander, frg. 11, s. 127-129.

¹⁴⁰ Kurat, "Avarlar", s. 85-86.

¹⁴¹ Emil Herşak, "Avarlar: Etnik Yaratılış Tarihlerine Bir Bakış", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 645; Tibor Živković, "Avarlar ile Slavlar Arasındaki İlişkiler (579-626)", çev. Kürşat U. Akpınar, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 658.

¹⁴² Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 30.

¹⁴³ Menander, frg. 12. 1-2, s. 129-131; Paul The Deacon, I. 27, s. 49-50.

Avarlarla Lombardlar arasında sıkışan Gepidlerin Kralı Kunimund, Lombardlara karşı yapılan savaşta yenilip yaşamını yitirdi. Ülkesi, Lombardlarla Avarlar arasındaki sözleşme hükümlerine göre, Avarlarca alındı (567)¹⁴⁴. Avarlar Gepidlerin elinde bulunan Sirmium'u ele geçirmekte ısrar ettiler. Lombardlar, Avarlar ve Gepidler arasındaki çarpışmalar sırasında İmparator II. Justin'in, galip gelen tarafı görmeyi bekleme için tarafsız kaldığı görülmektedir. Ancak, yenilgiyle yüz yüze gelen Gepidler, Sirmium'u Bizanslı kumandan Bonos'a teslim etmeyi tercih ettiler¹⁴⁵. Lombard Kralı Alboin ise, Avarları, ilerisi için ciddi bir tehdit olarak görmüş olacak ki, halkını bölgeden çekmeyi daha uygun buldu ve Sakson müttefiklerini de ikna ederek İtalya'ya gitmek üzere Nisan 568'de Panonia'yı terk etti¹⁴⁶. Sonuç olarak Bayan, Karpat havzasının batı bölgesini de işgal edebildi. Böylece Avarların Orta Tuna bölgelerini ele geçirme işi tamamlanmış oldu¹⁴⁷. Avarların işgal ettiği bu saha coğrafi mevkii itibarıyla fevkalade mühimdi. Burada yerleşen ve gayet kuvvetli bir teşkilata malik olan Avarlar, artık Avrupa'daki bütün devletleri tehdit edecek bir durumda idiler. Frank Devleti, İtalya'daki Lombardlar ve bilhassa Bizans İmparatorluğu bu dönemde Avar tehlikesine maruzdu¹⁴⁸.

Bayan Kağan Sirmium'u kendine ait bir yer olarak görüyordu dolayısıyla burayı ele geçirmek için çabalamaktan vazgeçmemiştir. Sonunda harekete geçti ve İmparator Justinos'un bazı meseleleri görüşmek üzere kendisine göndermiş olduğu tercüman Vitalian ve Comita'yı hapsederek Sirmium'a saldırdı. İlk saldırının ardından Bayan barış konusunu görüşmek üzere kaleye elçiler gönderdi. Kale komutanı Bonos'la yapılan müzakerelerde Kağan, hediye türünden bazı isteklerde bulundu. Karşısındakiler bu istekleri imparatorundan istemesini söyleyince hiddetlenen Kağan, "*Roma topraklarına, yok edilmeleri durumunda bana hiç acı vermeyecek olanları göndereceğim*" diyerek tehditte bulundu ve daha sonra Kutrigur olarak adlandırılan on bin kişiden oluşan Hun birliğine Sava Nehri'ni geçerek Dalmaçya tarafındaki toprakları talan etmelerini emretti. Kendisi de emrindekilerle birlikte Tuna Nehri'ni geçti ve Gepidlerin bölgesine yerleşti¹⁴⁹.

Tuna havalisinde bu hadiseler olurken ve Bizans üzerindeki Avar baskısı gitgide daha fazla hissedilirken 568/569 yılında Batı Gök Türk Kağanı İstemi, Soğdu Maniakh liderliğinde bir elçilik heyetini Bizans'a göndermiş,

¹⁴⁴ Paul The Deacon, I. 27, s. 50-52; John of Ephesus, VI. 24, s. 430; Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 285.

¹⁴⁵ Heršak, "Avarlar...", s. 645

¹⁴⁶ Paul The Deacon, II. 6-7, s. 61-64.

¹⁴⁷ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 285.

¹⁴⁸ Kurat, "Avarlar", s. 86.

¹⁴⁹ Menander, frg. 12. 4-5, s. 133-137. Bu durum, Bayan'ın, Kutirgurları Dalmaçya'ya gönderdikten sonra Sirmium kuşatmasını kaldırarak direnişin hâlâ devam ettiği Tuna'nın doğusundaki Gepid arazisine geçtiğini gösterir. Blockley, *The History of Menander...*, dn. 160, s. 268.

heyet İran'a karşı Türklerle Bizans arasında ittifak yapma teklifinde bulunmuştu. İmparator bunu olumlu karşılamış, elçiler huzuruna geldiğinde hemen Avarlar hakkında sorular sorarak bilgi almaya çalışmıştı. İttifakı tamamlamak üzere Zemarchus başkanlığında kendi elçilerini de gelenlerle birlikte Türk kağanına göndermişti¹⁵⁰. İmparator Türklerin teklifini, İran'a karşı sürdürdüğü politikanın bir gereği olarak¹⁵¹ kabul etmekle birlikte yine bu ittifakı - elçilerden Avarlarla ilgili aldığı bilgileri göz önüne alarak - Avarlara karşı da kullanabileceğini düşünmüş olmalıdır¹⁵².

Bayan Kağan'ın Sirmium konusundaki ısrarı devam ediyordu. İmparatora Targitius'u elçi olarak göndererek Sirmium'un kendisine verilmesini ve daha önce İmparator Justinianos'un Kutrigur ve Utigurlara yaptığı ödemelerin, bu kabileleri kendi hâkimiyetine aldığı için, şimdi kendisine yapılmasını istedi. İmparator bu istekleri reddetti. Ayrıca bir mektupla Bonos'a, Sirmium'un savunmasını güçlendirmesini ve savaşa hazırlanmasını bildirdi¹⁵³. Bundan sonra aynı istekler için yeniden gönderilen Avar elçilerinin talepleri aynı şekilde reddedildi. Saldırıya geçen Avarlar karşısında mağlup olan Tiberios komutasındaki Romalılar antlaşma imzalamak zorunda kaldılar¹⁵⁴. 570/571'de yapıldığı sanılan anlaşma ile imparator Avarların Pannonia'da yerleşme haklarını tanımış oluyordu¹⁵⁵.

Menander'de geçen bir kayıttan anladığımıza göre Göktürklerin bu antlaşmadan haberleri olmuştur. Onların bu duruma tepkisi, 575/576 yılında Göktürlere elçi olarak gönderilen Valentinus'a Kağan Tardu tarafından verilen cevapta ifadesini bulmaktadır. Bizans kaynağına göre gayet soğuk karşılanan elçi ittifakın yenilenmesi isteğini aktardığında Tardu ona "*On dil kullanan ve bunların her biriyle yalan söyleyen tam da siz, Romalılar değil misiniz? [On parmağını da ağzına götürerek] Şu an on parmağımın ağzımın içinde olması gibi Romalılar çok sayıda dil kullanıyor... İmparatorunuz (II. Justinos), bana karşı dostça konuşup diğer taraftan efendilerinden kaçan kölelerimiz Avarlarla anlaşma yapmanın bedelini ödeyecektir...*" şeklinde cevap vermişti¹⁵⁶. Kağanın bu sözleri bize Avarların, Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde hâkimiyetlerini kaybettiklerini göstermektedir. Aynı şekilde Dinyeper'in batısındaki Slavlar üzerinde de tam bir hâkimiyetlerinin

¹⁵⁰ Menander, frg. 10. 1-2, s. 115-117.

¹⁵¹ Justinianos döneminde İran'la yapılan elli yıllık anlaşma gereği Bizans İran'a, Kafkas hatlarının kuzeyden gelen saldırılara karşı ortak olarak savunulması için mali yardımda bulunuyordu fakat II. Justinos bu yardımı yapmak istemediğinden, bozulacak anlaşma sonrası İran'la mücadele etmek için müttefik arayışı içindeydi.

¹⁵² Hatice P. Erdemir, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 18.

¹⁵³ Menander, frg. 12. 6, s. 139-143.

¹⁵⁴ Menander, frg. 15. 1-5, s. 149-151.

¹⁵⁵ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 285.

¹⁵⁶ Menander, frg. 19. 1, s. 173-175.

olmadığı anlaşılmaktadır¹⁵⁷. Çünkü Menander’de geçen diğer bir kayıta Avar Kağanı Bayan’ın bu Slavlara, kendi tabiiyetine geçmeleri için elçi gönderdiğinde Slavların lideri Daurentius bu talebe, “*Hangi adam doğmuş, hangi adam güneş ışınları altında ısınmıştır ki bizden gücümüzün kendisine tabi olmasını isteyecek? Başkaları bizim toprağımızı işgal edemez, biz onlarınkini işgal ederiz. Ve savaşlarla silahlar mevcut olduğu müddetçe bu, bizim için daima böyle olacaktır.*” şeklinde cevap vermiştir. Karşılıklı meydan okumaların ardından Slavlar Avar elçisini öldürmüşlerdir¹⁵⁸. Bayan Kağan bu nedenle Slavlara kin duymaya başlayacak ve kısa süre sonra Tiberios kendisinden Slavlara karşı yardım istediğinde bu konuda tereddüt etmeyecektir.

Avarlarla Bizans arasında, 574 dolaylarında, savaş bir kez daha patlak verdi. Muhafızların kumandanı Tiberios bu mücadelede mağlup oldu. Daha sonra 574 yılının sonunda, aynı Tiberios, yıllık 80.000 altın ödeme yükümlülüğünü kabul ederek Avarlarla yeniden barış yapmayı kabul etti¹⁵⁹.

Tiberios’un sağladığı barış antlaşmasıyla kurulan Avar-Bizans ittifakı devam ederken Slavların Yunanistan coğrafyasına saldırıları üzerine Tiberios Avar lideri Bayan’dan yardım istedi. Bu isteği kabul eden Bayan’ın liderliğinde 60.000 Avar savaşçısı 578 yılında Illyricum Valisi Ioannes’in de yardımıyla imparatorluk gemilerini ve askeri yollarını kullanarak Slavların Aşağı Tuna’daki yurtlarını (Scythia Minor) yakıp yıktılar. Bayan’ın Roma’ya yardım etmesinin kuşkusuz bir sebebi de daha önce kendisinin hâkimiyetine meydan okumalarından dolayı Slavlara duyduğu husumet idi¹⁶⁰. Slavlar doğrudan bir çatışmaya girmeyerek orman ve bataklık içlerine doğru çekildiler ve ağırlıklarını Avarlara bıraktılar. Avarların bu seferinde kesin sonucu tayin edecek bir savaş yapılmadı ve bu yüzden bu bölgedeki Slavlar tamamen hâkimiyet altına alınmadı. Zira bundan hemen sonra 579 yılında Bayan Kağan Sirmium işgali için yaptığı hazırlıklar çerçevesinde Sava Nehri üzerinde yaptırdığı köprüler için sebebini soran Bizanslılara Slavlar üzerine sefer yapmayı planladığını söylemişti. Her ne kadar Bizanslılar bunun bir bahane olduğunu anlasalar da Kağan’ın sözleri Slavlar üzerine yapılan seferin istenilen sonucu vermediğini göstermektedir¹⁶¹.

Bayan Kağan Sirmium üzerindeki iddiasından vazgeçmiş değildi. Gepidlerin Bizans’a bırakmış olduğu Sirmium’un (Gepidlerin toprakları ona geçtiğinden) kendinin hakkı olduğunu varsayıyordu¹⁶². Bayan Kağan 579’da Sirmium’u almaya karar verdi. Tüm ordusuyla Sava Nehri’ne geldi ve nehir üzerine köprü kurmaya başladı¹⁶³. Amacının ne olduğunu soran Romalılara,

¹⁵⁷ Howorth, “The Avars”, s. 742.

¹⁵⁸ Menander, frg. 21, s. 195.

¹⁵⁹ Szádeczky-Kardoss, “Avarlar”, s. 285-286.

¹⁶⁰ Menander, frg. 21, s. 193-195.

¹⁶¹ Živković, “Avarlar ile Slavlar...”, s. 659.

¹⁶² Howorth, “The Avars”, s. 744.

¹⁶³ John of Ephesus, Bayan’ın bu köprüyü, daha önce Justinos’tan bir saray ve bir hamam inşa

Slavlar üzerine akın yapmak amacıyla geldiğini söyleyerek asıl maksadını gizlemeye çalıştı. Çünkü köprü inşaatı bitmeden Sirmium hakkındaki asıl gayesinin Romalılar tarafından bilinmesini istemiyordu. Köprü ile ilgili durum Avar elçileri tarafından İmparator'a bildirilince İmparator Kağan'ın asıl maksadını anladı ancak elinde buna engel olacak bir ordusu yoktu. Bütün birlikler doğuda Sasanilere karşı savaşıyordu. Yine İmparator Avarlarla yapılmış mevcut barış anlaşmasına güvenerek şehre yeterli erzak da tedarik etmemişti. Bu nedenle İmparator, Kağan'ın planından haberi yokmuş gibi davrandı ve Slavlara saldırı konusunda kendisinin de aynı fikirde olduğunu ancak Avarların saldırısı için iyi bir zaman olmadığını çünkü Göktürklerin Cherson'da kamp kurduğunu, eğer Avarlar Slavlara saldırırlarsa bundan haberleri olacağını, bu nedenle saldırının ertelenmesinin daha iyi olacağını söyledi. Elçiler, Göktürklerle ilgili durumun kendilerini korkutmak için İmparator tarafından uydurulduğunu anladılar fakat bunu belli etmeden anlaşmış gibi görünerek yola çıktılar. Ancak yolda Slavlar tarafından öldürüldüler. Birkaç gün sonra Solak adında başka bir Avar elçisi başkente geldi ve İmparator'a Sava Nehri'nin köprü ile kesildiğini ve Sirmium'un kendilerine teslim edilmesini istedi. İmparator bunu reddedip savaşacağını söyleyerek elçiyi geri gönderdi¹⁶⁴.

Bunun ardından İmparator, Avarları arkadan vurmaları için Lombardlara gizlice elçi gönderdi fakat herhangi bir sonuç elde edemedi. Şehir her ne kadar direnmeye çalışmışsa da üç yıllık bir kuşatmanın ardından halk, şehirdeki kedileri yemeye varacak derecede kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya kalınca¹⁶⁵ Tiberios, şehirde yaşayanların hayatları karşılığı şehri teslim etmeyi kabul etti. Yapılan anlaşma gereği Romalılar yıllık 80.000 altın vergi ödemeye devam edecekti¹⁶⁶.

Artık şehirler tek tek Avarların eline geçmeye başlıyordu. Şehirlerin kaybedilmesi demek Bizans'ın bölgedeki hâkimiyetinin de kaybedilmesi anlamına geliyordu. Sirmium Bizans'ın en önemli sınır savunma kalelerinden biri idi¹⁶⁷. Sirmium bölgesi aynı şekilde Avarlar için de stratejik öneme haiz bir bölgeydi. Çevresi korunaklı ve güvenli olan bu kale Avarların Bizans üzerine yapacakları akınlarda üs olarak kullanabilecekleri ve askeri faaliyetlerini rahatça yürütülebilecekleri bir merkez durumundaydı. Böylece Sava, Tuna, Drava ve Vuka Bataklığı ile korunan bu devasa kale tamamen Avarların eline geçti¹⁶⁸.

---

etmeleri için istediği Romalı ustalara zorla yaptırdığı kanaatindedir. VI. 24, s. 430-431.

¹⁶⁴ Menander, frg. 25. 1-2, s. 217-227.

¹⁶⁵ Şehir halkının umutsuzluğu, kuşatma zamanından kalan kalın bir tuğla üzerine işlenen kaba bir yazıta yansıtılmıştır: "Tanrım! Şehrimizi koru, Avarları geri püskürt, Romalıları (Bizans İmparatorluğu) ve bunu yazanı koru". Bkz. Curta, *Southeastern Europe...*, s. 63; Herşak, "Avarlar...", s. 646.

¹⁶⁶ Menander, frg. 27. 1-3, s. 239-243; John of Ephesus, VI. 30-32, s. 442-445.

¹⁶⁷ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 30.

¹⁶⁸ İsmail Mangaltepe, "Avarlar (558-822)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-

Bayan Kağan'ın adı kaynaklarda son kez bu olayla ilişkili olarak zikredilmektedir. Görünüşe göre, Bayan Kağan muhtemelen 582'den sonra, yani Menander'in tarih kayıtlarının son yılında ölmüştür. Arkeologlar, onun Debreacan (Kuzeydoğu Macaristan) yakınında Tépe'de bulunan - bütün Avar mezarlarının en zengini olan - zengin bir asil mezarına gömülen kişi olduğuna inanıyorlar. Mezarda, Bayan'ın saltanat zamanıyla bağlantılı olabilecek, Justinianos ve II. Justinos zamanından kalma madeni paralar bulunmuştur. Taht, Bayan'ın büyük oğluna geçmiş olmalıdır. Kaynaklarda ismi belirtilmemektedir. 582 yılında, İmparator Tiberios da tahtı damadı Maurikios'a (582-602) bıraktıktan sonra ölmüştü¹⁶⁹.

Yeni imparator, ordusu doğudaki savaş ile meşgul olduğu için Avarlara karşı yumuşak bir tavır takındı. Yıllık vergiyi kabul etmekle birlikte Avar Kağanı'nın istediği, aralarında bir fil ve altın bir tahtın bulunduğu hediyeleri de göndermekte tereddüt etmedi. Ancak Kağan bu hediyeleri değersiz bularak geri göndermekle birlikte yıllık verginin 20 bin altın daha arttırılmasını istedi. Bu istek İmparator tarafından reddedildi¹⁷⁰.

Bunun üzerine saldırıya geçen Avarlar bütün bir İlyricum eyaleti üzerinde istilaya başladılar (583 sonları). Singidunum ele geçirildikten sonra Augustae ve Viminacium şehirlerini tahrip ettiler. Kağan, Karadeniz kıyısındaki Anchialus'a kadar ilerleyerek burada kamp kurdu. Sonunda Romalılar, savaşa son vermesi için Kağan'a elçi gönderdiler. Elçi olarak görevlendirilen senato üyesi Elpidius ile muhafız alayı komutanlarından Komentiolus, anlaşma teklifi ile Anchialus'ta bulunan Kağan'ın yanına geldiler. Kağan gururlu bir şekilde başkenti koruyan Uzun Surlar'ı yıkabileceğini söyleyerek elçileri geri gönderdi. Ertesi yıl (584), Elpidius aynı vazife ile yeniden gönderildi ve Kağan'a ulaştıktan sonra kendisi ile birlikte bir elçinin gönderilip gönderilmeyeceğini sordu. Böylelikle yeniden anlaşma yapılabileceğini söyledi. Kağan Targitius'u elçi olarak İmparator'a gönderdi. Sonuçta anlaşma sağlandı ve Romalılar 80 bin altına ek olarak 20 bin altın daha vermeyi kabul ettiler¹⁷¹.

Bundan sonra Doğu Roma'nın Trakya bölgesi 585 yılında muhtemelen Avar destekli Slavların saldırılarına maruz kalmış¹⁷², kısa süre sonra da barışı bozan Avarlar doğrudan kendileri saldırıya geçerek Roma arazisinde büyük tahribata sebep olmuşlardır. İskit ve Moesia eyaletlerinde birçok şehri ele geçirmiş olan Avarlara karşı koymak üzere Komentiolus az sayıdaki birlik ile Trakya'ya gönderilmiş, kısmi başarı elde etmişse de Avar ilerleyişini

Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 219.

¹⁶⁹ Herşak, "Avarlar...", s. 646.

¹⁷⁰ Th. Simocatta, I. 3. 8-13, s. 24; Theophanes Confessor, AM 6075, s. 374-375.

¹⁷¹ Th. Simocatta, I. 4-6, s. 24-28; Theophanes Confessor, AM 6075, s. 374-375.

¹⁷² Th. Simocatta, I. 7. 1-6, s. 28-29.

durduramamıştır. 586-587 yıllarında Avarlar Edirne'ye kadar saldırılarını genişletmiş ve başkenti tehdit eder hale gelmişlerdi¹⁷³.

572'den sonra İran savaşlarının yeniden başlaması, Bizans'ın askerî güçlerini doğuda 20 yıl boyunca neredeyse tümüyle meşgul etmişti. Bu yüzden İmparator, Avarlarla, Balkanları işgal eden Slavlara karşı sevk edecek yeterli asker bulamıyordu. Bu koşullar Sirmium'un yazgısını da belirlemiş ve Slavların, Avarlar tarafından bazen açıkça bazen gizlice desteklenerek, Yunanistan'ın en güney ucu Peloponnesos'ta bile kalıcı bir tutunacak yer elde edebilmelerini mümkün kılmıştır. Birtakım kaynaklara, özellikle *Monemvasia Vakayinamesi*'nde verilen bilgiye itibar edilecek olursa, bu hadiseler aşağı yukarı 587-588'de vuku bulmuştur¹⁷⁴. Hemen öncesinde 586'da Avarlardan ve Slavlardan oluşan 100.000 kişilik bir ordunun Selanik'i kuşatması hadisesi, 30-35 yıl sonra *Miracula St. Demetrii* (St. Demetrius'un Mucizeleri) adlı eserde tasvir edilmiştir. Hikâyenin anlattığına göre, Selanik'in nüfusu zaten açlıktan tükenmiş bir haldeyken, şehir, bir melekler ordusuna önderlik eden ve şehrin kale burçlarında görünen, parıldayan bir adam tarafından kurtarılmıştır. Durum her neyse, Selanik kuşatması kısa sürede kalktı; Avar ve Slav güçleri şehri terk ettiler ve Balkan kırsal alanlarını yağmalamaya başladılar. Bizans bir zaman sonra saldırganları yendi, ancak Tuna ve Balkan sıra dağları arasındaki arazinin çoğu İmparatorluk tarafından kaybedilmişti ve 588'de Avarlarla Slavlar, Trakya'nın her tarafını yağmaladılar¹⁷⁵.

Yine 588 yılında¹⁷⁶ Avarların Kağan'ı, İmparator'a 584 yılı anlaşmasını bazı ilavelerle yenilemesini teklif etti. İsteği reddedilince Tuna'dan geçişleri kontrol edebilmek için Slavlardan çok sayıda tekne inşa etmelerini istedi. Singidunum halkı teknelere el koyunca Kağan bu şehri işgal etti. Fakat yedinci günde kuşatmayı kaldırdı ve Sirmium'a doğru çekildi. Burada Slav gruplarını yeniden organize ederek istediği tekneleri yaptırdı. Bu şekilde Sava Nehri'ni geçti ve Bononia'ya (Vidin) geldi. İmparator Avar ilerleyişini durdurmak amacıyla Priscus'u görevlendirdi. Balkan Dağları'ndaki geçitleri kapatarak Trakya'yı güvence altına almaya çalışan Priscus, Avarlar karşısında yenilgiye uğrayınca geri çekilmek zorunda kaldı. Avarlar Anchialus'u ve diğer birçok yeri istila ettikten sonra Trakya'ya kadar ilerleyerek Çorlu'ya sığınmış olan Priscus'u kuşattılar. Daha sonra Kağan kuşatmayı kaldırarak geri çekildi¹⁷⁷.

¹⁷³ Th. Simocatta, I. 8. 1-11, s. 29-31; II. 10. 8-II. 17. 13, s. 57-68; Theophanes Confessor, AM 6079, s. 380-381.

¹⁷⁴ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 287.

¹⁷⁵ Herşak, "Avarlar...", s. 647.

¹⁷⁶ Th. Simocatta'nın karmaşık zamandizimsel anlatımı ve bu hadiselerin doğru tarihleri hakkında bkz. Michael and Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta*, dn. 17, s. 162.

¹⁷⁷ Th. Simocatta, VI. 3. 9-VI. 5. 16, s. 162-166; Theophanes Confessor, AM 6084, s. 392-393. Th. Simocatta, Avarların geri çekilişinin sebebini, İmparator'un Avarların eline geçmesini planlayarak General Priscus'a yazdığı sahte bir mektup olarak gösterir. Süryani Mikail'in kayıtlarında ise bu geri çekilişin 800 libre altın ödenmesi ve doğuda Türklerin ilerlediği

Bizans'ın Avarlara karşı sürdürdüğü savunma politikası, 591'de Bizans-Sasani savaşı sona erince değişmeye başladı. Çünkü 591-592'de İmparator Maurikios, İranlılarla barış anlaşması yaptıktan sonra doğuda bulunan ordusunun büyük bir kısmını, tehdit edilen Balkanlara doğru nakletme imkânı bulmuştu. Artık Avarlarla ve onlarla birlikte hareket eden Slavlarla daha etkin bir biçimde mücadele edebilirdi.

593 yılında General Priscus, İmparator'un emriyle ikinci Balkan seferine çıktı. Amaç, Tuna sınırlarında tehlike oluşturan Slavlar üzerine gitmekti. Zaten Priscus'un Aşağı Tuna bölgesindeki Dorostolon'a (Silistre) gelerek burada kamp kurması, asıl yurtları Yukarı Tuna bölgesi olan Avarlara karşı harekât yapmadığını göstermektedir. Ancak Romalıların bu hareketlerini haber alan Kağan derhal elçi göndererek Priscus'a niyetinin ne olduğunu sordu. O da Avarlarla olan barışın sürdüğünü, niyetinin sadece Slavlarla savaşmak olduğunu söyledi. Kağan buna inanmamış olacak ki savaş hazırlıklarına başladı. Bu arada Slavları yenilgiye uğratmış olan Priscus geri dönüş hazırlığı içindeydi. Kağan'ın hareketini öğrenince elçi göndererek durumu açıkladı ve geri çekilmesine müsaade edilmesini istedi. Sonuçta Kağan savaş esirlerinin kendisine teslimi karşılığında harekâtından vazgeçti¹⁷⁸.

Priscus'un yerine komutan tayin edilen İmparator'un kardeşi Peter'ın 594 yılında Slavlar üzerine yaptığı başarısız seferin¹⁷⁹ ardından Priscus yeniden komutan tayin edildi. Topladığı orduyla birlikte üçüncü bir Balkan seferi başlatarak Yukarı Novae'ye (Ziştovi) geldi (595). Kağan derhal hareketinin nedenini sormak için elçi gönderdi. Priscus geçiştirmeye çalışmışsa da Kağan hareketin kendisine karşı yapıldığını anladı¹⁸⁰ ve Singidunum'u kuşattı. Şehir düşmek üzereyken Bizanslılar yetişip kurtarmaya muvaffak oldular. Bunun üzerine Avarlar harekâtlarının yönünü güneye çevirerek 597'de Dalmaçya'yı istila ettiler¹⁸¹ ve aynı yıl Avarlardan, Slavlardan ve Bulgarlardan oluşan başka bir büyük ordu üçüncü defa Selanik'i kuşattı¹⁸².

Yine 597 yılında Avarlar büyük bir orduyla Tomi'yi (Köstence) kuşattılar. Bunu haber alan Priscus komutasındaki Bizans ordusu da aynı yere geldi fakat kışın bastırması ile iki ordu buldukları yerde birbirlerine saldırmadan kışı geçirdiler. 598 yılının Paskalya Bayramı'ndan sonra Kağan, Komentiolus komutasında başka bir Bizans ordusunun Nikopolis'e (Niğbolu)

söylentileri sonucunda gerçekleştiği anlatılmaktadır. Bkz. Michael and Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta*, dn. 33, s. 166-167.

¹⁷⁸ Th. Simocatta, VI. 6. 1-VI. 11. 21, s. 167-178; Theophanes Confessor, AM 6085, s. 394; AM 6087, s. 396-397.

¹⁷⁹ Th. Simocatta, VII. 1. 1-VII. 5. 10, s. 179-186.

¹⁸⁰ Th. Simocatta, VII. 7. 1-VII. 7. 5, s. 187-188.

¹⁸¹ Th. Simocatta, VII. 10. 1-VII. 12. 9, s. 193-195; Theophanes Confessor, AM 6090-6091, s. 401-402.

¹⁸² Herşak, "Avarlar...", s. 647.

doğru ilerlediğini öğrendi. Derhal hazırlıklarını tamamlayıp bu ordunun karşısına çıktı. Bizans ordusu yenilip geri çekilince Kağan da onları takip ederek Drizipera'ya kadar geldi. Şehri işgal edip yağmaladı. Bu arada Şehit Aleksander Kilisesi de bu yağmadan payını aldı. Theophylactos Simocatta, bu olay üzerine Tanrının Kağan'ı cezalandırarak yedi oğlunu birden kaybettiği bir veba salgınına maruz bıraktığını söylemektedir.

Başkent tehdit altına girince İmparator, Kağan'a elçi gönderip barış teklifinde bulundu. Barış teklifi kabul edildi ve şu şartlarda anlaşmaya varıldı: Tuna Nehri Romalılar ve Avarlar arasında sınır olacak, Slavlara karşı savaşmak suretiyle her iki taraf da nehri geçebilecek, yıllık vergi 20 bin solidi arttırılacak (598)¹⁸³.

599 yılında bu defa Bizans, barışı bozarak Avar topraklarına saldırdı. Priscus ve Komentiolus idaresinde iki Bizans ordusu Singidunum'da birleşerek Tuna Nehri'ni geçtiler ve Avar arazisinin içlerine doğru ilerlediler. Durdurmak amacıyla karşılıklarına çıkan Avarlar, yapılan savaşta mağlup oldu ve Kağan bu savaşta dört oğlunu kaybetti¹⁸⁴ (Bkz. Harita 11).

Avar ve Bizans güçleri 601 yılında Cataracts (Demir Kapı) bölgesi hâkimiyeti nedeniyle tekrar karşı karşıya geldiler. Avarların başında Apsik adlı bir komutan bulunuyordu. Bizans ordusunun başında bulunan, aynı zamanda İmparator'un kardeşi olan Peter ile yapılan görüşmede bir anlaşma sağlanamadı fakat bir çarpışma da olmadı. Görüşmenin ardından Avarlar Constantiola'ya, Bizanslılar ise Edirne'ye çekildi¹⁸⁵. Ertesi yıl İmparator Avarların savaş hazırlığında olduğunu öğrendi ve orduyu harekete geçirecek Tuna'yı geçmeleri emrini verdi. Teknelerle Tuna'yı geçen Bizans ordusu karşısında Avarlar mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Avar Kağanı bundan sonra komutanı Apsik'e, Bizanslılarla anlaşma yapmış olan Antları cezalandırma görevi verdi (602)¹⁸⁶.

Bu başarının ardından, Avarlar üzerine yapılan seferi ara vermeden devam ettirmek amacıyla orduya Tuna ötesindeki mevzilerinde kışlaması emri verildi. Bu durum ordu içinde mevcut olan huzursuzluğu su yüzüne çıkardı. Komutanlardan Phokas isyancı askerlerin başına geçerek İstanbul'a yürüdü. Aynı anda İstanbul'da da çıkan isyan neticesinde Maurikios düşürüldü ve Phokas imparator ilan edildi¹⁸⁷.

592-602 döneminde Avarlar batıyla da temas halinde olmuşlardır. Kaynaklar, Dalmaçya, Istriya, İtalya ve Bavyera yakınlarında, muhtemelen

¹⁸³ Th. Simocatta, VII. 13. 1-VII. 15. 14, s. 200-201; Theophanes Confessor, AM 6092, s. 403-404.

¹⁸⁴ Th. Simocatta, VIII. 1. 9-VIII. 4. 8, s. 210-214; Theophanes Confessor, AM 6093, s.407-408.

¹⁸⁵ Th. Simocatta, VIII. 5. 5-VIII. 5. 7, s. 216-217; Theophanes Confessor, AM 6094, s.409-410.

¹⁸⁶ Th. Simocatta, VIII. 5. 8-VIII. 6. 1, s. 217; Theophanes Confessor, AM 6094, s.410.

¹⁸⁷ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 76-77.

Kağan'ın buyruğu altında hareket eden Slavların baskılarını ve Avarların silahlı hareketlerini, dağınık olarak zikrediyorlar¹⁸⁸. Bu olaylar arasında en önemlisi 2.000¹⁸⁹ Bavyeralı savaşçının komşu Slav toprağını istila etmesi ve bunun üzerine kurtarmaya gelen Kağan'ın ordusu tarafından yok edilmeleri idi¹⁹⁰. Savaşların yanı sıra, batılı halklarla kimi diplomatik temaslar da yapılmıştı. Örneğin, Lombard Kralı Agilulf ile bir anlaşma yapılmış¹⁹¹ daha sonra yine aynı Kral birtakım Trakya adalarını ele geçirmeye hazırlanan Kağan için İtalyan gemi ustaları göndererek Maurikios'a karşı Kağan'la iş birliği yapmıştı¹⁹². Franklar ise Avarlara karşı Bizans'a yardım sunuyordu¹⁹³.

Phokas'ın saltanatı (602-10) ve Herakleios'un (610-41) ilk yıllarıyla ilgili olarak Avarlar hakkındaki bilgilerimiz kaynakların suskunluğu sebebiyle oldukça muğlak kalmaktadır. Sadece zikredilen hadiseleri alt alta yazmak suretiyle kabataslak bir bakış açısına sahip olabiliyoruz.

Öncelikle batı ve güneybatıya doğru Avar-Slav yayılmasının bu dönemde canlı olduğu görünüyor. Bu siyasi hadiseler için temel kaynak olan Paulus Diakonus Avar faaliyetleri ile ilgili olarak şunları aktarmaktadır: 603 yılında Avarlar Lombardlarla anlaşma yaptılar. Frankları da Lombardlarla anlaşmaları konusunda tehdit ettiler. Ardından Lombardlar Avar ve Slav güçleri ile birlikte İstria'yı istila ettiler¹⁹⁴. Yine Avar Kağanı, kızının alıkonulmasından dolayı Roma ile ihtilafli olan Lombard Kralı Agilulf'un Ravenna Eksarhlığı'na (askerî genel valilik) yaptığı sefer için Slav birlikleri göndererek Cremona ve Mantua'nın alınması için yardımda bulundu¹⁹⁵. 611 yılında Avar Kağanı kalabalık bir orduyla Venedik'i istila etti. Friuli Dükü Gisulf, toplayabildiği bütün Lombardlarla birlikte karşı koymaya çalıştıysa da ağır şekilde yenilgiye uğrayarak güçlerinin çoğunu kaybetti. Dükün Romilda adlı karısı savaştan kurtulmayı başaranlarla birlikte Forum Julii (Cividale) kalesine sığındı. Avarlar çevredeki bütün yerleşim yerlerini yakıp yıktıktan sonra Forum Julii'yi kuşattılar. Bir ara Kağan şehri hangi yönden saldırırsa daha kolay ele geçirebileceği konusunda surlar etrafında keşif yaparken Romilda Kağan'ı görüp âşık olmuş ve hemen bir mesaj göndererek eğer kendisiyle evlenirse şehri teslim edeceğini bildirmişti. Kağan derhal bu isteği kabul etmiş, Romilda da şehrin kapılarını açarak düşmanın girmesine izin vermişti. Avarlar şehre girip tamamını yakmışlar ve birçoklarını da esir

¹⁸⁸ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 290.

¹⁸⁹ Veya 30.000.

¹⁹⁰ Paul The Deacon, IV. 10, s. 158.

¹⁹¹ Paul The Deacon, IV. 12, s. 159.

¹⁹² Paul The Deacon, IV. 20, s. 165.

¹⁹³ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 290.

¹⁹⁴ Paul The Deacon, IV. 24, s. 167.

¹⁹⁵ Paul The Deacon, IV. 28, s. 170-171.

etmişlerdi¹⁹⁶. Yine Avarlar Thuringia'ya girip Franklarla savaşmışlar ve ancak Gaul Prensesi'nden para aldıktan sonra geri dönmüşlerdi¹⁹⁷.

Bizans'a gelince, 603 yılında doğuda İran saldırısı ile ordusu yenilince İmparator Phocas, Avarların bu dönemde hareketsiz kalacağını düşünerek onlara ödenen yıllık vergiyi arttırdıktan sonra batıdaki kuvvetleri doğuya nakletti¹⁹⁸. Phocas, Avarlara ödenen yıllık haracı 120.000'den 200.000 altın paraya yükseltmişti. Bu durum Avarlar tarafından memnuniyetle karşılanmış olmalıdır ki devam eden senelerde İstanbul yakınlarında ciddi askerî harekâtlara girişmedikleri görülüyor. Öte yandan, Sasani Şahı II. Hüsrev'in (590-628), öldürülen İmparator Maurikios'un intikamcısı olarak ortaya çıkıp doğudan harekete geçmesi yirmi yıl sürecek bir Bizans-İran savaşını başlattı. Phocas'ın Avrupa'daki kuvvetlerin tümünü İranlılara karşı çarpışmaya göndermesi Slav kabilelerinin artık Tuna'nın güneyindeki birçok vilayette hareket ve yerleşim özgürlüğüne sahip olmasıyla sonuçlanacaktır¹⁹⁹.

Balkanların kuzeyinde ise 604-610 yılları arasında Singidinum, Novae, Dorostorum, Tomis ve Asimos gibi pek çok kale Avarlar tarafından alınmıştı. 606 yılında Dara Kalesi'nin düşmesi buradaki Bizans savunmasını dağıtmıştır. Herakleios'un (610-641) tahta çıktığı yıllarda Avar tahtında da Kağan değişikliği söz konusudur. Burada tahta çıkan Bayan Kağan'ın küçük oğludur ve gençliğinin verdiği dinamizmle tekrar fetih hareketine girişmesi kaynakların Avarlardan tekrar söz etmeye başlamasına sebep olmuştur²⁰⁰. Budapeşte'nin kuzeyindeki Szentendre'deki içinde iki kadınla eşleri veya belki de eşi ve kızı gömülü yüksek rütbeli bir Avar'ın mezarı, Bayan'ın büyük oğlu olan ikinci Avar Kağanı'na atfedilmiştir. Mezarın tarihi Phocas zamanından kalma altın para esas alınarak saptanabilir. Kadınların mücevherlerinin Germen stilinde olması da eğer Avarlar ve Lombardlar ile Gepidler ve Franklar gibi halklar arasındaki ilişkileri göz önüne alırsak, oldukça enteresandır. Eğer gömülü kişi gerçekten Bayan'ın büyük oğluyorsa, büyük ihtimalle arkasından gelen varisi, Bayan'ın küçük oğludur²⁰¹.

Kaynaklardaki belirsizlik Trakya ve Yunanistan'ın durumu için de geçerlidir. Bu kaynaklardan Selanik'e üç kez saldırılmasının dışında, (yk. 609?, 612/613?, 614/616 belki de 618?), somut askeri harekâtlar hakkında pek bir şey öğrenemiyoruz²⁰². *Miracula St. Demetrii*'de verilen bilgilere göre, 614-616'da "sayısız" Slav birlikleri Yunanistan'a inip Ege'ye kadar ulaşmışlardır. Tessalya ve Trakya'yı yağmalamışlar, bazı Yunan adalarına saldırmışlardır. Slavların gemi inşa edip denize açılmaları açısından bu

¹⁹⁶ Paul The Deacon, IV. 37, s. 179-181.

¹⁹⁷ Paul The Deacon, IV. 11, s. 159.

¹⁹⁸ Theophanes Confessor, AM 6096, s. 420.

¹⁹⁹ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 33; Herşak, "Avarlar...", s. 648.

²⁰⁰ Mangaltepe, "Avarlar", s. 222.

²⁰¹ Herşak, "Avarlar...", s. 648.

²⁰² Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 290.

istilalar önemlidir. Olayların kati kronolojisi hakkında bazı şüpheler olsa da saldırıların asıl hedefi açıkça Selanik ve İstanbul'dur²⁰³. Bu saldırılar içerisinde Selanik kuşatması hakkında biraz daha detaylı bilgi sahibiyiz. 618 yılı civarında²⁰⁴ olduğu tahmin edilen ve Avar ve Slavların ortaklaşa düzenledikleri Selanik kuşatması için Kağan iki yıl hazırlık yapmış, çok sert tedbirler almış ve şehrin alınması için bütün gücüyle saldırmıştı. Öncelikle seçkin süvari birlikleri hamle yaparak, surların dibindeki küçük çaplı savunma birliklerini alt etmişlerdi. Takip eden günlerde Kağan ve asıl orduyla beraber büyük savaş makinaları şehrin önlerinde görünmüşlerdi. Avarların, 586 yılındaki saldırılarına oranla daha yüksek kuleler, açılabilir merdivenler, ateş topları ve daha gelişmiş askeri teçhizatları vardı. 33 gün devam eden işgal süresince her iki taraf da ağır kayıplar vermişti. Neticede şehri ele geçirmeye muvaffak olamayan Kağan bir antlaşma yaparak çekilmeyi düşündü. Bir takım maddi kazanımlar elde eden Kağan, dönüş yolu üzerinde yer alan kilise ve yerleşim sahalarını yerle bir etti²⁰⁵. Elbette ki bu hadisenin aktarıldığı kaynakta şehrin St. Demetrius tarafından kurtarıldığını vurgulamak da ihmal edilmemiştir.

Bu dönemde Avarların bazı iç sorunlarla karşı karşıya kaldığını görüyoruz. Frank Fredegar Kroniği, Kral Clothar'ın (584-629) saltanatının 40. yılında (623-624), Samo adında bir adamın Avarlara karşı isyana başlamış olan Slavlara öncülük ettiğinden bahsetmektedir. Şöyle ki:

“Soignies bölgesinden Samo adlı bir Frank, Vend Slavlarıyla ticaret yapmak amacıyla diğer tüccarların arasına katıldı. Slavlar zaten Avarlara karşı isyan etmişlerdi. Bu Slavlar, Avar hâkimiyeti altındaydı. Savaşlarda ön safla yer alırlar önce onlar savaşır, galip gelirlerse ganimeti Avarlar alırlar, mağlup olurlarsa da bu defa Avarlar artık yorulmuş olan düşmanla savaşmaya devam ederlerdi. Avarlar bu Slavları, Befulci olarak adlandırdırlardı. Avarlar bunların kadınlarını, kızlarını cariyeye olarak kullanırlar ve kendilerinden vergi alırlardı²⁰⁶. Slavlar sonunda Avarlara karşı isyan ettiler. Bahsi geçen bu Samo adlı kişi de bu isyana öncülük ederek Slavların takdirini kazandı. Çok sayıda Avar katledildi. Samo, çabalarından dolayı Slavlar tarafından kral seçildi ve 35 yıl iktidarda kaldı. Vend Slavları birkaç kez daha Avarlara karşı savaşmışlar ve onun öngörüsü ve cesareti sayesinde galip geldiler”²⁰⁷.

²⁰³ Heršak, “Avarlar...”, s. 648-649.

²⁰⁴ Kuşatmanın tarihi hakkında 614, 618 ve hatta 619 gibi farklı tarihler ileri sürülmüştür.

²⁰⁵ Mangaltepe, “Avarlar”, s. 222-223.

²⁰⁶ Avarların Slavlara karşı bu tutumundan Rus yıllıklarında da bahsedilmektedir: “Bu Avarlar Slavlara çok eziyet ettiler. Eğer bir Avar bir yere gitmek isterse arabaya at veya öküz koşmaz, 3, 4 veya 5 Slav kadınına koşmalarını emrederdi. Böylece arabayı Slav kadınları taşırdı.” Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 99.

²⁰⁷ *The Forth Book of The Chronicle of Fredegar*, with Its Continuations, Translated from the Latin with Introduction and Notes by J. M. Wallace-Hadrill, London; New York: Nelson, 1960, 48, s. 39-40.

Kroniğe göre özgürlük savaşının önderi olarak kabul edilen Samo adlı kişinin milliyeti meselesi modern tarih yazıcılığının tartışmalı bir konusunu oluşturmaktadır. Slav, Gal, Kelt ve Frank kökenli olduğu ileri sürülmüştür. Aşağı yukarı 658/659'a dek süren saltanatı süresince Samo, Avar devletine karşı savaşmayı sürdürüp Avarların batıya başka seferler düzenlemesini ve fetihler yapmasını engellemiştir.²⁰⁸ Bu Slav isyanı konusuna E. Heršak farklı bir yorum getirmektedir. Ona göre, Franklar Avar tehdidine, Avar Kağanlığı'nın kuzey kısımlarında Slavlar arasında hoşnutsuzluk yayarak cevap vermiş olabilirler. İsyanı yönlendiren Samo adlı kişi bugünkü Çek, Slovak ve muhtemelen Sloven topraklarına Avarlara karşı bir isyanı alevlendirmek üzere gönderilen bir Slav ajan olabilir. Önemli olan başarılı olmuş olmasıydı. Ancak, kısa zamanda, bu yeni bağımsız krallık Franklar için de bir tehdit oluşturacaktı²⁰⁹.

Bu arada Bizans cephesinde farklı bir gelişme yaşandı. 623 yılında²¹⁰ Avar Kağanı, İmparator Herakleios'a barış yapmak için bir görüşme talep eden isteğini bildirdi²¹¹. Bundan çok memnun olan İmparator cevap olarak hediyelerle birlikte Athanasios ve Kosmas'ı Kağan'a elçi olarak gönderdi. Kağan asıl maksadını gizleyerek Romalıların dostuymuş gibi davrandı ve barış yapmak için İmparator'la görüşme isteğini bildirdi. Geri dönen elçiler Kağan'ın dostça tutumu ve isteğini bildirince İmparator bundan çok memnun oldu ve kabul ederse Avar Kağanı'yla Herakleia'da buluşmaya karar verdi. Herakleia'da buluşma için hazırlıklar yapıldı, hatta bir araba yarışı gösterisi dahi düzenlendi. İmparator Selymbria'ya (Silivri) gelip orada konakladı. Üç gün sonra Avar Kağanı büyük bir kalabalıkla Herakleia önlerine geldi. Askerleri arasından seçtiği özel bir birliği, Uzun Surlar'ı yukarıdan gören ağaçlıklı tepeye gönderdi. Sonra arkasından kuşatmak suretiyle İmparator ve mahiyetini kolay bir av haline getirebilmek için onları, çalılık tepelere gizletti. Olayın farkına varınca çok şaşırın İmparator, sıradan bir insan gibi görünmek maksadıyla derhal kıyafetlerini değiştirdi, tacını koltuğunun altına aldı ve zorlukla başkente kaçmayı başardı. Avarlar takip ettilerse de başarılı

²⁰⁸ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 291.

²⁰⁹ Heršak, "Avarlar...", s. 649.

²¹⁰ İmparatorla Kağan arasında bir görüşmenin tertiplendiği bu hadiselerin tarihi oldukça tartışmalıdır. *Chronicon Paschale*'de günü ve saatiyle birlikte verilen 623 tarihi, İmparator'un bu esnada İran seferi nedeniyle doğuda olması gerektiği, bu yüzden başkent yakınlarında Kağan'la görüşmesinin mümkün olamayacağı gerekçesiyle kabul edilmemiş, alternatif tarihler ileri sürülmüştür. Tartışmalar ve tarihin 617 yılı olması gerektiği hakkında bkz. Norman H. Baynes, "The Date of the Avar Surprise", *BZ*, XXI, 1912, s. 110-128. *Chronicon Paschale*'deki tarihin doğruluğu hakkında, *Chronicon Paschale 284-628 A.D.*, Translated with an introduction and notes by Michael Whitby and Mary Whitby, Liverpool: Liverpool Univ. Press, 2007, Appendix 4, s. 203-205.

²¹¹ Theophanes Confessor, Trakya'yı istila etmeleri üzerine İmparator'un barış için elçi gönderdiğini bildirmektedir.

olamadılar. Başkent yakınlarına kadar geldiler ve birçok yeri yağmaladıktan sonra çok sayıda esir alarak geri döndüler²¹².

İmparator, bu olaya karşılık silahlı bir misilleme yapmak yerine sonraki yıllarda barışçı bir çözüm aramayı sürdürdü. İmparator, Avar Kağanı'na elçi göndererek barış teklifinde bulundu çünkü İran üzerine sefer yapmayı düşündüğünden Avarlarla barış yapmak suretiyle onlardan gelecek bir saldırıya karşı gerisini sağlama almak istiyordu. Kağan bunu olumlu karşılayınca ödenecek vergi miktarında anlaşıldıktan sonra barış yapıldı. İmparator bu anlaşmayla Avarlara vergi olarak 200.000 solidi veriyor ayrıca kendi gayri meşru çocuğu da dâhil olmak üzere Bizans soylularının çocuklarını Kağan'a rehin olarak gönderiyordu. Barış sağlandıktan sonra İmparator güçlerini doğuya kaydırıp İran üzerine hareket etti²¹³.

1.2.3. İstanbul Kuşatması ve Avar Gücünün Zayıflaması

Anlaşılan o ki ödenen vergiler ve gönderilen rehinelere Avarların Bizans üzerindeki hırslarını tatmin etmekten uzaktı. Onların hedefi, Bizans'ın verdiklerinden çok daha büyüktü. Avarların Bizans başkentini almak için giriştikleri kuşatma hareketinin sonucu her iki ihtimalle de o dönem tarihinin en önemli hadiselerinden biri olacaktı. Başarılı oldukları takdirde döneminin ve bölgesinin en güçlü devleti olan Bizans'ı ortadan kaldırmış olacaklar ve kendileri de karşı konulamaz yegâne güç haline geleceklerdi. Başarısızlık durumunda ise muhtemelen otoriteleri sarsılacak ve çöküş sürecine gireceklerdi. Bu da Orta Avrupa'da ciddi bir otorite boşluğu doğuracaktı. Avarlar belki de ikinci ihtimali hiç düşünmemişlerdi. Ancak talih onların istediği gibi gitmedi. Başkentini idaresini Patrik Sergios ve Komutan Bonos'a bırakan Herakleios, İran'a karşı Hazar ittifakını temin için Tiflis civarında bulunurken Sasani komutanı Sharbaraz Anadolu'yu geçip Boğaz'a gelmiş ve karargâhını kurmuştu. Sasanilerin gelişinden yaklaşık bir ay kadar sonra Avar askerleri de başkent önlerinde görünmeye başladılar. Bizans başkentinin Avarlar tarafından kuşatılması Pisides, Theodoros Synkellos, Chronicon Paschale, Nikephoros, Theophanes gibi Bizans kaynaklarında detaylı olarak anlatılmıştır. Bu kaynakların ortak ifadesine göre altı gün süren kuşatma, şehrin tarihinde geçirdiği en büyük tehlikelerden birisi idi.

Sasani komutanı Sharbaraz (Şahrvarâz), Kadıköy'e kadar gelmiş, burada kamp kurmuş ve Avarların gelmesini beklemeye başlamıştı²¹⁴. Bu süre içinde de şehrin dış mahallelerini ve ibadet yerlerini yakıp yıkıyordu. 29

²¹² Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, Text, Translation, and Commentary by Cyril Mango, Washington DC: Dumbarton Oaks, 1990, 10, s. 51-53. Krş. Chronicon Paschale, 623, s. 165; Theophanes Confessor, AM 6110, s. 433-434.

²¹³ Theophanes Confessor, AM 6111-6012, s.434-435; Nikephoros, 13, s. 59.

²¹⁴ İranlılarla Avarların İstanbul'u kuşatmak amacıyla önceden bir görüşme veya anlaşma yapıp yapmadıkları konusu, Avarların İstanbul kuşatması ile ilgili en tartışmalı meselelerden birini oluşturur. Şu an için kesin olan şey, kaynaklarda böyle bir ittifak kurulduğuna dair herhangi bir kanıtın olmadığıdır.

Haziran 626'da 30.000 kişilik ilk Avar öncü birlikleri şehrin önünde görüldü. Sonra bunlar geri çekilip Melantios bölgesinde asıl birliklerin gelmesini beklemeye başladılar. On gün süren bu bekleyiş esnasında zaman zaman şehre doğru keşif seferleri yaptılar. Asıl ordunun gelmediğini gören bir kısım asker ve sivil, yakınlarda bulunan ekili alanlardaki ürünlerini hasat etmek için şehirden ayrıldı. Avar askerleri bunlarla karşılaşınca derhal saldırdılar ve bir kısmını esir aldılar. Daha sonra 1000 kadar atlı askerden oluşan bir Avar birliği Galata'daki "Maccabees" Kilisesi yakınlarına gelerek ateş yakmak suretiyle karşı yakada bulunan İranlılara geldiklerini haber verdiler. Karşıdakiler de aynı şeyi yaptılar ve böylece iki taraf arasında haberleşme sağlanmış oldu.

Kağan daha Edirne'deyken, Patrik Athanasios aracılığıyla, ordusunun gücünü gösteren ve şehrin teslimini isteyen haberler göndermeye başlamıştı. Patrik, Komutan Bonos ve diğer resmi görevlilere Kağan'ın sözlerini iletince onlar önce patriği Kağan'ın etkisinde kalmakla suçladılar. Ardından da şehre ve surlara yaklaşmaması konusunda Kağan'a meydan okuyan bir cevap gönderdiler. Cevabı alan Kağan şehri ve içinde yaşayan halkı teslim almadan geri dönmeyeceğini söyledi.

29 Temmuz'da Kağan ordusuyla birlikte şehrin önünde belirdi ve derhal savaş düzeni alarak kuşatmayı başlattı. Ancak o gün hazırlıklarla geçti. Ordu akşam kampa çekildi. Birkaç küçük çarpışma dışında bir olay olmadı. İkinci gün Avarlar ağır silahlar ve kuşatma kuleleri getirip kurdular. Asıl muhasara 31 Temmuz'da başladı. Avarlar surları koçbaşları ve kulelerle zorlamaya başladılar. Bizans askerleri ise yukarıdan mızrak, taş ve ok atmak suretiyle düşmanı uzakta tutmaya çalışıyordu. Avar ordusunda ön safta Slavlar onların arkasında ise Avarlar bulunuyordu. 1 Ağustos'ta mancınıklar da devreye sokulunca saldırı daha da şiddetlendi. Slavlardan oluşan deniz filosu Haliç'e girmeyi başardıysa da ağır bir bozguna uğratıldı. Bunun üzerine Kağan geri çekildi. Bu esnada Kağan'a kuşatmayı kaldırması için yüklü bir haraç ve vergi teklif edilmişse de o bunu kabul etmemiştir.

2 Ağustos'ta Kağan müzakere için kendisine resmi görevliler gönderilmesini istedi. Gönderilen beş kişilik heyet Kağan'ın huzuruna geldiğinde İran elçileri de oradaydı. Kağan İran elçilerini yanına oturturken Bizans elçilerini ayakta bekletti. İran elçilerinin kendisiyle ittifak için burada olduklarını söyleyerek Bizans elçilerini tehdit etti. Görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. 3 Ağustos'ta gün boyu çarpışmalar devam etti. Slav teknelerinin karşıya geçip İranlılarla birleşme teşebbüsü başarısız oldu. Sonraki iki gün bir yandan çarpışmalar devam ederken bir yandan da Kağan son büyük saldırı için hazırlıklarını tamamladı. 6 Ağustos'ta hem karadan hem de denizden başlatılan saldırı çok şiddetli çarpışmalarla geçti. Kağan kendisi ordunun başında olduğu halde karadan yapılan saldırıyı idare ediyordu. Slavlardan oluşan deniz filosuna ise Haliç üzerinden saldırıya geçmesi emrini vermişti. Kağan'ın planına göre her iki taraftan yapılacak saldırı ile şehir fazla

dayanamayacaktı. Ancak Slav filosunun ağır şekilde bozguna uğraması yapılan harekâtın başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep oldu. Kağan bu duruma o kadar hiddetlenmişti ki adamlarına, boğulmaktan kurtulan Slavların öldürülmesini emretti. Bu bozgunun ardından Avar ordusundaki diğer Slavlar ve Bulgarlar da çekilmeye başladılar. Ertesi gün Kağan kuşatmayı kaldırıp geri çekilmeye karar verdi. Giderken de geri geleceğini söylemeyi ihmal etmiyordu²¹⁵. İstanbul kuşatması bu şekilde tam bir başarısızlıkla sona erdi.

Avar ordusunun kaynaklarda sürekli vurgulanan erzak eksikliği, Slav filosunun ağır yenilgisi ve karşıda bulunan İran ordusunun yardımdan ziyade izleyici konumda bulunması başarısızlığın temel sebepleri olarak teşhis edilebilir. Ancak başarısızlığın sonradan ortaya çıkan siyasi sonuçları bizim için daha önemlidir.

İstanbul kuşatması sırasında Avarların başında Bayan'ın küçük oğlu, üçüncü Kağan bulunuyordu. Kuşatmanın uğradığı başarısızlık Bayan hanedanının otoritesini sarsmış gibi görünmektedir. Bayan'dan sonraki Avar kağanlarının hayatları hakkında net bir bilgimiz yok. E. Herşak'ın fikrine göre Bayan'ın küçük oğlu, Macaristan'da Kecskémet yakınlarındaki Kunbabony'deki asil mezarlığına gömülmüş olabilir. Bu mezarın tarihi 630 ila 670 arasındadır. Diğer belirtilerin ışığında bu, muhtemelen en erken tarih kabul edilmelidir. Bu mezardaki insan öldüğünde 60 yaşlarındaydı²¹⁶.

İstanbul kuşatması Avar tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu tarihten sonra kaynaklarda aktarılan hadiselerle baktığımızda Avarların siyasi gücünün azalmaya başladığını görüyoruz. Bu durum kuşatmanın başarısız olmasının siyasi yansımaları olarak değerlendirilebilir. Hırvat ve Sırların Avar ülkesine yerleşimleri ve Bulgarların siyasi faaliyetleri bunun açık birer göstergesidir. Avar gücünün sükutunu anlama açısından bu gelişmelere bir göz atmakta fayda vardır.

Bizans İmparatoru VII. Konstantine Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio* adlı eserindeki bir kayıt, Hırvatların ve Sırların atalarının bugün (eserin yazıldığı dönemde, IX. yüzyıl ortaları) yaşadıkları yerlere yaptıkları göçlerinin İmparator Heraklios döneminde vuku bulunduğunu bildirmektedir. Eserde bu toprakların daha önce Avarlar tarafından yağmalanmış ve Avarların buraya yerleşmiş olduğu belirtildikten sonra "*Herakleios'un kumandası altında bu Hırvatlar, Avarları yenip bu bölgelerden kovdular ve İmparator Herakleios'un emriyle şu anda yaşadıkları Avarların ülkelerine yerleştiler*"²¹⁷ denmektedir. İmparator eserinde,

²¹⁵ Chronicon Paschale, 626, s. 169-181; Krş. Nikephoros, 13, s. 59-61; Theophanes Confessor, AM 6117, s. 447. Ayrıca bkz. İbrahim Kafesoğlu, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, İstanbul, 1957, s. 7-10; İsmail Mangaltepe, "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 10, Yaz 2006, s. 1-24.

²¹⁶ Herşak, "Avarlar...", s. 650.

²¹⁷ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text Ed. by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition, Washington DC:

Hırvatların saldırıp Avarları yendiği bu olayın tarihi hakkında herhangi bir bilgi vermiyor. Bazı yazarlar, bu harekâtı VII. yüzyılın ilk on yılının içinde görmüşlerdir. Bir teoriye göre, Hırvatlar Ant birliğinin bir parçasıydılar ve 602'de Avarlar tarafından yenilmişlerdi. Diğer tarihçiler, onların güneye göçünü, Samo'nun Slav kabilelerinin isyanı (doğrudan olması şartıyla değil ama daha çok genel anlamda) ile bağdaştırmışlardır. Hırvatları, Bulgarların veya Herakleios'un Avar hükümdarlarına karşı kıskırttığı Avar askeri tabakası olarak tanımlayan teoriler de vardır²¹⁸.

Belirsizlik devam etmekle birlikte bu hadisenin başarısız geçen İstanbul kuşatmasının ardından gerçekleştiği görüşü daha ağır basmaktadır. Çünkü *De Administrando Imperio*'da verilen bilgide Hırvatların bizzat İmparator Herakleios'un idaresi altında saldırıya geçtikleri söylenmektedir. Kuşatma öncesinde, İmparator asıl tehlike olarak İran'ı gördüğünden Avarlara karşı hep yumuşak bir politika izlemiştir. Kaynaklarda Herakleios'un Avarlara karşı ciddi bir askerî harekâta giriştiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Hatta Avarların 623 yılındaki kendisini tutsak etme girişimlerine bile bir karşılık vermemiş, barışı muhafaza etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla İmparator kumandasındaki Hırvat taarruzunun 626 yılından sonra gerçekleşmiş olması daha makul görünmektedir. Öte yandan Avarlara karşı girişilen bu teşebbüs, İstanbul kuşatmasındaki başarısızlık nedeniyle Avar siyasi otoritesinde bir zayıflama meydana geldiği gerçeğine de uymaktadır. Bunun diğer bir yansımaları Bulgarların giriştiği siyasi faaliyetlerde görmekteyiz. Ayrıca bu Hırvat göçü, daha sonraki dönemde yazılmış olan Rus Yıllıkları'nda yer alan bilgilerle tamamlandığında Oğur boylarının göçü ile bağlantısı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu konuya aşağıda Oğurlar ile ilgili bahiste tekrar döneceğiz.

Bulgarların taht iddiaları ile ilgili olarak ise Fradegar Kroniği'nde, 630/631 (631/632?) yılında Avarlar arasında bir iç savaşın patlak verdiği nakledilmektedir. Bulgarlar boşalan Avar tahtının kendilerinden biri tarafından doldurulması gerektiğini iddia ettiler. Yapılan savaş sonucunda Bulgarlar yenildi ve 9.000 Bulgar kadınları ve çocuklarıyla birlikte Pannonia'dan çıkarıldı. Bunlar Frank Kralı Dagobert'ten yerleşmek için yurt istediler. Kral onlara, kışı Bavyeralıların arasında geçirmelerini ve bu süre içinde de kendisinin Franklarla birlikte bu konuyu görüşüp karara bağlayacağını söyledi. Bunlar kışı geçirmek için Bavyeralılar arasına yerleştirilince, Kral bütün Bulgarların aileleriyle birlikte katledilmesi emrini verdi. Emir derhal uygulandı ve sadece başlarında Alcocus adlı birinin bulunduğu 700 kişi aileleriyle birlikte bu katliamdan kurtulabildiler. Bunlar ancak Vend Knezi'nin arazisinde barınma olanağı bulabildiler²¹⁹.

Avarlarla Bulgarlar arasındaki mücadele, yani Bulgarların tahta çıkmaya teşebbüs etmeleri gerçeği, o zamanlar ya çok güçlü ya da demografik

---

Dumbarton Oaks, 1967, 31, s. 149 (bundan sonra *DAI*).

²¹⁸ Herşak, "Avarlar...", s. 649.

²¹⁹ Chronicle of Fredegar, 72, s. 60-61.

açından Avar Kağanlığı'nda kalabalık bir unsur olduklarını gösterir. Nüfus açısından Kağanlık, genişleme sayesinde birçok değişik halkları kapsamaktaydı. En azından VI. yüzyılda, Slav etnik gruplar toplam nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı ve muhtemelen Germen soyundan kalmış olan gruplar da vardı. Ancak Slavlar bağımsızlıklarını kazanıp Avarların hükmü altındaki topraklar küçülünce, başka bir deyişle, Avar arazisi step toprakları arasında sıkışınca, nüfus yapısı, çoğunlukla sadece Avarların kendileri ve Bulgarlar gibi benzeri yaşam tarzı sürdüren nüfus yapısına dönüşmüştür²²⁰. Bu arada Hırvat ve Sırların Balkanlarda İmparator Herakleios'un bağlıları olarak yerleşmeleri, Güney Slavları üzerindeki Avar üstünlük ve etkisini bitirmiş²²¹, güneybatı Balkanlarda bağımsız devletlerin ortaya çıkma süreci başlamıştır.

Daha sonraki on yıllarda Avarların ne yaptığına dair kesin bir bilginiz yoktur. Büyük bir ihtimalle ya Bulgar isyanı sırasında oluşan karışıklıklardan kendilerini toparlıyorlardı ya da muhtemelen Kubrat'ın yeni kurduğu Büyük Bulgaristan, Hırvatlar, Samo Krallığı, Karantan Knezleri ve haklarında tarihsel kaynaklarda çok az bilgi bulunan etraftaki diğer yeni devletlerle savaşıyorlardı. Ancak 660'lı yıllara gelindiğinde Avarlar, ellerinde kalan topraklarda yeniden bir istikrar kurmuş gibi görünmektedirler. Bu yıllara ait bazı tarihi kayıtlar Avarların kuzey ve kuzeybatıya doğru siyasi olarak yayılma çabası içinde olduklarını göstermektedir²²². Bu durumun sebebi batıda Samo'nun ölümü (658/659) ve Vend Slavları devletinin dağılması²²³, doğuda ise Hazarların büyük bir güç haline gelerek Kubrat'ın kağanlığını hedef alması ve Bulgar liderin ölümünden sonra dağılan Bulgar birliklerinin bir kısmının Pannonia'ya göç ederek Avarların insan gücünü kuvvetlendirmeleri²²⁴ olabilir.

662 yılında Avarlar, Lombardlar arasındaki taht mücadelelerine dâhil oldular. Kral Aripet'ten sonra iki oğlu Godepert ve Perctarit arasındaki mücadele esnasında Godepert yardım istediği Beneventum dükü Grimuald tarafından öldürülünce Perctarit, karısı ve çocuğunu da geride bırakarak Avar Kağanı'na sığındı. Grimuald, Avar Kağanı'na, Perctarit'i koruması halinde artık Lombardlarla barış durumunda olmayacağını bildirince Kağan Perctarit'e istediği yere gidebileceğini söylemiş, o da geri dönmüştü²²⁵.

Daha sonraki bir hadisede Lombard Kralı Grimuald, kendisine isyan eden Friuli Dükü Lupus'a karşı Avar Kağanı'ndan yardım istedi (663/664). Kalabalık bir orduyla Friuli'ye gelen Avar ordusu asiyi mağlup etti. Fakat bunlar buldukları toprakları sahiplenerek geri dönmek istemediler.

²²⁰ Herşak, "Avarlar...", s. 650.

²²¹ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 292-293.

²²² Herşak, "Avarlar...", s. 651.

²²³ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 294.

²²⁴ Herşak, "Avarlar...", s. 651.

²²⁵ Paul The Deacon, IV. 51; V. 2, s. 207;209.

Grimuald ancak kendi ordusunu kalabalık gösteren bir hile ile korkutmak suretiyle Avarları geri gönderebildi²²⁶.

Bu arada Kuzey İtalya'da Bulgarlarla ilgili bir gelişme meydana geldi. Paulus Diakonus'un verdiği bilgiye göre, 663'te Friuli'ye Avar müdahalesinden önce, Alzeco adındaki Bulgar Beyi (Vulgarum dux Alzeco), maiyetindeki askerleriyle birlikte bilinmeyen bir sebepten dolayı kendi soydaşlarını terk ederek Lombard Kralı Grimuald'a geldi. Onun ülkesine yerleşmek ve ona hizmet etmek istediğini bildirdi. Grimuald, Alzeco ve beraberindekileri Beneventum'daki oğlu Romuald'a gönderdi ve ona gelenlere yerleşecek yer tahsis etmesini bildirdi. Romuald gelenleri hoş karşılayarak o zamana kadar terkedilmiş olan Sepinum (Sepino), Bovianum (Bojano), bugünkü İtalyan bölgesi Molise'deki Isernia ve diğer bazı şehirleri, etrafındaki geniş alanlarla birlikte yerleşmeleri için Bulgarlara tahsis etti. Alzeco'nun unvanı da yerli Lombard unvanı Gastald ile değiştirildi. İskân edilen Bulgarlar bugüne kadar (yani Paulus'un eserini yazdığı zamana kadar) hâlâ bu bölgede yaşamaktadırlar ve "Latince" konuşmalarına rağmen kendi ana dillerini kullanmayı unutmamışlardır²²⁷. Buradaki Bulgar liderinin adı, 630'lu yılların başında Avarlara karşı taht mücadelesine girişen, başarısız olunca katledilmekten kurtulan ve Vend Knezi'nin arazisine yerleşmiş olan Alciocus ile büyük benzerlik göstermektedir. Ancak aradaki zaman farkından dolayı her iki Bulgar liderinin aynı kişi olma ihtimali oldukça düşüktür. Alzeco belki de Kubrat Han'ın beşinci oğlu ile batıya (Ravenna) gelen Bulgarların bir kısmının başında bulunan bir idareci idi²²⁸.

Avarların batıda, aktardığımız siyasi etkinliklerde bulunurken doğuda o kadar etkili olamadıklarını görüyoruz. Gitgide güçlenen Tuna Bulgar Devleti, Avarları doğudan sıkıştırmışa benzemektedir. Avarlar artık doğuya doğru genişleyemiyordu. Bu dönem için Avarlarla ilgili olarak Bizans kaynaklarındaki tek referans, 677 yılında Bizans'ın galip bir şekilde Araplarla anlaşma yapmasının ardından Avar elçilerinin Bizans sarayında görünmesi hadisesidir. "*Bu haber batıda yaşayan milletlere ulaştınca, Avar Kağanı ve daha batıda yaşayan onlara komşu milletlerin liderleri, barış talebinde bulunan elçilerini hediyelerle birlikte İmparator'a gönderdiler. İmparator, onların isteklerini memnuniyetle kabul ederek barış yaptı ve böylece hem doğuda hem de batıda güvenlik sağlanmış oldu*"²²⁹. Bu bahis aynı zamanda Avar-Bizans ilişkisi ile ilgili batı kaynaklarındaki son kayıttır²³⁰. Görüldüğü üzere her gelişleri Bizans'ta büyük bir tedirginlik yaratan Avar gücünden artık eser kalmamıştır. Belki de Nestor Kroniği'nde (Rus Ana Vakayinamesi)

²²⁶ Paul The Deacon, V. 19-21, s. 228-230.

²²⁷ Paul The Deacon, V. 29, s. 234.

²²⁸ S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London: G. Bell & Sons Ltd., 1930, s. 21.

²²⁹ Nikephoros, 34, s. 87; Theophanes Confessor, AM 6169, s. 496.

²³⁰ Howorth, "The Avars", s. 792.

geçen “Avarlar gibi yok olmak” atasözü, Avar gücünün bu dönemde doğudaki zayıflığına işaret etmektedir²³¹.

Yunanistan’ın güneyinde bir kısım Avarların yaşadığı ve 805-806 yılına kadar burada kaldığı *Monemvasia Kroniği*’nde kaydedilmiştir²³² ancak bunlar Tuna ve Tisza arasında bulunan Avar merkeziyle bütün bağlarını kaybetmiş ve belki de Slavlaşmış olduklarından²³³ siyasi bir varlık olarak görülmemektedirler.

Yine bu dönemde doğuda Kubrat Han’ın Büyük Bulgar Devleti’nin Hazarlar tarafından yıkılması Avar tarihi üzerine de tesir etmiştir. Devamında Kubrat’ın oğulları arasında bölünme meydana gelmişti. Oğullarının en büyüğü, Batbayan veya Bayan, Hazar hâkimiyetini kabul etti. Kubrat’ın ikinci oğlu Kotrag kendine bağlı bir grup ile birlikte (daha sonradan İdil Bulgar Devleti’nin ortaya çıkacağı) Orta İdil bölgesine gitti. Asparuh adını taşıyan üçüncü oğul birliklerini Aşağı Tuna’ya sürerken, dördüncü oğul Kuver halkını Pannonia’da yaşayan Avarların yanına götürdü. Bir de takipçileriyle beraber Bizans Ravennası’nın askeri valiliğine (Exarchate) yerleşen beşinci oğul vardı²³⁴. Kuver’in Avarlara iltica etmesi, 678’de Avar elçilerinin son kez Bizans sarayında görüldüğü zamana veya biraz sonrasına rastlar. Aziz Demetrius’un mucizelerinde (Miracula St. Demetrii) adı geçen Kuber’le özdeş olan Kuver bu şekilde büyük Bulgar nüfusunun bir bölümünü Pannonia’ya getirmiş oldu. Yine aynı kaynaktan anlatılanlara göre geçen on yıllarda, Avarların Sirmium yakınlarına yerleştirdikleri çok sayıda Bizanslı esirler görünüşe göre burada “yeni bir halka” dönüştüler. 680’de Kağan, Kuver’i onlara yeni bir lider olarak atadı. Ancak Kuver, isyan çıkartarak kendisine karşı gönderilen Avarları yendi ve muhtemelen tutunamayacağını anlayıp Selanik’e doğru ilerledi. Fakat o güneye giderken beraberindeki birçok kişi geri dönüp Avar ülkesine yerleşmiştir. Bizans ile ilişki kurarken aynı zamanda başarısız bir şekilde Selanik’in kontrolünü de ele geçirmeye çalışmıştı. Nihayetinde beraberindekilerle birlikte İmparator’un emriyle Bizans arazisine yerleşti²³⁵. Anlaşılan Asparuh’un Aşağı Tuna’ya gelmesi bölgedeki siyasi durumu değiştirmiştir. Çünkü bundan sonra Avarların Bizans’la ilişkileri neredeyse tamamen kesildi²³⁶.

Avar Devleti 626’dan sonraki dönemde Bulgarlarla ciddi sorunlar yaşamıştır. Bazı araştırmacılar, özellikle 680’den sonra Bulgarların Avar

²³¹ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 99.

²³² Kroniğin ilgili kısmının çevirisi için G. R. Davidson and Tibor Horváth, “The Avar Invasion of Corinth”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 6, No. 2 (1937), s. 227-228.

²³³ Szádeczky-Kardoss, “Avarlar”, s. 293-294.

²³⁴ Nikephoros, 35, s. 87-89; Theophanes Confessor, AM 6171, s. 497-499.

²³⁵ Burada Avarlar inceleme konusu olduğu için Kuver Han’ın faaliyetlerine aşağıda tekrar döneceğiz. Konunun ayrıntılı incelemesi Osman Karatay, “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, *Bilgi*, S. 18, Yaz, 2001, s. 27-45’te bulunabilir.

²³⁶ Heršak, “Avarlar...”, s. 651-652.

ülkesi içinde üstünlük sağlayan bir nüfus haline geldiklerini öne sürmüşlerdir. Mezarlardaki bu döneme ait somut arkeolojik malzemeler de bir nüfus değişikliğini göstermektedir²³⁷.

VII. yüzyılın sonu ile Charlemagne'ın Avarlarla temas kurduğu zaman arasındaki dönemde Avar Kağanlığı ile ilgili güvenilirlikleri kuşkululu ve yorumları tartışmalı oldukça az bilgi mevcuttur. Bu yüzden 680-780 dönemi Avar tarihinin alacakaranlık yüzyılı olarak görülür²³⁸.

Öte yandan VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın başlarında bazı kutsal metinler, Avarlara yönelik Hristiyanlaştırma faaliyetlerinden bahsetmektedirler. Bunlar içinde en önemlisi Poitiers piskoposu Emmeran'ın faaliyetleridir. Bu din adamı pagan Avarları duymuş ve 696'da onları ihtida ettirmek üzere doğuya doğru yola çıkmıştı. Ancak Bavyera Prensi Theodo, Avarların Bavyera ile savaş halinde olduklarını, sınırdaki Lauriacum kenti ve çevresinin Avarlar tarafından yakılıp yıkıldığını ve oralarda seyahatin yaşam için tehlikeli olduğunu söyleyerek, onu kendi ülkesinde alıyordu. Sonunda Emmeran seyahatten vazgeçip Bavyeralılar arasında, Theodo'nun oğlu Landprecht tarafından öldürülene kadar misyonerlik işini sürdürdü. Bavyeralılar, Avarların bir Frank misyoner tarafından Hristiyanlığa döndürülmesini ve yeniden Frankların müttefiki olmalarını istemedikleri için de piskoposu alıkoymuş olabilirler. Çünkü daha sonraki bazı kilise belgeleri Lauriacum'un Avarlar tarafından yıkılmasını yaklaşık 735 gibi oldukça geç bir zamana koymaktadır²³⁹.

Bavyeralıların ve Karantanların ihtidası ile ilgili bir Salzburg kilise muhtırasında (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*) Avarlarla ilgili bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre Avarlar Karantanya'yı 741/742 sıralarında istila ettiler, ancak Karantan Knezi Boruth, bir Bavyera ordusundan yardım istedi. Bavyeralılar Avarları püskürtüp Karantan Slavlarını kendi korumaları altına aldılar, sonra da (757) Salzburg piskoposu Virgilius'un misyonerleri halkı toptan Hristiyanlaştırmaya başladı. Zaten daha önceden Bavyeralılar Frankların kontrolü altına girmişti. Bu noktada Karantanların onlardan yardım istemesi Karantanların Frank nüfuzuna girme sürecinin başlangıcı oldu. Devamındaki Hristiyanlaştırma elbette ki bu süreci devam ettirecektir. Dolayısıyla bu durum yavaş yavaş Avarlarla Frankları karşı karşıya getirecektir.

Sonraki yıllarda Avarlarla ilgili olarak bildiğimiz bir iki hadise onların doğrudan siyasi faaliyeti olmayıp daha çok komşuluk ilişkileri ile alakalıdır. 746'da Kral Rathis'in bir buyruğu Lombard uyruklarının hükümdarın izni olmaksızın Avarya gibi komşu ülkelere adam göndermesini yasaklıyordu.

²³⁷ Heršak, "Avarlar...", s. 652.

²³⁸ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 295.

²³⁹ Howorth, "The Avars", s. 792-793; Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 295-296.

776'da ise Friuli Lombardları Franklara karşı isyan ettiler. İsyân bastırıldıktan sonra asillerden hayatta kalanların Avarlara kaçtığı anlaşılmaktadır²⁴⁰.

1.2.4. Frank Savaşları ve Avarların Sonu

Avar-Frank savaşları, Avar siyasi tarihinin son safhasını oluşturmaktadır. 791 yılında başlayıp 802 yılında son bulan bu mücadele sonrasında zaman zaman Frank sarayına gelen Avar elçilerinden bahsedilmekle birlikte artık bağımsız bir Avar devletinin varlığını gösteren herhangi bir kanıt mevcut değildir. Önceki ilişkilerle birlikte bu savaşlar *Frank Kraliyet Yıllıkları*'nda anlatılmaktadır.

Adı geçen yıllıklarda belirtildiği üzere 782 yılında Charlemagne, Ren üzerinden bir sefere girişmişti. Ren Nehri'ni Köln üzerinden geçtikten sonra Lippe üzerinde bir meclis kurdu. Bu mecliste diğer devletlerin yanı sıra Avar Kağanı'nın da elçileri bulunmaktaydı. Meclis toplantısı bittikten sonra Charlemagne Fransa'ya geri döndü²⁴¹.

Bavyera Kralı Tassilo, karısının da kışkırtmasıyla Franklara karşı isyan etmeden önce Avarlarla bir anlaşma yapmıştı. Fakat giriştiği harekât başarısız oldu ve Charlemagne'nın kuvvetleri karşısında 788 yılında yenilgiye uğradı. Fakat bu, Avarları planladıkları saldırılardan geri bırakmadı. Avarlar yaptıkları anlaşma üzerine iki ordu hazırlamışlardı. Bir yandan Friuli'ye, diğer yandan da Bavyera'ya saldırdılar. Her iki savaşta da yenilen Avarlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Daha sonra intikam amacıyla Bavyera'ya yapılan ikinci saldırı da Frank-Bavyera ortak gücü karşısında başarısızlıkla sonuçlandı²⁴².

Avar-Frank mücadelesi öncelikle 790 yılında karşılıklı elçilerin gidip gelmesi ile başladı. Bu görüşmelerde müzakere edilen konu, temel anlaşmazlık sebebi olan sınır meselesi idi. Görüşmelerden bir sonuç çıkmaması ve Avarların kiliselere ve Hristiyan halka karşı saldırgan davranışlarından dolayı 791'de Avar-Frank savaşı patlak verdi. Bizzat ordunun başına geçen Charlemagne, Tuna Nehri'ni takip ederek Avar ülkesinin içinde Raba Nehri ağzına kadar ilerledi. Avarlar bu harekâta karşı koyamadılar, hatta kaynakların ifadesine göre üzerlerine gelen ordunun büyüklüğünü görünce buldukları yerleri terk ederek geri çekildiler. Viyana havzasına kadar olan yerler Franklara terk edilmiş oldu. Charlemagne farklı bir güzergâh takip ederek ülkesine döndü²⁴³. 792 ve 793 yıllarında Charlemagne Avarlar üzerine yapacağı kapsamlı harekâtın planlarını ve

²⁴⁰ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 296; Heršak, "Avarlar...", s. 652-653.

²⁴¹ *Carolingian Chronicles, Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*, Translated by Bernhard Walter Scholz with Barbara Rogers, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1970, 782, s. 59.

²⁴² *Carolingian Chronicles*, 788, s. 66-67.

²⁴³ *Carolingian Chronicles*, 790-791, s. 69-70.

hazırlıklarını yaparken aniden beliren Sakson isyanı olayların gidişatını değiştirdi. Aynı dönemde İspanya Müslümanları da Franklara saldırdılar²⁴⁴.

795 yılında Tudun²⁴⁵ diye adlandırılan ve bir kısım Avarlar üzerinde siyasi gücü olduğu anlaşılan birinin gönderdiği elçiler Franklara geldi. Liderleri Tudun'un, ülkesi ve insanlarıyla birlikte Kral'a bağlanmak ve Hristiyanlığa geçmek istediğini bildirdiler²⁴⁶. Bu noktada şu hususu belirtmekte fayda vardır. *Strategikon* adlı eser, ilk dönemler Avarların askerî başarılarında en önemli etkenin mutlak monarşik, sıkı merkezîyetçi bir liderlik anlayışı olduğunu belirtiyordu²⁴⁷. Fakat şimdi *Frank Kraliyet Yıllıkları* (Annales Einhardi vb.) ve çağdaş mektuplar (özellikle Alcuin), Avar devlet yapısında güçlü merkezî yönetimin yerini, güçlerin dağıldığı çok başlı bir sistemin aldığını göstermektedir²⁴⁸.

796 yılında Friuli Dükü Eric, Slav komutan Voynimir idaresi altında kuvvetlerini Pannonia'ya gönderdi. Bu seferin, Avarların Tisza ve Tuna arasında bir yerde bulunan önemli kalelerinden birinin yağmalanması ile sonuçlandığı anlaşılmaktadır. Bu sırada Avarlar arasında siyasi karışıklıklar yaşanmaktaydı. Prenslar arasında yaşanan ve hayatlarına mal olan bu mücadele ister istemez Avarların askerî gücünü de zayıflatmıştı. Bunun sonucudur ki Friuli Dükü Eric'in gönderdiği kuvvetler oldukça yüklü miktarda ganimet ele geçirip bunları Charlemagne'a göndermişlerdi. Aynı yıl Tudun da Kral'ın hâkimiyetine girerek Hristiyanlığı kabul etmişti. Fakat onun sadakati uzun sürmediğinden ve Charlemagne, Avarları tamamen ortadan kaldırmak istediğinden, oğlu İtalya Kralı Pepin idaresinde bir ordu hazırlayarak Pannonia'ya gönderdi. Avarlar, Franklar karşısında bir yenilgi daha aldılar ve merkezleri tekrar yağmalandı²⁴⁹.

Sonraki dönemde yine Avarlardan bahsedilmektedir. 797'de Friuli Dükü Eric Avarlar üzerine başarılı bir sefer daha yapmış²⁵⁰, aynı yıl Avar elçileri hediyelerle birlikte Charlemagne'a gelmiştir. 799 yılında Friuli Dükü Eric, Hristiyanlıktan dönen Avarlar üzerine bir sefer daha yapmıştır²⁵¹.

802 yılındaki Avar-Frank çarpışmasının ardından²⁵² 805 yılında Theodore adındaki Kapgan unvanlı Avar lideri, Slav saldırısından muzdarip olduğu için Frank Kralı'ndan yerleşmek için yer istiyordu. Ardından Kağan unvanlı Avar lideri bütün Avarlar üzerinde hâkimiyetinin tekrar tanınmasını

²⁴⁴ Carolingian Chronicles, 792-793, s. 70-72.

²⁴⁵ Bu ismin bir şahıs adı mı yoksa bir unvan mı olduğu belli değildir. Unvan olduğu kabul edilmektedir.

²⁴⁶ Carolingian Chronicles, 795, s. 74.

²⁴⁷ *Strategikon, Bizans Kültüründe Strateji Sanatı*, Haz. George T. Dennis, çev. Volkan Atmaca, Kırmızıkeçi Yayınları, İstanbul, 2011, XI. 2, s. 155.

²⁴⁸ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 297-298.

²⁴⁹ Carolingian Chronicles, 796, s. 74-75.

²⁵⁰ Howorth, "The Avars", s. 800.

²⁵¹ Carolingian Chronicles, 797, s. 75; 799, s. 78.

²⁵² Howorth, "The Avars", s. 801.

istiyordu²⁵³. Bütün bunlar Avarlarda merkezi otoritenin artık tamamen dağıldığını göstermektedir.

Öte yandan Franklarla olan savaşlar Avarları neredeyse bütünüyle tüketmiş gibi görünmektedir. Charlemagne'ın biyografi yazarı Einhard'ın Avar savaşları ile ilgili olarak anlattıkları bu durumu açıkça gösterir:

“Bundan sonraki savaş, Charlemagne'ın, Saxonlara karşı savaşı hariç, yaptığı en büyük savaştı: yani Avar veya Hunlarla olan savaş. O, bu savaşı diğerlerinden daha gayretli bir şekilde ve daha büyük bir askeri hazırlık yaparak sürdürdü. Bizzat kendisi, o zaman Avarların işgal ettiği Pannonia'ya, sadece bir sefer yaptı. Bütün diğer seferlerin idaresini oğlu Pepin'e, vilayetlerinin valilerine ve bazı durumlarda kont ve vekillerine bıraktı. Bunlar savaşı büyük bir enerjiyle sürdürdüler ve sekiz yıl savaştıktan sonra bitirdiler. Kaç muharebenin yapıldığı ve ne kadar kan döküldüğü, Pannonia'nın şimdi tamamen bomboş ve terkedilmiş olmasından ve Kağan'ın sarayının olduğu bölgenin sanki burada hiç kimse oturmamış gibi terk edilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Bütün Avar asalet sınıfı savaşta öldü, tüm ihtişamları yok edildi. Yıllarca topladıkları bütün servetleri ve hazineleri götürüldü. İnsan hafızası, Frankları bu kadar zenginleştiren, mal varlıklarını bu kadar arttıran, Franklara karşı sürdürülmüş başka hiçbir savaşı hatırlayamaz. Şimdiye kadar Franklar, neredeyse yoksul insanlar olarak görülmüştü fakat şimdi saraylarında savaşlarda ele geçirdikleri, o kadar çok altın ve gümüş bulunmaktadır ki, bu Avarların haksız olarak diğer milletlerden aldıklarını Frankların haklı olarak onlardan alması olarak görülebilir.”²⁵⁴

Northumbrialı entelektüel ve din bilimcisi olan Alcuin (yaklaşık 735-803) de Avar altını sayesinde Frankların zengin olduğunu söylemektedir. Charlemagne, ganimetlerin bir kısmını Papa Leo II'ye (795-816), çeşitli manastırlara ve arkadaşları ve müttefiki Mercia'lı Kral Offa'ya (757-796) gönderdi²⁵⁵.

Kağanlığın doğu bölgelerinde 805 yılı civarında Bulgar Hanı Kurum, Avar devletinin hâkimiyetine son vermiş ve toprakların çoğunu ilhak etmişti. Çökmekte olan Avar Kağanlığı'nın durumu hakkında Bulgarların tutsak aldığı Avarlar tarafından anlatılan ilginç bir tarihi kayıt mevcuttur. Buna göre, Avar esirler Kurum Han'a devletlerinin yıkımına yol açan sebepleri, yalan suçlamalar, yolsuzluk, yargıçların rüşvet yemesi, namus dışı işler ve sarhoşluk olarak anlatmışlardır²⁵⁶.

811 yılında yine bir Frank ordusu, görünüşe göre Slavlar ile Avarlar arasındaki karışıklıkları çözmek üzere, Pannonia'ya gönderildi. Aynı

²⁵³ Carolingian Chronicles, 805, s. 84.

²⁵⁴ *Early Lives of Charlemagne by Eginhard & The Monk of St Gall*, Translated and Edited by A. J. Grant, London: Chatto & Windus, 1922, s. 24-25.

²⁵⁵ Herşak, “Avarlar...”, s. 654.

²⁵⁶ V. N. Zlatarski, “Kurum Han”, çev. M. Türker Acaroğlu, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1980-1981, s. 139-140.

kaynakta ordunun görevini başarıyla yerine getirdiği ve daha sonra Slav ve Avar beylerinden²⁵⁷ elçiler geldiği yazılmaktadır²⁵⁸.

819 yılında Avarların, Aşağı Pannonia Dükü Liudewit'in isyanında rol aldıkları²⁵⁹ ve yine 821 ve 822 yıllarında Franklara elçi gönderdikleri²⁶⁰ bilinmektedir. Bu elçilik muhtemelen Liudewit isyanında rol aldıkları için Louis'i yatıştırmak amacıyla hediyeler takdimine yönelik bir ziyaretti²⁶¹.

Frank Kraliyet Yıllıkları Avarları ayrı bir birim olarak son kez 826 yılında zikretmektedir²⁶². Bundan elli yıl kadar sonra 870'de kaleme alınan bir kilise tezkeresi, Hristiyanlaştırılmış Avarların Pannonia'da yaşadığından bahseder²⁶³. 863 gibi geç bir tarihe kadar, Tisza ve Tuna arasındaki topraklardaki Hristiyan olmayan Avarların yapmış olması gereken Franklara karşı saldırılar vardır. Hatta daha geç bir tarihte Prüm'lü Regino (d. 915) Macarların, Türk Peçeneklerin baskısı altında, 889'da Karpatları geçip "özgür Avarların" otlaklarını - Avarum solitudo ("Avarların çölü") olarak kaydedilmiştir - aldıklarını yazmaktadır²⁶⁴.

Daha sonraki yıllarda Avarların hayatta kalmış olduklarına dair sadece bir bilgi vardır. Burada muhtemelen küçük bir Avar grubu kastedilmektedir. İmparator VII. Konstantinos Porphyrogenitus, Dalmaçya bölgesinden ve oranın tarihinden bahsederken buranın Hırvatlar tarafından işgal edildiğini, bu sırada bölgede Avarların bulunduğunu söylemektedir. Hırvatlar bunların bir kısmını yerlerinden çıkarmışlar, bir kısmını da öldürmüşlerdir. Fakat bu Avarların bir kısmı orada yaşamaya devam etmiştir ve bugün (IX. yüzyıl ortaları) hâlâ orada yaşamaya devam etmektedirler. Bizans İmparatoru anlatımının devamında görünüşlerinden onların Avar olduğunun kesin olarak anlaşıldığını da belirtmektedir²⁶⁵.

Nihayetinde devletleri ortadan kalkan Avarlar Pannonia'ya yeni gelen Macarlar ve özellikle Bulgarlar ve Hırvatlar gibi etraftaki halklar tarafından özümlediler. Sahibi oldukları ülkede kendilerine bırakılan tarlalarda Karolenjlere vergi ödeyen çiftçiler haline geldiler. Topraklarının çoğu Alman kilise ve manastırlarının eline geçti²⁶⁶.

²⁵⁷ Avar prensleri olarak Tudun ve Canizauci (=? Isaac) adı verilmektedir.

²⁵⁸ Carolingian Chronicles, 811, s. 93-94.

²⁵⁹ Howorth, "The Avars", s. 806.

²⁶⁰ Carolingian Chronicles, 822, s. 112.

²⁶¹ Howorth, "The Avars", s. 806.

²⁶² Carolingian Chronicles, 826, s. 119.

²⁶³ Howorth, "The Avars", s. 807.

²⁶⁴ Heršak, "Avarlar...", s. 654.

²⁶⁵ *DAI*, 30, s. 143.

²⁶⁶ Heršak, "Avarlar...", s. 655; Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 296-301.

1.3. Oğurlar ve Bulgarlar

Oğur boylarından bahseden ilk kaynak Grek yazar Priscus olduğu için onun 463 yılındaki göç dalgasından bahseden meşhur pasajına burada yeniden dönmemiz gerekiyor. Buna göre:

“Bu sıralarda Saragur, Urog ve Onoğurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerin kendilerine saldırmaları neticesinde meskün oldukları yerlerden çıkartılmışlardı. Sabirleri, Avarlar oturdukları yerden sürmüştü. Avarlar da okyanus kıyısında yaşayan kavimler tarafından yerlerinden çıkarılmıştı. Aynı şekilde kendilerine yurt aramak için hareket eden Saragurlar, Akatir Hunlarıyla karşılaşmışlar ve giriştikleri birçok savaş neticesinde bu kavmi yenilgiye uğratmışlardı. İşte o zaman Saragurlar, dostluklarını kazanmak amacıyla Romalılara yaklaşmışlar, İmparator da saray mensupları ile birlikte onları nezaketle karşılamış ve hediyeler vererek uğurlamıştır”²⁶⁷.

Priscus’un bu bahsinde geçen Urogların, Ugor/Oğur şeklinde düzeltilmesi ve anlaşılması gerektiği hakkında hemen bütün tarihçiler ittifak halindedir. *Saragurlar*, net bir biçimde Sarı Oğur olarak alınabilir. *Onoğur* ismi ise zaten yeterince açıktır: On Oğur. Dolayısıyla karşımıza üç isim çıkıyor: Oğur, Sarı Oğur ve On Oğur. İsimlerin sonundaki *-gur* bileşeni bunların tek bir halkın ayrı isim alan alt boyları olduğunu gösterir. Bunlar muhtemelen Oğur üst birliğinin ikili alt kolları olan Sarı Oğur ve On Oğurlardır. Bizans kaynağında, elçilerle temsil edilen üç farklı halk olarak aktarılmalarının en mantıklı izahatı ise ortak isim ve iki alt kısmın ismi sayılırken saraydaki mütercimim durumu anlayamaması ve toplam üç kavim olarak nakletmesidir²⁶⁸. Bir diğer husus, burada her iki adlandırma türünün de Türklere has olmasına rağmen birinin renk, diğerinin ise sayı ismiyle nitelendirilmesindeki tutarsızlıktır. Sarı Oğur ismindeki “Sarı”nın aynı zamanda eski Türkçede “Ak” anlamına geldiği bilinmektedir. Dolayısıyla Onoğurlar aynı zamanda, elçilik heyetinde telaffuz edilmemesine rağmen muhtemelen “Ak” karşıtı olarak “Kara Oğur” idiler²⁶⁹. Priscus’ta ve başka yerde geçmeyen bu isim ilerde XII. yüzyılda yazılmış olan *Rus Ana Vakayinamesi*’nde tekrar karşımıza çıkacaktır.

Biz şimdi Priscus’ta geçen bu üç ismin kaynaklara yansıdığı kadarıyla sonraki faaliyetlerini takip etmeye çalışalım. Saragurlardan başlarsak, yine Priscus’ta yer alan bir diğer kayıta Saragurların, Akatirlere ve diğer kavimlere saldırdıktan sonra İran’a yöneldikleri yazılıdır. Onlar önce Hazar kapısına gelmişler, İranlıların buraya güçlü bir kale yaptıklarını görünce kendilerini İberyaya ulaştıran başka bir yol tutmuşlar, burayı yakıp yıktıktan

²⁶⁷ Priscus, frg. 40. 1, s. 345.

²⁶⁸ Osman Karatay, “Balkanların Etnik Teşekkülünde Oğur Katkısı”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, C.I, Ed. Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013, s.123.

²⁶⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 198; Karatay, “Oğur Katkısı”, s.123.

sonra Ermenistan'ı istila etmişlerdir²⁷⁰. Bu kayıta Akatirlerin yerini tam tespit edemesek de Saragurların batısında oldukları kesindir. Dolayısıyla iki yönlü, batıya ve güneye yapılan saldırılardan Saragurların, Kafkasların kuzeyindeki düzlüklerde buldukları varsayılabılır²⁷¹. Bu halkın Saragur olarak geçtiği son yer, VI. yüzyıl ortalarında yazılan Süryani Zekeriya'nın kitabının zeylidir. Burada Kafkasların ötesinde, çadırlarda yaşayan ve etle beslenen 13 farklı halkın ismi sıralanır ki bunlardan biri *srwrgwr/sarurgurlardır*²⁷². Ancak VI. yüzyıl ortalarında yazılan bu eserde, adları yan yana yazılı halklara bakıldığında durum biraz karışık görünüyor. Eserin yazıldığı zamanda bunların hepsinin bir arada olması zordur. Dolayısıyla eserin, başka kitaplardan derlenen bilgileri ihtiva ettiği varsayılabılır. Bununla birlikte Saragur adının Kafkasların kuzeyinde zikredilmesi önemlidir. Bu isim bu haliyle başka bir kaynakta geçmemektedir²⁷³. Ak Oğur ismine ise aşağıda tekrar değineceğiz.

Oğur ismiyle devam edecek olursak, yukarıda alıntılıdığımız Priscus'tan sonra yine Süryani Hatip Zekeriya'nın saydığı halklar arasında *wgr/Oğur*, *wngwr/Onoğur* ve *bwrgr/Burgar* adları da geçer. İsim, bunlar dışında sadece iki yerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri olan Menander'in eserinde, Göktürlere giden Bizans elçisinin, dönüş güzergâhı üzerinde (571), muhtemelen İdil'in batısında, Göktürlere bağlı Ugurların bulunduğu bilgisini okuyoruz²⁷⁴. Diğer kayıta ise Theophylactos Simocatta, VI. yüzyılda Kafkaslara yakın bir yerde olduğu anlaşılan²⁷⁵, Göktürk Kağanı'nın hâkimiyet altına aldığı Oğurlardan bahseder²⁷⁶.

Onoğur ismine gelince, bunlar kaynaklarda kendilerine biraz daha geniş yer bulmuşlardır. Bahsi geçen Priscus ve Süryani Zekeriya'nın kayıtlarının ardından Theophylactos Simocatta, Onoğurların *Bakath* adlı bir şehirlerinin olduğundan bahseder²⁷⁷. Ancak gerek ismin etimolojisinin Orta Asya coğrafyasını çağrıştırması ve gerekse Theophylactos'un, şehrin çok uzun yıllar önce kurulduğunu belirtmesi bu kayıdın, onların İdil bölgesine gelmeden önceki bir döneme ait olduğunu düşündürmektedir²⁷⁸. Jordanes ise onları *Hunuguri* adı altında kürk ticareti yapan bir halk olarak zikreder²⁷⁹. Bu kayıt onların VI. yüzyılda orman-bozkır bölgesinde yaşadıklarına delalet eder²⁸⁰.

²⁷⁰ Priscus, frg. 47, s. 353-355.

²⁷¹ Karatay, "Oğur Katkısı", s.124.

²⁷² *The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene*, Translated into English by F. J. Hamilton, E. W. Brooks, London, Methuen & Co., 1899, XII. 7, s. 328.

²⁷³ Golden, *Türk Halkları...*, s. 112; Karatay, "Oğur Katkısı", s.124.

²⁷⁴ Menander, frg. 10. 4, s. 125.

²⁷⁵ Golden, *Türk Halkları...*, s. 117.

²⁷⁶ Th. Simocatta, VII. 7. 13, VII. 8. 6, s. 189, 190.

²⁷⁷ Th. Simocatta, VII. 8. 13, s. 191.

²⁷⁸ Golden, *Türk Halkları...*, s. 116.

²⁷⁹ Jordanes, V, 37, s. 60.

²⁸⁰ Golden, *Türk Halkları...*, s. 113, 116-117.

Agathias'ta geçen Lazika'daki *Onoguris* şehri, onların Güney Kafkasya'ya akın yapabildiklerinin bir göstergesidir²⁸¹. Yukarıda Avarlar bahsinde, onların ilk görünüşü ile ilgili olarak Menander'in bir kaydını nakletmiştik. Avarlar, Bizans sarayında ilk görünüşlerinin hemen ardından Onoğurları, Zalileri ve Sabirleri hâkimiyet altına almışlardı²⁸². Menander'in ilerideki bir kaydında Onoğurların bu defa Göktürk hâkimiyetine girdiği belirtilmektedir²⁸³. Yine VII. yüzyıla ait *Ravenna Anonimi* ile VIII. yüzyıl ortasına tarihlenen ama daha önceki bir tarihten bahseden bir Bizans kilise listesinde Kırım çevresinde bulunan Onoğur Piskoposluğu'ndan bahsedilmektedir²⁸⁴.

Bunlar Onoğur isminin tek başına geçtiği kayıtlardır. Bir de Bizans kaynakları onların ismini Bulgarlarla bir ve yan yana yazarlar. Patrik Nikephoros, Avarlara karşı isyan eden Kubrat'ı Onoğurların lideri olarak anar²⁸⁵. Theophanes de Büyük Bulgar Devleti'nden bahsederken söze “Onoğur Bulgarlar” diye başlar²⁸⁶. Konstantinos Porphyrogenitus ise Bulgarların kendilerini önceden Onoğur olarak adlandırdıklarını söyler²⁸⁷.

Bulgar ismi olarak ise, haklarındaki ilk kayıt 482 yılı olayları münasebetiyle Bizans kaynağı Antakyalı Ioannes'te geçmektedir. Buna göre İmparator Zenon (474-491), Gotlara karşı olan mücadelesinde Tuna'nın kuzeydoğusunda yaşayan Bulgarlardan yardım istemiştir²⁸⁸. Daha sonra yukarıda zikrettiğimiz Süryani Zekeriya'nın saydığı 13 halktan biri olarak anılırlar. Şıraklı Ananias tarafından yazılan ama yanlış olarak Horenli Musa'ya atfedilen VII. yüzyılda yazılmış *Ermeni Coğrafyası* adlı eserde, VI. yüzyıla kadar Kuzey Kafkas-Kuban bozkırlarında bir dizi Bulgar boyundan bahsedilir: *Kup'i Bulğar, Duç'i Bulgar, Olxontor Blkar, Č'dar Bulkar*²⁸⁹. Ancak aynı Horenli Musa'nın kendi “*Tarih*”inde, M.Ö. II. yüzyıl için aynı bölgede yaşayan Bulgarlardan bahsetmesi, Bulgarların ilk görünüşünü 482'den çok önceye götürmektedir. Yine 334 yılına ait anonim bir Latin yazması aşağı yukarı aynı bölgedekileri “*Vulgares*” olarak göstermektedir²⁹⁰. Bu da yine Bulgarları, kabul edilen ilk görünüş tarihlerinden çok önceye

²⁸¹ Agathias, *The Histories*, III. 5. 6, s. 72.

²⁸² Menander, frg. 5. 2, s. 49-51.

²⁸³ Menander, frg. 19. 1, s. 175.

²⁸⁴ Golden, *Türk Halkları...*, s. 117-118.

²⁸⁵ Nikephoros, 22, s. 71.

²⁸⁶ Theophanes Confessor, AM 6171, s. 497.

²⁸⁷ Golden, *Türk Halkları...*, s. 118.

²⁸⁸ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 5; István Zimonyi, “Bulgarlar ve Ogurlar”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 607-608; Golden, *Türk Halkları...*, s. 120.

²⁸⁹ Osman Karatay, “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, *Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür*, Derl. Ufuk Tavkul, Yaşar Kalafat, Karam Yayınları, Ankara, 2003, s. 24-25; Golden, *Türk Halkları...*, s. 119-120.

²⁹⁰ Karatay, “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, s. 20-21. Ayrıca bu iki halkın kökeninin Orta Doğu'lu Kutî'ler ve Utî'ler olduğu ve isimlerinin sonundaki -gur'un da “yurt” anlamına geldiği hakkında aynı eser, s. 28-29.

götürmektedir. Sonraki kayıtlarda, yukarıda değindiğimiz gibi Bulgarlar Onoğurlarla birlikte anılırlar²⁹¹.

Kaynaklar Oğur, Saragur, Onoğur ve Bulgar ismi dışında Kuzey Karadeniz bölgesinde faaliyetlerde bulunan ve isimlerinin sonunda *-gur* bileşeni olan iki halktan daha bahsetmektedirler. Kutrigur ve Ut(r)igurlar. Bulgarların siyasi faaliyetlerine geçmeden önce sonradan onlara katıldıkları düşünülen bu iki halktan kısaca bahsetmek istiyoruz.

Procopius onlardan bahsederken, eskiden Kimmer olarak adlandırılan Hunlardan bir kişinin idareyi ele geçirdiğini, bunun Utigur ve Kutrigur adında iki oğlunun olduğunu anlatmaktadır. Bu çocuklar babaları öldükten sonra iktidarı bölüşmüşler ve kendi isimlerini tebaalarına vermişlerdir. Bu halklar Don-Azak bölgesinde batıda Kutrigurlar ve doğuda Utigurlar olarak kendi isimleri altında birbirlerine karışmadan yaşamlarını sürdürmüşlerdir²⁹². Agathias ise aynı bölgedeki halklar için “*Bütün bu topluluklar İskit veya Hun genel adı ile anılıyordu, oysa belli boyların, Kutrigurlar, Utigurlar, Ultizurlar, Burugundiler gibi eski gelenekten gelen kökleşmiş kendi özel isimleri vardı*”²⁹³ demektedir. Bu iki halkın Kuzey Kafkasya’ya ne zaman geldikleri tam olarak kestirilemiyor ancak Procopius’un ifadeleri Hunlarla birlikte veya onlardan önce burada bulduklarını düşündürüyor²⁹⁴. Batıdaki Kutrigurlar 540’lı yıllardan itibaren Bizans’ın Balkan topraklarına saldırılarda bulunmaya başlamıştı. Hatta 482’den itibaren kaynaklarda Bulgarlar olarak geçen ve Bizans’la bazen ittifak bazen de düşmanlık içerisinde olan halkın da aslında Kutrigurlar olduğu iddia edilir. Ancak bunlarla ilgili kesin bir bilgimiz yok. Net bildiğimiz şey Kutrigur faaliyetlerinin VI. yüzyıl ortalarına doğru başladığıdır. Şimdi bu iki halkın dâhil olduğu başlıca tarihi hadiseleri kısaca anlatmaya çalışacağız.

551 yılında Kinialon liderliğindeki Kutrigurlar, Gepidlerle ittifak halinde (daha doğrusu Gepidlerin kendi arazilerini kullandırmaları ile) Bizans topraklarına girip İstanbul ve Selanik’e kadar olan bölgeyi yağmalamışlardı. Bunun üzerine İmparator Justinianos, Utigurların lideri Sandilk’i zengin hediyeler göndermek suretiyle Kutrigurlara saldırmaya ikna etti. Sandilk, Gotların da desteğiyle yurtlarında kalan Kurtigurlara saldırmış ve onları ağır şekilde yenilgiye uğratmıştır. Haberi alan Kutrigurlar, İmparator’un barış teklifini kabul ettiler ve bunların bir kısmı Trakya’ya yerleştirildi.

558 yılında Zabergan liderliğindeki Kutrigurlar tekrar harekete geçerek Bizans topraklarına saldırıp İstanbul önlerine kadar geldiler. İmparator

²⁹¹ Burada bir de “Ermeni Coğrafyası”ndaki *Olxontor Blkar* ile Horenli Musa’da geçen *Vlendur Bulgar* isimlerinin ilk kısmı, başa *-v* sesi eklenmiş olarak diğer İslam kaynaklarında ve Hazar Kağanı Yusuf’un mektubunda geçen şekillerle birleştirilir. Biçimler ve detaylar için bkz. Golden, *Türk Halkları...*, s. 118; Karatay, “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, s. 21-22.

²⁹² Procopius, *Wars*, VIII. 5. 1-4, s. 87-89.

²⁹³ Agathias, *The Histories*, V. 11. 2, s. 146.

²⁹⁴ Karatay, “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, s. 23-24.

yeniden Sandilk'e dönerek acil yardım talebinde bulundu. Sandilk verdiği cevapta, farklı liderleri takip etmelerine rağmen Kutrigurların kendileriyle aynı kökten geldiğini, aynı dili konuşup aynı şekilde yaşadıklarını bu yüzden de onları yok etmeyip sadece atlarını ellerinden alacaklarını söylemiştir. Bu şekilde savaş gücü zayıflayan Kutrigurlar artık Romalılara zarar veremeyeceklerdir. Neticede iki kardeş boyun birbiriyle zorlu bir mücadeleye giriştiğini ve uzun süren bu mücadele sonucu her iki tarafın da güçlerini tükettiğini görüyoruz. Tahmin edilebileceği gibi bu durum, batıya doğru ilerleyen Avarların, bu iki halkı hâkimiyet altına almalarını kolaylaştırmıştır²⁹⁵. Zira Avarlar bahsinde değindiğimiz gibi, daha sonra Bayan Kağan 568 yılında Bizans'a elçi göndererek daha önce Justinianos'un Utigur ve Kutrigurlara ödediği vergiyi kendi adına talep etmişti. Çünkü bu boylar artık kendi hâkimiyeti altındaydı. Ayrıca Avarların batıya doğru yürüyüşü esnasında bir kısım Kutrigur'u da beraberlerinde götürdükleri anlaşılmaktadır. Çünkü Kağan, Sirmium saldırısından sonra emri altındaki on bin kişilik Kutrigur birliğine Sava Nehri üzerinden Dalmaçya'ya saldırımları emrini vermişti. Eğer Theophylactos'un kaydettiği Kotzager halkı Kutrigurlarla aynı ise Avar yürüyüşüne katılmayıp geride kalanlar da daha sonra onlara katılmıştır²⁹⁶. Utigurlar ise, Menander'deki kayıttan anlaşıldığına göre Avar gücünün daha batıya çekilmesine sebep olan Göktürk etki alanına girmişlerdir²⁹⁷. Bundan sonra artık kaynaklarda Kutrigur ve Utigurlardan müstakil olarak bahsedilmez.

Yukarıda isimlerini Saragur ve Onoğur olarak kaynaklarda takip ettiğimiz Oğur gruplarının aynı zamanda Ak ve Kara Oğur olarak da adlandırıldıklarını belirtmiştik. Bu iki isim XII. yüzyıl başlarında yazılmış olan *Rus Ana Vakayinamesi*'nde tekrar karşımıza çıkıyor. Buradaki kayıta, İskitlerden oldukları belirtilen Ak Ugorlardan bahsedilir. Slav ülkesine yerleşen ve zorbalık yapan Bulgarların ardından "*daha sonra Beyaz Ugrlar geldiler ve daha önce Slavyan topraklarını ele geçiren Volohlari kovararak Slavyan topraklarının varisi oldular. Bu Ugrlar Persid (İran) Kralı Hozdro (Şehinşah Hüsrev II, 590-628) üzerine sefere giden Çar İrakliya (Bizans Hükümdarı Herakleios 610-640) zamanında ortaya çıktılar. Bu zamanda yine Obrlar da ortaya çıkmışlardır. Bunlar Çar İrakliya'ya karşı savaştılar ama onu yendilerse de yakalayamadılar*"²⁹⁸. Aynı vakayiname bu kaydın devamında aşağıda değineceğimiz üzere Kara Ugorlardan da bahsetmektedir. Zaman tespitinde bir sıkıntı yoktur: Herakleios dönemi. Ancak bu kayıt, bahsettiği halkın önceki ve sonraki faaliyetleri ile ilgili fazla bir şey

²⁹⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, "Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar", *İÜ Ed. Fak. Tarih Dergisi*, S. 51, İstanbul, 2011, s. 10-17; Zimonyi, "Bulgarlar ve Ogurlar", s. 609-610; Golden, *Türk Halkları...*, s. 114-115.

²⁹⁶ Th. Simocatta, VII. 8. 16, s. 191.

²⁹⁷ Menander, frg. 19. 1, s. 179.

²⁹⁸ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 83-84.

söylemiyor. Diğer kaynaklarda ise Hırvatlar ve Sırlar için aynı zamana denk gelen benzer bilgiler bulunur. Anlaşılan o ki farklı kaynaklar farklı dönemlerde aynı toplulukları farklı isimler altında zikretmişlerdir. Bu duruma ilk dikkat çeken bilim adamı olan Osman Karatay'ın konu ile ilgili tezleri ve yorumları meseleye farklı bir boyut getirmiştir. Şimdi onun görüşleri çerçevesinde Oğur boylarının batıya doğru göçlerini ve bu hadisenin Bulgarlar, Hırvatlar, Sırlar ve Macarlarla olan ilgisini kaynaklardaki bilgiler ışığında tespit etmeye çalışacağız.

Konstantinos Porphyrogenitus'un, yukarıda Avarların İstanbul kuşatması bahsinde aktardığımız Hırvat göçü ile ilgili kayıtları şu şekildeydi: *“Herakleios'un kumandası altında bu Hırvatlar Avarları yenip bu bölgelerden kovdular ve İmparator Herakleios'un emriyle şu anda yaşadıkları Avarların ülkelerine yerleştiler”*²⁹⁹. Buradaki Herakleios'un durumunu, -Avar, Slav ve özellikle İranlılarla yeterince meşgul olduğu için- Hırvatları idare etmekten ziyade diplomatik becerisiyle Avarlara karşı bir harekâta ve yeni yurt işgaline razı ettiği şeklinde anlamak daha doğru olur. İmparator'un eserindeki diğer bir kayıt ise Hırvat göçüyle ilgili daha ayrıntılı bilgi vermektedir:

*“Hırvatlar o zamanlar şimdi Ak Hırvatların (Belokrobatoı) bulunduğu yerde, Bavvera'nın (Bagivareia) ötesinde yaşıyorlardı. Onlardan beş kardeş, Kloukas ve Lobelis ve Kosentis ve Moukhlo ve Khrobatos ve iki kızkardeş, Touga ve Bouga (dan oluşan) bir aile ayrıldı ve kendi halklarıyla birlikte Dalmaçya'ya geldi ve Avarları buranın sahipleri olarak buldu. Birbirleriyle yıllarca savaştıktan sonra Hırvatlar üstün geldi ve Avarların bir kısmını öldürüp, kalanını da kendilerine tabi olmaya zorladılar. Ve böylece o zamandan beri bu toprağa Hırvatlar sahiptir ve Hırvatistan'da hâlâ Avarlardan gelen ve Avar diye bilinen kimseler vardır”*³⁰⁰.

Porphyrogenitus'un bu iki kaydından Hırvatların Dalmaçya'ya Herakleios zamanında Galiçya'dan geldikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yedi isim, Fin âlim Mikkola tarafından sadece Türkçe olarak açıklanabilmiştir³⁰¹. Bu bilgi, *Rus Vakayinamesi*'nde geçen Beyaz Uğurların göçü ile birleştirildiğinde aynı grubun farklı isimler altındaki faaliyetlerinden bahsedildiği anlaşılır. Netice itibarıyla kaynaklarda önce Saragur sonra Ak Oğur olarak görünen grup Avarların önünden çekilerek (kaynaklarda Avarların boyun eğdirdiği kavimler sıralanırken onların ismi geçmez) Galiçya bölgesine yığılmış, burada insan kaynağı olarak Slavları kullanıp güçlü bir yapı tesis etmeyi başarmışlardır. Avarların kuzey sınırlarıyla fazla ilgilenmemelerinin sebebi de budur.

Buradaki bir diğer ayrıntı, kendisi İran'la uğraşırken başkenti kuşatılan Herakleios'un oldukça rahat davranmasıdır. Hatta boğazdaki komutana geri gelmesini söyleyen Şah'ın mektubunu ele geçirip gelmemesi şeklinde

²⁹⁹ DAI, 31, s. 149.

³⁰⁰ DAI, 30, s. 143. Çeviri, Karatay, “Oğur Katkısı”, s.125.

³⁰¹ László Rásonyi, *Tuna Köprüleri*, çev, Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984, s. 9-10.

değiştirecek kadar rahat. Burada kadim Bizans stratejisi devreye girmektedir. Bizans diplomasisi, İstanbul kuşatmasının ardından Avarların karşılaştıkları şartları zaten hazırlamıştır. İşte bu Hırvat göçü, Avarlara karşı Moravya Slavları, Karantan Slavları ve Bulgarların isyanları gibi karışıklıkların bir diğer parçasıydı.

Nihayetinde olan şey, Galiçya'ya yerleşen, eski kaynaklarda Saragur olarak bilinen Türk Ak Oğur boyunun bir kısmının 626'dan sonra Dalmaçya kıyılarına gelerek bir Türk-Slav ortak devleti kurmuş olmasıdır. Muhtemelen Galiçya'daki büyük ve iz bırakan hükümdarlarının adına izafeten zamanla Kürbat > Horvat > Hırvat diye adlandırılmışlardır. Yönetici tabaka yönettiği kalabalık Slav kitlesi içinde zaman içinde kimliğini yitirmiş ve ortaya Türkçe bir isim taşıyan, Slav dilli ve IX. yüzyıl itibarıyla de Katolik inancında bir millet çıkmıştır.

Oğur birliğinin bir kolu bu şekilde Hırvat ulusunun temelini atarken diğer kolu da sonradan benzer bir faaliyet içine girecektir. *Rus Vakayinamesi*, Ak Oğurlardan bahsettiği kısmın sonunda Kara Oğurlardan da bahsetmektedir. “*Bu Obrlardan sonra Peçenekler onlardan sonra ise Siyah Ugrlar gelerek Oleg zamanında Kiev'in önünden geçtiler*”³⁰². Macar yıllıkları da onlar için Kiev civarında Ruslarla savaştıklarını ekleyerek aynı bilgiyi verir. Buna Macarların diğer adı olan Hungar'ın Onoğur'dan geldiği de eklenirse Kara Oğur göçünün Macar göçüyle aynı olduğu anlaşılır.

Öte yandan yukarıda önce Avar sonra Göktürk hâkimiyetine girdiklerini söylediğimiz Onoğurlar, Göktürk gücü zayıflayınca Bulgarlarla birlikte Büyük Bulgar Devleti'ni kurmuşlardı. Bu devlet aynı süreçte yükselen Hazar gücü karşısında dayanamayarak beş parçaya bölünmüştü. Onoğur ismi Bizans kaynaklarında seyrek, İslam kaynaklarında ise sıklıkla geçtiği için onların esas kitlesinin Hazar tabiyetinde kalarak yerlerinden ayrılmadıkları anlaşılmaktadır. Zaten Porphyrogenitus, Macarları Hazarlara bağlı bir halk olarak tanıtır. Öte yandan kaynaklar bir Macar göçünden bahsetmezler. Macarlar göç eden boylardan sadece birinin adı olarak anılır. Yani batıya gelen Macarlar veya onların esas kitlesi, Bulgarlarla birlikte devlet kuran, sonra Hazarlara bağlı kalan ve daha sonra batıya göç edip Macar üst kimliğini benimseyen Onoğurlar veya Kara Oğurlardır. Macarlar ve Hırvatların kökeninde aynı halkın iki ayrı boyunun bulunması Porphyrogenitus'un garip şekilde dikkatini çekmiştir. Onun eserindeki “*bunlar arasında evlilik ve dostluk ilişkileri bulunur*” şeklindeki kayıt, bu bağlantılar ışığında daha anlamlı hale gelmektedir.

Oğur boylarının batıdaki hareketleri ile ilgili bir diğer husus ise Kuver'in batıya göçüdür. Yukarıda Avarlarla ilişkisi bağlamında ele aldığımız Kubrat Han'ın dördüncü oğlu Kuver'in nihayetinde Makedonya bölgesine yerleştiğinden bahsetmiştik. Ancak sonrasında ne olduğu hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Sadece Tervel Han'a ait bir yazıtta

³⁰² Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 83-84.

“*Selanik bölgesindeki amcam..*” ifadesi bulunur. Bu kişi daha sonra kendini güvende hissetmeyerek Kisinin’a dönmüştür. Başka bir kaynak ise başka bir hadiseden bahseder: Sırpların göçü. Porphyrogenitus’un aktardığına göre Franklarla komşu olan Sırpardan bir grup ayrılmış, Herakleios’tan koruma ve toprak talep etmiş ve Selanik bölgesine yerleştirilmiştir. Ancak bunlar yurtlarına geri dönmüşler sonra yeniden toprak istemişler, Belgrad’daki Bizans komutanının tavassutuyla şimdiki Sırbistan’a yerleştirilmişlerdir. Bu Sırpaların hareketleri Kuver’in hareketleri ile birleştirilebilir. Bu durum aynı zamanda ilk Sırp krallarının isimlerinin sadece Türkçe ile açıklanabilir olmasını da çözüme kavuşturur³⁰³.

Oğur boylarının faaliyetlerini ve onların Bulgarlar, Hırvatlar, Sırpalar ve Macarlarla ilişkilerini bu şekilde özetlemek mümkündür. Bulgarlar konusunda ise Büyük Bulgar Devleti’nin siyasi faaliyetlerine aşağıda ayrı bir başlık altında yer vereceğiz. Ancak ona geçmeden önce konu bütünlüğü açısından Büyük Bulgar Devleti kurulana kadar geçen dönemde kaynaklarda Bulgarlar adı altında bahsedilen ve kısa bilgiler verilen topluluk ile ilgili haberlere yer vermek istiyoruz. Yukarıda Kutrigur ve Utigurlarla ilgili olarak zikrettiğimiz bir hususu burada tekrar etmek gerekiyor. Bu kavimlerin yani Kutrigur ve Utigurların, 482’den itibaren Bulgarlar adı altında zikredilen faaliyetleri gerçekleştiren kavim olduğu yönünde görüşler vardır ancak bu konuda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Neticede kaynaklar Bulgarlar ile Kutrigur ve Utigurları ayrı adlar altında zikretmektedirler.

Yukarıda belirtildiği gibi onlarla ilgili olarak erken dönem tarihleri konusunda, Ermeni kaynağında M.Ö. II. yüzyıl için, Latin yazmasında ise 334 yılı için adları geçmesi dışında fazla bir bilgi yoktur. Yine belirtildiği gibi Antakyalı Ioannes 482 yılı olayları münasebetiyle İmparator Zenon’un (474-491) Gotlara karşı olan mücadelesinde Tuna’nın kuzeydoğusunda yaşayan Bulgarlardan yardım istemişti. Daha sonra 493, 499 ve 502 yıllarında Bulgarların Balkan topraklarına başarılı akınlar yaptıklarından bahsedilmektedir. Bundan sonra Bizans’ın klasik yönetime başvurarak Bulgarlarla para karşılığı ittifak kurduğu görülmektedir. 505 ve 513-515 yıllarında Bizans’a karşı çıkan isyanlarda Bulgarlar, bazen Bizans kuvvetlerinin bazen de isyancıların yanında yer almışlardı. Yine 518 yılında Bulgarlar İllirya’ya saldırmışlar ve gönderilen Bizans kuvvetlerini yenilgiye uğratmışlardır. Aynı bölgeye 530 yılında bir saldırı daha düzenlemişlerdir. 535 ve 538 yıllarında bu defa Bulgarlar Moesia ve İskitya’ya saldırdılar³⁰⁴. Bundan sonra kaynaklarda uzun bir süre Bulgarlarla ilgili herhangi bir kayıt

³⁰³ Osman Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu, Erken Orta Çağ’da Türk Hırvat İlişkileri, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları*, Ankara, 2000, s. 133-162; “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, *Bilgi*, S. 18, Yaz, 2001, s. 34-46; “Hırvat ve Sırp Göçlerinde Oğur İlgisi”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 591-597; “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, s. 18-29; “Oğur Katkısı”, s.123-132.

³⁰⁴ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 5-6; Zimonyi, “Bulgarlar ve Oğurlar”, s. 608.

yoktur. 560 yılını müteakiben Karpatlar havzasının Avar hâkimiyetine girmesinden sonra Kuzey Karadeniz ve Balkanlarda bulunan Bulgarlar da Avar idaresine girmiş olmalıdır. Yine 594, 595, 618 ve nihayet Avarların İstanbul’u kuşattığı 626 yıllarında Bulgar faaliyetlerinden bahisler vardır. İstanbul kuşatmasının başarısız olmasının ardından Bulgarların Avarlara karşı iktidar mücadelesine girdiğini görüyoruz. Avarlar bahsinde anlattığımız bu hadisede Bulgarlar yenilip kaçmak zorunda kalmışlardı. Ancak Avar gücünün 626’dan sonra zayıflamasıyla Bulgarlar artık bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkacaktır.

1.3.1. Büyük Bulgar Devleti

Kubrat Han ve onun kurmuş olduğu Büyük Bulgar Devleti hakkında maalesef kaynakların verdiği kısıtlı bilgiler ortaya net bir resim çıkarmamaktadır. Bu devletin kuruluşuna dair iki temel kaynak Theophanes ve Nikephoros bazı küçük detaylar dışında aynı bilgileri naklederler. Burada devletin kuruluşundan çok Kubrat Han’ın ölümü ve ülkesinin oğulları arasında parçalanmasından bahsedilmektedir. Yine bu bilgilerden coğrafi ve kronolojik bir sonuç çıkarmak da mümkün değildir. Devletin kurucusu Kubrat’ın önceki hayatına dair Nikephoros’ta geçen sadece bir kayıt bulunmaktadır. O da şu şekildedir: “*Aynı dönemde Onogundurların Kralı ve Organas’ın yeğeni Koubratos, Avarlardan aldığı bir orduyu onlara karşı kullanarak isyan etti ve onları kendi toprağından çıkardı. Sonra Herakleios’a elçi gönderdi ve iki liderin hayatları boyunca yürürlükte kalan bir barış anlaşması imzaladı. İmparator ona soylu unvanı verip hediyeler gönderdi*”³⁰⁵. Bu bilgiye dayanarak Kubrat’ın başta Avar hâkimiyetinde olduğu, onlara karşı bağımsızlık savaşı verdiği ve bu mücadele sonucunda devletini kurduğu yorumu yapılabilir. Tarihçiler tarafından genel olarak benimsenen görüş de budur. Ancak O. Karatay, bu duruma itiraz ederek sebeplerini şu şekilde sıralamaktadır: 1- Bu kayıta Kubrat, Avarları ülkesinden çıkarmamış fakat bir şekilde almış olduğu Avar ordusunu ülkesine göndermiştir. Avar Kağanı’nın öfkesinden korktuğu için de Bizans’la ittifak yapmıştır. 2- Önceki tarihli bir kayıta Kubrat’ın İstanbul’a gelip Hristiyan olması, Avar bağılı bir yönetici için mümkün değildir. 3- Bu kayıta Organas’nın böyle tarifsiz bir şekilde zikredilmesi zaten bağımsız olan Bizans tarafından iyi bilinen bir yönetici olduğunu düşündürmektedir. 4- Kubrat’ın devleti Kafkasların kuzeyinde kurulmuştur ve Avar gücünün buraya ulaştığına dair bir bilgimiz yoktur. Karatay’ın kendi fikrine göre ise Büyük Bulgar Devleti’nin bağımsız hale gelmesi, Kafkasların kuzeyinde kurulmuş olmasından dolayı, Avarların değil de Göktürklerin gücünün zayıflamasıyla alakalıdır³⁰⁶.

Bu noktada Organas ile ilgili bir tahmine de yer verelim. *Bulgar Hanları Listesi*’nde Kubrat ile özdeşleştirilen hükümdardan önce iki yıl naip

³⁰⁵ Nikephoros, 22, s. 71.

³⁰⁶ Karatay, “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, s. 39-41.

olarak hüküm süren Gostun'un adı geçmektedir³⁰⁷. Bu tahmine göre Gostun'un naipliği dönemini Bulgarların Avar hâkimiyetinde olduğu dönem biçiminde anlamak mümkündür. Aynı şekilde Gostun'un, Nikephoros'ta Kubrat'ın amcası olarak görülen ve Kubrat'ın 618-619 dolaylarında Bizans'ta vaftiz edilmesinde ve bir süre imparatorluk sarayında yetiştirilmesinde³⁰⁸ önemli payı olan Organas ile aynı kişi olduğu kabul edilmektedir³⁰⁹.

Neticede Kubrat Han bu faaliyetleri sonucunda bağımsız bir devlet kurmaya muvaffak olmuştur. Patrik Nikephoros, Büyük Bulgar Devleti hakkında şunları nakletmektedir:

“Maeotic Gölü [Azak Denizi] ile Kophis Nehri arasında uzanan topraklara eskiden beri Büyük Bulgarya denmektedir³¹⁰. Burada Bulgarlarla aynı soydan gelen Kotragoiler [Kutrigur] yaşamaktadır. Batıda hayatını kaybeden Konstantin zamanında Kobratos adında biri bu kavimlerin başına geçti. Ölümünün ardından geride beş çocuk bıraktı ve onlara hiçbir suretle ülkeyi bölmemelerini söyledi. Böylelikle karşılıklı dostluk ve anlayış, ülke bütünlüğünü koruyacaktı. Ancak onlar babalarının emrini dinlemediler ve kısa süre sonra toprakları, her biri kendine bağlı grubun payını alacak şekilde paylaştılar. Büyük oğlu Baianos, babasının emrine uyararak bu zamana kadar bulunduğu topraklarda kaldı. Kotragos adındaki ikinci oğlu Tanais [Don] Nehri'nin karşısına yerleşti. Dördüncü oğlu Istros [Tuna] Nehri'ni geçerek, o zaman Avarların elinde bulunan Pannonia'ya, yerel halkın müttefiki olarak yerleşti. Beşinci oğlu Ravenna'daki Pentapolis'e yerleşerek Romalılara bağlandı. Asparuh adındaki üçüncü oğlu Danapris [Dnieper] ve Danastris [Dniester] nehirlerini geçerek yaşamaya uygun bulduğu Istros [Tuna] Nehri yakınlarına yerleşti. Kendi dillerinde Onglos denen bu bölge düşmanlar için girilmesi zor olan zaptedilemez bir yerd. Ön tarafı geçilemez bataklıklarla kaplı, arka tarafı da ulaşamaz kayalıklarla çevrili olduğu için güvenli bir yerd. Bu kavim bu şekilde bölünüp dağıldıktan sonra, Sarmatlarla yan yana yaşadıkları Bersilia ülkesinden çıkan Hazarlar, Euxine denizinin ötesindeki bütün toprakları istila ettiler. Diğerleri arasında, Baianos'u kendilerine vergi veren bağımlı haline getirdiler”³¹¹.

³⁰⁷ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 13.

³⁰⁸ Nikephoros, 9, s. 49-51.

³⁰⁹ Zimonyi, “Bulgarlar ve Ogurlar”, s. 610.

³¹⁰ Theophanes Büyük Bulgarya'nın coğrafyasını daha detaylı anlatmaktadır. “Kuzeyde, Euxine Denizi'nin uzak köşesinde, Sarmat ülkesindeki Okyanus'tan gelen Atel adlı büyük bir nehrin içine aktığı Maeotid Gölü bulunur. Atel Nehri, Kafkas Dağları'ndaki İber Kapısı'ndan doğan Tanais Nehri ile birleşir. Atel ile Tanais'in kesişme noktasından [doğarak] (Atel'in ayrıldığı yer Maeotid Gölü'dür), Nekropela yanındaki Pontic Denizi'nin uzak ucuna boşalan Kouphis Nehri akar. Bu gölden itibaren, Kimmer Boğazı ile Euxine'e bağlanan nehir benzeri bir deniz uzanır ki mourzoulın denen balık ve benzerleri burada yakalanır. Gölün doğu tarafında, Yahudilerin yaşadığı Phanagouria yönünde birçok kavim bulunur. Aynı gölden başlayıp Kouphis denen nehre (xyston denen Bulgar balığının yakalandığı nehir) kadar olan yerler eski Büyük Bulgarya ve Bulgarlarla aynı kökenden gelen Kotragoi ülkesidir.” Theophanes Confessor, AM 6171, s. 497-498.

³¹¹ Nikephoros, 35, s. 87-89.

Bu kayıtlardan Kubrat'ın devletini tam olarak nerede ve ne zaman kurduğu anlaşılmamaktadır. Her iki kaynak da Kophis Nehri dolayları olduğunda birleşirler. Uzun zaman, buranın, Kuban Nehri civarı olduğu ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuzey Kafkasya'da kurulduğu düşünülmüştü. Bununla birlikte Kuban ve Don nehirleri arasındaki bölge, Karadeniz'in kuzey kıyıları, Azak denizinin her iki yanı, Don ile Dinyeper arası gibi doğudan batıya doğru gelen coğrafi bölgeler de Büyük Bulgar Devleti'nin merkezi olarak ileri sürülmüştür. Bu konudaki son görüş ise devlet merkezinin doğuda Don boylarına, batıda Bug nehrine kadar uzanan Dinyeper civarı olduğudur. Merkezin bu bölgede düşünülmesi ise arkeolojik bir kanıtla dayandırılmaktadır. 1912 yılında, bugün Ukrayna ortalarında bulunan Mala Pereşçepino köyü yakınlarında bulunan bir mezarın Kubrat'a ait olduğu düşünülmektedir. Burası Dinyeper'in sol ayaklarından Vorskla nehrinin sol kıyısındadır. Burada bulunan iki yüzüğün üzerindeki damgalanmış yazıda "Xobratoy" (Khovratou) ve "Xobratou Patrikou" (Khovratou Patrikou) kelimeleri geçmektedir. Bu kabrin, Büyük Han Kubrat'a mı, onun oğullarından birine mi, yoksa bir başka Kubrat'a mı ait olduğu tartışma konusudur. Ancak önemli olan, Bulgarların merkezi olduğu iddia edilen topraklardan uzakta yönetici sınıfa ait böyle bir kalıntının varlığıdır. Bu da Büyük Bulgar Devleti'nin merkezinin Dinyeper civarında aranması gerektiğini göstermektedir³¹². Ancak yazılı kaynaklar açık biçimde Don nehrinin iki yakasında iki kardeşin kaldığını söylemektedir³¹³.

Yine buradan devletin ne zaman kurulduğu ve Kubrat Han'ın ölüm tarihi de belirlenmemektedir. Kesin olan şey, onun Avarlara karşı isyanının 626 yılındaki İstanbul kuşatmasında Avarlar ve müttefiklerinin yenilmesinden önce olamayacağıdır. Anlaşılan Kubrat Han, bu tarihe kadar Avarlara bağlı olarak Bulgarları yönetmiştir. Bağımsız devlet haline gelmesi bu tarihten sonradır. Onun ölüm tarihini belirlemek ise daha zordur. Elimize geçen kimi sikkelere bakılırsa, Kubrat Han 642 yılından sonra, ama 647'den de geç olmamak üzere ölmüştür. Bu tarih belki en geç olarak 650'ye ertelenebilir³¹⁴.

Bu kayıtlarda Kubrat'ın beş oğlundan üçünün batıya geldiğini görüyoruz. Bunlardan birinin Avar hâkimiyetine girdiğini daha önce belirtmiştik. Diğer oğlunun ise Paulus Diakonus'ta geçen Alzeco olduğu düşünülmektedir. Bu Alzeco ile birlikte Kubrat Han'ın dördüncü oğlu ve daha önce Avarlara isyan etmiş olan Alcocus ile ilgili durumu yukarıda Avarlar bahsinde ele almıştık. Kubrat'ın üçüncü oğlu Asparuh ise aşağı Tuna boylarına gelecek ve Tuna Bulgar Devleti'nin temellerini atacaktır. Avar hâkimiyetinin zayıflaması nispetinde Transilvanya'da Bulgar hâkimiyetinin genişlemesi kolay olacak, vaktiyle Avarlar tarafından Karadeniz'in

³¹² András Róna-Tas, "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 625-626.

³¹³ Karatay, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", s. 41.

³¹⁴ Róna-Tas, "Kubrat Han'ın...", s. 625.

kuzeyinden sürüklenmiş olan Kutrigurların bu bölgede yaşamış olmaları Tuna Bulgarlarının buralarda hâkim olmalarını kolaylaştıran sebeplerden biri olacaktır³¹⁵.

1.3.2. Tuna Bulgar Devleti

1.3.2.1. Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devleti'nin Kuruluşu

Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti dağıldıktan sonra Asparuh liderliğindeki Bulgarlar, Dinyeper ve Dinyester nehirlerini geçerek Onglos'a ulaşmışlar, bu bölgenin her iki taraftan güvenli ve ulaşılamaz bir yer olduğuna karar vererek Tuna ile bu iki nehir arasına yerleşmişlerdi. Çünkü buranın bir tarafının bataklık oluşu, diğer tarafının da nehirlerle çevrelenmiş oluşu, zaten bölünme sonucu zayıflamış olan Bulgarlara, düşmanlarına karşı büyük bir avantaj sağlayacaktı³¹⁶. Kaynaklarda Onglos veya Onglos olarak geçen bu yerin neresi olduğu tam bir kesinlikle belli olmamakla beraber³¹⁷ muhtemelen Dinyester nehrinin batısında, belki de Dobruca'yı da içine alan, Besarabya bölgesi idi. Her durumda da Bizans'ın daima hassasiyet gösterdiği Tuna sınırlarına oldukça yakın bir yerd. Asparuh'un gelip yerleşmesi ise muhtemelen kademeli olarak 650 ile 670 yılları arasında cereyan etmiştir. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu doğuda Araplarla, batıda ise dini ve politik çekişmelerle meşgul durumdaydı³¹⁸.

İmparator II. Konstans'ın (641-668) öldürülmesini müteakip yeniden alevlenen doğudaki mücadelede, başkentini Araplar tarafından kuşatılması gibi büyük bir tehlike atlattıktan sonra, 678'de yapılan anlaşma sonucu sükûnet sağlanınca, İmparator IV. Konstantinos (668-685), Tuna sınırında beliren yeni tehlikeyi bertaraf etmek için harekete geçme fırsatı bulmuş oldu³¹⁹.

³¹⁵ László Rásonyi, "Orta Çağda, Erdel'de Türklüğün İzleri", *II. Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, 20-25 Eylül 1937, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 578.

³¹⁶ Theophanes Confessor, AM 6171, s. 498; Nikephoros, 35, s. 89.

³¹⁷ Bulgar arkeolog Rasho Rashev, Onglos deneni yerin batı ve kuzeyi Tuna ile ve doğusu Karadeniz ile çevrili olan Kuzey Dobruca olduğunu ileri sürmektedir. Aktaran, Uwe Fiedler, "Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research", *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Ed. by Florin Curta with the assistance of Roman Kovalev, Leiden; Boston: Brill, 2008, s. 152. O. Karatay ise bütün Slav dillerinde farklı biçimlerle mevcut olan bu ismin "köşe, zaviye" anlamına geldiği ve Osmanlı döneminde de "bucak" olarak kullanıldığı gerçeğinden hareketle Slavların bu adı alırken asıl anlamını bilerek kendi dillerindeki karşılığını kullandıklarını, bir Ermeni kaynağında geçen "peuke" adıyla bağlantılı olarak bu bölgenin, coğrafi özelliklerine istinaden bu adı aldığını, bunun da Ön Türkçe "bük" kelimesinden geldiğini ve Milattan önceki dönemlerden itibaren kullanılması dolayısıyla da Türklerin buradaki varlığının delili olduğunu söylemektedir. Ayrıntılar için bkz. Osman Karatay, "Karadeniz Kuzeyindeki Bucak Yeradının Kökenine Dair", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 43, Güz 2014, s. 51-57.

³¹⁸ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 25-26; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 115-117.

³¹⁹ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 26-27.

İmparator'un Bulgarlar üzerine yaptığı sefer, Theophanes ve Nikephoros tarafından detaylı olarak anlatılmıştır.

İmparator IV. Konstantinos, Tuna ötesindeki Oglos bölgesine yeni göç etmiş bu halkın yerleştiğini ve Romalıların elinde olan Tuna çevresindeki bölgeleri istila ve harap ettiklerini öğrenince bu durumdan çok rahatsız oldu ve bütün birliklere, Trakya'ya geçme emri verdi. Bundan başka bir de filo teçhiz ederek karadan ve denizden onlara karşı harekete geçti. Bulgarlar kalabalık bir orduyu aniden karşılarında görünce, güvenliklerini tehlikede görüp kendi kalelerine sığındılar ve dört gün boyunca bu kaleden çıkmadılar. Önlerindeki bataklık yüzünden Romalılar da savaşa giremediler. Romalıların uyuşuk davranışlarını gören Bulgarlar, yeniden cesaretlendiler. Bu sırada İmparator, hastalığı sebebiyle ağrıların artması sonucu, kaplıcalardan faydalanmak amacıyla maiyetiyle birlikte Mesembria'ya gitmek zorunda kaldı. Komutanlara da kuşatmayı devam ettirmeleri ve onlara engel olmak için gereken her şeyi yapmaları emrini verdi. Bu arada İmparator'un kaçtığı yönünde bir söylenti yayılınca, ordu kargaşa içine düşüp kaçışmaya başladı. Bunu gören Bulgarlar saldırıya geçip onları takip ederek yakaladıklarını öldürdüler, birçoklarını da yaraladılar. Onları takip ederek Tuna Nehri'ni geçip Odysos yanındaki Varna'ya doğru olan iç bölgelere kadar geldiler. Buranın çok güvenli bir yer olduğunun farkına vardılar. Çünkü burası, arka taraftan Tuna Nehri ile önden ve yanlardan da dağ geçitleri ve Karadeniz ile korunuyordu. "Yedi kabile" denen komşu Slav gruplarına boyun eğdirerek, bunlardan biri olan Severleri doğu yönünde Beregaba dağ geçitlerine (muhtemelen Ris Geçidi), kendilerine bağlı diğer altı kabileyi de Avar ülkesine kadar olan güney ve batı bölgelerine yerleştirdiler. Hâkimiyetlerini böylece genişlettiler. Kendilerini takviye edip güçlendikten sonra Romalılara ait Trakya'daki köy ve kaleleri tahrip etmeye başladılar. İmparator, 681 yılında, Bulgarlarla barış yapmak zorunda kaldı ve yıllık vergi ödemeyi kabul etti³²⁰.

Böylelikle Tuna'nın güneyinde, Bizans'ın da bağımsızlığını tanıdığı bir Bulgar devleti teşekkül etmiş oluyordu. Muhtemel sınırları doğuda Karadeniz, güneyde Balkan Dağları, batıda İsker Nehri ve kuzeyde Dinyester Nehri'ne kadar uzanan bu yeni devletin temelleri, bizzat başındaki lider Asparuh tarafından oluşturulacaktı. Asparuh, idare merkezini Tuna'nın güneyine, Pliska'ya taşıdı. Uzun zaman sürekliliği Avar ve Bizans baskısına maruz kalmış olan Slavlar, Asparuh'un hâkimiyetini memnuniyetle kabul ettiler³²¹. Esas itibarıyla Balkan Dağları ile Tuna Nehri arasındaki bölge hâlihazırda Slavlar tarafından zaten iskân olunmuştu. Slavların siyasi teşekkülden mahrum yapıları Bizans'ın buradaki kontrolünün devamını temin etmişti. Fakat şimdi teşkilatçılıklarıyla ön plana çıkan Bulgarların gelmesi, Slavlarla birlikte

³²⁰ Theophanes Confessor, AM 6171, s. 497-499; Nikephoros, 36, s. 89-91.

³²¹ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 27-28.

bölgenin de kaderini değiştiren önemli bir gelişme olmuştu³²². Aynı zamanda burası Avar ve Hazarlara mümkün olan en uzak noktada bulunuyordu. Bu da Bulgarlara, Bizans'a karşı hareketlerinde bir rahatlık sağlamış gibi görünmektedir³²³.

Bulgar-Slav ilişkileri oldukça karmaşık bir konudur. İki kavim arasında birdenbire bir karışım olduğu söylenemez. Genelde kabul edilen, Bulgarların nüfusça çok az oldukları görüşü de yanlıştır. Sonuçta yeni yurda geldikten sonra imparatorluk ordusunu kolayca yenebilecek bir ordu çıkarabilmiş olan bir Bulgar nüfusu bahis mevzusudur. Şüphesiz dönem kaynaklarında geçen Bulgar nüfusu ile alakalı, Süryani Mikail'deki on bin rakamı ve Hazar Kağanı Yusuf'un mektubundaki “deniz kıyısındaki kum kadar çok” gibi ifadeler eksi ve artı yönde abartılmış gibi görünmektedir. Netice itibariyle, Bizanslıların gönderdiği birlikleri yenecek, ama yıllara yayılmış bir istila hareketini de sürdürmeyecek, ortalama yüz bin civarında bir nüfus makul görünmektedir³²⁴.

Bu dönemde Bulgarların nüfusunun ne kadar olduğu, Slavlar karşısındaki durumları açısından önemlidir. Zira Bulgarların ilk başlardan itibaren Slavlaştığına dair görüşler mevcuttur. V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tuna civarında görünen Slavların, Balkan Yarımadası'na Bulgarlardan yaklaşık bir buçuk asır evvel yerleşmeleri ve bu bölgede kendilerinden önce yaşayan Trak ve İlyr kavimlerini eritmeyi başarmaları, onların nüfus bakımından fazla olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla gerçekte Slavlar, Bulgar Devleti'nde nüfus bakımından hâkim unsur haline gelmişlerdir³²⁵ ancak sonraki yüzyıl tarihçileri, Bulgarlarla savaştan bahsettikleri zaman düşmanı hep “Bulgarlar ve Slavlar” olarak tanımlamışlardır. Yine yüzyılın sonunda, Bulgarlardan kaçıp imparatorluğa sığınan Slavlar görülmektedir. Bu da Bulgarların ilk dönemlerde Slavlaşmadığını, bunun çok daha sonraları gerçekleştiğini göstermektedir³²⁶.

Bulgarların, Tuna'nın güneyine yerleşmesi Bizans'ı fazlasıyla rahatsız etmişti. Babasının ölümünün ardından tahta çıkan II. Justinianos (685-695; 705-711), doğudaki durumun uygunluğundan istifade ederek Balkanlara döndü. Bulgarlara vergi ödemekten rahatsızlık duyduğu için babası tarafından yapılmış olan anlaşmayı bozdu ve 689 yılında, kaynaklarda geçtiği şekliyle “Bulgarlar ve Slavların toprakları”nı almak üzere orduyu Trakya'ya geçirdi. Karşısına çıkan Bulgarları geri püskürterek Selanik'e kadar ilerledi. Gerek

³²² Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 117-118.

³²³ Osman Karatay, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 276.

³²⁴ Karatay, “Tuna Bulgarları”, s. 273-274; Ali Ahmetbeyoğlu, “Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devletinin Kuruluşu”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya, 2007, s. 395; 397.

³²⁵ Ayşe Kayapınar, “Tuna Bulgar Devleti (579-1018)”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 631.

³²⁶ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 28-29.

esir alınan ve gerekse kendi isteğiyle gelen çok sayıda Slav, Abydos üzerinden geçirilerek Opsikion [Bithynia] Thema'sına yerleştirildi. Bunlar birkaç yıl sonra Araplara karşı kullanılacaktır. İmparator, geri dönerken kendisine dar bir geçitte pusu kuran Bulgarların elinden, ordusunun büyük bir kısmını kaybettikten sonra, güçlkle kurtulabilmiştir³²⁷.

Asparuh Han, *Bulgar Hanları Listesi*'ne göre 61 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra 702 yılı civarında öldü. Yerine Tervel Han geçti³²⁸. Tervel Han'ın 705 yılından itibaren Bizans'taki iç karışıklıklara dâhil olduğunu görüyoruz.

1.3.2.2. Tervel Han ve Devletin Güçlenmesi

Herakleios hanedanı idarecilerinin, aşırıya kaçan aristokrasi karşıtı politikaları halkın üst tabakasında; uygulanan yanlış iskân politikaları ve mali bozukluklar halkın alt tabakasında memnuniyetsizlik yaratınca 695 yılı sonunda patlak veren isyan neticesinde II. Justinianos tahttan indirilmiş, burnu kesilerek Cherson'a (Kırım) sürgün edilmişti. Bu süreçte Bizans'ta iç karışıklıklar devam etmiş 698'de bir taht değişikliği daha yaşanmış, bu durum da zaten başına gelene rıza göstermemiş olan II. Justinianos'u tahtını yeniden ele geçirme konusunda daha da hırslandırmıştı. Cherson halkının, kendisini İstanbul'a teslim edeceğini öğrenince acele davranarak Hazarların ülkesine kaçmış, Kağan tarafından iyi muamele görmüş hatta Kağan'ın kız kardeşiyle evlenmişti. İstanbul'dan gelen elçilerin kendisini istediğini, Bizans ile arasını bozmak istemeyen Kağan'ın da buna sıcak baktığını haber alınca bir kez daha kaçmayı başarıp Tuna civarına kadar gelmişti³²⁹.

Buradan, Bulgar Hanı Tervel'e adam gönderip kendisine yardım etmesini istedi. Karşılığında da birçok hediyelerle birlikte kızını kendisine eş olarak alacağını taahhüt etti. Tervel Han yardım etmeyi kabul etti ve büyük bir Bulgar-Slav ordusu oluşturarak II. Justinianos ile birlikte başkente doğru hareket etti. 705 sonbaharında bu ordu İstanbul önlerinde görüldü fakat surlar karşısında çaresiz kaldığı için bir süre beklemek zorunda kaldı. Önce şaşkınlık yaşayan halk sonra eski İmparator'la alay etti. II. Justinianos bir gece, şehre giren su kanalını kullanarak surları aşmayı başardı ve çıkan kargaşadan faydalanarak sarayı ele geçirdi. Bu şekilde tahtını geri aldıktan sonra, en büyük yardımcısını unutmadı. Bulgar Hanı Tervel'e büyük iltifat göstererek kendisine *Caesar* unvanı verip yurduna geri gönderdi³³⁰.

708 yılında, II. Justinianos, Bulgarlarla olan barışı bozdu. Orduyu Trakya'ya geçirdi ve bir donanma oluşturarak Tervel Han'a karşı harekete geçti. Anchialos'a ulaştığında donanma kalenin önünde demirledi ve orduya, koruma tedbiri almadan, yukarıdaki ovada kamp kurması talimatını verdi.

³²⁷ Theophanes Confessor, AM 6179-6180, s. 507-508; Nikephoros, 38, s. 93.

³²⁸ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 13.

³²⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 130-132.

³³⁰ Theophanes Confessor, AM 6196-6198, s. 521-523; Nikephoros, 42, s. 103-105.

Askerler, atlara yiyecek bulmak amacıyla ovaya dağıldığı esnada Bulgar gözcüleri Romalıların bu bilinçsiz dağılışını gördüler. Bir araya toplanarak aniden Roma ordusuna saldırdılar ve büyük kayıp verdirdiler. Öldürdüklerinin yanı sıra çok sayıda esir, at ve silah da ele geçirdiler. II. Justinianos ise kurtulanlarla birlikte kaleye sığınarak üç gün orada kapalı kaldı. Daha sonra gizlice bir gemiye binerek utanç içinde başkente döndü³³¹.

711 yılında, II. Justinianos, kendisine karşı, Kırım'da başlayan ve sonradan ordu ve donanmaya da yayılan isyan gittikçe güçlenince bir kez daha Bulgar lideri Tervel Han'dan yardım istedi. O da üç bin kişilik bir kuvveti yardım için gönderdi fakat bunun bir faydası olmadı³³². Ertesi yıl Tervel Han, II. Justinianos'un intikamcısı olarak, aniden Trakya'ya saldırdı. İstanbul surlarının önüne kadar gelip bütün bölgeyi yağmaladıktan sonra geri döndü³³³. 716 yılında Arap tehlikesi belirince İmparator III. Theodosios, Tervel Han'la bir anlaşma yaptı. Bizans ile Bulgarlar arasındaki sınırın tespit edildiği bu anlaşmayla ayrıca yıllık vergi, karşılıklı esir değişimi ve ticari ilişkiler de belirlenmiş oluyordu³³⁴. Ticari ilişkiler konusunda, iki ülke tüccarlarının serbest ticaret yapmaları, bu tüccarların pasaport taşımaları, sattıkları malların damgalı olması, aksi takdirde bu mallara el konulması gibi hükümler kabul edildi³³⁵.

İmzalanmış barışı İmparator III. Leo da sürdürdü. 717 yılındaki İstanbul kuşatması sırasında Bulgarlar, Araplara saldırmak suretiyle İmparator'a yardım ettiler³³⁶. Fakat ertesi yıl Tervel Han, İmparator'a karşı düzenlenen bir komplonun içinde yer aldı. Tahttan indirilip Selanik'e sürülmüş olan II. Anastasios tahtı yeniden ele geçirmek için faaliyete geçmişti. Bu amaçla, daha önce Araplara karşı ittifak arayışı için Bulgarlara gönderilmiş olan ve orada ikamet eden Sisinnios'a mektup göndererek kendisine yardım etmesini ve Bulgarları da yardım konusunda ikna etmesini istedi. Aynı şekilde tanıdığı diğer nüfuzlu kişilerin de yardımını talep etti. Ancak gönderdiği mektuplar ele geçirilip İmparator durumdan haberdar olunca bu kişileri şiddetle cezalandırdı. Bu arada Artemios, kendisine katılan Bulgar güçleriyle birlikte Herakleia'ya kadar gelmişti. İmparator Bulgarlara haber göndererek barışı

³³¹ Theophanes Confessor, AM 6200, s. 525; Nikephoros, 43, s. 105. Bu iki Bizans kaynağında nakledilen bu hadise, Tervel Han'ın yukarıda bahsedilen 705 yılındaki ve aşağıda bahsedilecek 711 yılındaki iki farklı tarihte II. Justinianos'a ordusuyla yardım etmiş olduğu olaylar arasında garip durmaktadır. Ostrogorsky, her iki olayı hatırlatarak bu haberin asılsız olduğunu iddia eder. Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 133, dn. 2. Runciman ise II. Justinianos'un bu sefere çıkma sebebi olarak, Tervel Han'ın, aldığı verginin arttırılmasını istemesi olarak gösterdikten sonra bu olaya rağmen yine de Tervel Han'ın daha sonra II. Justinianos'a yardım gönderdiğini söyler. Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 32.

³³² Nikephoros, 45, s. 111-113.

³³³ Theophanes Confessor, AM 6204, s. 532; Nikephoros, 47, s. 115.

³³⁴ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 32-33.

³³⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, "Tervel Han (702-718)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 567.

³³⁶ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 33.

kabul etmelerini ve düşmanlarını kendisine göndermelerini istedi. Bulgarlar, yaptıklarından pişman olmuş olacaklar ki, af dileyerek istekleri yerine getirdiler³³⁷.

Tervel Han'ın 718 yılından sonraki faaliyetleri hakkında bilgi yoktur. Bu yüzden de onun bu tarihe kadar hüküm sürdüğü kabul edilmektedir. Tervel Han'dan sonra 37 yıl boyunca Bizans kronikleri Bulgarlar hakkında bilgi vermezler. *Bulgar Hanları Listesi*'nden öğrendiğimize göre Tervel Han'dan sonra Bulgar tahtına Tvirem Han ve Sever Han geçmiştir. Her ikisi de Asparuh'tan beri devam eden Dulo hanedanına mensuptur³³⁸. Sever Han'ın 754 yılındaki ölümünden sonra Bulgar soyluları arasında tahta çıkmak için mücadele başlamıştır. Kormisoş Han'ın (754-756) başa geçmesiyle Dulo hanedan ailesi son bulmuş ve Bulgar tahtı için eski Bulgar sülaleleri olan Vokil ve Ugayin hanedanları birbirlerine karşı üstünlük mücadelesine girişmişlerdir³³⁹.

Tervel Han'dan sonra uzun bir dönem sakin geçen Bizans-Bulgar ilişkileri 755 yılına gelindiğinde yeniden hareketlenmeye başladı. Bu yıl İmparator V. Konstantinos (741-775), Araplar arasındaki siyasi mücadelelerden istifade etmek suretiyle doğuya yaptığı başarılı seferlerin ardından³⁴⁰ Malatya ve Erzurum'dan getirdiği Suriyeli ve Ermeni göçmenler için Trakya'da kaleler inşa etmeye başladı. Bunu gören Bulgarlar bu kaleler için ayrıca vergi (veya mevcut verginin arttırılması) istediler. İstekleri İmparator tarafından reddedilince de silahlanıp saldırıya geçtiler. Uzun Surlar'a kadar başarılı bir şekilde ilerlediler. İmparator karşısına çıkıp savaşa girişti ve birçoğunu öldürdükten sonra geri çekilmeye mecbur etti³⁴¹. Daha sonra İmparator Bulgarlar üzerine bir sefer daha yaptı³⁴².

³³⁷ Nikephoros, 57, s. 127; Theophanes Confessor, AM 6211, s. 552.

³³⁸ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 13.

³³⁹ Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti", s. 632-633.

³⁴⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 155.

³⁴¹ Nikephoros, 73, s. 145; Theophanes, Bulgarların büyük tahribat yaptıktan sonra birçok esir alarak kendiliğinden geri çekildiklerini söylemektedir. Krş. Theophanes Confessor, AM 6247, s. 593-594.

³⁴² Ne zaman ve nasıl yapıldığı oldukça karmaşık olan bu seferi Nikephoros ve Theophanes farklı farklı anlatırlar. Nikephoros, Bulgarların Trakya'ya saldırıp yenilmesinden sonra İmparator'un karadan ve denizden bir sefer yaptığını, denizden giden gemilerin Karadeniz üzerinden Tuna'ya geldiklerini, Bulgar ülkesini yaktıklarını ve birçoklarını esir aldıklarını, İmparator'un da Markellai'de onlarla savaşıp yendiğini ve çoğunu öldürdüğü söyler. Bu şekilde mağlup olan Bulgarlar barış istemişler ve çocuklarından bazılarını rehine olarak vermişlerdir. Nikephoros, 73, s. 145. Theophanes ise önce, Bulgarlardan bahsetmeksizin İmparator'un Makedonya'daki Slavları ve diğer halkları hâkimiyet altına aldığını (AM 6250, s. 595), daha sonra da Bulgar ülkesine saldırdığını, Beregaba Geçidi'ne geldiğinde Bulgar baskımına uğradığını, birçok kayıp verdikten sonra yenilmiş olarak geri döndüğünü söyler. Theophanes Confessor, AM 6251, s. 596. Runciman, bu iki seferin birbirinden bağımsız olduğunu, Nikephoros'un anlattıklarının 756 veya 757'de gerçekleştiğini, Theophanes'in anlattıklarının ise 758 ve 759 yıllarında olduğunu, önce 758'de Slavların İmparator tarafından hâkimiyet altına alındığını ve İmparator'un geri döndüğünü, Bulgar baskımının olduğu savaşta İmparator'un

Bu karmaşa esnasında Kormisoş Han, ilk yenilgiden az bir zaman sonra Eylül 756'da öldü. Yerine geçen (aynı aileden, muhtemelen oğlu) Vinek döneminde Bulgarlar arasında baş gösteren iç karışıklıklar devam etti³⁴³.

761 yılında Bulgarlar, kendi içlerinde çıkan karışıklık sonucu meşru liderlerini öldürdüler ve yerine genç yaştaki Ugayin ailesinden Telets'i seçtiler. Telets, kendi tebaası arasından zor kullanarak silahlı asker topladı ve yakındaki Roma köy ve kalelerini istila etti. Bu cüretkâr hareket karşısında İmparator V. Konstantinos, 800 gemi hazırlayarak içlerini askerle doldurdu ve Karadeniz üzerinden Tuna'ya gönderdi. Kendisi de başka bir ordu ile Anchialos'a geldi (763). Telets, kalabalık Slav müttefikleriyle birlikte karşısına çıktı. Sabahtan akşama kadar süren çok kanlı bir savaşın ardından Telets yenilip geri çekildi. Bulgarlardan birçoğu öldürüldü ve birçokları da esir alındı. Sonunda İmparator muzaffer bir şekilde başkente döndü³⁴⁴. Bu süreçte ülkelerinden kaçan ve sayıları 208.000 olduğu söylenen Slavlar İmparator tarafından Bithynia'ya yerleştirildi³⁴⁵.

Bu yenilgi üzerine Bulgarlar isyan ederek Telets'i öldürdüler ve yerine Sabin'i³⁴⁶ (eski Kral Kormisoş'un oğlu?) seçtiler. Sabin Han, İmparator'a bir elçi göndererek barış yapmak istedi. Bu hareket Bulgarları memnun etmedi. Romalıların kölesi haline geleceklerini düşündüler. Bu durumdan korkan Sabin, İmparator'a sığınmak için önce Mesembria'ya sonra da İstanbul'a kaçtı. İmparator iyi teçhiz edilmiş birkaç adam göndererek Sabin'in eşini ve akrabalarını saklandıkları yerden buldurdu ve kendisine getirtti. Bu arada Bulgarlar fikirlerini değiştirdiler ve İmparator'a barış teklifinde bulundular. İmparator bunu kabul etmedi ve derhal onlara karşı sefer hazırlığına başladı. Direnmenin faydasız olduğuna kanaat getirmiş olan liderleri³⁴⁷, üst düzey adamlarıyla birlikte bizzat İmparator'un karşısına geldi. İmparator yanında Sabin oturur halde onları kabul etti. Düzensiz idareleri ve Sabin'e gösterdikleri nefretten dolayı onları suçladı fakat sonunda barış yapmayı kabul etti³⁴⁸.

Sabin'in daha sonra Bulgar ülkesine dönüp dönmediği bilinmiyor. Zaten *Bulgar Hanları Listesi* ondan değil de Oumor adlı birinin kısa saltanatından bahsedip bitiyor³⁴⁹. Yerine Bayan'ın kardeşi Toktu tahtı ele

---

bulunmadığını söylemektedir. Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 36-37.

³⁴³ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 37.

³⁴⁴ Nikephoros, 76, s. 149-151; Theophanes Confessor, AM 6254, s. 599.

³⁴⁵ Nikephoros, 75, s. 149; Theophanes Confessor, AM 6254, s. 599.

³⁴⁶ *Bulgar Hanları Listesi* Telets'ten sonra seçilen ve 40 gün hükümdarlık yapan Oumor ile bitmektedir. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 13.

³⁴⁷ Theophanes, Sabin'den sonra seçilen liderin Paganos olduğunu söyler.

³⁴⁸ Nikephoros, 77, s. 151; Theophanes Confessor, AM 6254; 6256, s. 599; 603.

³⁴⁹ *Bulgar Hanları Listesi*'ndeki zamansal tutarsızlıklar ve çözüm önerileri için bkz. Osman Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2, Kış 2010, s. 4, 13.

geçirdi. Toktu muhtemelen Bizans karşıtı kanada mensup biriydi ve belki de Bizans İmparatoru'nun bundan sonraki seferinin sebebi bu idi³⁵⁰.

Bu sebeple veya sınırları savunmasız gördüğü için 766 yılında İmparator V. Konstantinos Bulgar ülkesine sefere girişti³⁵¹. Bulgarlar Tuna ormanlarına kaçtılar fakat birçoğu yakalanarak katledildi. Aralarında diğerleriyle birlikte Toktu ve kardeşi ile Varna'ya kaçıp oradan İmparator'a katılmak isteyen komutanlardan Kompaganos (Khan Pagan?)³⁵² da bulunuyordu. Birçok Bulgar köyü Romalılar tarafından yakılıp yıkıldı³⁵³.

767 yılında İmparator V. Konstantinos Bulgar ülkesine yeniden bir sefer düzenledi ve ordusuyla Beregaba [Ris] geçidine kadar gelerek burada kamp kurdu. Aynı zamanda 2.600 gemiden oluşan bir donanma oluşturup asker ve gemicilerle doldurarak Bulgar topraklarına çıkarmak için Mesembria ve Anchialos kıyılarına gönderdi. Çok sayıda asker ve gemiyi gören Bulgarlar, endişelenerek İmparator'dan şartlarını sordular. Fakat donanma deniz kıyısında demirlediği sırada (çünkü burada liman yoktu ve gemiciler için zor bir yerd) sert ve şiddetli bir rüzgâr çıktı (kuzey rüzgârı) ve kıyının karşısındaki gemileri ters çevirip parçaladı. Mürettebatın çoğu dalgalar içinde battı. İmparator bundan çok üzüntü duydu ve görevlilere ağ atarak boğulanları sudan çıkarıp gömmelerini söyledi. Böylece hiçbir şey elde edemedi geri döndü³⁵⁴. Bundan sonra 768 veya 769'da Bulgar tahtına Telerig Han geçmiştir³⁵⁵.

773 yılında İmparator V. Konstantinos, 2.000 gemiden oluşan bir donanmanın başında Bulgarlar üzerine sefere çıktı. Kendisi Tuna'dan girip düşmanı oyalarken orduyu da rahat girsin diye karadan gönderdi. Varna'ya geldiğinde bunu gören Bulgarlar da korktular ve barış için elçiler gönderdiler. Onları görünce İmparator memnun oldu ve barış yapmayı kabul etti. İki taraf da birbirlerinin toprağına girmeyeceğine dair söz verdi ve bunu yazılı belgeyle onayladılar. İmparator da başkente geri döndü. Daha sonra, anlaşma maddelerini görüşmek için Bulgar elçilerinin başkentte olduğu esnada, İmparator, casusları vasıtasıyla, Bulgar Kralı'nın Berzitia'yı ele geçirip halkını Bulgar ülkesine nakletmek için 12.000 kişilik bir ordu gönderdiğini haber aldı. Derhal harekete geçti fakat Bulgarlara karşı hazırlık yaptığı bilinmesin diye (Bulgar kralının temsilcileri barış anlaşması için gelmişti ve hâlâ şehirdeydiler) Araplara karşı sefer yapıyormuş gibi davranıp birlikleri

³⁵⁰ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 39-40.

³⁵¹ Nikephoros, Toktu'yu Bizans karşıtı görmediği gibi bu seferin sebebi olarak, İmparator'un Umar'ı indirip yerine Bayan'ın kardeşi Toktu'yu geçirmek istemesini göstermektedir. Nikephoros, 79, s. 153.

³⁵² Theophanes'in bahsettiği, Sabin'den sonra seçilen lider Pagan'ın, bu kişi mi yoksa Nikephoros'ta geçen Toktu'nun kardeşi Bayan mı olduğu belli değildir.

³⁵³ Nikephoros, 79, s. 151-153; çok farklı bir anlatımla Theophanes Confessor, AM 6256, s. 603.

³⁵⁴ Nikephoros, 82, s. 157; Theophanes Confessor, AM 6257, s. 605.

³⁵⁵ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 41; Karatay, "Tuna Bulgarları", s. 283.

boğazın karşısına geçirdi. Bulgar temsilcilerini gönderdikten ve ayrıldıklarından emin olduktan sonra orduyu harekete geçirip aceleyle yola çıktı. Farklı thema'lardan 80.000 asker topladı. Lithosoria (yeri tespit edilememiştir) denen yere geldi ve savaş boruları çalmaksızın Bulgarların üzerine atıldı. Büyük bir zafer kazandı. Birçok ganimet ve esirle döndüğü şehre törenle girip zafer kutlaması yaptı. Bu savaşı “Asil Savaş” olarak adlandırdı çünkü hiç direnişle karşılaşmamış ve hiç katliam olmamış veya hiç Hristiyan kanı dökülmemiştir³⁵⁶.

774 yılında Bulgarlarla barışı bozan İmparator tekrar büyük bir donanma oluşturdu. 12.000 piyade askeri ve bütün donanma askerlerini gemilere doldurdu. Kendisi süvarilerle birlikte kaldı. Mesembria'ya ulaştıklarında güçlü bir rüzgâr çıktı. Neredeyse bütün gemiler parçalandı ve birçok kişi öldü. Böylece eli boş olarak geri döndü. Sonrasında Telerig bu kez kurnazlıkla İmparator'u alt etmeyi başardı. Ona bir mektup yazarak İstanbul'a kaçıp kendisine sığınmak istediğini bunun için de Bulgar ülkesinde İmparator'a bağlı, kendisine yardım edebilecek kişilerin isimlerini istedi. İmparator safça isimleri gönderdi ve o bunları öğrendiğinde hepsini öldürdü³⁵⁷. Bunun üzerine İmparator V. Konstantinos, 775 yılında, Bulgarlar üzerine son seferine çıktı fakat Theophanes'in yorumuna göre bu defa cezasını Tanrı verdi. Ayağındaki yarının aşırı iltihaplanması sonucu hekimlerin ne olduğunu bilmediği şiddetli bir ateşe yakalanmıştı. Adamlarının omuzları üzerinde götürdükleri bir sedye ile taşınarak Arkadiopolis'e geri döndü ve başkente yetişmeden yolda öldü³⁵⁸.

777 yılında Bulgar Hanı Telerig bilinmeyen bir sebeple İmparator IV. Leon'a sığındı, İmparator da ona asalet unvanı vermekle birlikte eşinin kuzeni İrene ile evlendirdi. Vaftiz olduktan sonra da birçok iltifatta bulundu³⁵⁹. Telerig Han'ın halefi Kardam Han (777-802) döneminde merkezi otorite güçlenmiş ve içteki taht mücadeleleri sona ermiştir. Bulgar Devleti'nin içteki kuvvetlenmesi, Bizans'la yapılan mücadeleye de yansiyacak ve nihayetinde Bizans'ı 796 yılında Bulgarların lehine bir barış anlaşması yapmaya zorlayacaktır. Böylelikle dışarıda da Bulgar Devleti açısından belli bir ölçüde rahatlama sağlanmış olacaktır³⁶⁰.

Telerig'i kaçırılanlar herhalde Bizans taraftarı değillerdi. Ülkeden Bizans etkisini silmişlerdi ama ileri harekât için de açıkça dermanları yoktu. Bir süre Bulgarlardan haber gelmemesini Bizanslıların onları görmezden geldiğiyle değil de iki devletin dengede zoraki bir barış devresine girmesiyle açıklayabiliriz. Tahta geçtiğinde orta yaşlı olan Kardam, belli bir tecrübe ile

³⁵⁶ Theophanes Confessor, AM 6265, s. 616-617.

³⁵⁷ Theophanes Confessor, AM 6266, s. 618.

³⁵⁸ Theophanes Confessor, AM 6267, s. 619.

³⁵⁹ Theophanes Confessor, AM 6269, s. 622.

³⁶⁰ Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, çev. Heyet, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 51; Kayapınar, “Tuna Bulgar Devleti”, s. 633.

hareket etmiş ve uzun savaşlardan yorulan halkını iyileştirmek için bir süre barışı korumuş gözüküyor³⁶¹.

789 yılında Trakya Strategos'u Philetos, Struma Nehri civarında tedbirsiz bir şekilde dolaşırken aniden saldıran Bulgarlar onunla birlikte yanındakilerin birçoğunu da öldürdüler³⁶². 791 yılı Nisan ayında İmparator VI. Konstantinos (780-797), Bulgarlara karşı bir sefer yaptı ve St. George Irmağı kenarındaki Probaton'a (Provadija-Sinanköy) kadar ilerledi. Bulgar Kralı Kardam'la karşılaştı. Ardından küçük bir çarpışmadan sonra akşam Romalılar cesaretlerini yitirdiler ve gece kaçıp geri döndüler³⁶³.

Fakat İmparator Bulgarlar üzerine daha kapsamlı bir sefer yapma konusunda hırslanmıştı. Ertesi yıl temmuz ayında harekete geçti ve Markellai şehrine gelip kaleyi güçlendirdi. Bulgar Hanı Kardam 20 Temmuz'da bütün kuvvetleriyle gelip kalenin önünde konakladı. Öfkelenen ve sahte kâhin tarafından zafer kazanacağına ikna edilen İmparator plansız ve düzensiz olarak savaşa girdi ve ağır biçimde mağlup oldu. Yalnız sıradan asker değil yüksek rütbeden de birçok kişiyi kaybeden İmparator geri çekilip başkente geldi. Bulgarlar, para, atlar ve İmparator'un çadırındakilerle birlikte bütün ganimeti topladılar³⁶⁴.

796 yılında Bulgar Hanı Kardam İmparator'a, vergiyi ödemesini aksi takdirde Trakya'yı yakıp yıkarak Altın Kapı'ya kadar geleceğini bildirdi. İmparator ona örtüye sarılmış at dışkısı göndererek şöyle yanıtladı: "*Sana en uygun vergi budur. Sen yaşlı bir adamsın ve ben senin buraya kadar gelme zahmetine girmeni istemem. Bunun yerine ben Markellai'ye geleceğim ve sen de ortaya çık. Sonrasına Tanrı karar versin.*" İmparator Asya themalarına emir gönderdikten sonra orduyu topladı ve Edirne yakınlarındaki Versinikia'ya kadar ilerledi. Kardam Han da Avroleva'nın ormanlık alanlarına kadar geldi fakat cesaretini yitirdi ve ormanda bekledi. İmparator askerlerini cesaretlendirerek Avroleva'nın ağaçlık kısımlarına soktu ve 17 gün boyunca Kardam'a meydan okudu. Kardam savaşa girmeye cesaret edemedi ve yurduna geri döndü³⁶⁵.

Muhtemelen 802 yılı civarında Kardam Han öldü. Aynı yıl Bizans'ın başındaki İrene de tahttan uzaklaştırıldı ve yerine I. Nikephoros (802-811) geçti. Pannonia'da, bugünkü Macaristan ve Transilvanya'da hâlâ Avarlar hüküm sürüyordu ve Avar hâkimiyeti altında çok sayıda Bulgar bulunuyordu. Bunlar iki yüz yıl önce Avarların tutsak ettiği Kubrat Han'ın dördüncü oğlu ve beraberindekilerdi. VIII. yüzyıl sonlarında yeni bir güç, Franklar, Orta Avrupa ovalarında yayılmaya başladı. Bunlar hakimiyet alanlarını Tuna'ya kadar genişleterek doğu sınırlarını güvence altına almak istiyordu. Frank Kralı

³⁶¹ Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı...", s. 15.

³⁶² Theophanes Confessor, AM 6281, s. 638.

³⁶³ Theophanes Confessor, AM 6283, s. 641.

³⁶⁴ Theophanes Confessor, AM 6284, s. 643.

³⁶⁵ Theophanes Confessor, AM 6288, s. 646.

Charlemagne, 791 ve 795-796'da Slav vasallarının da yardımıyla Avar topraklarını istila etti. Yüzyılın sonunda Frank hâkimiyeti Tisza Nehri'ne kadar ulaştı.

Pannonia Bulgarları bu avantajı kullandılar ve Tisza Nehri doğusunda Avar yıkılışını tamamladılar. Detaylar tam bilinmiyor fakat 803 yılında Avar siyasi varlığı tamamen ortadan kalktı. Frank İmparatoru daha doğuya gidip Pannonia Bulgarlarını da yıkmayı tasarladı fakat Avarlar olmadan zararlı olmayacaklarını düşünerek vazgeçti. Muhtemelen Moravya ve Hırvatistan Slavlarının tampon vazifesi göreceğini düşündü.

Avarlara karşı doğudan harekete geçen kişi, Pannonia Bulgarlarının lideri Kurum Han'dı. Kökeni tam olarak bilinmiyor, ancak hükümdarlığı boyunca tahtta güven içinde oturduğuna göre eski Pannonia Bulgarlarının han ailesine mensup olduğu düşünülebilir. Çünkü sadece soylu aile mensupları güvensiz Bulgar boyarları üzerinde hâkimiyet kurabilirdi. Muhtemelen Kubrat Han'ın dördüncü oğlunun soyundan gelmiş olmalıdır. Fakat kökeninden ziyade hırsı ve yetenekleri daha önemlidir. Kurum, küçük bir Pannonia beyi olarak kalmayacaktı. 803'de Balkan Bulgarlarının Büyük Hanı olarak Pliska tahtına oturdu³⁶⁶.

1.3.2.3. Kurum Han Dönemi

Bulgar Devleti'nde yaşanan taht değişikliğinin tam ayrıntılarına vakıf değiliz. Muhtemelen Balkan Bulgarları sürekli olarak kuzenleriyle teması sürdürmüşlerdir. Asparuh döneminden beri Pliska Hanları, Eflak ve Moldavya ovalarını kontrol etmişti. Transilvanya'daki Pannonia Bulgarları da çok uzakta değildi. Onları sadece Karpat Dağları ayırıyordu. Kardam'ın ölümünden sonra Balkan Bulgarları lidersiz kalmıştı. Dolayısıyla Avar fatihi Kurum için, silah zoru veya ikna yoluyla, kendisini büyük tahta nakletmek ve böylelikle iki krallığı Tisza ve Sava nehirlerinden Karadeniz kıyılarına kadar büyük bir imparatorluk haline getirmek kolay olmuştur³⁶⁷. Kurum Han bir istilayla veya savaş yoluyla değil, belki bir saray darbesi neticesinde tahta çıkmış olmalıdır. Zira eğer bir savaş sonucu gelseydi, yani Tuna Bulgar Devleti'ni fethetmiş olsaydı, bu hadise Bizans kaynaklarında anlatılırdı³⁶⁸.

Birleşmenin etkilerini saptamak kolay iş değildir. Pannonia Bulgarları bir Bulgar devletiydi, bir Bulgar-Slav devleti değildi. Birleşen krallıkta Bulgar unsuru yani askeri aristokrat unsur artmış olmalıdır. Kurum, aristokrasinin çok güçlenmesine izin vermeyecek kadar kurnaz biriydi. O muhtemelen Pannonialıların Balkanlara bağlanmasına, Balkanlarda da Slavların cesaretlenip güçlenmesine izin vermemiştir. Birleşmenin en önemli sonucu

³⁶⁶ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 50-51.

³⁶⁷ Kurum'un ilk dönem faaliyetleri hakkında net bilgilere sahip olmadığımızdan söylenenler tahmini yorumlardan ibarettir.

³⁶⁸ Osman Karatay, "Kurum Han Döneminde Tuna Bulgarları (803-814)", *Turan*, S. 12, 2010, s. 102.

krallığın askeri gücünün ve öfkesinin artması oldu. Balkan Bulgarları, VIII. yüzyıl savaşlarında, orduda çoğunluğu oluşturan Slavların uysal ve düzensiz savaşçılar olmaları nedeniyle, fazla bir varlık gösterememişti. Fakat IX. yüzyılda Bulgarlar, Avrupa'nın büyük askeri güçlerinden biri haline gelecektir. Eski idareciler Kardam ve İrene barış taraftarıydılar. Yenilerden ise Nikephoros savaş istiyordu. Kurum da sahip olduğu yeni güç ve Balkanlar üzerindeki hırsı nedeniyle ona istediğini vermeye hazırды³⁶⁹.

807 yılında, o güne kadar doğudaki savaşlarla meşgul olan Nikephoros, Bulgarlara karşı harekete geçti fakat Edirne'ye geldiğinde askerler arasında kendisine karşı bir isyan planlandığını öğrendi. İç meseleyi hallettiyse de yaptığı seferden hiçbir başarı elde edemeden geri döndü³⁷⁰. Bu durum Kurum Han'a cesaret vermiş olacak ki ertesi yıl Strymon *themasının* askerleri kendi vergilerini topladığı sırada Bulgarlar aniden saldırdılar ve toplanan 1.100 libre altına el koydular. Strategos ve memurlarla birlikte birçok kişiyi katlettiler. Diğer *themaların* komutanları da oradaydı ve onlar da öldürüldü. Bulgarlar bütün ganimetleri toplayıp geri döndüler. Ertesi yılın Paskalya bayramı öncesi (Mart 809), Bulgar lideri Kurum kuvvetlerini Serdika'ya (Sofya)³⁷¹ getirdi. Burayı hile ile teslim aldıktan sonra, sayısız siville birlikte 6.000 Roma askerini katletti³⁷² ve şehrin surlarını yıktırdı³⁷³. Bunu duyan İmparator derhal karşılık vererek Pliska'ya kadar ilerlemiş, oradan Serdika'ya dönerek kaleyi yeniden onartmıştı³⁷⁴.

Bulgarların Makedonya üzerindeki emelleri konusunda İmparator Nikephoros'un kuşkuluları geçmemiştir. Buradaki Slavlara da güvenmediğinden ertesi yıl Anadolu köylülerinden oluşan büyük bir nüfusu Makedonya'ya naklederek burada iskân etti³⁷⁵.

Fakat İmparator Nikephoros, Kurum'dan kesin olarak kurtulmayı kafasına koymuştu. Bu amaçla sadece Trakya'dan değil, sapan ve çubuklarla silahlanmış fakir insanlar da dâhil olmak üzere Anadolu *themalarından* da

³⁶⁹ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 51-52; Karatay, "Tuna Bulgarları", s. 284-285; Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti", s. 633.

³⁷⁰ Theophanes Confessor, AM 6299, s. 663.

³⁷¹ Bulgarların güneye inmesini engellemek için Develtus (Burgaz), Edirne, Philippopolis (Filibe) ve Serdika (Sofya) boyunca uzanan bir savunma hattı bulunmaktaydı. Bu hat İmparator V. Konstantinos tarafından yeniden onarılıp güçlendirilmişti. Bulgarlar, kendilerinin Sırbistan ve yukarı Makedonya yollarını kestiği için özellikle Serdika'daki tahkimattan rahatsızlık duyuyorlardı. Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 53.

³⁷² Theophanes Confessor, AM 6301, s. 665.

³⁷³ Kurum'un, daha sonra ele geçirdiği diğer kaleleri de yıktırmasının sebebi yeterli insan gücüne sahip olmadığı için kendi kuvvetlerinden her kaleyi koruyacak kadar askeri birlik ayıramayacak durumda olmasıdır. Karatay, "Kurum Han", s. 105.

³⁷⁴ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 53-54; Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 183. Nikephoros karşıtı kronikçi Theophanes'e inanmak lazım gelirse İmparator, Serdika bozgunu karşısında hiçbir şey yapmayarak sadece İstanbul halkına Kurum'un sarayını yıkacağına dair vaatlerde bulunmuştur. Theophanes Confessor, AM 6301, s. 665-666.

³⁷⁵ Theophanes Confessor, AM 6302, s. 667.

asker topladıktan sonra Mayıs 811'de, oğlu Staurakios, damadı Mikhail (Rangabe), bütün üst düzey görevliler, soylular, komutanlar ve büyük bir kalabalıkla birlikte Bulgarlara karşı harekete geçti³⁷⁶. Markellai'ye geldiğinde ordunun büyüklüğünden çekinen Kurum Han elçi göndererek barış istedi. İmparator, zafere olan inancı ve kendisiyle aynı fikirdeki danışmanlarının tavsiyesiyle bu isteği reddetti. Geçilmez arazilerde bir süre dolaştıktan sonra bu sabırsız kalabalık 20 Temmuz'da tedbirsiz bir şekilde Bulgaristan ülkesine girdi. Bu sırada Nikephoros'un maiyetindeki hizmetkârlarından biri imparatorluk elbiseleri ve 100 libre altını alarak Markellai'den kaçıp Kurum'a sığındı. Birçok kişi bunu İmparator için bir uğursuzluk olarak gördü. Fakat İmparator bunlara aldırmaıyıp yoluna devam ederek Pliska'ya doğru ilerledi ve Bulgarların başkentine girdi. Şehirde büyük bir katliama girişti. Görülen her yaştan insanın ve hayvanların öldürülmesini ve gömülmeden bırakılmasını emretti. Ele geçirdiği Kurum'a ait hazineye (811 *Vakayinamesi* aksini söylese de) kendi malıymış gibi el koydu. Kurum'un sarayını ateşe verdi. Bu hareketler iki gün sürdü³⁷⁷. Kurum'un “*Sen kazandın. İsteddiğini al ve barış içinde ayrıl*” sözleriyle iletildiği mesaja da kulak asmadı.

Bulgarlar dağlık bölgeye çekilmişlerdi. Geri dönüş yolunda 25 Temmuz günü Bizans ordusu Verbitza geçidine geldi. Kalabalık ordunun geçitten ilerlemesi zaman alıyordu. Yapılanlardan iyice canı sıkılmış olan Kurum buldukları bölgenin giriş ve çıkışlarının ağaç bariyerlerle kapatılması emrini verdi. Aynı gece ordunun hiç beklemediği bir anda Bulgarlar ani bir baskın yaptılar. İmparator Nikephoros'un “*Kuş olsak bile kurtulamayız.*” sözleri Theophanes'in tarih kayıtlarına girmiştir.

Bulgarlar önce İmparator'un ve üst düzey komutanlarının çadırlarının bulunduğu yere saldırmışlardı. Nikephoros ve komutanların hepsini öldürdüler. Kargaşa içerisinde dağılan ordunun çoğu imha edildi. Kaçabilenler kendilerini yakındaki geçilmesi zor nehre attılar. Burayı geçmeye çalışırken bataklığa saplanıp arkadan gelenlerin ayakları altında ezildiler. Bütün nehir asker ve atların cesetleriyle doldu. Onları takip eden Bulgarlar bunların üzerine basarak rahatça karşıya geçebiliyorlardı. Katliamdan kurtulduğunu zannedenlerin yolunu bu defa Bulgarların inşa ettiği geçilmesi zor ağaç çit kesiyordu. Atlarıyla burayı geçmeleri imkânsızdı. O nedenle atlarını bırakıp tırmanarak kendilerini baş aşağı çitin diğer tarafına atıyorlardı. Ancak çitin diğer tarafına yukardan atlayanların uzuvlarının kırılması için derin bir hendek kazılmıştı. Bir kısmı hemen orada ölüyor, biraz ilerleyebilenler ise

³⁷⁶ İmparatorun 811 yılında giriştiği ve hayatına mal olan bu seferin ayrıntılı anlatımı Theophanes'in eserinde ve 811 *Vakayinamesi* olarak bilinen kısa bir Venedik yazmasında bulunmaktadır. Yazmanın çevirisi için bkz. Paul Stephenson, “About the Emperor Nikephoros and How He Leaves His Bones in Bulgaria: A Context for the Controversial Chronicle of 811”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 60 (2006), s. 87-90.

³⁷⁷ 811 *Vakayinamesi*, bu süreçte on iki bin ve elli bin kişilik iki Bulgar birliği ile karşılaşıldığını ve bunların Nikephoros tarafından yok edildiğini ekler.

açlık ve susuzluğa dayanamayıp hareketsiz kalarak ölümü bekliyorlardı. Diğer yerlerde Bulgarlar çiti ateşe vermişlerdi. Üzerindekilerle birlikte yanan çit hendeğin üzerine devrildi. Bir kısım kaçanlar da bu ateş hendeğine düştüler. Bu nehirdekinden daha kötü bir felaketti. Böylelikle ordunun çoğu telef oldu. Kurtulanların ise neredeyse tamamı eve dönüş yolunda hayatını kaybetti.

İmparator daha ilk saldırıda öldürülmüştü. Nasıl öldüğünü anlatacak bir şahit bile kurtulamamıştı. Ölümcül yara alan oğlu İstanbul'a yetişebilmişti ama birkaç hafta devleti yönettikten sonra aynı yara nedeniyle o da öldü. Kurum, İmparator'un kafasını kesip birkaç gün mızrak ucunda sergiledikten sonra gümüşle kaplatarak içki kadehi yaptı. Bununla Slav müttefiklerine zafer içkisi sundu³⁷⁸.

Bu büyük felaket bütün imparatorlukta şok etkisi yarattı. 378 yılında Gotlarla yapılan Edirne Savaşı'ndan beri hiçbir imparator savaş meydanında öldürülmemişti. Bizans otoritesi çok büyük bir darbe almıştı. Bununla birlikte Kurum'un otoritesi geniş ölçüde artmıştı. Artık Bizans'ın karşısına İmparator'u yenmiş biri olarak çıkacaktı. Bundan sonra devletin varlığı için değil, topraklarını genişletmek için savaşacaktı. Kendi ülkesinde de sarsılmaz bir otoriteye sahip olmuştu³⁷⁹. Zafer, Makedonya Slavlarının da saygısını kazandırmış ve devletin güneybatıya doğru genişlemesini mümkün kılmıştı³⁸⁰.

Bu zaferin verdiği özgüvenle harekete geçen Bulgar Hanı Kurum, 812 yılında Develtus'u kuşatarak ele geçirdi ve kendine ihanet eden piskoposlarıyla birlikte orada yaşayanları iç bölgelere nakletti. İmparator I. Michael Rangabe (811-813), Bulgarlara karşı harekete geçti fakat şehri kurtarmak için geç kaldığı haberini yolda aldı. Bu sırada ordu içinde çıkan karışıklığı İmparator güçlkle yatıştırdı ve başkente geri döndü. Sonuçta Bulgarlar hâkimiyetlerini Trakya ve Makedonya'ya kadar genişletmişlerdi. Anchialos, Beroia, Nikaia (Havsa), Probaton, Philipopolis, Philippi ve diğer bazı kaleler Hristiyanlar tarafından terk edildi. Bu fırsattan yararlanan Strymon'daki göçmenler (Nikephoros'un naklettiği yerleşimciler olmalı) de kendi yurtlarına geri döndüler³⁸¹.

Kurum Han yine de barış yapma taraftarıydı. Eylül 812'de Dragomir adında bir elçiyi, daha önce belirlenmiş şartlar üzerine (muhtemelen 716 yılında Tervel Han ile III. Theodosios arasında yapılmış anlaşma şartları)³⁸² yeniden bir anlaşma yapmak üzere İmparator Michael'e gönderdi. İmparator şartları kabul etmeyince Kurum Han harekete geçerek kuşatma makineleriyle

³⁷⁸ Theophanes Confessor, AM 6303, s. 672-674; Stephenson, "About the Emperor Nikephoros", s. 87-90.

³⁷⁹ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 57-58.

³⁸⁰ Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti", s. 634.

³⁸¹ Theophanes Confessor, AM 6204, s. 679.

³⁸² Osman Karatay, yüzyıl önceki anlaşma şartlarının hatırlanması hususu için Bulgarların devlet arşivi geleneğine sahip olma ihtimaline vurgu yapmaktadır ve eğer böyle bir arşiv varsa, Nikephoros'un sebep olduğu faciadan kurtulduğuna göre Kurum tarafından Pliska'da bırakılmamış olmalıdır. Karatay, "Kurum Han", s. 104, dn. 16.

birlikte Mesembria önlerine geldi ve şehri kuşattı. Bunun üzerine İmparator barış yapmayı düşündüyse de topladığı konsilde savaş taraftarı olan grup galip geldi.

Bu sırada Mesembria'nın düştüğü haberi başkente ulaştı (Kasım 812). Daha sonra şubat ayında iki kaçak Hristiyan sığınmacı Kurum Han'ın Trakya'yı istila hazırlığı içinde olduğu haberini getirdiler. Mesembria'nın düşmesinin de etkisiyle İmparator, Kurum ile barış yapmaktan vazgeçti. Orduyu toplayıp Trakya'ya geçirdi. İki ordu Edirne yakınlarında, Versinikia'da karşı karşıya geldi. Bir süre kararsızlık içinde savaşmaksızın bekledikten sonra 22 Haziran'da Bizans ordusunun saldırısıyla savaş başladı. Ordu içindeki karışıklık ve Anadolu birliklerinin geri çekilmesi üzerine Kurum Han galip geldi. Kurum Han, yolu üzerindeki Edirne'yi kuşatması için kardeşini görevlendirdikten sonra kendisi geri çekilen Bizans ordusunu takibe başlayıp İstanbul surları önüne kadar geldi. Fakat şehrin surları karşısında o da çaresiz kaldı. Bu sırada Bizans tahtına Versinikia'da geri çekilen Anadolu birliklerinin başındaki komutan Ermeni Leon (V. Leon, 813-820) geçmişti. Kuşatmanın başarılı olamayacağını anlayan Kurum barış teklifinde bulundu. Bunun için İmparator'la gerçekleştirilen görüşmede kendisine pusu kuruldu. Silahsız olarak Haliç kıyısına surların yakınına gelmesini istediler. Geceleyin yakında bir yere silahlı askerleri sakladılar. Denizden gelen İmparator'la görüşmenin gerçekleştiği sırada heyetten birinin yüzünü eliyle kapatması Kurum'u şüphelendirdi ve hemen ayağa kalkarak atına bindi. Tam o sırada suikastçıların ortaya çıkmasıyla bunun bir işaret olduğu anlaşıldı. Hafif yarayla kurtulmayı başaran Kurum Han, şehrin etrafını yakıp yıktıktan sonra geri döndü. Edirne'ye geldiğinde devam eden kuşatmaya o da katıldı. Kısa süre içinde şehir teslim olduktan sonra buranın halkını çıkarıp Tuna'nın kuzeyine nakletti. Daha sonra kendi başkentine geri döndü³⁸³.

V. Leon daha sonra çıktığı seferde Karadeniz kıyılarını takip etti. Amacı Mesembria'yı yeniden imar etmektir. Buranın yakınına geldiğinde bir Bulgar birliğiyle karşılaştı. Muhtemelen Kurum'un ordusunun küçük bir kısmından ibaret olan bu birliği mağlup eden İmparator daha sonra geri döndü. Buna cevap olarak ertesi kış 30.000 kişilik bir Bulgar gücü Arkadiopolis'i (Lüleburgaz) yağmalayıp çok sayıda esir ve ganimet alarak geri döndü. Daha sonra Kurum Han'ın başkente saldırmak için büyük bir hazırlık içinde olduğu haberi şehre ulaştığında büyük korku ve endişeye sebep oldu. Anlaşılan Kurum yarım bıraktığı işi tamamlamak istemişti. Bunun için Avar ve Slavlardan yardımcı kuvvetler derleyip büyük bir ordu oluşturdu. Hazırlıklar çerçevesinde teknik boyuta da önem verildi. Kuşatma makineleri ile Grek Ateşi'ni kullanacak düzenekler hazırlandı. İmparator derhal savunmayı güçlendirmek için hazırlıklara başladı. Bir yandan da dış destek

³⁸³ Theophanes Confessor, AM 6305, s. 681-686; Karatay, "Kurum Han", s. 105-106.

arayışı için elçiler gönderdi. Fakat 13 Nisan 814'te Kurum Han'ın ani ölümü Bizans başkentini uğrayacağı büyük felaketten kurtarmış oldu³⁸⁴.

Kurum Han adeta devleti yeniden kurmuştur denebilir. Sınırlardaki 4 kaleyi yakıp yıkmış ikisinin de boşalmasına sebep olmuştur (Sardica, Develtus, Mesembria, Edirne, Anchialus ve Philippopolis). Bizans başkentini tehdit etmiş, en iyi imparatorluk ordularını tekrar tekrar yenmiştir. Yarım yüzyıl önce ölmekte olan devlet, onun döneminde Avrupa'nın en büyük güçlerinden biri haline gelmiştir³⁸⁵.

Kurum Han'ın temel devlet politikası Tuna bölgesinde bulunan bütün Bulgarları birleştirmek ve Moesia Slavlarının oturduğu bütün toprakları Bulgar Devleti içerisine katmaktı. Dışarıda bu politika doğrultusunda Bizans'la savaşarak sınırlarını genişleten Kurum Han, içeride de merkezi otoriteyi güçlendirmeye ve VIII. yüzyılda Bulgaristan'da yaşanan krizin etkilerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır³⁸⁶. Bu konudaki en önemli faaliyetlerinden biri koyduğu yeni yasalardır.

Kurum Han'ın koyduğu yasalardan sadece Bizans kaynağı Suidas'da (Suda) bahsedilir. Bu yasalardan başka bir kaynaktan bahsedilmemesi, doğruluğunun ciddi manada tartışılmasına sebep olmuştur. İlgili Bizans kaynağında Kurum Han'ın bu yasaları çıkarmasına sebep olan bir hadiseden de bahsedilmektedir. Avarlar bahsinde kısaca değindiğimiz bu hadiseye göre, Kurum Han Avarlara karşı yaptığı savaşı kazandıktan sonra ele geçirdiği esirleri sorguya çekmiş ve onlara şunu sormuştur: “*Ne oldu da başbuğunuz ve bütün ulusunuz ortadan kalktı?*” Onların yanıtı ise şu olmuştur: “*Nedeni şudur. Karşılıklı karalamalar çoğaldı, daha yiğit ve akıllı insanları yok etti; canilerle hırsızlar yargıçlarla birlik oldular; sonra sarhoşluktan, çünkü şarap çoğalınca, herkes sarhoş oldu; daha sonra, rüşvetçilikten, (herkes rüşvetçi oldu); sonra, ticaretten, herkes tüccar oldu, birbirine yalan söylüyordu. İşte bizim yıkımımız bundan oldu.*” Bunun üzerine Kurum Han bu yasaları çıkarmaya karar vermiştir³⁸⁷.

Beş maddede toplanan yasalar cezalandırmadan önce sanığın dinlenmesini eğer iftira suçu varsa yapanın öldürülmesini, hırsızlara kesinlikle yardım edilmemesini, hırsızlık edenlerin ayaklarının kırılmasını, içkinin yasaklanmasını ve yoksullara hayatlarını idame ettirecek kadar yardım sağlanmasını emrediyordu. Bu yasaların, dönemin şartlarına göre halkın gereksinimlerine ve hukuk anlayışına yanıt veren bir faaliyet olduğundan doğruluğunun kesin olduğu düşünülmektedir³⁸⁸. Öte yandan yasaların çıkış

³⁸⁴ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 66-68; Karatay, “Kurum Han”, s. 106.

³⁸⁵ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 68.

³⁸⁶ Kayapınar, “Tuna Bulgar Devleti”, s. 634.

³⁸⁷ Zlatarski, “Kurum Han”, s. 139-140.

³⁸⁸ S. S. Bobçev, “Kurum Han'ın Yasa Koyuculuğu”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1980-1981, s. 148-150. Ayrıca Kurum yasalarının eski Türk töresi ile ilgisi ve eski Türk devletlerindeki uygulama örnekleri için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih*

nedeni ile ilgili olarak kaynakta geçen esir Avarların anlattıklarından ziyade daha gerçek toplumsal sıkıntıların olduğu da öne sürülmüştür. Bu sıkıntılar VIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Bulgarların yaşadıkları iç karışıklıklar ile farklı siyasi görüşlerin mücadelesi toplumda genel bir ahlak zafiyetine sebep olmuş ve bu da Kurum Han'ı, çözüm bulma noktasında, yeni yasalar çıkarmaya itmiştir³⁸⁹.

Kurum Han, imar faaliyetleri ile de dikkat çekmektedir. I. Nikephoros'un yakıp yıktığı devletin başkenti Pliska'yı tekrar imar ettirmiştir. İstanbul kuşatmasından geri çekilirken Kurum, bölgede gördüğü heykel ve mermer sütunların Pliska'ya nakledilmesini emretmiştir³⁹⁰.

Kurum Han'dan sonra yerine oğlu Omurtag Han (814-832) geçti. Taht değişikliği esnasında bazı karışıklıklar yaşanmıştır ancak taht iddialısı olarak ortaya çıkan Dukum, Ditzeng ve Tsok adlı boyarlar kısa süre içinde bertaraf edilmiş gibi görünmektedir³⁹¹.

1.3.2.4. Omurtag Han Dönemi

Omurtag Han, savaş tecrübesine sahip olmadığından, Bizans'a karşı yumuşak bir siyaset takip ederek anlaşma yoluna gitti. Başlatmaya çalıştığı müzakerelerden bir sonuç alamadı. Fakat önce isteksiz davranan, hatta Bulgarlara karşı sefere hazırlanan³⁹² İmparator sonradan barış yapmayı kabul etti ve 815-816 kışında Bizans ile Bulgarlar arasında otuz yıllık bir barış anlaşması imzalandı³⁹³ (Bkz. Harita 12). Anlaşmaya göre Bulgar-Bizans sınırı olarak Develtus'tan başlayıp Meriç nehrine doğru Macrolivada'ya kadar uzanan ve oradan Balkan Dağları'na doğru kuzeye yönelen bir hat belirlendi. Yine aynı anlaşmayla karşılıklı esir değişimi de düzenlenmiş oluyordu³⁹⁴.

Bizans ile barışı sağladıktan sonra Omurtag Han dikkatini kuzeybatı ve kuzeydoğu sınırlarına yöneltti. Bu dönemde Bulgar Devleti'nin kuzeydoğu sınırları oldukça hareketliydi. Orta Asya'dan yeni göç dalgaları ilerlemekteydi. Bu göç dalgalarının öncü kuvvetini Peçenekler oluşturuyordu. Bunların baskısı ile Don nehri kenarında oturan Macarlar batıya çekilmek zorunda kalarak Dinyeper nehri civarında Bulgar topraklarına girmişlerdi. İşte bunun neticesinde Omurtag Han onlarla savaşmak durumunda kalmıştır³⁹⁵. Belgrad ve Tisza Nehri'ne kadar uzanan kuzeybatı sınırı daha karmaşıktı.

Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, Bildiriler, 29-31 Mayıs 1995, İstanbul, Sakarya Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 1996, s. 15-27.

³⁸⁹ Zlatarski, "Kurum Han", s. 140.

³⁹⁰ Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti", s. 634.

³⁹¹ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 71.

³⁹² Genesios bu seferin yapıldığını bildirmektedir. Genesios, *On The Reigns of the Emperors*, Translation and Commentary Anthony Kaldellis, Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1998, I. 12, s. 13-14.

³⁹³ Genesios, II. 7, s. 36; Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 71-72.

³⁹⁴ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 72.

³⁹⁵ Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti", s. 635.

Burada Hırvat Krallığı ile Frank Devleti bulunuyordu. 818 yılında Belgrad'ın güneyinde ve kuzeyinde yerleşik olan Timok ve Abodrit Slavları, Bulgarlara karşı isyan etmiş ve Frank Kralı'ndan yardım istemişlerdi. Bunlardan Timok Slavları, yine Bulgarlar ve Franklara karşı savaşı Pannonia Hırvatları lideri Ljudevit'e katıldılar. Fakat Ljudevit, Franklar karşısında yenildi ve toprakları ele geçirildi. Omurtag, yükselen Frank gücü karşısında endişelenmişti. Timok Slavlarının topraklarının bir kısmını ele geçirmişti fakat Braniçevats ve Abotrit Slavları hâlâ Franklarla birlik halinde bağımsızlık peşinde koşuyorlardı. Omurtag, kuzeybatı sınırlarında kesin düzenlemeler yapmak amacıyla Franklara elçiler gönderdi. 824-826 yılları arasında yapılan görüşmelerden, Frank Kralı'nın oyalama taktiği nedeniyle bir sonuç elde edilemedi. 827 yılında Omurtag, Frank Hırvatistanı'nı işgal etti. Tuna ile Drava nehirleri arası yakılıp yıkıldı ve Slavlar itaat altına alındı. Franklar saldırı karşısında şaşkınlık yaşadılar. 828 yılında Kral Luis, Bulgarlara karşı bir sefer yaptı fakat bir şey elde edemedi. 829 yılında Bulgarlar Pannonia'yı bir kez daha yakıp yıktılar. Buradaki mücadele Omurtag'ın ölümüne kadar devam etti ve sonunda 832 yılında Bulgarlar lehine anlaşma yapıldı ve buradaki Bulgar hâkimiyeti kesin olarak tanındı³⁹⁶.

Bu arada 823 yılında İmparator II. Michael'e karşı çıkan Thomas isyanında Bulgarlar İmparator'a yardımcı kuvvetler gönderdiler. İsyancı ile Bulgar güçleri arasında yapılan savaşta Bulgarlar galip geldi ve aldıkları ganimetlerle birlikte geri döndüler³⁹⁷.

Omurtag Han döneminde Bizans ile imzalanan anlaşma dış politikada bir durgunluk sağlamıştır fakat devletin içyapısındaki sorunlar bu dönemde su yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu sorunlar iki boyutta kendini göstermiştir. Bunlardan biri devlet örgütünde gittikçe artan Slav etkinliği, diğeri ise toplumda ve öncelikle Slav nüfus arasında gittikçe artan Hristiyanlaşmadır. Kardam ve Kurum dönemlerinde yardımlarına başvurulmuş Slavlara verilen yüksek payeler Slavların devlet örgütünde etkinliğini arttırdığı gibi Bulgar kökenli asillerin de tepkisini çekiyordu³⁹⁸. Hristiyanlığın hızlı bir şekilde Bulgaristan'da yayılışı ise Kurum Han'ın Bizans'la yaptığı savaşların kaçınılmaz sonucu idi. Zaten Hristiyan olan Makedonya'nın ele geçirilmesi yanında Trakya'dan sürgün edilen ve Bulgar topraklarına yerleştirilen Hristiyan esirler, kısa sürede komşu oldukları Bulgarlar ve Slavlar arasında dini inançlarını yaymayı başarmışlardı³⁹⁹. Dolayısıyla bu iki soruna da çözüm bulmak gerekiyordu.

Omurtag Han Hristiyanlaşmanın Bizans etkisine girmek olacağını biliyordu. Önce Slav aleyhtarı bir politika izlemeye başladı. Bir süre sonra Slavlık ile Hristiyanlık özdeşleştirildi ve tepkinin şiddeti artmaya başladı.

³⁹⁶ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 81-83.

³⁹⁷ Genesisios, II. 7, s. 36.

³⁹⁸ Karatay, "Tuna Bulgarları", s. 290.

³⁹⁹ Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti", s. 634.

Aralarında çok ünlü Slav komutanların da bulunduğu pek çok Hristiyan öldürüldü. Netice olarak 50 yıl önceki gibi yine Slav kitleleri Bizans'a sığınmaya başladılar. Hatta Orta Balkanlardaki bazı Slav kabileleri de ayrı ayrı Franklara iltica ettiler⁴⁰⁰. Öte yandan Hristiyanlık az da olsa alt tabakadaki Türk asıllı nüfus arasında da yayılmaya başlamıştı. Bu da yavaş yavaş Bulgar-Slav kaynaşmasının başlamasını sağlayacaktır. Her ne kadar üst sınıfta ayrılık devam etse de alt sınıfta az sayıdaki Bulgarlar Slavlar arasında erimeye başlamışlardır⁴⁰¹.

Omurtag döneminde başkent Pliska'nın yeniden imarıyla birlikte başka yerlerde de saraylar inşa edilerek mimari alanda önemli gelişmeler sağlanmıştır. O dönemden kalma kitabeler bu konuda bilgi vermektedirler. Bu kitabelerin kaba bir dil ile yazılmış olması, bunların Bulgarların elindeki Bizanslı esirler tarafından yazıldığını düşündürmektedir. Mimari eserlerin kalıntılarındaki Bizans etkisinden anlaşıldığı kadarıyla bu yapıların mimarları da Bizanslı olmalıdır⁴⁰².

Omurtag Han'ın ölümünden sonra yerine küçük oğlu Malamir Han geçti. Onun dönemi ile ilgili olarak çok az bilgi bulunmakla birlikte hükümdarlık tarihleri konusunda da tartışma vardır. Bir görüşe göre kısa süre, 836'ya kadar tahtta kalmış sonra yerine 852 yılına kadar tahtta kalan Presiam geçmiştir. Ancak Malamir'in 852'ye kadar tahtta kaldığını iddia edenler de vardır⁴⁰³.

Han'ın ilk yılları otuz yıllık barışın devamı olarak sakin geçti fakat 835-836 yıllarında Bulgarlar ile Bizans arasında anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Anlaşıldığına göre otuz yıllık barışın her on yılda bir onaylanması gerekiyordu. İlki 825-826'da kolayca gerçekleşmiş, bunun üzerine İmparator II. Mikhail (820-829) içerde dini mücadelelerle uğraşırken Omurtag Han da dikkatini Orta Tuna bölgesine verebilmişti (Bkz. Harita 13). Fakat ikinci on yılın sonunda bazı problemler çıktı. Bunlardan biri Tuna ötesinde yaşayan Makedonyalılar sorunudur. Kurum Han Edirne'yi aldığı zaman burada yaşayan on bin kadar bir nüfusu Tuna ötesine nakletmişti. Bunlar sayıları şimdi on iki bin olarak ve görünüşe göre kendi idarecilerini de seçmek suretiyle hâlâ burada yaşıyorlardı. Geldikleri yere nispetle bunlara Makedonyalılar deniyordu. Fakat bunlar yaşadıkları sürgünden rahatsızlık duyuyorlar ve vatan özlemi çekiyorlardı. Bunların lideri Cordyles, Tuna'ya gemi gönderip kendilerini kurtarması için İmparator Theophilus'u (829-842) ikna etmek amacıyla İstanbul'a gitti. Bunlar daha önce bir kez kaçmayı denemişler fakat Bizans'ın yardımı olmadığı için başaramamışlardı. 836'da

⁴⁰⁰ Karatay, "Tuna Bulgarları", s. 290.

⁴⁰¹ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 80.

⁴⁰² Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 76-79.

⁴⁰³ Tartışma için bkz. Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 292-297; Ali Ahmetbeyoğlu, "Tuna Bulgar Hükümdarı Malamir Han (831-836)", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s. 217-218.

İmparator Tuna'ya gemiler gönderdi. Bu Makedonyalılar gemilere ulaşmak için Prut Nehri'ni geçmeye başladılar. Yerel Bulgar yöneticisi onları engellemek için saldırıda bulundu fakat yenilerek geri çekildi. Bunun üzerine Bulgarlar, artık güçleri Bulgar sınırına kadar ulaşmış olan Macarlardan yardım istediler. Macarların teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlanınca bunlar gemilere ulaşmayı başardılar. Öte yandan 815-816 barışından beri Philippopolis ve Serdika kendi kaderine terkedilmiş durumdaydı. Han şimdi Serdika ve çevresini alarak Selanik yolunda ilerlemek istiyordu. Makedonya Slavları ve Grek yarımadası bu dönemde İmparator için kontrol edemeyeceği bir durumdaydı. Bu nedenle Bulgar ilerlemesine sessiz kaldı. Bulgarlar şimdi yukarı Makedonya'ya yerleşmeye ve hâkimiyetlerini tesis etmeye başlıyorlardı.

Bu problemlere rağmen barış anlaşması yenilendi ve süresi dolana kadar yürürlükte kaldı. Han, bu dönemde dikkatini batı sınırlarına çevirdi. Kuzeybatıda, Pannonia'da Hırvatlar ve Franklarla barış halinde gibi görünüyordu fakat otuz yıllık barışın sona ereceği 845 yılına doğru Han, Bizans'la daha rahat uğraşmak için Franklara bir elçi gönderip kalıcı bir barış yapmayı düşündü. Güneyde ise Serdika'yı aldıktan sonra hâkimiyetini Morava vadisine kadar genişletmişti⁴⁰⁴. Morava ötesinde ise bu dönemde Vlastimer adında bir lider Sırpları birleştirmeyi başarmıştı. Bu birleşmeye biraz da Sırp kabileleri arasındaki Bulgar korkusu neden olmuştu. Aynı zamanda Vlastimer İmparator'dan da destek görmüştü. Çünkü bu derece uzak bir yerdeki böyle yeni bir oluşum kendisinden ziyade Bulgarlar için zararlı olacaktı. Savaşı ilk kimin başlattığı kesin olmamakla birlikte 839'da Bulgarlar, Presiam liderliğinde Sırpların topraklarını işgal ettiler. Sırplar kendi engebeli arazilerinde nasıl savaşacaklarını biliyorlardı. Üç yıl boyunca Presiam başarı elde edememekle birlikte birçok kayıp verdi. 842'de Bulgarlar yenik bir biçimde geri çekildiler⁴⁰⁵. Fakat Han, bu çekilişin Makedonya politikasını engellemesine izin vermedi. Otuz yıllık barışın son bulmasının ardından, 846'dan sonra önemli komutanlarından biri olan Kavkan İbul'u Struma ve Nestos bölgesini alması için gönderdi. Muhtemelen bu bölgedeki İmparatorluk kuvvetleri isyancı Slavlarla uğraştığı için ona karşı koyamadı. Prenses Theodora ilgiyi bu yöne çekmek için Trakya garnizonlarını güçlendirip Bulgarların Trakya'daki topraklarını tahrip etmeye başladı. Bunun üzerine İbul geri çekildi fakat Bulgarlar Filibe'yi almış Philippi'ye doğru ilerlemekteydi. Bundan sonra bir anlaşma yapılmış gibi görünmektedir fakat ne olduğu konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen Bulgarlar Makedonya politikalarında serbest bırakılmışlardır⁴⁰⁶.

Bu dönemde iç politikada Hristiyanlık karşıtı siyaset sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak babası Omurtag döneminde şiddetle sürdürülen bu

⁴⁰⁴ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 85-87.

⁴⁰⁵ *DAI*, 32, s. 155.

⁴⁰⁶ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 87-89; Ahmetbeyoğlu, "Malamir Han", s. 219.

politikanın pek işe yaramadığı anlaşılmaktadır. Zira Malamir Han'ın, Bizanslı bir esirin etkisinde kalarak vaftiz olan ağabeyi Enravota'yı öldürttüğünü görüyoruz. Bu durum Hristiyanlığın artık yönetici aile içine kadar nüfuz ettiğini göstermektedir. Onun son dönemi ve eğer hükümdar olarak kabul edilirse Presiam dönemi artık Hristiyanlıkla mücadeleden vazgeçildiği dönem olmuştur⁴⁰⁷. Oğlu Knez Boris daha da ileri giderek Hristiyanlığı kabul edecektir. Presiam'la birlikte Birinci Bulgar Devleti'nin Hristiyanlık öncesi dönemi kapanmıştır. Bu tarihte, Bulgaristan'ın sınırları Karpatlar'dan Sakar Dağı'na ve Karadeniz'den Arnavutluk'a kadar uzanmaktaydı. Bu sınırlara Dacia, Moravya, Moesia, Trakya ve Makedonya gibi Slavlarla meskûn olan topraklar da dâhil edilmiştir. Geniş sınırlara ulaşmasına rağmen, bu dönemde Bulgar Devleti iç birliğinden yoksun olup iki farklı etnik grubun nüfuzu altında idi. Bunların dini inançları, dilleri ve gelenekleri farklıydı. Birleşmeleri toprak bütünlüğünün yanı sıra kültürel birleşme ile mümkündü. İşte bu birleşmeyi Knez Boris, Hristiyanlığı ve Kiril alfabesini benimsemekle sağlayacaktır⁴⁰⁸.

1.4. Peçenekler

Balkaş Gölü'nden Balkanlara ve oradan Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada üç yüz yıldan fazla bir zaman süresince takip edilebilen Peçeneklerin tarihi üç dönemde incelenebilir. Birincisi VIII. yüzyıl ortalarından Peçeneklerin İdil Nehri'ni geçtikleri 889 yılına kadar olan dönem; ikincisi Karadeniz'in kuzeyinde geçen 1040 yılına kadar olan dönem; üçüncüsü Balkanlarda etkin oldukları 1122'ye kadar olan dönemdir⁴⁰⁹. Konumuzun coğrafi ve kronolojik sınırları açısından bizi asıl ilgilendiren ikinci dönem olmakla birlikte tarihsel bütünlük açısından burada diğer dönemler de gözden geçirilecektir.

1.4.1. Peçenek Tarihinin İlk Dönemi

Değişik kaynaklarda birbirine yakın isimlerle anılan Peçeneklerin⁴¹⁰ her ne kadar bir Türk kavmi oldukları kesin ise de ilk dönem tarihleri oldukça karanlıktır. Bir takım onomastik araştırmalar sonucu İli havzası ve Issık Göl çevresinde buldukları, Türgişler ve Karluklarla siyasi ilişkilerde buldukları ve Talas Savaşı'nın ardından cereyan eden siyasi karışıklıklar sonucu batıya doğru itildikleri anlaşılmaktadır⁴¹¹.

Peçeneklerin batıya doğru itildikleri bölge Yayık ve İdil nehirleri boylarıdır. Onların burada bulunuşu ve yine burada cereyan eden siyasi

⁴⁰⁷ Karatay, "Tuna Bulgarları", s. 291.

⁴⁰⁸ Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti", s. 635.

⁴⁰⁹ A. N. Kurat, "Peçenekler" mad., *İA*, 9. Cilt, İstanbul, 1964, s. 536.

⁴¹⁰ Mualla Uydu Yücel, "Peçenekler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 449-450.

⁴¹¹ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 23-24, 26-32.

hadiseler hakkında elimizdeki en detaylı bilgi, Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenitus'un meşhur *De Administrando Imperio* adlı eserinde bulunmaktadır. Bizans İmparatoru'nun, Peçeneklerin bu ilk dönemiyle ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir:

*"Peçenekler önceden İdil ve Yayık nehirleri dolaylarında yaşıyorlardı. Hazarlar ve Oğuzlarla ortak sınıra sahiptiler. Fakat bundan elli yıl önce Oğuzlar, Hazarlarla ittifak kurarak Peçeneklere karşı savaşa giriştiler. Onları mağlup edip topraklarından çıkardılar ve yerlerine kendileri yerleştiler. Bugüne kadar da Oğuzlar hâlâ burada yaşamaktadırlar. Peçenekler de kaçarak etrafta dolaşmışlar ve yerleşecek bir yer aramışlardı. Bugün sahip oldukları yerlere geldiklerinde burada Macarlarla karşılaşmışlar, savaşta onları mağlup ettikten sonra yaşadıkları yerden kovup kendileri yerleşmişlerdi. Söylenişine göre bunlar günümüzden elli beş yıl önce olmuştur"*⁴¹².

Bu pasajın başında ve sonunda verilen "50 yıl önce" ve "55 yıl önce" gibi ifadeler, İmparator'un eserini 950 yılı civarında yazdığı kabul edildiğine göre, Peçeneklerin buldukları yerden hareket tarihlerini yaklaşık olarak 890'lı yıllara yerleştirmektedir. Yani Peçeneklerin İdil Nehri'ni geçmeleri ve Kuzey Karadeniz ve Balkanlara doğru ilerlemelerinin başlangıcı yaklaşık olarak 890 yılı civarında vuku bulmuştur⁴¹³.

Konstantinos Porphyrogenitus'un, Peçeneklerin ilk gördükleri yer ve tarih hakkında, eserinde verdiği bu bilgiler, biraz karışık da olsa, doğu kaynaklarından da takip edilebilmektedir. *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserini muhtemelen 880'li yıllarda yazmış olan İbn Hurdâdbih, Türk ülkelerinden bahsederken Tokuz Oğuzları ve onların komşuları arasında Peçenekleri saymaktadır⁴¹⁴. Yine 982/983'te yazıldığı sanılan müellifi meçhul *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde⁴¹⁵ ve 1050-1052 arasında yazılmış olan Gerdîzi'nin *Zeyn el-Ahbâr* adlı eserinde⁴¹⁶ tarif edilen Peçeneklerin, bu henüz İdil'in doğusunda yaşayan Peçenekler olduğu anlaşılmaktadır. İşgal ettikleri coğrafi bölge ise, A. N. Kurat'ın tespitine göre İdil'in, vaktiyle Saray şehrinin bulunduğu mevkiden başlayarak, Şamar Nehri'ne kadar giden, Şamar Nehri'nden de Yayık Nehri'nin ortalarına kadar varan, bugünkü Orenburg'a yakın, bol otlu nehir ovalarını kapsamaktadır⁴¹⁷.

Peçeneklerin İdil nehrinin doğusunda buldukları dönemde Hazarlar, Oğuzlar, Kuman-Kıpçaklar, Macarlar, İdil Bulgarları, Burtaslar (Fin kökenli mi yoksa Türk kökenli mi oldukları belli değildir) ve farklı Slav kavimleriyle

⁴¹² DAI, 37, s. 167.

⁴¹³ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 40-41.

⁴¹⁴ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 186; Yusuf Ziya Yörükân (derl), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 365.

⁴¹⁵ *Hudûd al-Âlam, The Region of the World, Translated and Explained by V. Minorsky*, 2nd Ed., London: Luzac, 1970, s. 101; Türkçesi: V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. A. Duman – M. Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 55.

⁴¹⁶ Şeşen, *İslam Coğrafyacıları...*, s. 82.

⁴¹⁷ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 36.

komşuluk ilişkilerinde buldukları, zikredilen Bizans ve İslam kaynaklarından anlaşılmaktadır (Harita 14). Fakat bu kaynaklarda verilen bilgilerin oldukça mahdut olması Peçeneklerin bu dönemde komşularıyla ilişkileri konusunda net bir hüküm çıkarılmasına engel olmaktadır. Olayların akışından anlaşılan odur ki 890 yılı civarındaki Peçeneklerin İdil'i geçmesi hadisesinden önce adı geçen bu komşular ile, özellikle de iktisadi sebepler nedeniyle Oğuzlar ve Hazarlar ile, onların pek de dostane ilişkileri olmamıştır. Zaten Bizans İmparatoru'nun eserindeki kayıt, en nihayetinde Hazarlarla Oğuzların Peçeneklere karşı ittifak yaptıklarını ve onları yerlerinden çıkardıklarını açıkça ifade etmektedir⁴¹⁸.

1.4.2. Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler

Peçeneklerin İdil Nehri'ni geçip Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelmeden önce işgal ettikleri saha siyasi olarak güçlü komşularla çevrili durumdaydı. Güney ve doğudan Peçenekleri çevreleyen Hazarlar ve Oğuzlar bu komşularıyla sürekli mücadele halindeydi. Görünen o ki Hazarlar iktisadi sebeplerle, Oğuzlar ise batıya doğru hareketleri sebebiyle onlara sürekli baskı uyguluyordu. Kuzey sınırında bulunan güçlü İdil Bulgarları nedeniyle Peçenekler o yöne de hareket edemediklerinden ve üç yönden aynı anda sıkıştırıldıklarından, adeta siyasi bir zorunluluk sonucu batıya doğru hareket etmeye başladılar⁴¹⁹. Peçeneklerin İdil Nehri'ni geçiş tarihleri tam bir kesinlikle belirlenmemektedir. Yukarıda alıntılanan Konstantinos Porphyrogenitus'taki iki farklı tarih 892-902 yılları arasında bir tarihe denk gelmektedir. Avrupa kaynakları içinde Peçeneklerden ilk kez bahseden Rahip Regino'ya göre Peçenekler Karadeniz'in kuzeyine 889 yılında gelmişlerdir⁴²⁰. Esasında bu geçiş için tam bir kesin tarih aramaktan ziyade bunu bir süreç olarak ele almak daha yerinde olacaktır. Bu bağlamda Peçeneklerin 860 yılından itibaren batıya doğru hareketlendiklerini kabul etmek daha doğrudur.

Peçenekler, İdil Nehri'nin doğusunda yaşadıkları yerleri terk ederek batıya doğru hareket ettiklerinde, onlardan bir kısmının yerlerinde kalarak Oğuzlarla birlikte yaşamayı tercih ettiklerini bilmekteyiz. Bu durumu da yine Konstantinos Porphyrogenitus, eserinde açık olarak belirtmektedir: *“Peçenekler kendi memleketlerinden çıkarıldıkları zaman, bunların bir kısmı kendi arzuları ile eski yerlerinde kalarak Oğuzlarla beraber yaşamak istemişlerdi. Onlar bugüne kadar orada yaşamaktadırlar. Bunlar kendilerini diğerlerinden ayıran, kökenlerini ve nereden geldiklerini gösteren alametlere sahip şeyler giyerler. Bunların elbiseleri kısa olup dizlerine kadar uzanır ve kolları da omuzlarından ayrılmıştır. Bu şekilde kendilerinin öz*

⁴¹⁸ O. Pritsak, “The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, *AEMA*, 1, 1975, s. 214-215; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 36-38; Yücel, “Peçenekler”, s. 453-456.

⁴¹⁹ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 39-40.

⁴²⁰ Pritsak, “The Peçenegs...”, s. 217.

*uruğdaşlarından ayrılmış olduklarını göstermek isterler*⁴²¹. İbn Fazlan'ın Bulgarlara yaptığı seyahat sırasında rastladığı Peçenekler⁴²² bu Oğuzlarla kalan kısım olmalıdır. Bunlar da sonradan Oğuzlarla birlikte Karadeniz'in kuzeyine gelmişlerdir⁴²³.

Peçenekler İdil'i geçip Karadeniz'in kuzeyine geldiklerinde karşılaştıkları ilk kavim Hazarlara bağlı olan Macarlar olmuştu. Peçenek-Macar ilişkileri konusunda da Konstantinos Porphyrogenitus temel bilgileri sağlayan kaynak durumundadır. Bizans İmparatoru'nun verdiği bilgilere göre Macarlar (metinde Türkler olarak geçmektedir), Hazarlara komşu olarak liderlerinin adına izafetle Lebedia denen yerde yaşamaktaydılar. O zamanlar Kangar olarak adlandırılan Peçenekler, Macarlarla savaşa tutuşmuşlar, sonunda Macarlar yenilip ikiye ayrılmışlardı. Bunların bir kısmı doğuya gitmiş ve İran bölgesine yerleşmişti. Diğer kısmı ise liderleri Lebedias ile birlikte batı bölgesinde, şimdi Peçeneklerin yaşadığı Atelkouzou (Etelkuzu) denen yere yerleşmişti. Kısa süre sonra Hazar Kağanı, Macarların lideri Lebedias'ı çağırarak, onu kendi kavminin tek lideri olarak atayacağını söylemiş, fakat Lebedias bunu kabul etmemiş bu görev için diğer bir lider olan Almoutzis veya onun oğlu Arpad'ın daha uygun olacağı tavsiyesinde bulunmuştu. Neticede, Arpad, Hazar yüksek hâkimiyetini taniyan Macarlar üzerine tek lider olarak seçilmişti. Bir süre sonra Peçenekler yeniden saldırıya geçmişler, liderleri Arpad ile birlikte Macarları buldukları yerden çıkmaya zorlamışlar, onlar da Büyük Moravia'ya gelerek buradakileri yerinden çıkarıp kendileri yerleşmişlerdi. Bu zamandan sonra da başka bir Peçenek saldırısı olmamıştı⁴²⁴.

Konstantinos Porphyrogenitus'un verdiği bu kısa bilgilerden Macarlarla Peçeneklerin tam olarak nerede ve ne zaman karşılaştıkları maalesef tespit edilemiyor. Buradan Macarların önce Lebedia'da yaşadıkları, Peçenek saldırıları sonucu bir kısmının İran'a, bir kısmının da Etelkuzu'ya göç ettikleri, oradan da yine aynı sebeple Büyük Moravia'ya gidip yerleştikleri anlaşılmaktadır. Bu yerlerin tam mevkileri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Konstantinos Porphyrogenitus eserinde bu yerin mevkii için, buradan Chidmas/Chingilous adında bir nehrin aktığını söylemektedir. Bu nehrin nerede olduğu tam tespit edilememiştir. Bugün için buranın Don ile Dinyeper arasında bir bölge olduğu genel olarak kabul edilmektedir⁴²⁵. Etelkuzu'ya gelince, buranın mevkii de tam olarak tespit edilememiştir. Eski Macarca "*iki nehir arası*" anlamına gelen bir kelime olan Etelkuzu hakkında Konstantinos Porphyrogenitus'un eserinden sadece Lebedia'nın batısında

⁴²¹ DAI, 37, s. 169.

⁴²² İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 45.

⁴²³ Kurat, Peçenek Tarihi, s. 43.

⁴²⁴ DAI, 38, s. 171-173.

⁴²⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, vol. II, Commentary, Ed. by R. J. H. Jenkins, London: Athlone Press, 1962, s. 147.

olduğunu tespit edebiliyoruz. Bazı bilim adamları Etelkuzu ile Lebedia'nın aynı yer olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat Konstantinos Porphyrogenitus'un anlatımındaki kronolojik devamlılık bu görüşün isabetsiz olduğunu göstermektedir⁴²⁶. Bizans İmparatoru, vaktiyle Macarların, şimdi ise Peçeneklerin işgal ettikleri sahanın orada bulunan nehirlerle göre adlandırıldığını belirtmektedir. Bu nehirler, Baruch (Dinyeper), Koubou (Bug), Troullos (Dinyester), Broutos (Prut) ve Seretos (Seret) adlarını taşımaktaydı⁴²⁷. Bu itibarla Etelkuzu'nun Tuna ile Dinyester arasındaki bölge olduğu ileri sürülmüştür⁴²⁸.

Konstantinos Porphyrogenitus'un anlattığı Peçeneklerin İdil Nehri'ni geçip Macarlarla olan mücadelelerinde Hazarların takip ettiği siyaset dikkat çekmektedir. Peçenekler, İdil'in doğusundaiken Hazarlar için zaten tehlike oluşturuyorlardı. Nehrin batısına geçtiklerinde de aynı potansiyel tehlike devam etmekteydi. Hazarların özellikle Kırım üzerinden yürüttükleri ticaret bu suretle tehlike altına girmiş oluyordu. Bu nedenle Hazarlar, Peçeneklere karşı Macarları kullanmak amacıyla bazı girişimlerde bulundular. Hazar Kağanının Macar lideri ile akrabalık kurması, ardından bütün Macarları kendine bağlı bir liderin idaresi altında birleştirmeye çalışması bu girişimlerin yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Bu şekilde, dağınık halde bulunan Macar kabileleri tek bir liderin idaresi altında birleşerek güçlü bir siyasi teşkilat vücuda getirilecek ve Peçeneklere karşı daha etkin bir biçimde kullanılabilecekti. Bu noktada Hazar diplomasisinin, Bizans'tan pek de geri kalmadığı müşahede edilmektedir. Fakat bu defa galip gelenler Peçenekler olacaktır⁴²⁹.

Peçeneklerin bu dönemdeki temel politikalarının, Karadeniz'in kuzeyini tamamen hâkimiyet altına almak olduğu anlaşılmaktadır. Aynı dönemde Bizans ve Bulgarların da dâhil olduğu siyasi karışıklıklar onlara bu fırsatı verecektir. 890 yılında Tuna Bulgarları ile Bizans arasında çıkan savaşta, Bulgarlar karşısında zor duruma düşen İmparator VI. Leon (886-912), 894'de Macarlara elçiler göndererek onlardan yardım istemişti. Macarlar da bu isteğe olumlu cevap vererek yardım vaadinde bulunmuşlardı. Bizans'ın teşvikiyle Bulgarlara saldıran Macarlar, Tuna Nehri'nin sağ sahiline geçerek buradaki Bulgar güçlerini mağlup etmişlerdi⁴³⁰. Bunu haber alan Bulgar Hükümdarı Çar Simeon (893-927), Bizans'la savaş halinde olduğu halde Macarlara dönmüş fakat o da mağlup olup geri çekilmişti. Macarlar Bulgar başkenti Preslav'a kadar gelmişler, burayı yağmaladıktan sonra geri dönmüşlerdi. İki cephede birden savaşamayacağını anlayan Simeon, Bizans ile bir barış anlaşması yapmış ve ardından Macarlara karşı mücadele etmek

⁴²⁶ DAI, vol II, Commentary, s. 148.

⁴²⁷ DAI, 38, s. 175.

⁴²⁸ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 47.

⁴²⁹ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 47-48.

⁴³⁰ Yücel, "Peçenekler", s. 461.

için Peçeneklere elçi göndermişti. Bulgar-Peçenek ittifakı sağlandıktan sonra bu iki ortak kuvvet, Macar ordusunun asıl kısmının komşularına yardım maksadıyla askeri seferde olduğu bir sırada Macar ülkesine girmişler, geride kalan Dinyester çevresindeki çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan Macarlara saldırarak intikamlarını almışlardı. Seferden dönen Macarlar ülkelerinin harap halini görünce yeni bir yere yerleşmeye karar vermişler ve Pannonia'ya gelmişlerdi (896)⁴³¹. Peçenekler karşısında alınan bu yenilgiler Macarları o derece derinden sarsmıştı ki 944 yılında İmparator'un "Peçeneklerin üzerine gidin, onları yerlerinden çıkarın ve oraya siz yerleşin. Zaten daha önce oralar size aitti. Böylece bana daha yakın olursunuz." şeklindeki, Macarları Peçenekler üzerine gitmeleri için ikna etmeye yönelik sözleri, Rahip Gabriel tarafından Macarlara iletildiğinde onların reisleri hep bir ağızdan "Biz Peçenekler üzerine hücum etmeyiz çünkü onlarla savaşamayız. Onların toprakları geniş, insanları kalabalık ve kurnazdır. Bu sözleri bize bir daha söyleme çünkü bundan hoşlanmıyoruz." şeklinde cevap vermişlerdi⁴³².

Bu suretle Peçenekler Karadeniz'in kuzey bozkırlarının tartışılmaz tek hâkim gücü haline gelmişlerdir. Bu bölgede toplamı sekiz olan Peçenek uruğlarının yerleşimi konusunda sadece Konstantinos Porphyrogenitus'un eserinde bilgi bulmak mümkündür. Bizans İmparatoru Peçenek uruğlarını tek tek sayarak kendi döneminde hangisinin nerede yerleştiğini tarif etmektedir. Yalnız bu defa her bir uruğu aldığı takma ad ile birlikte zikretmektedir. Bu sekiz uruğ Dinyeper nehrinin sağında ve solunda olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Buna göre,

*"Peçenek uruğlarının dördü, yani Kouartzitzour (Küerçiçur), Syroukalpei (Surukül-bey), Borotalmat, Boulatzopon (Bulaçoban) uruğları Dinyeper Nehri'nin ötesinde uzanmakta olup, doğu ve kuzeye doğru Uz, Hazar, Alan ve Cherson ülkelerine dayanır. Diğer dört uruğ ise Dinyeper Nehri'nin diğer tarafında batı ve kuzey istikametinde olan yerleri işgal ederler. Bunlardan Giazichopon (Yazikopon) Bulgaristan'la, Kato Gyla (Güla) Macaristan'la, Charaboi (Karabay) Rusya'yla, Iabdiertim (Yavdiertim) Ruslara vergi veren Oultin (Ultin-Uglic), Dervlenin (Drevliyan), Lenzanin (Lendzen-Lutiç) ve başka Slavlarla komşudur. Peçenek yurdu Oğuz ve Hazar yurdundan beş günlük, Alanlardan altı günlük, Mordia'dan (Mordva) on günlük, Rus memleketinden bir günlük, Macarlardan dört günlük, Bulgaristan'dan da yarım günlük bir yol mesafesindedir. Cherson ve bilhassa Bosphorus'a yakındır"*⁴³³.

Arkeolojik bulgular Peçeneklerin Kiev'in güneyinde, Stuhna ve Roş nehirleri arasında yoğunlaştığını göstermektedir⁴³⁴. Konstantinos Porphyrogenitus, bütün Peçenek uruğları içerisinde üç tanesinin diğerlerinden

⁴³¹ DAI, 40, s. 177.

⁴³² DAI, 8, s. 57.

⁴³³ DAI, 37, s. 169.

⁴³⁴ Pritsak, "The Peçenegs...", s. 219.

daha cesur ve kibar oldukları için ayrı tutulduklarını ve bunların Kankar/Kangar olarak da adlandırıldıklarını söylemektedir. Bu uruğlar: Iabdierti (Yavdierti-m), Kouartzitzour (Küerçür) ve Chabouxyngyla'dır (Kabukıngüla)⁴³⁵.

Peçenekler Karadeniz'in kuzeyine geldikten sonra öncelikle Ruslarla münasebette bulundular (Bkz. Harita 15). Bu nedenle Peçenek tarihinin bu kısmı için Rus yıllıkları oldukça önemli bilgiler aktarmaktadırlar. Rus yıllıkları onların Rus topraklarına ilk geliş tarihi olarak 915 yılını vermektedirler. Yıllıklara göre bu yıl Peçenekler, Rus Knezi İgor (912-945) ile barış yaparak Tuna'ya gitmişlerdir. Bulgar Kralı Simeon karşısında zor durumda kalan Bizans, Peçeneklere elçiler göndererek yardım istemiş, onlar da bunu kabul ederek Simeon'na karşı harekete geçmişler, fakat Bizans komutanlarının kendi aralarında kavga ettiklerini görünce geri dönmüşlerdir⁴³⁶.

Rus yıllıklarında anlatılan bu hadise Bizans kaynaklarından takip edildiğinde olayların akışı zamandizinsel olarak farklılık göstermektedir. Bizans kaynaklarına göre 913 yılından beri devam eden Bulgar-Bizans savaşları 917 yılında iyice şiddetlenmiş, Kral Simeon, Peçenek yardımına da güvenerek baskısını iyice arttırmış fakat onlardan yardım alma konusunda Simeon değil Bizanslılar muvaffak olmuşlardır. Peçenekleri, Bulgarlara karşı yardım için Tuna'ya kadar getiren Bizans komutanı Ioannes Bogas, burada kendilerini bekleyen Amiral Romanos Lekapenos ile ihtilafa düşmüş, gelenleri nehrin karşısına geçirmekten vazgeçmiş, neticede komutanlar arasındaki bu kavgaya şahit olan Peçenekler geliş amaçlarından vazgeçerek yurtlarına dönmüşlerdir⁴³⁷. Görüldüğü üzere Rus yıllıkları aslında daha sonra gerçekleşen bir olaydan bahsetmektedirler. A. N. Kurat, Bizans kaynaklarındaki bilgilere de dikkat çekerek, Rus yıllıklarındaki Peçeneklerle ilgili ilk kaydın yanlış olduğunu ve zaten Ruslarla Peçeneklerin ilk münasebetlerinin 915 yılından da çok daha evvel başlamış olması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Peçeneklerin İgor ile anlaşma yapmaktaki amaçlarını, onların Bizans'a yardıma giderken arkadan, Ruslardan bir hücumla maruz kalmamak şeklinde değerlendirmektedir⁴³⁸.

⁴³⁵ DAI, 37, s. 171. Macartney, Peçeneklerin bu üç uruğuna "Kangar" adının verilmesinin sebebini Bizans İmparatoru'nun iddia ettiği gibi bunların cesur ve asil olmalarına değil iki tekerlekli araba kullanmalarına bağlamaktadır. Ayrıca "Kangar" adının Türkçe "qān=araba" kelimesinden türediğini ekler. C. A. Macartney, "The Petchenegs", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 8, No. 23, Dec., 1929, s. 342. Gábor Vörös ise Peçenek halkının iki adının olduğunu, bunlardan birinin Peçeneklerin kendilerini tarif etmek için kullandıklarını (Peçenek), diğerinin ise diğer boyların onları tarif etmek için kullandıklarını (Kangar) söylemektedir. Gábor Vörös, "Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 697. Peçenek uruğ ve şahıs adlarının izahı için bkz. Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 55-60; Vörös, "Peçeneklerin Dili...", s. 698-702.

⁴³⁶ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 99.

⁴³⁷ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 159-160.

⁴³⁸ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 85-86.

Bu hadiseden sonra Rus yıllıklarında 968 yılına kadar Peçeneklerden, bir iki küçük vakıa dışında bahsedilmemektedir. Bunlardan biri, bir cümle ile 920 yılında Knez İgor'un onlar üzerine bir sefer yaptığı, bir diğeri de 944 yılında yine İgor'un Bizans üzerine yaptığı seferde onları yardımcı kuvvet olarak yanına aldığıdır⁴³⁹. Bu durum, Peçeneklerin bu dönemde Ruslarla iyi ilişkiler kurmuş oldukları şeklinde yorumlanabilir. Zira Bizans ve Rus kaynakları, Peçenek ve Rusların X. yüzyıl ortalarında samimi ilişkiler içerisinde olduklarından bahsetmektedirler. Peçenek-Rus ticareti ve Peçenek ücretli askerlerinin Rus ordusunda görev alması gibi durumlar bunun misallerini teşkil eder⁴⁴⁰. Bu durum en bariz ifadesini yine Konstantinos Porphyrogenitus'un eserinde bulmaktadır. Buna göre, Ruslarla Peçenekler komşudurlar ve Ruslar, onlarla olan barışı korumaya hep özen gösterirler. Onlarla barış yapmadan başka ülkelere harekât yapmazlar. Çünkü Peçeneklerin kendi ülkelerine saldıracaklarından çekinirler. Peçeneklerin gücünden dolayı, onlarla rakip olmaktansa müttefik olmayı yeğlerler⁴⁴¹. Görüldüğü üzere Rusları, Peçeneklerle iyi geçinmeye iten siyasi ve iktisadi amiller söz konusudur. Ruslardan düşmanca bir tavır görmeyen Peçeneklerin de o dönem için Ruslara karşı saldırgan bir tutum takınmadığı anlaşılmaktadır. Elbette ki bu dostluk ilişkisinin şartların gereği olup sürekli olmadığını belirtmeye gerek yok.

Rus yıllıkları uzun bir aradan sonra Peçeneklerden, başkent Kiev'in muhasarası hadisesi nedeniyle yeniden bahsettiklerinde tarih 968 yılıdır ve Rus Knezliği'nin başında Svyatoslav (946-972) vardır. Fakat bunun hemen öncesinde, 967 yılında, Peçenekleri, Bulgarlara saldıran Svyatoslav'ın kuvvetleri arasında görüyoruz. Bu yıl, Bulgarlara karşı doğrudan mücadeleye girişmek istemeyen Bizans, Svyatoslav'dan yardım istemiş, o da bunu kabul etmiş ve Tuna'yı geçerek Bulgar ülkesine girmişti⁴⁴². Svyatoslav'ın bu ordusunda ücretli Peçenek askerleri de bulunuyordu. Ancak Svyetoslav Bulgar ülkesinde Bizans müttefiki olarak savaşırken Kiev civarındaki Peçeneklerin harekete geçerek Rus Knezliği'nin merkezine saldırdığını görüyoruz. Onları harekete geçiren güç Bulgarlarla yapılan bir anlaşma olabilir fakat bu konuda net bir bilgi yoktur⁴⁴³.

Rus yıllıklarınının 968 yılı hadisesinde ise Peçeneklerin Kiev'i kuşatması, biraz karışık ve ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Buna göre, Svyatoslav'ın Tuna civarında olduğu sırada onun annesi ile üç oğlu Kiev'de bulunuyordu. Peçenekler çok büyük bir ordu ile şehri kuşattılar. Şehir halkı açlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Dinyeper nehrinin karşısında toplanan insanların müdahale çabaları da başarısız olmuştu. Şehir halkı bir yolunu

⁴³⁹ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 100-101.

⁴⁴⁰ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 86.

⁴⁴¹ *DAI*, 2, s. 49-51.

⁴⁴² Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 489.

⁴⁴³ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 91-92.

bulup bu insanlara haber göndererek eğer bir şey yapılmazsa Peçeneklere teslim olacaklarını bildirdiler. Oradaki insanların lideri de eğer bir yolunu bulup Svyatoslav'ın annesi ve çocuklarını kurtarmazlarsa onun gazabına uğrayacaklarından korkarak derhal harekete geçti. Bu insanlar ertesi gün borazan ve trampet eşliğinde harekete geçmişler, bunu gören şehir halkı da bağırmağa başlamış, bunun üzerine Peçenekler Svyatoslav'ın geldiğini zannederek geri çekilmişlerdi. Şehir halkının elçi göndermesi üzerine Svyatoslav geri dönmüş ve etraftaki Peçenekleri tamamen uzaklaştırmıştır⁴⁴⁴.

Peçenek tehlikesi sona erdikten sonra Svyatoslav yeniden Bulgar topraklarına girmiş ve 970 yılında Trakya'ya kadar ilerlemişti. Bu seferki amacı işgal ettiği yerleri kalıcı olarak yurt edinmekti⁴⁴⁵. Hatta bunu, yeni başa geçmiş İmparator Ioannes Tzimisces'in (969-976) elçilerine bizzat beyan etmişti. İmparator sorunu silah zoruyla çözmeye karar vererek 971 yılında kapsamlı bir sefer hazırlığına başladı. Svyatoslav, içinde Peçenek ve Bulgarların da bulunduğu ordusuyla karşı koymaya çalıştıysa da mağlup olup geri çekildi. Görünüşe göre Ruslardan ayrılmış bir Peçenek grubu Bizanslılarla karşılaşmış ve ağır bir yenilgi almıştır⁴⁴⁶.

Svyatoslav, Bizans karşısında aldığı mağlubiyetin ardından İmparator'a elçi göndererek affedilmesini ve kendi ülkesine dönerken Peçeneklerin kendisine saldırmaması için aracılık etmesini istedi. İmparator bu isteği dikkate alarak Peçeneklerden, Rusların geçmesine izin vermelerini, kendisiyle bağlaşıklık antlaşması yapmalarını, Tuna'yı aşmamalarını ve Bulgaristan'ı talan etmeye son vermelerini istedi. Onlar hepsini kabul ettiler, ancak kendi ülkelerinden Rusların geçmesini reddettiler⁴⁴⁷. Peçenekler söylediklerini yapmışlar ve Svyatoslav geri dönerken Peçenek topraklarından geçtiği esnada saldırıya geçmişlerdir. Bu sırada onların başında Kurya (Küre) adındaki başbuğları bulunuyordu. Svyatoslav, Dinyeper Nehri'nin aşağısındaki kayalıklara geldiğinde, Kiev voyvodasının tavsiyesine aldırılmayarak burayı geçmeye çalıştı. Bu sırada Peçeneklerin saldırısına uğradı. Onlar Svyatoslav'ı öldürdüler, kafatasını altınla kaplayarak içki kadehi haline getirdiler (972-bahar)⁴⁴⁸.

Bu tarihten sonrası için Rus yıllıklarından, Svyatoslav'ın çocukları arasında taht kavgaları çıktığını ve nihayetinde Vladimir'in hâkimiyeti ele geçirdiğini okuyoruz. Bu taht kavgalarına Peçeneklerin de zaman zaman dâhil

---

⁴⁴⁴ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 101-103. A. N. Kurat, Rus yıllıklarının bu bölümünde birkaç olayın birbirine karışmış olabileceğini, yazarın Peçeneklerin geri çekilişini Svyatoslav'ın gelişine bağladığını, Peçeneklerin asıl geri çekilme sebeplerinin kuşatma silahlarına sahip olmamaları olduğunu belirtir. Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 94.

⁴⁴⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 273-274.

⁴⁴⁶ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 15-16.

⁴⁴⁷ Zonaras, s. 23.

⁴⁴⁸ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 105-106.

oldukları yine aynı yıllıklarda kaydedilmiştir⁴⁴⁹. Vladimir galip gelerek tek başına tahta geçtikten sonra da Peçenek-Rus mücadelesi devam etmiştir. 988 yılında Vladimir'in onlara karşı bir zafer kazandığı anlaşılıyor. Ayrıca Vladimir güneye, Peçenek sınırlarına yeni şehirler ve tahkimatlar kurarak onlarla mücadeleyi daha etkin bir biçimde sürdürmeye çalışmıştır⁴⁵⁰. Yaşam tarzlarının bir sonucu olarak güçlü bir askerî teşkilâta sahip olan Peçenekleri Ruslar ancak onlara karşı kaleler inşa etmek suretiyle durdurmaya çalışmışlardır. Aslında Vladimir güney sınırlarında oturan ve bu bölgenin yerli ahalisini oluşturan Polyanlara güvenemediği için bu şehirleri kurmuştur. Güvenememesinin sebebi de muhtemelen Peçenekler ile Kiev'in etrafında yaşayan Polyanların müttefik olmaları ve Kiev knezlerine karşı birlikte mücadele etmeleri olmuştur. Kiev'in güneyindeki Desna, Vostra, Trubej, Sula ve Stugna nehirleri boyunca kurulan şehirlerde tahkimli noktalar ve hatlar yaptırılmış, Peçenek arazisine 100 km kadar girilmiştir. Bu tahkimli noktalar hem onlara karşı yapılan hücumlarda birer dayanak noktası olmuşlar hem de onlardan kaçarak Ruslara sığınan Türk menşeli göçebe kaçaklar için iltica yeri vazifesi görmüşlerdir⁴⁵¹.

992 yılında Vladimir ordusuyla bir seferden dönüşte Pereyaslavl şehrinin bulunduğu Trubej geçidinde Peçeneklerle karşılaşmış fakat bir süre iki taraf da birbirine saldırmaya cesaret edememişti. İki taraftan birer savaştının karşılaşması şeklinde bir yöntem bulunmuş ve Rus yıllıklarının biraz da edebi anlatımına göre Peçenekler mağlup olarak kaçmak zorunda kalmışlardı⁴⁵². 996 yılındaki karşılaşmada ise bu defa Peçenekler galip gelmişlerdi. Her ne kadar Bizans tarihleri gibi Rus yıllıkları da knezlerin yenildiği hadiselerden bahsederken, düşmanların başarılarını küçümseyerek anlatsalar da bu hadisede saldırıya geçen taraf Peçenekler olmuş ve Vladimir ancak kaçıp bir köprü'nün altına saklanmak suretiyle kurtulabilmişti. Rusların buradaki yenilgisinin büyüklüğü ertesi yıl Vladimir'in onlarla savaşacak kuvvet bulamamasından ve asker toplamak için Novgorod'a gitmesinden anlaşılmaktadır. Onun gidişinden sonra Peçenekler Belgorod'u kuşatmışlar, şehir halkı açlıkla karşı karşıya kalmış ve her nasılsa – belki de kışın bastırması üzerine⁴⁵³ – kuşatmayı kaldırıp geri çekilmişlerdi. Yine 1001 ve 1004 yıllarında yapılan Peçenek saldırıları da Vladimir'in gönderdiği kuvvetler sayesinde geri püskürtülmüştür⁴⁵⁴.

1015'te, Vladimir'in hükümdarlığının son yılında ve hatta hasta olduğu bir sırada Peçenekler tekrar Ruslara saldırdılar. Vladimir onları karşılamak üzere oğlu Boris'i gönderdi ise de Boris onları bulamayıp geri dönmüştür.

⁴⁴⁹ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 106-107.

⁴⁵⁰ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 108.

⁴⁵¹ Yücel, "Peçenekler", s. 476.

⁴⁵² Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 109-110.

⁴⁵³ Yıllıklarda efsanevi bir tarzda anlatılan Peçeneklerin geri çekilişini Kurat bu sebebe bağlar. Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 99.

⁴⁵⁴ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 111-113.

Daha sonraları Peçeneklerin, Vladimir'in ölümünden sonra çocukları arasında baş gösteren taht kavgalarına iştirak ettikleri görülmektedir. Kardeşi Yaroslav'a karşı mücadele eden Svyatopolk her defasında onların yardımına başvurmuştu. Sonuncusu 1019 yılında olan ve Rus yıllıklarının “*böyle bir savaş Rus yurdunda şimdiye kadar hiç olmamıştı*” dediği savaş neticesinde Svyatopolk Peçenek yardımına rağmen yenilerek taht mücadelesini kaybetmişti⁴⁵⁵. Bu hadiselerden sonra Rus yıllıkları 17 yıl kadar onlardan bahsetmemektedirler. Bu sıralarda Peçeneklerin ağırlık merkezi artık Tuna boyuna doğru kaymaktaydı.

Bulgar Kralı Vladislav (1015-1018), Bizans'a karşı mücadelesinde Peçeneklerle ittifak kurmak istemiş fakat başarılı olamamıştı. İmparator II. Basileios, 1018-1019 senelerinde Bulgarların isyanını bastırdıktan sonra Bizans ile Peçenekler sınır komşusu haline gelmişlerdi. Artık bu tarihten sonra Peçenek hücumlarının hedefi Bizans toprakları olacaktır⁴⁵⁶. Böyle bir saldırı 1026 yılında gerçekleşmiştir. Bu yıl Peçenekler Tuna'yı geçerek Bulgaristan topraklarında önemli zayıyata sebep oldular. İmparator'un emriyle Sirmium yöneticisi Konstantinos Diogenes (gelecekteki İmparator Romanos Diogenes'in babası) onlara karşı harekete geçti ve onlar Bizans güçleri karşısında başarısız olup tekrar Tuna'nın kuzeyine çekilmek zorunda kaldılar. Yine 1032 yılında imparatorluğun doğudan Araplar ve batıdan Peçenekler tarafından saldırıya uğradığı, 1035 yılında Peçeneklerin bütün Moesia'yı tahrip ettiği ve bu dönemde onların sık sık Tuna'yı geçerek Bizans arazisine saldırdıkları, birçok esir aldıkları da Bizans kaynaklarında kayıtlıdır⁴⁵⁷.

Bu arada Rus yıllıkları 17 yıl aradan sonra yeniden Peçeneklerden bahsetmektedirler. 1034 veya 1036 yılına ait olan kayıtlara göre Yaroslav, Novgorod'da bulunduğu sırada onların Kiev'i muhasara ettikleri haberini alınca Varyag ve Slovenlerden pek çok asker toplayarak Kiev'e geldi. Çok kalabalık olan Peçeneklere karşı savaş düzeni alındı ve Peçenek saldırısıyla mücadele başladı. Savaş çok şiddetli oldu ve akşama doğru Yaroslav güçlükle galip geldi. Peçenekler birçok kayıp vererek tamamen dağıldılar⁴⁵⁸. A. N. Kurat, Rus bilim adamları tarafından ileri sürülen, “Peçenekler, Ruslar karşısında aldıkları bu ağır yenilgi sebebiyle Kiev civarını terk edip Tuna boylarına gitmişlerdir” şeklindeki iddiaların gerçeği yansıtmadığını vurgulayarak onların Tuna boylarına hareketlerinin bu tarihten daha önce başladığını ve yine onların Kiev civarını asıl terk etme sebeplerinin batıya doğru ilerleyen Oğuzların baskısı olduğunu söylemektedir⁴⁵⁹. Sebep her ne olursa olsun gerçekten de 1036 yılından sonra Peçenekler Rusya için ciddi bir tehdit olmamışlardı. Asıl ağırlık merkezleri Tuna boylarına kaymakla birlikte

⁴⁵⁵ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 114-117.

⁴⁵⁶ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 100.

⁴⁵⁷ Zonaras, s. 47, 52, 58-59; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 101.

⁴⁵⁸ Yücel, *İlk Rus Yıllıkları...*, s. 117-118.

⁴⁵⁹ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 103.

onlardan bir kısmının Ruslar arasında kaldığı ve sınır bekçiliği görevi yaptığı görülmektedir. Aynı şekilde bir kısım Peçeneklerin de Oğuzlarla birlikte kalmış olduğunu Rus yıllıklarının bu tarihten sonra onlarla Oğuzları her defasında bir arada zikretmesinden anlıyoruz⁴⁶⁰.

1.4.3. Balkanlarda Peçenekler

Peçeneklerin X. yüzyıl ortalarından itibaren Tuna Nehri civarına göçmeye başladıkları görülmektedir. Bu göç sebeplerinden biri her ne kadar onların kendi içlerindeki mücadeleler olsa da asıl sebep kuşkusuz gittikçe baskısını arttıran, batıya doğru hareket halindeki Oğuz gruplarıdır. Aynı şekilde Oğuzlar da Kumanlar tarafından batıya doğru itilmektedirler. Batıya doğru ilerleyişin bir sonucu olarak Peçenekler, Bulgarlar ve Macarlarla, Bulgarların Bizans idaresine girmesi ile de doğrudan Bizans ile komşu hale gelmişlerdir⁴⁶¹. Onların Balkanlar üzerine doğrudan akınları da bundan sonra başlayacaktır.

Daha 943 ile 972 yılları arasında bazı Peçenek boylarının Macaristan'a gittikleri görülmektedir. Aynı şekilde Macarları Hristiyanlaştıran Kral István/Stefan zamanında da Yukarı Tisza ve Samos nehirlerinin yukarı mecrasını takiben Macaristan'a Peçenek kitlelerinin gelmiş oldukları anlaşılıyor⁴⁶². Onların Macaristan'daki ilk yerleşimleri hakkında Macar kaynaklarında bilgiler verilmiştir. *Gesta Hungarorum* veya *Anonymus*'da (Anonim) aktarılanlara göre, X. yüzyılın ilk yarısında ilk defa Macaristan'ın kuzeybatısına ve Fertő gölü çevresine, Germen kabilelerinin saldırılarına karşı koymak üzere "çok sayıda" Peçenek yerleştirilmiştir. Onlardan yine büyük bir grup, Zoltan'ın halefi Tokson (Taksony, 950?-970?), zamanında Macaristan'a yerleştirilmişlerdir. Peçenekler, Kral Aziz István (997-1038) zamanında da Macaristan'a gelmeye devam etmişlerdir. Macar kaynakları Stefan'ın onlara karşı üç savaş yaptığını yazarak bu savaşların yapıldığı yer olarak Transilvanya'yı göstermişlerdir⁴⁶³. Daha sonra onların Macar ordusunda görev de aldığını görmekteyiz⁴⁶⁴.

Yukarıda görüldüğü gibi 1026 yılından itibaren Peçeneklerin Tuna'nın güneyine akınları başlamış ve bu 1032 ve 1035 yıllarında tekrarlanmıştır. Bizans tarihçisi Cedrenus'un verdiği bilgiye göre Peçenekler 1036 yılının ilkbahar aylarında Bizans ülkesine üç defa hücum etmişlerdi. Bu akınlarda onlar buldukları her şeyi yağmalamışlar, birçok kişiyi esir almışlar veya öldürmüşlerdir. Hatta esir alınanlar arasında Bizanslı beş komutan da bulunmaktadır⁴⁶⁵.

⁴⁶⁰ Yücel, "Peçenekler", s. 480-481.

⁴⁶¹ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 127-128.

⁴⁶² Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 127.

⁴⁶³ Yücel, "Peçenekler", s. 464-465.

⁴⁶⁴ C. A. MacArtney, "The Eastern Auxiliaries of the Magyars", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1969, s. 53.

⁴⁶⁵ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 130.

Aynı Bizans müellifi onlardan bu kez 1048 yılı olaylarıyla ilgili olarak bahsetmektedir. Fakat bu defaki bahsinin temel konusunu onların kendi aralarında zuhur eden bir iç çekişme oluşturmaktadır. Buna göre, Peçenekler bu sırada Tuna'nın kuzeydoğu tarafındaki Dinyeper nehrinden Panonia'ya kadar olan yerleri işgal ediyorlardı. Bunlar göçebe olup çadırlarda yaşıyorlardı. Bu kavmin reisi Kilter oğlu Turak idi. Bu kavim arasında Balçar oğlu Kegen isminde başka birisi daha vardı. Peçenekler, Turak'ı asil aileye mensup olduğundan severler ve hürmet ederler, Kegen'i de bilhassa cesaretinden dolayı sayarlardı. Bunun farkına varan Turak, Kegen'i kıskanmağa başlamış, hâkimiyetinin Kegen'e geçmesinden korkarak onu ortadan kaldırmak için tertibat almıştı. Bunu haber alan Kegen Dinyeper boyundaki bataklıklara kaçarak kurtulmuştu. Toplayabildiği kuvvetlerle mücadeleye devam eden Kegen bir süre savaştıktan sonra karşısındaki fazla kuvvete dayanamayarak kaçmağa mecbur olmuştu. Bir müddet kurtuluş çarelerini aradıktan sonra Bizans İmparatoru'na iltica etmeğe karar vermişti. İmparator IX. Konstantinos Monomachos (1042-1055) bunu memnuniyetle kabul etmiş, Kegen'i başkentte ağırlamış ve kendisine arazi tahsis ederek Tuna boyuna yerleştirmişti. Bu arada Kegen kendi halkıyla birlikte Hristiyanlığa geçmişti. Kegen yerleştirildiği bölgeden sık sık Turak'ın ülkesine intikam amaçlı akınlar yapmış, bunun üzerine Turak İmparator'a elçi göndermiş, müttefik olduklarını hatırlatarak bu duruma engel olmasını istemiş, aksi takdirde aralarındaki anlaşmayı bozup saldırıya geçeceğini bildirmişti. İmparator bu istekleri reddetmekle birlikte Kegen'e ve Tuna'daki diğer valilere mektuplar göndererek kuzeyden gelecek saldırılara karşı dikkatli olmalarını tembih etmişti. Bunun üzerine Turak savaş hazırlıklarına başlamış, sefer için kışın gelmesini beklemiş ve Tuna donduğu bir zamanda Bizans topraklarına saldırmıştı. Bölgedeki kuvvetlerini toparlayan Bizans, kendine bağlı Peçenek lideri Kegen'in de tavsiyeleri doğrultusunda Turak'a saldırmış ve sonunda onu mağlup etmeyi başarmıştı. Neredeyse Turak'ın bütün kuvvetleri esir alınmıştı. Kegen'in tutsakları öldürme teklifi Bizanslılar tarafından kabul edilmedi. Çünkü onlar, o zamanlar bu bölgede birçok arazi boş olduğu için, tutsakları boş arazilerde köylü olarak iskân etmeyi kendi açılarından daha avantajlı buldular⁴⁶⁶. On binlerce Peçenek, Niş ile Sofya arasındaki ovalıklara ve Kuzey Makedonya'ya yerleştirildi. Böylelikle ilk kez çok sayıda Peçenek yerleşik duruma geçmiş oluyordu⁴⁶⁷.

Bizans'ın Peçenekleri Balkanlarda iskân etme amaçlarından biri gerektiğinde onları askeri kuvvet olarak Anadolu'da ilerleyen Selçuklulara karşı kullanmaktı. İmparator Konstantinos Monomachos, 1049 yılındaki Selçuklu saldırısına karşı onlardan 15 bin kişilik bir askeri kuvvet tertip edip Anadolu'ya geçirerek sefere gönderdi. Başlarına da başkentte bulunan

⁴⁶⁶ Zonaras, s. 92-93; Cedrenus'taki ilgili bölümün çevirisi için Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 131-132 vd.

⁴⁶⁷ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 135.

Peçenek büyüklerinden dördü Selte, Sülçe, Karaman ve Katalaym tayin edilmişti. Ancak sevk edilen bu Peçenek askerleri çok uzaklaşmadan bugünkü Bulgarlı yakınlarına geldiklerinde karar değiştirerek geri döndüler. Boğazı da geçip Balkan topraklarına kadar ilerlediler. Orada kendi kavimdaşlarının iskân edildikleri yere geldiler. Onları da alarak Balkanları geçip Tuna boyundaki ovalık araziye yerleştiler. Buradan saldırılara girişip uzun zaman bütün Trakya'yı harap etmişlerdir⁴⁶⁸.

Bizans bu duruma sessiz kalmamış bir ordu teşkil ederek onları takibe başlamıştı. Peçenekler de onlara mukavemet etmeyerek buldukları yerden hareketle Yüzütepe denen (Şumnu yakınları) yere gidip yerleşmişlerdi. Bu arada hâlâ Bizans'a bağlı olan Peçenek kitesinin lideri Kegen'e bir suikast hadisesi gerçekleşmiştir. İmparator'un kaçak Peçeneklerle mücadele konusunda müzakere etmek için çağırdığı Kegen'e, başkent yakınında kurduğu ordugâhında gerçekleşen bu suikasttan Kegen yaralı olarak kurtulmuş fakat İmparator'un katilleri cezalandırmaması Kegen'e bağlı Peçeneklerin Bizans ile olan bağlarının kopmasına sebep olmuştur. Bu grup bulunduğu yeri terk ederek Tuna ötesine gitmiş ve oradaki diğer soydaşlarıyla birleşmiştir. Birleşen gruplar Bizans'a karşı harekete geçmişler Edirne yakınlarına kadar gelerek bütün çevreyi yağmalamışlar ve kendilerine karşı gönderilen orduyu yenilgiye uğratmışlardır⁴⁶⁹.

Merkezde yeni bir ordu teşkil edemeyen Bizans meseleyi diplomasi yoluyla çözmek istemişti. Başkentte rehin tutulan Peçenek lideri Turak'ı, sadakat yemini ettirerek soydaşlarını tekrar Bizans'la sulh yapmaya ikna etmesi amacıyla göndermişlerdi. Turak soydaşlarının yanına ulaşınca verdiği sözden vazgeçmiş ve halkının başına idareci olarak yeniden geçmişti. Bizanslılar Turak'a güvenmediklerinden bir ordu hazırlayarak Peçeneklerin üzerine göndermişlerdi. Ordu onlara yaklaştığında dağınık halde bulunan Peçenekler, Bizans komutanlarının kendi aralarındaki anlaşmazlıktan faydalanarak saldırıya geçmişler ve düşman güçlerini dağıtmayı başarmışlardı. Böylelikle 1049 senesi sonbaharında birçok ganimet elde ederek üzerlerine gönderilen orduyu püskürtmeye muvaffak olmuşlardı. Yine onlar 1049/1050 senesi kışında bütün Trakya'yı yağmaladılar (Harita 16). Bizans, onların bu faaliyetlerini durdurmak amacıyla yeni bir ordu teşkil etmeye çalışmış ve Anadolu'dan da asker toplayarak Trakya'ya geçirmiştir. Topladığı askerleri onlara karşı sevk etmek amacıyla Edirne'de birleştirmeyi düşünürken bunu haber alan Peçenekler önce davranarak 1050 yılı haziran ayında Edirne'yi kuşattılar. Muhasara devam ettiği sırada, Bizans kaynağına inanmak lazım gelirse, kaleden atılan bir taş Peçenek liderlerinden Sulçe'ye isabet etmiş, liderlerini kaybedince de kuşatmayı kaldırarak çekilmişlerdir. Belki de sebep daha başka idi. Peçenekler muhasarayı sürdürmektense çevreyi

⁴⁶⁸ Zonaras, s. 93-94; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 136-138.

⁴⁶⁹ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 138-140.

yağmalamayı daha faydalı bulmuş olabilirler. Çünkü aynı kaynak onların Makedonya ve çevresinde müthiş bir tahribat yaptıklarını da aktarmaktadır⁴⁷⁰.

Bizans, her zaman müttefikleri olarak gördükleri Kegen'i 1051 yılı başlarında elçi olarak bu kavimdaşlarının yanına göndermeyi de denemiştir. Ancak kavimdaşları tarafından artık sevilmeyen Kegen öldürülmüştür⁴⁷¹.

Bizans 1050-1051 kışında mümkün olduğu kadar çok ücretli asker toplayarak Nikephoros Bryennios'un komutası altında Peçeneklere karşı gönderdi. Onlar Makedonya ve Trakya'yı yağmalamakla meşguldü ve bu kadar küçük bir ordu ile durdurulmaları mümkün değildi. Bu yüzden gönderilen kuvvetler ancak kalelerde saklanıp onlar üzerine ani akınlar yaparak başarı sağlamaya çalışmışlardır. Bu sırada Peçenekler Marmara sahillerine kadar akınlar yaparak, Ergene Nehri boyu ile Lüleburgaz'ı yağmalamışlardır. Rodosto'dan (Tekirdağ) bir günlük mesafede bulunan Chariopolis (Hayrabolu) de onların hücumlarından nasibini almıştır. Ancak Peçenekler buraya yakın bir yerde ihtiyatsız bir şekilde kamp kurarak dinlenmeye çekildikleri sırada Bizans askerleri bir gece baskınıyla çoğunu kılıçtan geçirmişlerdir. Bundan sonra Nikephoros Bryennios önce Edirne'ye yakın olan Toplitza mevkiinde onlardan bir grubu, sonra da Balkanlara yakın Goloe'de başka bir grubu mağlup etmiştir. Böylece Balkanlardaki vilayetler kısmen Peçenek akınlarından kurtulmuştur⁴⁷².

Bu başarıdan cesaret alan Bizans, yeni bir ordu hazırlayıp başına Mikhaıl Akolutos'u geçirerek Peçenek sorununu kökten halletmeye karar verdi. Ordu Balkan Dağları'nı aşılıp Preslav'a kadar ilerledi. Fakat Peçenek merkezine yaklaştıkça hareket kabiliyetini kaybetti. Peçenekler erken davranıp gelen orduyu muhasara ettiler. İmparator'dan orduya yardım etmesi emrini almış olan Bulgaristan yöneticisinin de teşvikiyle bu kuvvetler gece gizlice bulunduğu yeri terk etmek zorunda kaldı. Peçenekler takip ederek pek çok zayıt verdirdiler. Mücadeleyi daha fazla sürdüremeyeceğini anlayan Bizans, onlara elçiler gönderip barış istemek zorunda kaldı. Peçeneklere vergi ödemek şartıyla 1053 yılında otuz yıllık bir barış yapıldı⁴⁷³.

Fakat görünüşe göre yapılan anlaşma fazla uzun sürmemiştir. 1059 yılında İmparator İsaakios Komnenos (1057-1059) Macarlar ve Peçenekler üzerine bir sefer yaptı. Bu seferin nedeni ile ilgili olarak Attalies'in eserinde bulunan, bu kavimlerin tehdit edici biçimde hareket etmeye başlamaları şeklindeki kayıttan başka bir bilgi bulunmamaktadır. Bütün kuvvetlerini seferber eden İmparator, Sofya'ya kadar ilerlemiş, önce Macarları yenilgiye uğratmış ve kendilerinin talebi üzerine onlarla barış yapmıştır. Ardından

⁴⁷⁰ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 140-145.

⁴⁷¹ M. U. Yücel, "Balkanlar'da Peçenekler", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 717.

⁴⁷² Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 145-147; Yücel, "Balkanlar'da Peçenekler", s. 717.

⁴⁷³ Mikhael Attalies, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 50-55.

Peçeneklere karşı harekete geçmiştir. Bizans kaynaklarındaki ifadelerden anlaşıldığına göre o sırada bütün Peçenekler üzerinde hâkim olan tek bir lider yoktur⁴⁷⁴ ve onların liderlerinin çoğu İmparator'a bağlılık bildirerek mücadeleden vazgeçmişlerdir. Fakat içlerinde Selte (Selçe?) adındaki lider farklı davranıp İmparator'a meydan okuyarak mücadeleye devam etmiş ancak üzerine gönderilen kuvvetler karşısında mağlup olarak ve adamlarının çoğunu da kaybederek kaçmak zorunda kalmıştır⁴⁷⁵.

Bizans topraklarına Peçenek akınları bundan sonra da devam etmiş, bölgedeki imparatorluk kuvvetleri, zaman zaman başarı elde etmişse de genelde barış antlaşması yapmak suretiyle bu akınları durdurabilmişti. 1064 yılına gelindiğinde Kumanların baskısıyla yerlerini terk etmek zorunda kalan Oğuzlar, Tuna'yı geçtiler ve Bizans topraklarında tahribata başladılar. O zaman Tuna'ya yakın yerlerin yöneticileri olan Nikephoros Botaneiates ile Basileios Apokapes, bunlarla mücadelede başarı sağlamak bir yana kendileri de esir duruma düşmüşlerdi. Daha sonra bunlar bütün Trakya, Makedonya ve hatta Yunanistan topraklarına kadar yayılarak buraları talan ettiler ve yüklü miktarda ganimet ele geçirdiler. İmparator X. Konstantinos Dukas (1059-1067), önce askerî harekât yapmaktan kaçındı. Meseleyi barış yoluyla halletmeye çalıştı. Elçilerle birlikte hediyeler göndererek sulh teklifinde bulundu. Bu çabalardan bir sonuç çıkmayınca, biraz da toplumun manevi baskısıyla sefer yapmaya karar verdi. Topladığı az sayıdaki birlikle başkentten çıkıp az bir yol aldığı esnada Tuna bölgesine gönderdiği kişiler kendisine bu kavmin uğradığı felaketi haber verdiler. Oğuzlar soğuktan ve hastalıktan muzdarip olmuşlar, bundan istifade eden Bulgarlar ve Peçenekler de onlara saldırmışlardı. Böylece bütün kavim neredeyse yok olma durumuna gelmiş, kurtulan beyleri de yanlarındaki az sayıda adamlarıyla birlikte Tuna'nın kuzeyine çekilmişlerdi. Böylelikle Bizans talih eseri olarak uğrayacağı çok büyük bir tehlikeden daha kurtulmuş oluyordu⁴⁷⁶. Daha sonra yine Oğuzlardan Tuna'yı geçebilenler, bir kısım Peçenekler ile birlikte Bizans tarafından Makedonya arazilerine yerleştirildiler⁴⁷⁷.

1065 senesi Oğuz akınını müteakip Tuna boylarının yegâne hâkimi tekrar Peçenekler olmuşlardı. Bu sıralarda Bizans Devleti içinde zuhur eden iç karışıklıklar ve maruz kaldığı dış tehlikeler onların Tuna vilâyetlerinde serbestçe hareket etmelerine imkân veriyordu. Hatta bazı şehirlerin bile bunların elinde oldukları anlaşılıyor. 1048 senesinde Kegen'e verilen üç kale artık hep onların elinde kalmış olmalıdır. Tâtoş (Tatus) isimli bir Peçenek lideri Dristra'yı (Silistre) elinde tutuyordu. Bizans İmparatorluğu içinde

⁴⁷⁴ Zonaras, Peçenek beyleri arasında çok başlılığın egemen olduğunu ve bu nedenle ortak tutum gösteremediklerini özellikle vurgulamaktadır.

⁴⁷⁵ Attaleiates, s. 76-77; Zonaras, s. 113; Mikhail Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 202-203.

⁴⁷⁶ Attaleiates, s. 91-94; Zonaras, s. 118-119.

⁴⁷⁷ Attaleiates, s. 95.

kargaşalıklar devam ettiği bir sırada Peçeneklerin boş durmayacakları açıktı. Bunların 1067 yılında imparatorluk arazisine bir akın yaptıklarını görüyoruz. Onlara karşı koymak için, sonraları İmparator olan, Romanos Diogenes gönderilmişti. Bizans kaynaklarına göre bu kumandan Peçeneklere karşı başarıyla savaşmış, askerleri onların birçoğunu öldürmüş, bir kısmını da esir almıştı. Daha sonraki dönemde Peçenek ve Oğuzların, Malazgirt savaşında Bizans ordusunda yer aldıkları da doğu ve batı kaynaklarında zikredilmektedir⁴⁷⁸.

Malazgirt hezimetinden sonra Tuna boyundaki şehirlerde yaşayan yerel halkın Bizans'a olan güveni azalmış ve zaman zaman merkeze karşı isyan ederek Peçeneklerden de yardım istemişlerdi. Onlar da bu olaylara dâhil olmuşlar ve yavaş yavaş o bölgede bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. Bizans bölgedeki karışıklıklara son vermek amacıyla Nestor adlı birini vali makamına yükseltti ve Dristra'ya (Silistre) gönderdi fakat bu kişi orada İmparator'a karşı ayaklanma çıkmasına sebep oldu. 1074 yılında Peçeneklerin başı olan Tatus adlı liderle antlaşma yaptı ve ikisi kendilerine bağlı savaşçılarla başkente kadar gelip surların önünde ordugâh kurdular. Nestor, İmparator'dan Nikephoros'un (İmparator'un vekili olarak devletin başına gelen bütün felaketlerden sorumlu tutuluyordu) kendisine teslim edilmesini isteyerek, eğer bu yapılırsa derhal geri döneceğini bildirdi. İmparator bunu reddetti. Bu sırada Peçeneklerin İmparator'a gönderdiği elçiler de geri dönmüştü. Nestor onların hareketlerinden şüphelenip kendisine karşı bir komplo olacağını düşünerek amacından vazgeçti ve kenti terk etti ama yine de Trakya'yı, Makedonya'yı ve oralara bitişik Bulgar arazisini talandan geçirdi ve sonunda Tuna boyundaki üssüne hareket etti⁴⁷⁹.

1078 yılında Bizans içinde Anadolu ve Balkanlarda ortaya çıkan isyan hareketleri sırasında Peçenekler tekrar ortaya çıktılar. Balkanlarda harekete geçen taht iddiacısı Nikephoros Bryennios kendi askerleriyle Edirne'ye çekildiği sırada Makedonyalıların isyan edip ona katılmasını fırsat olarak gören Peçenekler harekete geçtiler. Bryennios'u Edirne'de sıkıştırarak şehri kuşattılar ve çevresini talandan geçirdiler. Bryennios, onlara karşı koyamadı ve savunmada kalmayı tercih etti. Şehir açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalınca da barış yolları aramaya başladı. Neticede yüklü miktarda para ve değerli eşya karşılığında onları, kuşatmayı kaldırmaya ve geri dönmeye ikna edebildi⁴⁸⁰.

Bu arada Anadolu'da taht için harekete geçmiş olan Nikephoros Botaneiates mücadeleyi kazanmış ve iktidarı ele geçirmişti. Bu defa Balkanlardaki isyancı Nikephoros Bryennios mücadeleye başlamış fakat Bryennios erken davranarak kardeşi İoannes idaresinde bir orduyu başkente göndermişti. Bu ordu içinde Peçenek askerleri de bulunuyordu. Olayı aktaran

⁴⁷⁸ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 152-153. Konumuzun coğrafi çerçevesi dışında kalan bu husus ayrıca tetkik eserlerde de etraflıca incelendiği için burada ayrıntıya girmemeyi tercih ediyoruz.

⁴⁷⁹ Attaleiates, s. 206-211; Zonaras, s. 147.

⁴⁸⁰ Attaleiates, s. 257-258; Zonaras, s. 150.

Bizans kaynağına göre bunlar Bizans topraklarına yerleşmiş Peçeneklerden oluşuyordu⁴⁸¹. İstanbul kuşatması kısa süre sonra kaldırılmış ve ordu Makedonya'ya çekilmişti. İmparator, generallerinden Aleksios Komnenos'u (sonraki İmparator 1081-1118) bir ordunun başında Bryennios'a karşı göndermişti. İki ordu Silivri yakınında karşılaşmışlar ve görüşe göre Peçeneklerin aceleciliği savaşın sonucunu belirlemişti. Onlar, aldıkları emrin aksine Komnenos'un ordusundan karşılıklarına çıkan ilk birliğe saldırmışlar, bunları dağıttıktan sonra da alabildikleri ganimeti toplayıp ülkelerine dönmüşlerdi. Bu suretle güç kaybeden Bryennios'un ordusu Aleksios Komnenos karşısında mağlup olmuştu⁴⁸². Daha sonra yine tahtı ele geçirmek için Balkanlarda harekete geçen Nikephoros Basilakios da Peçeneklerden yardım temin etmeye çalışmıştı⁴⁸³.

Peçeneklerin Balkanlara özellikle 1081'den sonra yapmış oldukları akınlar, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un kızı Anna Komnena'nın yazmış olduğu “*Alexiad*” adlı eserde detaylı olarak anlatılmaktadır. Konumuzun kronolojik çerçevesini aştığı için Peçeneklerin bundan sonraki faaliyetlerinden kısaca bahsedeceğiz.

Aleksios Komnenos tahta çıktığı zaman Peçeneklerin asıl kuvvetleri Tuna boyundaki ovalık yerlerde ve “Yüzütepe” denilen (bugünkü Şumnu'ya yakın) bir mevkide bulunuyordu. Tuna boyundaki bazı şehirlerin de bunların elinde olduğu anlaşılıyor. Başbuğlarından Tatos (Tatus) Dristra'yı (Silistre) ve ismine nazaran bir Peçenek olduğu kuvvetle muhtemel olan Saça (Seçe) da Biçina şehrini ellerinde tutuyorlardı. Burada oturan Peçeneklerin yalnız göçebe olmayıp aynı zamanda ziraatla da iştiğal ettikleri anlaşılıyor.

Öte yandan bu dönemde Bizans Devleti'nin düşmanlarına karşı harekete geçme imkânı yok denecek kadar çok zayıflamıştı. Malazgirt yenilgisinden sonra devlet içerisinde baş gösteren kargaşalıklar, taht kavgaları, Balkan yarımadasında Tuna boyundan kopup gelen Peçenek akınları, Adriyatik Denizi yönünde ilerleyen Norman kuvvetleri, halk arasında vergilerin çokluğu yüzünden doğan memnuniyetsizlik ve bilhassa Anadolu'nun dörtte üçünün Türkler tarafından işgal edilmiş olması imparatorluğu tam bir çöküşün içerisinde sürüklemekte idi. Aleksios Komnenos hem Anadolu'dan hem de Balkanlardan gelen Türk hücumlarına karşı aynı anda mücadele edecek kuvvete sahip değildi. Onun için önce tehlikenin büyüğü olan Peçeneklerle mücadeleye girişirken bu esnada Anadolu'da teşekkül etmiş olan Türk beyliklerine karşı diplomatik usullere başvurmak yolunu tatbik etmiştir.

1086 yılında Peçenekler Bizans'a başkaldıran Bogomillerin yanında yer almışlar ve üzerlerine gönderilen Bizans ordusunu mağlup etmişlerdi. 1087

⁴⁸¹ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Kitap III, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 129.

⁴⁸² Bryennios, s. 154-156; Attaleiates, s. 285-286.

⁴⁸³ Attaleiates, s. 293; Zonaras, s. 155.

yılında ise bu defa Bizans'a karşı harekete geçmişlerdi. Başlarında Çelgü adlı liderleri bulunan Peçenek ordusunda ayrıca kralları Salamon ile birlikte Macarlar ve Kumanlar da bulunuyordu. Peçenekler Chariopolis'e (Hayrabolu) kadar gelip civardaki köy ve şehirleri tahrip etmişlerdi fakat neticede karşılıklarına çıkan Bizans ordusuna mağlup olup geri çekilmişlerdi. Çekildikleri Tuna çevresinde yağma faaliyetlerinde bulunan Peçeneklere karşı Bizans önce hediyeler göndermek suretiyle barışçı yoldan yaklaşmışsa da daha sonra bu tehlikeye karşı son ve kesin bir darbe indirmek için hazırlıklara başlamıştır.

1087 yılı haziranında Peçeneklere karşı harekete geçen Bizans ordusunun başında bizzat İmparator'un kendisi bulunuyordu. İmparator Edirne'ye gelerek buradan Lardea'ya ulaşmış, kuvvetlerinin bir kısmını Silistre'ye göndererek kendisi diğer kuvvetlerin gelmesini beklemiştir. Aynı zamanda donanma da Tuna'ya sevk edilmiş, gerektiğinde Peçenekleri arkadan çevirmek amacıyla konumlandırılmıştır. Bu sırada Bizans'tan bir saldırı beklemeyen Peçenekler dağınık bir halde bulunuyorlardı. İmparator ordusunun hareketlerini haber alınca zaman kazanmak için kalabalık bir elçilik heyeti gönderdiler. Ancak İmparator bir bahane bularak elçileri hapsedti. Tutsak edilen elçiler başkente götürülürken yolda kaçmayı başararak geri dönüp Peçeneklere durumu bildirdiler. Bu haber İmparator'a da iletilince, aceleyle harekete geçti ve Balkanları aşarak Biçina Nehri boyunca ilerlemeye başladı. Silistre yakınlarında kamp kuran Bizans ordusu burada Peçeneklerin küçük çaplı bir saldırısına uğradı. Ardından Silistre'yi muhasara eden İmparator ordusu başarılı olamayınca geri çekilme kararı aldı. Bu sırada uygun zamanı bekleyen Peçenekler saldırıya geçtiler. Nihayetinde bir meydan savaşına dönüşen karşılaşmada Bizans ordusu ağır bir şekilde yenilmiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Savaşın ardından Peçenekler, savaştan önce çağrılan ancak geç gelen Kumanlarla yaşadıkları sıkıntıları atlattıktan sonra Bizans ordusunu takibe başladılar. Bu takip esnasında Dampoli (Yambolu) ile Goloe arasındaki Markella'yı işgal etmişlerdir. Aynı zamanda Kumanlar da onları takip etmeye başladılar. Bu durum üzerine Bizans ardarda gelen Peçenek ve Kuman tehlikeleriyle başa çıkamayacağından Peçeneklere barış teklif etmiş, onlar ise arkalarından gelen Kumanları tehdit olarak algıladıklarından barışı kabul etmişlerdir. Ancak Kuman tehlikesi geçince tekrar harekete geçmişler, Bizans karşı koyacak durumda olmadığından Filibe'yi alıp Makedonya'ya kadar bütün Bizans ülkesini ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Bizans yeniden barış istemek zorunda kalmıştır.

Bundan sonra 1088-1090 yılları arasında Peçeneklerin bütün Makedonya ve Trakya'ya etkili akınlar yaptıklarını görüyoruz. Bizans onları durdurma konusunda herhangi bir başarı sağlayamamıştır. Daha sonra Peçenekler başkent önlerine kadar gelmişlerdir. Bu sırada İzmir ve çevresinde hâkim olan Çaka Bey ile de ittifak kurulduğu görülmektedir. Çaka Bey, kendisi denizden ve Peçenekler de karadan Bizans'a saldırmak üzere

anlaşmışlardı. Bizanslılar tek kurtuluşu Kumanlardan yardım istemekte bulmuşlardır. Bu arada Peçeneklerin asıl kuvveti Khoirenos'a (Domuzlu) gelmiş, İmparator da kuvvetlerini toplayarak karşısına çıkmıştı. Ancak muhtemelen Peçenekler Çaka Bey'i, Bizanslılar ise Kumanları bekledikleri için iki taraf arasında bir çarpışma olmamıştı. Nihayetinde Kumanların gelmesiyle yeterince güçlendiğine kanaat getiren imparatorluk kuvvetleri harekete geçmiş ve 29 Nisan 1091'de Lebunium denen mevkiye yapılan meydan savaşında Peçenekler ağır biçimde yenilmişler, kuvvetlerinin çoğunu savaş meydanında kaybetmişlerdir.

Bu ağır mağlubiyet Peçeneklerin siyasi bir güç olarak yürüttükleri faaliyetlerin sonu olmuştur. Sağ kalanlardan bir kısmının Tuna boyuna ve Macaristan'a gitmiş olmaları imkân dâhilindedir. Bizanslıların eline esir düşenler ya öldürülmüş veya Makedonya ve Balkanlarda yerleştirilmişlerdir. Peçeneklerin bir kısmının bilhassa XII. yüzyıl başlarına kadar Makedonya'daki Moglena civarında kadın ve çocukları ile birlikte yaşadıkları ve "Moglena Peçenekleri" diye anıldıkları bilinmektedir. Yine onlardan teşkil edilen bir birliğin Bizans ordusunda bulunduğunu da biliyoruz.

Daha sonraki dönemde Rusya'da Kumanlar ile Oğuzların arasında kalan ve Rus Knezliği'nde bir süre hizmet eden Peçenekler, 1121'de Tuna'yı geçerek Trakya'nın bir kısmını yağmalamışlar, üzerlerine gönderilen Bizans ordusu tarafından mağlup edilmişlerdir. Daha sonra 1152 yılında Tuna Nehri'ni ve Balkan Dağları'nı geçerek Filibe civarına kadar gelmişler ve etrafi yağmalamışlardır. İkinci defa da 1154'de Tuna'yı geçip nehir boyundaki Bizans topraklarını tahrip etmişlerdir.

Bizans kaynaklarında Peçeneklere ait son bilgiler 1161-1171 yıllarına aittir. Bu yıllar arasında birçok yerleri yağmalamışlar, bunun üzerine bizzat İmparator Manuel Komnenos sefere çıkmışsa da Peçeneklere rastlamamıştır. Bundan sonra Bizans kaynakları onlardan ayrı olarak bahsetmezler. Ancak bazı kaynaklarda Bizans sarayında bunların büyük rütbelere kazanmış olduklarına dair kayıtlar vardır⁴⁸⁴.

⁴⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Namık, *Peçenekler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1933, s. 31-54; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 161-239; Yücel, "Balkanlar'da Peçenekler", s. 719-724.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KUZEY KARADENİZ VE BALKAN TÜRK DEVLETLERİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

Bu bölümde, siyasi faaliyetlerini tespit etmeye çalıştığımız Türk topluluklarının kültür ve medeniyetleri konusunu ele alacağız. Ancak anlatılacak her bahiste görüleceği üzere bu konudaki bilgilerimiz oldukça yetersizdir. Bu nedenle ulaşılabilen yazılı ve arkeolojik kaynaklardaki her bilgi kısıntısı değerlendirilmeye çalışılmıştır. İnceleme kapsamındaki Türk topluluklarından biri olan Oğurlar, kaynaklarda çoğu kez ayrı olarak değil, Bulgarlarla birlikte zikredilirler. Kültür ve medeniyetleri konusunda da yeterli veriye sahip değiliz. O nedenle anlatılacak bahislerde Oğurlar ayrı bir birim olarak ele alınmamıştır. Bununla birlikte Bulgarların erken dönemi için aktardığımız bilgiler aşağı yukarı Oğurlar için de geçerlidir.

İncelediğimiz dönemde Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlarda varlık gösteren Türk toplulukları, Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Oğurlar ve Peçenekler en azından kendi tarihlerinin büyük bir bölümünde neredeyse tamamen bir göçebe toplum özelliği göstermektedirler. Bu nedenle zikredilen Türk kavimlerinin kültür ve medeniyetlerinin tam olarak anlaşılması için göçebe toplum yapısı ve bunların özelliklerinden kısaca da olsa bahsetmemiz gerekmektedir.

Göçebelik otlak arazilerinin düzenli olarak değiştirilmesine ve hayvan yetiştiriciliğine dayanan bir sosyal organizasyondur. Tarihsel oluşumu genellikle karmaşık, avcı-toplayıcı bir üretim şekline sonra gerçekleşmiştir. Hayvan yetiştiriciliğinde uzmanlaşma, genellikle çerçevesi iyi tanımlanabilen tarihsel ve ekolojik faktörlerin etkisiyle, çevrenin imkânlarına büyük oranda uyum sağlayarak meydana gelmiştir. Başka bir deyişle göçebe toplum yapısının tam tekâmül etmiş şekilde ortaya çıktığı en önemli coğrafya olan Avrasya bozkır kuşağı, insanlara sunduğu coğrafi şartları ile üzerinde yaşayan toplumların ekonomik imkânlarını da belirlemiştir. Göçebe ekonomisinin oluşumu yaklaşık olarak M.Ö. IX. yüzyılda başlamış ve yeryüzünün muhtelif noktalarında yaygınlaşmıştır.

Hayvan yetiştiriciliği için iki vazgeçilmez koşula ihtiyaç vardır: otlak ve su. Bunların elde edilmesi ise sürekli olarak göç etmeyi gerektirmiştir. Dolayısıyla göçebe yaşam biçimi, yerleşik yaşam biçimini ve buna eşlik eden sürekli yerleşimlerin, şehirlerin veya kalelerin inşasını imkânsız kılmaktadır. Buna rağmen göçebelerin yine de daimî konaklama yerleri olmuştur; kışları genellikle nehir boylarına çekiliyorlardı ve bu kışlık konaklama yerleri aşağı yukarı daima aynı yerlerde bulunuyordu. Aynı anda topu topu birkaç büyük aile bir arada olabiliyordu; çünkü otlaklar sadece belirli sayıdaki hayvana ot sağlayabiliyordu. Dolayısıyla, göçebeler büyük bir arazide dağınık halde yaşıyorlardı; fakat bu dağınık kitle, bozkırın enginliğine rağmen süratli bir

ulaşım aracı olan atlar vasıtasıyla dakikalar içerisinde “bir araya” gelebiliyordu. Göçe dayanan yaşam biçimi, göçebenin barınağını ve gündelik hayatını zor şartlara uyacak şekilde belirlemiştir. Göçebenin barınağı, çabucak kurulabilen ve sökülebilen, daha sonra araba üzerinde taşınabilen keçeden yapılmış “yurt” denen çadırlardı. Üzerine monte edildiği arabasıyla birlikte “vagon” da denilen bu çadırlar tüm özellikleri ve biçimiyle hareket halindeki göçebe yaşam tarzına tam uygun bir nakil aracı vazifesi görmüştür.

Avrasya göçebeliliğinin en bilinen hayvanları at, sığır, koyun ve keçi idi. Özellikle atın göçebe yaşamda ayrıcalıklı bir rolü vardı. At en önemli ulaşım aracıydı; at ordunun temeliydi. Ayrıca at, beslenme amaçlarına yönelik olarak da kullanılmıştır¹. At olmadan istenildiği tarzda süratli yer değiştirme, meraların önceden seçilmesi ve aynı zamanda yarı vahşi hayvanların gerekli müdafaası ve bir arada tutulması, kısacası göçebe yaşamın en önemli gereklerini yerine getirmek neredeyse imkânsızdır. Hatta bazı Türk boyları için bir kısım at cinsleri o kadar karakteristiktir ki, adlarını bile sevdikleri atlarından almaktadırlar. Peçeneklerin her bir kabilesinin birer at rengine izafe edilen adları bulunduğu gibi, başka Türk kavimlerinde de boylar, “Alayuntlu” (alaca atlı) ve “Toraygır” (dor aygır) tarzında isimler almışlardır².

Göçebelik kendi kendine yeterli ilkel bir ekonomiydi. Göçebe, her tür ihtiyacını kendi göçebe yaşamı içerisinde tatmin edebiliyordu. Besin ve barınak ihtiyacını aynı şekilde göçebe hayvan yetiştiriciliği sayesinde elde ettiği ürünlerden temin ediyordu. Ancak iklim zorlukları, doğal afetler ve salgınlar, bu düşük düzeydeki kendi kendine yeterli yaşam tarzını bile zaman zaman imkânsız hale getirmiştir. Tamamen yoksullaşma ve açlık, böyle zamanlarda oldukça sık görülen bir durumdur. Bu nedenle ve üretim yoluyla elde edemediği tarımsal ve el işçiliğine dayalı ürünlere ayrıca ihtiyacı olduğu için, göçebe, sık sık çevresindeki yerleşik medeniyetlere başvurmak zorunda kalıyordu. Her ne kadar yerleşikler de ata ve diğer hayvanlara ihtiyaç duysa da göçebeler, yerleşik hayat sürenlerin ürünlerine çok daha fazla bağımlıydı. Göçebeler, ihtiyaç duydukları malları çevrelerindeki yerleşik kavimlerden iki yöntemle elde edebiliyordu; ya ticaret ya da savaş yoluyla. Ticaret imkânları sınırlıydı, çünkü göçebenin sahip olduğu birinci ürün olan atın ve diğer hayvanların sınırsız miktarlarda satılması imkânsızdı. Yerleşik devlet göçebelerle ticaret yapmaya eğilimli olmadığı zaman, göçebeler ihtiyaç duydukları malları savaş yoluyla elde etmeye mecburdular. Kısacası göçebelerin “yağmacı” doğası, göçebe ekonomisinin bu temel tek yanlılığından kaynaklanıyordu. Bu tek yanlılık ise zorlayıcı çevresel koşulların etkisiyle oluşuyordu. Ticareti engelleyerek göçebelerin önünü alabileceklerine inanmak Çinlilerin en büyük hatası olmuştur. Böyle durumlarda göçebelerin, isteklerine silah vasıtasıyla geçerlilik kazandırmaktan başka bir seçenekleri yoktu. Göçebe kavimlerin birbirleriyle

¹ Vászary, *Eski İç Asya...*, s. 28-29.

² Jozsef Deer, “İstep Kültürü”, *AÜDTCFD*, C. XII, S. 1-2, 1954, s. 161-162.

ve çevrelerindeki medenî devletlerle sürekli savaş halinde olması, göçebe ekonomisinin derinlerinde gizli olan bu zorunluluktan ileri geliyordu. Fakat ekonomik zorunluluk dışında, göçebe toplumların yapısı ve ideolojisi de bu “savaşçı” özellikleri üzerinde etkiliydi³.

Toplumsal yapılarını kısaca özetlemeye çalıştığımız göçebe kavimlerin siyasi organizasyonu da bu yaşam tarzlarına göre şekilleniyordu. Bozkır insanı siyasi karakterini yetiştirdiği şartlar içerisinde kazanıyordu. Nitekim büyük sürülerin bir arada tutulması, otlakların tayini ve müdafaası, bedenî faaliyetten ziyade nezaret ve basireti icap ettirmektedir. Bu da insanı idareye, emretmeye ve hâkimiyete hazırlamaktadır⁴. Bunun bir sonucu olarak göçebe kavimlerin kültüründe askerî ve sivil vazifeler arasında herhangi bir fark gözetilmemiştir. Bu fark daha çok ziraat ve sanayi ile iştilal eden kimselerden müteşekkil kültürlerde bariz bir hal almaktadır. Bozkırın haşin tabiat şartları, hayatta kalmak için, sürüleri ve meraları korumak için ve yağmular için girişilen muharebeler, şahsını, ailesini ve malını muhafaza etmek isteyen herkesi asker olarak yetiştirmektedir. Göçebe kavimlerin askerî kültürünün bu kendiliğinden anlaşılır halini, çocukların terbiyesi çok daha iyi bir şekilde gösterir. Bir Çin tarihçisine göre Hun çocukları “koyunlara binip, kuşlara, gelinciklere ve farelere ok atarlar; daha büyüdükleri zaman tilki, tavşan avlarlar”⁵. Bu yetişme tarzı büyüklerin hayatına şuurulu bir hazırlıktır. Genç yaşta icra ettikleri ok atma ve ata binme talimleri gitgide daha da gelişmekte ve birey tam bir asker vasfını kazanmaktadır. Muharebenin bu şekilde günlük bir hadise olması Avrasya bozkırlarında muhtelif ırk ve dilden olan kavimlerin hemen hemen aynı denecek kadar benzer savaş usullerine ve silâhlara sahip olmaları sonucunu doğurmuştur⁶.

Bu şekilde tezahür eden bireysel gelişim benzer bir yapıdaki toplumsal gelişimle birlikte siyasi oluşumun tohumlarını atmaktadır. Şöyle ki, göçebe yaşam biçiminde belirli bazı ailelerin sürülerini bir arada otlatması geleneksel bir uygulamaydı ve bunların sayısı devamlı olarak 6-10 civarında değişiyordu. Göçebe gruplaşmasının en ufak birimi olan *aul* denen birlik bu şekilde meydana geliyordu ve bir *aulda* birleştirilen ailelerin zaruri olarak birbirleriyle akraba olmaları gerekmiyordu. *Aulda* en çok servete, en nüfuzlu aileye ve akrabalara sahip bulunan kimse amir konumundaydı ve aynı zamanda siyasi bir kudrete de sahipti⁷. Bu oluşum için Râsonyi, Radloff'dan şu bilgiyi nakletmektedir: “*Yaylalar orta malı, buna karşın kışlaklar şahsın malıdır. Kavgalar en çok bu kışlaklar yüzünden olur. Haksızlık ve zorlamaya karşı korunmak için biricik çare aile ve komşuların kuvvetli şahıslar idaresinde birleşmeleridir. Bu birleşmelerde daima, urugların yeniden*

³ Vászary, *Eski İç Asya...*, s. 29-30.

⁴ Deer, “İstep Kültürü”, s. 160.

⁵ Ögel, *Büyük Hun...*, C. 1, s. 214.

⁶ Deer, “İstep Kültürü”, s. 172-173.

⁷ Váczy, “Hunlar Avrupa’da”, s. 86-87.

toplannmalarının çekirdeği gizlidir"⁸. İŖte bozkır kùltürünün siyasi teŖkilatı bu Ŗekilde oluŖuyordu.

OluŖan bu siyasi teŖkilatta bir kavim adını fatih kavim, kabile veya sùlâleden alıyordu. Tâbi veya mađlùp kavimler, fatihlerin adını kabul ediyor, bununla beraber kendileri de tamamen kaybolmuyorlardı. Bundan sonra da eski isimlerini taşıyorlar, Ŗayet talih kendilerine yaver olur da istiklâllerini tekrar ele geçirebilirlerse, eski isimleriyle tekrar ortaya çıkıyorlardı. Ancak, müŖterek menŖe ve birlik Ŗuurunu kesin olarak kaybeden kavimler veya kavim grupları da olabiliyor ve bunlar fatihler arasında yok oluyorlardı⁹.

Görùldüğü üzere göçebe yaŖam biçimini coğrafî Ŗartlar belirlemede, göçebe toplumların siyasi, sosyal ve ekonomik örgütlenmeleri de bu Ŗartlara göre Ŗekil almaktadır. Ŗimdi zikredilen Ŗartlar altında geliŖen Kuzey Karadeniz ve Balkan Türklüğünün kùltür ve medeniyetlerini mevcut kaynakların verdiği bilgiler ıŖıđında incelemeye çalıŖacađız.

2.1. Devlet TeŖkilatı

2.1.1. İdare

Avrupa Hunlarının siyasi yapısı ve devlet teŖkilatı yukarıda anlatılan göçebe devlet oluŖumuna uygun bir Ŗekilde tekâmùl etmiŖtir. Devlet teŖkilâtının tepe noktasında hükümdar bulunmakta idi. Bu hükümdarların hangi unvanları kullandığı bilinmemektedir. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Hunlarda da hâkimiyetin karizmatik yani Tanrı tarafından bađıŖlandıđı anlayıŖının hâkim olduğu görùlmektedir¹⁰. Kökeni çok eskilere dayanan bu anlayıŖta, yönetme yetkisini, efsanevi bir ced ve ilâhi bir kahraman hanedan namına temin etmiŖtir ve o zamandan beri bu ehliyet soyun bütùn azalarına babadan oğula geçecek Ŗekilde intikal etmektedir. Veraset sistemi, sadece bu karizmatik soy hukukuna veya en büyük çocuğun baŖa geçmesine veya liyakat prensibine göre değil, çoğu zaman bu üçünün birleŖmesinden meydana geliyordu¹¹.

Devlet iki kısım halinde idare edilmekteydi. Doğu ve batı olarak adlandırılan bu ikili teŖkilâta kanat yöneticileri merkeze bağlı ve hükümdarın yüksek hâkimiyeti altında idiler. Latin ve Bizans kaynaklarında hükümdar olarak görùlen kiŖi, Hunların büyük kralı, kanat idarecileri ise küçük kral olarak isimlendirilmiŖlerdi. Kaynaklardan ismini bildiğimiz ilk Hun hükümdarı Balamir'dir. Daha sonra adı geçen Uldin ve Karaton da hükümdardı¹². Ancak bunların büyük kral mı yoksa kanat liderleri mi oldukları tam olarak belli değildir. Benzer bir durum Rua ile Oktar¹³ ve Bleda

⁸ Rásonyi, "Macar Arkeolojisi...", s. 34.

⁹ Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 89.

¹⁰ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 149.

¹¹ Váczy, "Hunlar Avrupa'da", s. 95.

¹² Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 149.

¹³ Sinor, "Hun Dönemi", s. 258-259.

ile Attila için de geçerlidir. Kaynaklardaki ifadelerden, bunların, üstte bir büyük kral olmadan, devletin doğu ve batı kanadının en büyük idarecisi oldukları anlaşılmaktadır. Muhtemelen Oktar'ın ölümüyle Rua, Bleda'nın ölümüyle de Attila büyük kral olmuşlardı. Elimizde Hun krallarına ait tam bir şecere bulunmadığı için tahta geçişin tam kaidelerini de tespit edemiyoruz.

Baştaki kağanın otoritesi kesin olmakla birlikte iktidarda ona yardımcı olan kişiler de vardı. Bunlar sarayın seçkin halkı ile dost ve bağlı kimselerdi. Attila'nın dönemi için bunların bir kısmının adını da bilmekteyiz. Bu seçkin alt tabakanın başında Onegesios ile Scotta kardeşler bulunuyorlardı. Bunlar, Yunanca-Lâtince ve Hun dilini aynı derecede iyi biliyorlardı. Onegesios, siyasi hiyerarşide Attila'dan sonra en yüksek mevki sahibi idi. Yine Berichus, Got asıllı Laudaricus, Edeko, Gepid Kralı Ardarik, Esla, Türk Beyi Eşkâm gibi önde gelen soylu kişiler de yönetimde ikinci kademedeki etkili kimselerdi¹⁴.

Hun devlet yönetiminde kadınlar da söz sahibi idi. Eski Türk geleneklerine göre hükümdarın ilk eşinin, ondan doğacak çocukların geleceğin hükümdarları olması sebebi ile asil kandan yani Türk olması gerekirdi¹⁵. Bu eski Türk geleneği, Attila'nın eşi Arıkan'ın sarayda geniş yetkilere sahip olması ve diğer hanımlardan olan çocuklar haricinde sadece bu hanımından olan çocukların taht iddiasında bulunabilmesi durumunda olduğu gibi Avrupa Hunları arasında da aynen geçerliliğini korumuştur. Attila'nın eşinin ayrı bir sarayı ve kendine mahsus hizmetçileri vardı. Kendi köşkünde elçilik heyetlerini kabul edebiliyordu. Benzer şekilde Bleda'nın eşinin kendine ait bir köyü vardı. Attila'ya giden, Priscus'un da içinde bulunduğu elçilik heyetini bu kadın kendine ait köyde ağırlamıştı¹⁶.

Hun devlet mekanizmasında, merkez ve merkez dışında muntazam bir teşkilatlanma olduğu müşahede ediliyor. Bununla birlikte maalesef rütbe ve makamların isimleri kaynak yetersizliği nedeniyle tam olarak tespit edilemiyor. Mükemmel protokol kurallarının olduğunu bildiğimiz merkez teşkilatında, müşavirler, elçiler, saray muhafız komutanları, kâtipler ve komutanlar da bulunmakta idiler. Merkez dışında ise en yüksek mertebeyi kanat idarecileri işgal etmekteydi. Bunlar hükümdar ailesine mensup ve merkezi idareye tam olarak bağlı olmakla birlikte, hükümdarın bilgisi dâhilinde komşu devletlerle münasebetler de tesis etme salahiyetine sahiptiler. Küçük Hun yerleşim birimleri de Hun beylerinin sorumluluğu altında idi¹⁷.

Hun siyasi organizasyonu içindeki bütün unsurlar asıl Hunlardan oluşmuyordu. Hun adlandırması genel olarak, bahsedilen kavimlerin Hun birliği üyesi olduklarını ifade etmekteydi. Ammianus Marcellinus, Hunların Tuna boyundaki Alanlardan yalnız bir kısmını katlettiklerini “*diğerlerini ise*

¹⁴ Şerif Baştav, “Avrupa Hunları”, s. 867.

¹⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 270.

¹⁶ Priscus, frg. 11. 2, s. 261-263; 275.

¹⁷ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 150-151.

müttefikleri olarak yanlarına aldıklarını”¹⁸, diğer bir tabirle Hun birliği azası haline getirdiklerini yazar. Hâkimiyet altına alınan kavimler genellikle kavmi özelliklerini muhafaza etmekteydiler. Bu kavimlerin fertleri, zaman zaman diğer kavimler arasında dağıtılmış ve kadınlarıyla çocukları da ellerinden alınmamıştır. Hunlar, kendileri yeni bir yurt aramaya mecbur olmadıkları müddetçe hâkimiyet altına aldıkları kavimleri kendi memleketlerinden çıkarmamışlardır. Bu gibi kavimler bir dereceye kadar siyasi bir muhtariyete de sahip olmuşlardır. Doğal olarak bunun ölçüsü, zamanın şartlarına sıkı bir surette bağlı bulunmuştur. Aynı zamanda tâbi kavimlerin askerleri orduda öncü ve artçı birlikler olarak istihdam edilmişlerdir¹⁹. Bu tâbi kavimler tespit edilen vergiyi ödemek, istendiği zaman askeri kuvvet göndermek, Hunların izni ve aracılığı olmadan dış münasebetlerde bulunmamak ile yükümlü tutulmuşlardır. Fakat isyan teşebbüslerinde buldukları zaman özerklikleri ortadan kaldırılarak, başlarına Hun idaresince tespit edilen yöneticiler atanmıştır²⁰. Örneğin Akatzirler, önceleri Hunlarla “ittifak” ilişkisi içerisinde kendi kabile birliklerini muhafaza ederek kendi reisleri idaresinde yaşamışlar ancak daha sonra Bizans’la anlaşmaya tevessül ettikleri suçlamasıyla siyasi muhtariyetlerini kaybetmişlerdir. Attila, en büyük oğlunu bunlar üzerine kral olarak tayin etmişti²¹. Denebilir ki yüksek Hun hâkimiyetini tanıyan kavimler, göçebe kabileler ittifakının bütün haklara sahip birer üyesi durumuna geliyorlardı. Ancak yabancı bir idareye meyleden ve zorla hâkimiyet altına alınanlar hâkim tabakanın gözünde daima köle ve cariyeye konumuna düşüyorlardı. Hunlarda görülen bu anlayış Göktürklerde ve Avarlarda da aynen görülmektedir²². Göktürkler, kendi idarelerini kabul etmeyip önlerinden kaçan Avarları daima köleleri olarak görmüşlerdir. Aynı şekilde Attila’nın, kendisine suikast teşebbüsünde bulunan Bizans İmparatoru II. Theodosios’u, giriştiği bu iş yüzünden bir köle olarak görmesi de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Hun siyasetinde, yabancı devletler ile olan münasebetlerin yürütülmesinde elçilerin mühim bir yeri olmuştur. Özellikle Batı ve Doğu Roma devletlerinden, aradaki problemleri çözmek gayesiyle Hun ülkesine çok sayıda elçilik heyeti gidip gelmiştir. Aynı şekilde Hunlar da bu devletlere sık sık elçiler göndermekteydiler. Kaynaklarda ismine rastlanan, Hun ülkesine gelen ilk elçinin ismi Olympiodoros’dur. Bu kişi, Doğu Roma başkentinden 412 yılında, hakkında malûmat sahibi olmadığımız Hun hükümdarı Karaton’un huzuruna gelmiştir. Hunlar adına elçilik vazifesi ifa eden ilk kişi ise Esla’dır. Daha sonraları Esla’nın yanı sıra, Edekon, Orestes, Scotta, Berichus’un da elçi olarak vazife yaptığı bilinmektedir. Hunların,

¹⁸ Ammianus Marcellinus, XXXI. 3. 1, s. 395.

¹⁹ Váczy, “Hunlar Avrupa’da”, s. 90-91.

²⁰ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 151.

²¹ Priscus, frg. 11. 2, s. 259.

²² Váczy, “Hunlar Avrupa’da”, s. 91.

başkentlerine gelen elçilerin rütbe ve kimliklerine çok dikkat ettikleri kaynaklarda çok kere özellikle vurgulanmıştır. Nitekim Attila, Doğu ve Batı Roma devletlerinden elçi olarak gönderilecek kişilerin alelade insanlardan değil, en aşağı konsül veya senatörlerden olmasını, kendisine ve Hun ileri gelenlerine gönderilecek hediyelerin de nüfuzlarına göre seçilmesini şart koşturmuştur. Ayrıca Hunların elçilik hukukuna titizlikle uydukları ve aradaki problemler ne olursa olsun her şartta elçilerin can ve mal güvenliklerini sağladıkları, ihtiyaçlarını temin ettikleri anlaşılmaktadır. Elçilerden başka, başkentteki Attila'nın sarayında yabancılarla alâkalı yazışmaları yapan kâtipler ve çeşitli dillerde tercümanlar da vazife yapmaktaydılar. Bunlara ilaveten Attila'nın Batı ve Doğu Roma başta olmak üzere, münasebette olduğu devletlerin dâhili durumlarını yakından takip eden bir haber alma ağına sahip olduğu da bilinmektedir²³.

Diğer devletler ile elçiler vasıtasıyla sıkı diplomatik ilişkiler yürüten Hunların devlet merkezinin nerede olduğu ise tam olarak tespit edilememektedir. Hunların büyük bir kısmı Got hâkimiyetine son verdikleri zaman Don ırmağının doğusundaki steplerde oturmaktaydı²⁴. Ancak ağırlık merkezlerinin aşama aşama batıya doğru kaydığı, Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarındaki Germen baskısından izlenebilmektedir: 370'li ve 380'li yıllarda Got grupları sürekli Tuna'ya itildiler. 395'te Tuna'ya ve Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu bölgesine Hun akınları vardı (bazı Hunların hâlâ Karadeniz'in kuzeyinde olduğunun en önemli göstergelerinden biri). 401 yılında Uldin Tuna sınırına yakın toprakları kontrol ediyor ve Stilicho adına savaşmaları için adamlarını batıya sevk edebiliyordu. Hunların Orta Tuna civarındaki varlıkları, Honorius'un 409'da Hunlardan paralı asker toplamasıyla da kanıtlanabilir. Demek oluyor ki, 370'ten 410 yılına kadar geçen kırk yıllık sürede Hun faaliyetinin odağı, aşamalı olarak 1000 kilometreden biraz fazla ilerleyerek, Don nehrinden Dinyester'e ve Orta Tuna'ya veya günümüzdeki isimleriyle ifade edersek Ukrayna'dan Romanya'ya ve nihayet batıya, Macaristan'a ulaşmıştır²⁵. Bu bölgede belli bir başkentlerinin olup olmadığı da yine kaynak yetersizliği nedeniyle meçhul kalmaktadır. Elimizdeki en net bilgi 449 yılında, Priscus'un da içinde bulunduğu Bizans elçilik heyetinin Attila'nın karargâhına yaptıkları ziyaret esnasında takip ettikleri güzergâhın tasvirinden ibarettir. Ancak Priscus'un yolculuğu anlattığı bize ulaşan fragmanlarındaki belirsiz coğrafi tarifler, karargâhın tam olarak nerede bulunduğu tespitini güçleştirmektedir. Bu karargâhın yeri için şimdiye kadar, Macaristan'ın batı ucundan Kiev yakınlarına kadar birçok yer teklif edilmiştir. Genel olarak, Attila'nın devlet merkezinin Büyük Macar Ovası'nda, hatta buranın kuzey doğusunda bir yerde olduğu kabul edilmektedir. Ancak farklı bir görüş olarak Robert Browning,

²³ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun...*, s. 156-157.

²⁴ Şerif Başstav, "Avrupa Hunları", s. 855.

²⁵ Kelly, *Attila...*, s. 67.

Priscus'un tariflerinden yola çıkarak, karargâhın Karpatların batısında olamayacağını, elçilik heyetinin daha doğuda bir yerden Tuna'yı geçtiğini ve Attila'nın kamp merkezinin Karpatların doğusunda, Eflak ovasında, Olt nehrinin hemen doğusunda bir yerde olması gerektiğini ileri sürmüştür²⁶.

Benzer idare sistemi Avarlar için de geçerlidir. Yazılı kaynakların ifadelerinden Avarlarda bütün gücün kağanın elinde toplanmış olduğu şeklinde bir sonuç çıkarılabilir. Örneğin Bizans askeri taktik kitabı *Strategikon*, Avarlarda çok güçlü bir merkezi idarenin olduğundan bahsetmektedir. “*Bu milletlerde yönetim biçimi monarşiktir ve hükümdarları hata yapanları acımasız şekilde cezalandırır. Sevgiyle değil korkuyla yönetildikleri için canlarını dışlerine takarak her işe ve zorluğa katlanırlar. Sıcağa ve soğuğa dayanıklıdırlar; göçebe oldukları için fazla şeye ihtiyaç duymazlar*”²⁷.

Mevcut yazılı kaynaklarda son döneme göre daha detaylı anlatılmış olan Avarların ilk dönem tarihi için bu kaynakların hiçbiri birkaç Avar soylu ismi dışında siyasi güç kullanan başka bir pozisyondan bahsetmez. Bahsedilen soylu şahıslar bile yönetme yetkisi olan bir boy idarecisinden ziyade kağana şahsi hizmet sunan yüksek rütbeli kişiler olarak görünmektedir. Arkeolojik buluntularda küçük ayrı mezar grupları olarak ortaya çıkan zengin savaşçılar bu yüksek rütbeli sınıfa aittir. Bu mezarlar at iskeletleri ile zengin gömü eşyası ve silahlar içermektedir²⁸. Bunlar muhtemelen büyük kağanın etrafındaki yüksek idareci zümre mensupları idi. Siyasi yetki ve unvanları hakkında pek bir bilgimiz yok. Kaynaklardan adını bildiğimiz tek büyük kağan Bayan Kağan'dır. Kağanlık yetkilerini eşit derecede paylaştığı herhangi başka birisinden bahsedilmemektedir. Buradan onun idarede Attila gibi en üstün yönetici olduğu sonucu çıkarılabilir. Bununla birlikte Avarlarda ikili krallık olup olmadığını da net olarak bilemiyoruz. Avarların zayıfladığı dönemde Frank sarayına ayrı ayrı gelen Avar idarecilerinin elçileri ile ilgili bahisler, Avarların ilk dönemlerdeki, Bayan Kağan'ın şahsında en bariz örneğini gördüğümüz, güçlü merkezi otoriteyi kaybettiklerini göstermektedir. Bu bağımsız hareket eden idareciler hakkında da fazla bilgimiz yok. Bunlar büyük kağanın iktidar mücadelesine giren çocukları mıydı, yoksa merkezi güç zayıflayınca daha bağımsız hareket eden boy idarecileri miydi? Kaynaklar bu konuda bilgi vermiyorlar. Ancak Avarların bir boy birliği olduğuna dair bir şey de söylemiyorlar. Hiçbir Avar boy adına sahip değiliz. Öte yandan İstanbul kuşatması sonrası Avar merkezi otoritesinin ciddi şekilde yara aldığını, Slav ve Bulgarların ayrılık hareketlerine giriştiklerini de buraya

²⁶ Robert Browning, “Where Was Attila’s Camp?”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 73, 1953, s. 144.

²⁷ *Strategikon*, XI. 2, s. 155-156.

²⁸ Curta, *Southeastern Europe...*, s. 64; Şerif Başstav, “Avar İmparatorluğu”, *Makaleler 1*, Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Emine Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 502.

ekleyelim. Netice itibariyle Avarların son dönem siyasi yapısı ile ilgili kesin bir hüküm çıkarmak mümkün olmamaktadır.

İşgal ettikleri sahanın genişliği ve burada yaşayan kavimlerin çokluğu bakımından Avar Devleti Hunlarla benzerlik göstermektedir. Hunlar gibi Avarlar da bu kavimler üzerinde tam hâkimiyet tesis etmişlerdi. Ancak Hunlarda Germen unsurlar ağırlıktayken Avarlarda Slavlar daha çok yer işgal etmekteydi. Slavlar yanında ikinci en kalabalık unsuru Bulgarlar (Kutrigurlar) teşkil ediyordu²⁹. Hatta Avarların ordu kompozisyonundan anlaşıldığına göre Slavlar ve Bulgarlar, Avarlardan daha kalabalık bir nüfus oluşturmaktaydı³⁰. Dolayısıyla Avarlar da Hunlar gibi nüfusu az ama idareyi elinde bulunduran elit tabakayı oluşturmaktaydılar.

Son olarak kaynaklar Avarlarla ilgili bahislerinde sık sık başka devletlere gönderilen Avar elçilerinden bahsetmektedirler. Bu da bize Avarların diplomasiye önem verdiğini göstermektedir³¹.

Diğer Türk kavimleri gibi Bulgarlar da kan bağına dayalı bir boy/klan sistemine sahipti. Boyların başında hanlar, onların da üzerinde hâkim olan bir büyük han bulunurdu. Önceleri Dulo hanedanı hâkim durumdaydı. Onun gücü zayıflayınca boy sisteminin tehlikesi kendini gösterdi³². Hükümdarlıkta diğer Türk devletlerinde görülen “karizmatik meşruiyet” anlayışı Bulgarlarda da muhafaza edilmiştir. Bu durum Bulgar kitabelerinde açıkça ifade edilmektedir: Madara kaya kabartmasında “*Tervel Han'ın Bulgarlara Tanrı tarafından gönderildiği*”, Çatalar kitabesinde “*Omurtag Han'ı, yeryüzü tahtına Tanrı'nın çıkardığı*”, “*Tanrının inayeti sayesinde başarılarını sürdüreceği*”, Malamir Han kitabesinde “*Tanrı, tanrı tarafından tahta çıkarılmış hükümdara, İşbul Kavhan ile beraber 100 sene yaşaması için ömür ihsan etti*”³³ yazılmaktadır. Bunlar aynı zamanda, Bulgarlarda “kut” anlayışının yanında tek tanrı inancı olduğunu da gösteren delillerdir.

Büyük hanın yanında Kavkan ve Tarkan olarak adlandırılan iki büyük yönetici vardı. Tarkan, aşağıda bahsedileceği üzere, daha çok eyalet idaresi ile ilgili görünmektedir. Soylular iki sınıfa ayrılırdı. Üst tabakada boyarlar bulunurdu. X. yüzyılda altı boyar vardı ama Boris'ten önce muhtemelen sayıları daha fazlaydı. Alt tabakada ise bagayinler bulunuyordu. IX. yüzyılda han unvanı, Slav prens anlamındaki kneze dönüştü fakat diğer unvanlar krallık yıkılana kadar kullanılmaya devam etti, hatta boyar unvanı bütün Slav dünyasında kullanılmıştır³⁴. Kana (=han), sübigi, bagatur, koulourat boyla, içergü, bayan, bagain gibi farklı biçimlerde ve birbirleri ile kullanılan

²⁹ Kurat, “Avarlar”, s. 98-99.

³⁰ Karatay, “Kuber Han'ın Göçü...”, s. 34.

³¹ Kurat, “Avarlar”, s. 88.

³² Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 29.

³³ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 264; 274-275; Ahmetbeyoğlu, “Malamir Han”, s. 219.

³⁴ Runciman, *Bulgarian Empire*, s. 29.

unvanlar da mevcuttur ancak bazılarının anlamı ve işlevi hakkında tam bir mutabakat sağlanamamıştır³⁵.

Yine idarede bir tür devlet meclisinin görev yaptığına dair işaretler de vardır. Bulgar tarihinde bazı hükümdarların devlet içindeki asalet sınıfını oluşturan boyarlar tarafından tahtından indirildiği bilinmektedir. Bu sınıfın devlet idaresinde mevcut meclisin azaları olduğu düşünülebilir. Yani eski Türk toylarında meclis üyesi olan “toygun”ların devletteki icraatı kontrol vazifesini, Bulgar devletinde bu “boyar”lar yapmakta idiler³⁶.

Kaynak yetersizliği nedeniyle Bulgar devletinin taşra örgütü ancak kısmen bilinebilmektedir. Sınırlı bilgilerin gösterdiğine göre idare iki kısma ayrılıyordu: Birinci kısım merkez bölge idi ki, Pliska şehri ile çevresini kapsıyor ve yönetici kesim burada ikamet ediyordu. Merkez bölgenin sadece Pliska’dan ibaret değil, Varna ve Silistre’yi de içine alan daha geniş bir bölge olduğunu öne süren görüşler de bulunmaktadır. Diğer kısım eyaletlerden oluşuyordu. Bunlara “dış” veya “sınır” bölgeleri de deniyordu. Trakya’nın kuzeyinde, Malamirovo’da bir adak taşının sol tarafına kazanmış 812 yılına tarihlenen bir kitabede Bizans sınırında yeni kurulmuş bir eyaletin siyasi ve askeri yönetimi tarif edilmektedir. Bu yazıt eyaletlerin iç yapısına ışık tutan önemli bir kaynaktır. Eyalet, bir “merkez” ve iki “kanat” olmak üzere alt bölümlere ayrılmaktaydı. Demek ki eyalet, her birinin kendi yöneticisi olan üç birime ayrılmaktadır. “Merkez”, genel yöneticinin oturduğu yerdi ve görünüşe göre bu kişi “tarkan” unvanını taşıyordu. Bizans kaynaklarında geçen bir diğer bölgesel memur “komes” idi. Bu da muhtemelen iki “kanat” yöneticisinden biriydi. Bu iki yöneticinin altında ise vergi veren vasalların liderleri bulunuyordu. Trakya’nın kuzeyindeki Hristiyan nüfusun liderliğini, “strategoi” denen, hanın güvenini kazanmış Bizans kaçak veya mültecileri yapıyordu. Slavlar arasında benzer işi yapanlara, Türk-Avar kökenli bir unvan olan “jupan” deniyordu. Asıl “merkez” dediğimiz Pliska ve çevresi, büyük hanın doğrudan hâkimiyeti altında idi. Kesin kanıt olmasa da muhtemelen burası da bir “merkez” ve iki “kanat” şeklinde ayrılmıştı. Hanın kardeşi ile tahta geçişte sıradaki kişi olan büyük oğlu bu iki kanadın idarecileri idiler³⁷.

Peçeneklerin siyasi organizasyonu ile ilgili ise en geniş bilgiler yine Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogennitus’un eserinde bulunmaktadır. Karadeniz’in kuzeyinde buldukları sırada Peçenekler sekiz ayrı boy biriminden oluşuyordu ve bunların her biri bir eyalet işgal ediyordu. Yine bu boyların her biri başlarında kendi idarecilerine sahip idiler:

“Bütün Peçenek ülkesi, her birinin başında kendi idarecisi (başbuğ) bulunan sekiz uruğa (eyalete) ayrılmıştır. Bu uruğlar şunlardır; birinci uruğun adı Irtim (Ertim); ikincisinin adı Tzour (Çur); üçüncüsünün adı Gyla (Yula-

³⁵ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 41-49; Golden, *Türk Halkları...*, s. 293-294.

³⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985, s. 48-49.

³⁷ Panos Sphoulis, *Byzantium and Bulgaria, 775-831*, Leiden; Boston: Brill, 2012, s. 75-76.

Gülâ); dördüncüsünün adı *Koulpei* (Külbey); beşincisinin adı *Charaboi* (Karabay); altıncısının adı *Talmat*; yedincisinin adı *Chopon* (Kopon-Kaban) ve sekizincisinin adı *Tzopon* (Çoban). Peçenekler, ülkelerinden çıkarıldıkları zaman *Irtim* (Ertim) uruğunun başında *Baitzas* (Mayçan), *Tzour* (Çur) uruğunun başında *Kouel* (Kuel), *Gyla* (Güla) uruğunun başında *Kourkoutai* (Kurkut-an), *Koulpei* (Külbey) uruğunun başında *Ipaos* (Ipaon), *Charaboi* (Karabay) uruğunun başında *Kaidoum* (Kaydu-m-), *Talmat* uruğunun başında *Kostas* (Kostan), *Chopon* (Kopon) uruğunun başında *Giazis* (Yazi) ve *Tzopon* (Çoban) uruğunun başında da *Batas* (Batan) adlı idareciler bulunuyorlardı. Bunların ölümünden sonra hâkimiyet kardeş çocuklarına geçirdi. Çünkü kanunlar ve eski gelenekler onlar arasında hükümünü sürdürmektedir ve ona göre yönetme yetkisi bir kişiden oğullarına veya kardeşlerine geçmez. Yaşamı boyunca idarede kalmak bir kişi için yeterli görülür ve öldükleri zaman hâkimiyet ya kardeş çocuklarına veya kardeşlerinin torunlarına geçer. Böylece hâkimiyet ailenin yalnız bir kısmında kalmaz, diğer üyeler de bu şerefe nail olurlar. Yabancı aileye mensup hiç kimse idare başına geçemez. Sekiz uruğ, kırk bölüme ayrılır ve her birinin başında kendi daha küçük idarecileri bulunur”³⁸.

Karadeniz'in kuzeyine gelişlerinden uzun zaman sonra dahi Peçenek boylarının aynı adları muhafaza ettikleri ancak her bir boyun bir takma ad aldığı görülmektedir. Şöyle ki, “Ertim (Erdem): Yavdiertim”, “Çer: Kuvancıçur (Küverciçur)”, “Yula: Kabuksinyula”, “Kulbay: Surukulbay (Külbey)”, “Talmat (Telmaç): Borotalmat”, “Kaban: Yazıkaban”, “Çoban: Bulaçoban”. Karabay boyunun adına ise bir takma isim konmamış, eskisi gibi kalmıştır³⁹.

Bu sekiz uruğ Dinyeper Nehri'nin sağında ve solunda olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Buna göre,

“Peçenek uruğlarının dördü, yani Kouartzitzour (Küerçiçur), Syroukalpei (Surukül-bey), Borotalmat, Boulatzopon (Bulaçoban) uruğları Dinyeper nehrinin ötesinde uzanmakta olup, doğu ve kuzeye doğru Uz, Hazar, Alan ve Cherson ülkelerine dayanır. Diğer dört uruğ ise Dinyeper nehrinin diğer tarafında batı ve kuzey istikametinde olan yerleri işgal ederler. Bunlardan Giazichopon (Yazıkopon) Bulgaristan'la, Kato Gyla (Güla) Macaristan'la, Charaboi (Karabay) Rusya'yla, Iabdiertim (Yavdiertim) Ruslara vergi veren Oultin (Ultin-Uglic), Dervlenin (Drevliyan), Lenzanın (Lendzen-Lutiç) ve başka Slavlarla komşudur”⁴⁰.

Bu kaydı dikkate alan Pritsak'a göre Peçeneklerde ikili krallık mevcuttur. Ülkenin iki kanadı ayrı idareciler tarafından yönetilir. Kaynak hangi kanadın daha üstün olduğunu net olarak belirtmese de batı yani sağ kanadın daha üstün durumda olduğu düşünülebilir⁴¹. Daha geç tarihlere ait bir kaynak olarak Ebu'l-Fida (ö. 1331) tarafından aktarılan Ebu Said'in (ö. 1286)

³⁸ DAI, 37, s. 167.

³⁹ Yücel, “Peçenekler”, s. 457.

⁴⁰ DAI, 37, s. 169.

⁴¹ Pritsak, “The Peçenegs...”, s. 221.

bir metni, “Bacanakiye” adındaki bir saltanat şehriden ve Peçeneklerin babadan oğula geçen kağanlık kurumlarından söz eder. Buna karşılık, çağdaş kaynaklarda, bu bilgileri doğrulayacak hiçbir veri yoktur. X. yüzyıla ait bir eser olan *Hududü'l-Âlem*'de, “Peçeneklerin şehirleri yoktur; reisleri (mihtar) içlerinden birisidir”⁴² denerek Peçenek reislerini mihtar (prens, emir) olarak adlandırmaktadır. Bu unvan, İslam kaynaklarında en üst makamı ifade eden hakanın oldukça altında bir unvandır⁴³.

Konstantinos Porphyrogenitus, bütün Peçenek uruğları içerisinde üç tanesinin diğerlerinden daha cesur ve asil oldukları için ayrı tutulduklarını ve bunların Kankar/Kangar olarak da adlandırıldıklarını söylemektedir. Bu uruğlar: Iabdierti (Yavdierti-m), Kouartzitzour (Küerçipur) ve Chabouxyngyla'dur (Kabuksingüla)⁴⁴. Bunlar bir “saltanat boyu” veya “iç boy” olarak değerlendirilebilir ancak metindeki anlam belirsizliği nedeniyle kesin hüküm verilemez⁴⁵.

Karadeniz'in kuzeyindeki Peçeneklerin idare şekli bir tür askeri demokrasi olarak tanımlanabilir. Önemli meseleler Bizans kaynaklarında *conventus* olarak adlandırılan bir tür genel mecliste karara bağlanıyordu. Misyoner Bruno'nun bir mektubuna göre (1007 yılı civarı) gerektiğinde bu meclis bir hafta içinde toplanabiliyordu. Bu da meclisin bir mekâna bağlı olmadığını göstermektedir⁴⁶. Arkeolojik veriler Peçeneklerin, 48 Peçenek buluntusu olan kazı alanının 21 tanesinin toplandığı, Porossja'da (Rós bölgesi) yoğunlaştığını göstermektedir. Burası muhtemelen kağanın meclisi topladığı genel merkezdi. Aynı zamanda Querfut'lu Bruno'nun dört günlük yolculuktan sonra ulaştığı “çadır kent” de burası olmalıdır⁴⁷.

Hazar modelinde bir Peçenek “devlet”inden söz edilemeyeceği böylece anlaşılmaktadır. Peçeneklerin bazı eski Türk unvanlarını (çur/çor, boyla, yula gibi) kullanmış olmaları, merkezi bir örgütlenmelerinin olabileceğini düşündürüyorsa da edinilen genel izlenim onların gevşek bağlarla bağlı, değişken bir kabile birliği oluşturduklarıdır. Bunun gibi konfederasyonlar, çoğu zaman ciddi iç gerilimlere uğrar ve biz bunu Peçeneklerin tarihinde sık sık görebiliyoruz⁴⁸.

2.1.2. Ordu

Avrupa Hunlarında ordu teşkilatının yapısı hakkında somut bilgilere sahip değiliz. Ordunun nasıl yapılandırıldığı, kullanılan rütbeler, sefer sırasındaki sevkıyatı vb. konular tamamen karanlıkta kalmaktadır.

⁴² *Hudūd al-Âlam*, s. 101; Türkçe tercümede mihtar ismi geçmemektedir. Bkz. s. 55.

⁴³ Peter B. Golden, “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, çev. Ayda Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 367.

⁴⁴ *DAI*, 37, s. 171.

⁴⁵ Golden, “Güney Rusya...”, s. 367.

⁴⁶ Pritsak, “The Peçenegs...”, s. 220-221.

⁴⁷ Pritsak, “The Peçenegs...”, s. 222-223.

⁴⁸ Golden, “Güney Rusya...”, s. 367.

Kaynakların anlatımından ordunun savaş taktiği ve at kullanımı sonucu sahip olduğu müthiş sürat, arkeolojik bulgulardan ise kullanılan silahlar konusunda bir fikir sahibi olabiliyoruz. Ordu sayısı ile ilgili bilgiler ise son derece tutarsız ve abartılıdır.

Öncelikle vurgulamak gerekir ki Hunların savaş usulleri ve silahları Avrupa'ya yepyeni bir tarz getirmiştir. Alföldi'nin ifadesiyle “*Hunlar, mütemadi hazırlık, hayret verici bir manevra kabiliyeti ve çok gelişmiş süvari birlikleriyle, topraklarına bağlı Germen kavimleri veya yüksek kültürlü Romalılar üzerinde üstünlük temin etmişlerdi*”⁴⁹. Avrupa Hunlarının ve daha sonraki bozkır kavimlerinin birbirlerine ve yerleşik komşularına karşı giriştikleri savaşlarda, neredeyse istisnasız olarak kullandıkları savaş taktiği, Milattan önceki asırlarda Doğu Avrupa'da hâkimiyet kurmuş olan İskitler döneminde dahi gelişmiş şeklini gördüğümüz klasik bozkır savaş taktiğidir. At ve yayın etkin bir tarzda kullanılmasına dayanan bu göçebe savaş usulü, o zamanki teknik imkânlar göre bir tür “uzak mesafe muharebesi”nin gerçekleşmesi idi ve batının yüksek medeniyetlere sahip kültürlerinin “yakın mesafe muharebesi”ne karşı bir tezat teşkil ediyordu. Bu savaş usulünde muharebeye, büyük bir hamle yapan atlı hücumu ile başlanır ve bununla düşmanın aniden imhasından ziyade birliklerinin dağıtılması gayesi güdüldü. Yıldırım süratine sahip atlılar kısa bir zaman süren ok yağdırma veya göğüs göğüse muharebeden sonra sahte bir ricatle geri çekilir ve farklı istikametlere doğru kaçarak ancak ağır bir takibe elverişli olan düşmanın muharebe saflarını bozarlardı. Bu sıralarda yanlarda gizlenen süvari kıtaları, geri dönen firarilerle birlikte onları takibe koyulan düşman üzerine saldırır ve bu suretle onları kolayca alt ederlerdi. Bu teçhizat ve taktik, yerleşik kavimlere karşı göçebelere büyük bir üstünlük sağlamış ve onları nihayetinde muharebe tarzlarını değiştirmeye zorlamıştır. Denilebilir ki hafif süvarilerin Avrupa harp tarihinde oldukça önemli bir yer tutması göçebe kültürün en belirgin etkilerinden birini oluşturmaktadır⁵⁰.

Orduda esas unsur Hunlardan oluşmakla birlikte bağlı kavimlerden gelen kuvvetler de önemli yer tutuyordu. Başta Alanlar olmak üzere Slav, Germen ve İran asıllı pek çok kavim orduda görev alıyordu. Bunlar genelde öncü ve artçı birlikler olarak orduda istihdam ediliyordu. Öte yandan diğer ordularda hizmet veren pek çok Hun paralı askeri de vardı⁵¹. Daha I. Teodosios döneminde, 388 yılında, isyancı Maksimus'a karşı bu İmparator'un ordusunda savaşmışlardı. Yine Uldin döneminde, Batı Roma'da, Radagaisus liderliğindeki Germenlerin istilalarına karşı Stilicho, Hun ve Alan grupları ile ittifak yapmıştı. Bazı Hun grupları, 409 ve 412 yıllarında Alaric'e karşı Batı Roma'nın yanında savaşmışlar ve yine sonraki dönemde Aetius ile de ittifak ilişkisine girmişlerdi. Netice itibarıyla Hunlar Romalıların sadece düşmanları

⁴⁹ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 19.

⁵⁰ Deer, “İstep Kültürü”, s. 173.

⁵¹ Sinor, “Hun Dönemi”, s. 256.

değildi. Aynı zamanda imparatorluk ordusunda paralı asker olarak görev yapmışlardı⁵². Demek ki Hunlar, Roma İmparatorluğu için hem sürekli bir güvenlik sorunu yaratmış hem de kendilerini sorunun çözümünün bir parçası olarak sunmuşlardı⁵³.

Orduda kullanılan silahların başında ok ve yay gelmekteydi. Bu durum savaşta atlı süvari birliği kullanılmasının doğal bir sonucuydu. Hafif ve esnek olduğu için kılıç ve mızrak gibi silahlara göre daha çok tercih edilmekteydiler. Ok ve yay en önemli silah olduğu için teknolojik anlamda en çok gelişen silahlar da bunlar olmuştur. Hunların Romalılar tarafından dahi adapte edilmiş yayları, kendi türünde en gelişmiş silahlardan biriydi. İki tarafı kemik safihalarla takviye edilen yay, muhtelif maddelerden imal edilir ve bükülmesi için aksi istikametten çekilmesi gerekirdi⁵⁴. Bu yayların örneklerine Talas vadisi ile İdil bölgesinde de rastlanmıştır⁵⁵. Avrupa'daki en iyi örnek ise Hunların hudut bölgelerinden olan Panonnia'daki Semmering'de 1930 yılında hemen hemen eksiksiz olarak ve yedi parça halinde bulunmuştur. Avrupa yaylarının yardımıyla restore edilen bu yayın ölçülerinin 140-150 santim olduğu kabul edilmektedir⁵⁶. Yine benzer yay parçalarına Mainz ve Carnuntum'da da rastlanmıştır. B. Ögel'in ifadesiyle “*Bu yayların Roma kültür çevresi içinde de bulunmuş olmalarına rağmen, Roma kültüründe bu tip kemik yaylara rastlanmamış olması, Türk kültür tarihi bakımından çok enteresandır*”⁵⁷. Elbette ki yayın büyüklüğü etki mesafesini de belirlemektedir. Bu tip yaylar üzerine yapılan modern araştırmalar, bu yayların 183 metreye kadar etkili olduğunu ortaya koymuştur. Hun yayları çok değerli parçalardı ve bu yüzden mezar eşyası olarak gömülemeyecek kadar kıymetli bulunmaları şaşırtıcı değildir. Bu yüzden Hun mezarlarında birkaç istisna dışında, sadece kırık yaylar ve ıskarta kemik ok uçları bulunmuştur⁵⁸. Muhtelif maddelerden imal edilen oklar, değişik boylarda, üç kenarlı, baklava biçimli, çivi stilinde, yassı uçlu idiler ve ok başları demir veya kemik gibi sert maddelerden yapılmıştı. Yayın yanında okların konulduğu omuzda taşınan okluklar da askerler tarafından kullanılıyordu⁵⁹.

Tabii olarak diğer ordular gibi Hunlar da yalnızca ok ve yayla yetinmemişler, yakın muharebe silahları da kullanmışlardır. Bunlar arasında en önemlilerinden olan, iki tarafı keskin ve nispeten dar bir levhadan oluşan kılıç, Altay, Doğu Ural ve Orta Asya'dan Güney Rusya ve Ukrayna'ya, oradan da Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahada tanınmıştır. Aynı döneme rastlayan Germenlerin aynı tipteki kılıçlarından levhasının daha dar olmasıyla

⁵² Thompson, *The Huns*, s. 36-40.

⁵³ Kelly, *Attila*, ..., s. 77-78.

⁵⁴ Váczy, “Hunlar Avrupa'da”, s. 82.

⁵⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 93; 97.

⁵⁶ Şerif Baştav, “Avrupa Hunları”, s. 882.

⁵⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 105.

⁵⁸ Kelly, *Attila*, ..., s. 43.

⁵⁹ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*..., s. 160.

ayrılmaktadır. Hun mezarlarında ve kurban yerlerinde bu kılıçlara çok rastlanır ve zaman zaman da birkaçı bir arada bulunur. Bunların kabzaları muhtelif kıymetli taşlarla ve altın kaplamalar ile süslüdür. Kılıç yanında diğer önemli bir silah da mızraktır ve bu devrin silâhları arasında çok eskiden beri tanınır. Kalkanlar hakkında hem yazılı kaynaklarda bilgi vardır hem de arkeoloji malzemeleri arasında örnekleri mevcuttur. Bunlardan bir kısmı demirden yapılmıştır ve ağırlıkları da fazladır; bunlara Orta Asya tarihinin her devrinde rastlamak mümkündür. Bunlardan başka zırh gömlekleri de kullanılmıştır. Bir kısım mezarlarda ise bugüne kadar az sayıda rastlanmakla beraber doğu menşeli miğferler de bulunmuştur⁶⁰.

Hunların getirdiği bir başka askeri yenilik, Ammianus Marcellinus'un da özenle betimlediği, maharetli kement kullanımıydı. Seri uygulanan ve alışılmadık manevralardan oluşan kement kullanımı, ağır silahlı piyadelere karşı, Hun askeri becerisinin bir başka örneğiydi. *“İlk başta Hunlar uzak mesafeden oklarla savaşırlar... Daha sonra hızla savaş alanına ilerler ve kendi hayatlarını hiçe sayarak kılıçlarla yakın muharebeye tutuşurlar. Düşman askerleri kendilerini kılıç darbelerinin açacağı yaralardan korumaya çalışırken, Hunlar, üzerlerine örgülü çaput şeritleri attıkları rakiplerinin kol ve bacaklarını yakalayıp onların at sürmelerini veya yürümelerini engellerler”*⁶¹.

İlk dönemler için bilgimiz olmamakla beraber Attila döneminde, Hun ordusunda kuşatma silahlarının kullanıldığını da görüyoruz. Bu silahlarla ilgili bilginin bir kısmı savaş esirlerinden öğrenilmiş olabilir. Çünkü Margus piskoposu örneğinde görüldüğü gibi, bu esirlerin bazıları, sağ kalmalarını sağlayacak her türlü anlaşmayı kabule hazırdılar. Ancak aşağıda aktarılacağı üzere Priscus bu kuşatma silahlarından bahsederken hiç de aşına olduğu silahları anlatıyormuş gibi değildir. Bir dereceye kadar Bizans etkisi kabul edilebilir olmakla birlikte esasen bu silahların Hunlar tarafından geliştirildiği şüphe götürmez bir husustur. Muhtemelen Attila da Romalıların iyi tahkim edilmiş şehirlerine karşı bu silahlara ihtiyaç duyacağını önceden kavramıştı. Romalılar artık güvenli birer ada işlevi gören savunmaları güçlü kentlerine güvenemeyeceklerdi. Kullanılan bu ağır silahlar Attila'nın Hunlarını, Tuna kordonundan şimdiye kadar sızmış olan diğer kavimlere nazaran, yenilmesi çok daha güç bir düşman haline getiriyordu. Şimdi silahların tarifine bakabiliriz. Priscus, Naissus (Niş) kuşatması vesilesiyle Hunların kullandığı bu makinelerden bahseder:

“Hunlar, şehre saldırırken askerlerin geçişini kolaylaştırmak için önce nehir üzerine, şehre en yakın noktadan bir köprü kurdular ve makinelerini surların önüne getirdiler. Sonra tekerlekler üzerine monte edilmiş, üzerinde savunmacılara ok atan askerlerin bulunduğu uzun vinçleri getirdiler. Vincin arkasındaki askerler, iterek vinci istedikleri yere götürebiliyorlardı. İnce söğüt

⁶⁰ Şerif Başstav, “Avrupa Hunları”, s. 882-883.

⁶¹ Ammianus Marcellinus, XXXI. 2. 9, s. 385; Kelly, *Attila*, ..., s. 43.

dallarının sıkıca bir araya getirilip örülmesiyle yapılmış ve tabaklanmamış deriyle kaplanmış hafif panellerle korunan adamlar, her bir vincin kollarında yukarıya doğru yükseltildiler ve mazgallardaki savunmacılara doğrudan ok atabilecek konuma geldiler. Surların bir kısmı savunmacılardan temizlendikten sonra koçbaşları getirildi. Bu çok büyük bir makinedir. Keskin metal uca sahip bir kalas, “V” şekilli bir kereste çerçeve üzerinden gevşekçe zincirlerle palangalar üzerine kaldırılıyordu. Koçbaşının arkasına tutturulan kısa halatlarla, adamlar kalası şiddetle hedeften uzağa doğru itiyorlar ve sonra salıveriyorlardı. Karşısındaki sur, uygulanan darbeden dolayı tamamen çöküyordu”⁶².

Bütün bunların yanında Hunlar, sınırlara tecavüzleri önlemek ve ülkenin emniyetini sağlamak için arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı üzere kuleler inşa etmişlerdir. Yine yapılan antlaşmalarda, hudut boylarında insan ve askerden arındırılmış belirli bir bölgenin bulunmasına önem vermişlerdir⁶³.

Avarlara baktığımızda, ordu hakkında sahip olduğumuz bilgilerin çoğunu, Bizans İmparatoru Maurikios’a atfedilen askeri taktik kitabı *Strategikon*’da buluyoruz. İmparator eserinde Avar ordusunun yapısı ve donanımı ile ilgili çok değerli bilgiler verirken aynı zamanda bunların Bizans ordusu tarafından adapte edilmesi gerektiğini de şiddetle tavsiye etmektedir. Anlatımlardan anlaşılan odur ki, 568’de Karpat havzasına giren Avarlar aynı zamanda oldukça başarılı, iyi silahlanmış ve savaş taktiklerini iyi bilen atlı savaşçılardı⁶⁴.

Avar ordusu ve orduda kullanılan silahlar hakkında Maurikios’un strateji kitabının yanı sıra Theodorus Synkellos, Miracula S. Demetrii, Menander Protector, Georgios Pisidia, Alcuin, gibi yazarlar ve eserlerde de önemli bilgiler bulmak mümkündür. Bu kaynaklardaki bilgiler değerlendirilirken Bizanslı ve Frank yazarların özellikle silahlar için kullandıkları terimleri genel anlamda kullandığına dikkat etmek gerekmektedir. Bu durum Avarlar için de geçerlidir. Bu yazarlar Avar silahlarını tanımlarken, kendilerinde benzer olan silahlar için kullandıkları terimleri kullanmışlardır⁶⁵. Dolayısıyla bu kaynaklarda genel bir terimle ifade edilen bir silahın – mesela mızrak – Avarların elindeki gerçek şeklinin biraz farklı olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Strategikon’da Avarların silah olarak yay, kılıç, mızrak ve zırh kuşandıkları söylenmektedir: “Onlar savaşta çifte silahla, omuzlarına astıkları mızraklar ve ellerinde tuttıkları yaylarla savaşır ve gerektiğinde her ikisini birden kullanırlar”⁶⁶. Avarların kullandıkları yay teknik bir mucize olarak nitelenebilecek olan “bileşik yay” denen yaydır. Bu yayın temel parçası

⁶² Priscus, frg. 6. 2, s. 231-233; Kelly, *Attila*, ..., s. 126.

⁶³ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun*..., s. 159.

⁶⁴ Daim, “Avars and Avar Archaeology...”, s. 465.

⁶⁵ Katalin Nagy, “Notes on the Arms of the Avar Heavy Cavalry”, *AOASH*, vol. 58/2, 2005, s. 136.

⁶⁶ *Strategikon*, XI. 2, s. 156.

ağaçtan yapılmış, iç kısmına boynuzdan yapılmış ince uzun bir şerit yapıştirilmiş, orta ve uç kısımları geyik boynuzu parçalarıyla güçlendirilmiştir. İç taraftan basınç gücünü ve dış taraftan gerilim gücünü kullanan güçlendirici parçalar bu şekilde bir kaldıraç gibi hareket etmektedir. Bu da yayın etki gücünü arttırmaktadır. Parçaları birleştirmek için ne tür bir yapıştirici kullanıldığı hakkında bir fikrimiz yok. Bu yayların sadece güçlendirici boynuz parçaları günümüze kalmıştır. Fakat bu tip yayların tam şekilleri Kafkasya bölgesi buluntularından bilinmektedir. Arkeologlar tarafından henüz izine rastlanmamakla birlikte Avarlarda muhtemelen basit ağaç yaylar da kullanılıyordu⁶⁷. Avar mızrakları içinse yine *Strategikon*, “ortası sıyrımlı olan, Avarlara özgü flandralı süvari mızrakları” şeklinde bir tarif yapmaktadır. Zırh için ise her savaşçının zırh giydiğini ayrıca şöhretli adamlarının atlarının önünü demir veya keçeyle örttüklerini söylemektedir⁶⁸. Az sayıda örneğine sahip olduğumuz Avar kılıcı ile ilgili olarak sapları ve kınlarının altın süslemeli olması yanında düz kılıçlarla birlikte hafifçe eğik namlulu başka bir türünün daha olduğunu biliyoruz⁶⁹.

Bunlardan başka *Miracula St. Demetrii* adlı eserde Avarların savaş baltası kullandığından bahsedilmektedir⁷⁰. Bununla ilgili arkeolojik bir kanıt da sahibiz. Igar'da 1927 yılında bulunan VII. yüzyıl sonuna ait bir soylu mezarında gömülen savaşçı, koşum takımı ve atıyla birlikte gömülmüştür. Ayrıca yanına ok ve yayla birlikte bir de balta konmuştur⁷¹.

Avarların kullandığı en önemli koşum malzemelerinden biri de hiç kuşkusuz üzengidir. Onlardan önceki devirlerde Avrupa'da üzenginin kullanıldığına dair herhangi bir kanıt yoktur. Avarların kullandığı daire biçimindeki üzengiler⁷² hakkında en erken bahis *Strategikon*'da bulunmaktadır. Arkeolojik kanıtlar Cariçin Grad'da istihkâm kuran Bizans ordusunun Avar modellerini taklit eden bu üzengileri kullandığını göstermiştir. Bu modeller Macaristan'daki Erken Avar mezarlarında bol miktarda bulunurlar⁷³. Üzenginin kullanımı özellikle atlı süvari savaşlarında çok önemli bir yere sahipti. Batıda savaşların ana unsuru hâlâ piyade iken Avar ordusunun büyük bir bölümü atlı süvarilerden oluşuyordu. Demir üzengi istisnasız her Avar savaşçısının donanımının bir parçasıydı. Bunlar, çarpışma sırasında, bir atlının temel silahlarından biri olan uzun mızrak kullanırken biniş pozisyonunu dengelemekte çok işe yarıyordu. Arkeolojik buluntular

⁶⁷ Daim, “Avars and Avar Archaeology...”, s. 465-468.

⁶⁸ *Strategikon*, I. 2, s. 34; XI. 2, s. 156.

⁶⁹ Rásonyi, “Macar Arkeolojisi...”, s. 50.

⁷⁰ Katalin Nagy, “Notes on the Arms...”, s. 139.

⁷¹ Gyula Fülöp, “New Research on Finds of Avar Chieftain-Burials at Igar, Hungary”, *From the Baltic to the Black Sea, Studies in Medieval Archaeology*, Ed. by David Austin and Leslie Alcock, London; Boston: Unwin Hyman, 1990, s. 141-142.

⁷² László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 86.

⁷³ Curta, *Southeastern Europe...*, s. 67.

arasında iki üzengi, bir demir gem ve mızrak ucundan oluşan eşya takımı zaman zaman insan kalıntısı olmaksızın adak eşyaları arasında bulunmuştur. Bunlar muhtemelen Erken Avar dönemine aittirler fakat şimdilik tam bir tarihlendirme yapılamamaktadır⁷⁴.

Bizans taktik kitabı asker kıyafetleri için de Avarları örnek almaktadır. *Strategikon*'da, “Adamların kıyafeti, özellikle de tunikleri keten, keçi kılı ya da kaba yünden dokunabilir, ama her halükârda, at sürerken dizleri örtecek ve düzgün görünecek şekilde giyilebilmesi için Avar kalıbına göre kesilerek geniş ve bol tutulmalıdır”⁷⁵ denilmektedir.

Avar ordusunun yapısını ve taktiklerini inceleyen birçok tarihçi, Avarların taktiklerinin temelde uzun menzilli silah (ok ve yay) kullanımına dayandığı sonucuna varmışlardır. Ayrıca taktik olarak, göçebe savaş biçiminin diğer özellikleri olan ani atak ve çevirme harekâtı taktikleri kullanılmıştır. Ağır süvari birliklerinin varlığından da bahsedilmektedir. Bazen belirli bazı silahlara gönderme yapılmışsa da Avar ordusunda ağır silahların kullanıldığına yönelik elimizde bir kanıt yoktur⁷⁶.

Strategikon'da Avarların kullandıkları savaş taktikleri daha ayrıntılı biçimde tarif edilir. Bunlardan ordunun savaş esnasında dizilişi ile ilgili olarak: “Avarlar ve Türkler, Romalılar ve Perslerin yaptığı gibi tek bir savaş hattında dizilerek on binlerce atının kaderini tek bir hamleye bağlamazlar. Bunun yerine iki hatta bazen üç hat oluşturarak birlikleri derinlemesine yayarlar, özellikle de askerlerinin sayısı çoksa; böylece her türlü harekâtı rahatça yürütebilirler”⁷⁷. Sahte geri çekiliş taktiği ise “Bazı komutanlar cepheye çok sayıda birlik yerine ordunun küçük bir kısmını konuşlandırır. Taarruz başlayıp hatlar çarpışınca bu askerler hızla geri dönüp kaçar; düşman da peşlerine düşer ve düzenini kaybeder. Süvariler, pusunun kurulduğu yeri geçinceye dek ilerler, derken pusudaki birlikler fırlayarak düşmanı arkadan vurur. Kaçanlar da gerisingeri döner ve düşman kıştırılır. İskitler bunu hep yapar”⁷⁸ ifadeleriyle anlatılmaktadır. Görüldüğü üzere burada tarif edilen “Turan taktiği”nden başka bir şey değildir. Bu taktiğin Bizans ordusu tarafından adapte edilip kullanıldığına dair elimizde somut bir örnek de vardır. İmparator Maurikios tarafından Avarlarla mücadele eden orduya ikinci komutan olarak atanan Drocton, 586 yılında Edirne yakınlarında Avarlarla yaptığı savaşta sahte bir geri çekilme taktiği uygulamış ve sonra geri dönerek karşısındaki düşmanı alt etmeyi başarmıştı⁷⁹. Bu durum *Strategikon*'da, Avar taktik ve usullerinin Bizans ordusunda tatbik edilmesine yönelik şiddetli tavsiyelerin dikkate alındığını göstermektedir.

⁷⁴ Daim, “Avars and Avar Archaeology...”, s. 468.

⁷⁵ *Strategikon*, I. 2, s. 35.

⁷⁶ Katalin Nagy, “Notes on the Arms...”, s. 135.

⁷⁷ *Strategikon*, II. 1, s. 46-47.

⁷⁸ *Strategikon*, IV. 2, s. 80-81.

⁷⁹ Th. Simocatta, II. 17. 9-11, s. 68.

Strategikon'da şiddetle uygulanması istenen askeri tavsiyeler sadece Turan taktiğinden ibaret değildir. Yazar Avarlarla savaşırken dikkat edilmesi gereken hususlara geniş yer ayırmıştır. Avarların Bizans üzerindeki tesirlerini göstermesi bakımından önemli olduğu için bu tavsiyeleri burada aktarmayı uygun buluyoruz.

“Düz, açık araziler seçilmelidir; bir süvari kuvveti sıraları bozmadan yoğun bir kitle halinde üzerlerine doğru ilerleyerek onlarla göğüs göğüse çarpışmalıdır. Gece saldırıları da etkili olur; bir kısım kuvvetlerimiz düzenli şekilde ilerlerken, diğerleri pusu kurmalıdır.... Kanatlarda çok sayıda becerikli asker bulundurun. Hücum kıtaları düşmanı kovalarken taarruzun heyecanına kapılmamalı ve savunma birliklerinden üç ya da dört ok menziline fazla uzaklaşmamalıdır. Mümkünse savaş hattını oluşturmak için, düşman pusularını perdelereyarak görmemizi engelleyecek orman, bataklık ya da çukurların bulunmadığı açık bir arazi arayın. Ordunun dört bir yanına belirli aralıklarla nöbetçi gözçüler yerleştirin. Mümkünse şayet, savaş hattının gerisinde geçilmesi imkânsız bir nehir, bataklık veya göl olsun; böylece arka tarafı emniyete almış oluruz. Eğer savaş lehimize sonuçlanırsa, düşmanı kovalamakta acele edip dikkatsizce davranmayın. Çünkü bu millet, diğerleri gibi, ilk savaşta hüsrana uğrayınca mücadeleyi bırakmaz. Düşmanınız güçten düşene kadar hücum etmek için türlü, yolu deneyin”⁸⁰. “İskitlere ya da Hunlara saldıracaksanız şubat veya mart ayını bekleyin, çünkü atları bu aylarda zorlu kış şartları yüzünden perişan olur”⁸¹.

Strategikon'da ayrıca Avarların at sırtında ok atma talimlerine özellikle önem verdikleri, dışı keten şeritler ve içi yünden örülmüş yuvarlak boyunlukları olduğu ve hem kullanışlı hem de düzgün görünüşlü olan çadırlarının orduda kullanılması gerektiği gibi bilgiler de yer almaktadır. Netice olarak diyebiliriz ki Avarlar askeri cesaret ve kurnazlıktan daha fazlasına sahiptirler. Onlar batı dünyasına geniş kapsamlı sosyal ve askeri sonuçlar doğuran bir takım yeni silahlar kazandırdılar. Demir üzeniği, uzun mızrağı ve bileşik yayı Avrupa'ya getiren Avarlardı⁸².

Bütün göçebe toplumlar gibi Bulgarlar da bozkırlardaki uzun yaşam tecrübeleri sonucu, ihtiyaç anında çabucak uygulayabilecekleri bir dizi askeri yetenek edinmişlerdi. Binicilik ve nişancılık alanında sürekli yapılan talimler, savaş ve avcılığın vermiş olduğu cesaret ve acımasızlık, olağandışı yokluk dönemlerinin sağladığı dayanma gücü, bütün bunlar onlara yerleşik düşmanlara karşı fiziki ve manevi üstünlük temin ediyordu. Ayrıca komşuları tarafından sürekli uygulanan baskılar Bulgarlara, diğer göçebe toplumlar tarafından pek bilinmeyen yüksek seviyede bir stratejik organizasyon, bağlılık ve disiplin geliştirmek dışında bir seçenek bırakmamıştır. Özellikle IX. yüzyıl başındaki Bizans-Bulgar savaşlarını anlatan kaynaklar, Bulgar ordusunun

⁸⁰ *Strategikon*, XI. 2, s. 157-158.

⁸¹ *Strategikon*, VII, s. 94.

⁸² Falko Daim, “The Avars: Steppe People of Central Europe”, *Archaeology*, Vol. 37, No. 2, March/April, 1984, s. 33.

karmaşık taktiksel manevraları gerçekleştirebilecek şekilde bir düzen oluşturarak savaştığını göstermektedir. Güçlü bir liderlik olmadan bunun başarılması mümkün değildir. Orduda tam bir itaate dayanan güçlü bir emir komuta zinciri vardı. Göktürk ve Avarlarda olduğu gibi Bulgar devletinde de ordu ve siyasi örgüt iç içe ayrılmaz bir yapı gösteriyordu. Örneğin eyaletlerin yöneticileri aynı zamanda en yüksek askeri komutandı⁸³.

Bulgar ordusu da diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi sağ ve sol kanat olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Bu ayrım boyların kendi arazilerinin, hanın çadırına göre hangi konumda olduklarına bağlı olarak değişiyordu. İlk dönemler ordunun çoğunluğu atlı savaşçılardan oluşuyordu. Bunun sebebi hayvan sürülerinin çok olması ve göçebe yaşam tarzıydı. Daha sonraki dönemlerde süvari sayısının azaldığı, hâkimiyet altındaki kavimlerden alınan askerlerle birlikte piyade sayısının arttığı tahmin edilebilir. Bulgar ordusunda hem hafif hem de ağır süvari bulunuyordu. Göçebe toplumlarda seyrek rastlanan ve Bulgarlarda Sarmat-Alan etkisiyle gelişen ağır süvari sınıfı, zincir zırh ve miğfer kullanıyordu ve ordunun en vurucu gücünü oluşturuyordu⁸⁴.

En başta Slavlar olmak üzere bağlı kavimler orduda piyade olarak görev yapıyordu. Bunlar hafif silahlı olup küçük kalkan ve mızrak taşıyor ve zırh kullanmıyorlardı. Onlardan bazıları, muhtemelen üst sınıftan olanlar at üzerinde savaşıyordu. Düşük seviyede ve güvenilmez askerler oldukları için düşman saldırısını absorbe etmek amacıyla orduda ön safta konumlandırılıyorlardı⁸⁵.

Yazılı kayıtlar ve arkeolojik bulgulardan Bulgar ordusunun silahları hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Saldırı ve pusu anında Bulgarlar, kılıç, savaş baltası, mızrak, kargı, hançer ve bıçak kullanıyorlardı. Çoğu savaşçı iki silah birden taşıyordu. Diğer göçebe savaşçılar gibi Bulgarlar da at üzerinde ok atma konusunda oldukça mahirdiler. Bulgar savaşçıları tarafından savaşlarda koruyucu teçhizat da geniş oranda kullanılıyordu. Miğfer, zırh ve kalkan bunların başında geliyordu. Koni biçimli miğfer daha çok tercih ediliyordu. İki tür zırh vardı: zincir zırh ve plaka zırh. Kalkanlar hafif ve yuvarlak şekilli idi. Koruyucu zırhlar, Avarlarda olduğu gibi soylular tarafından kendi atları için de kullanılıyordu. Bunlar demir veya keçeden yapılmıştı. Bu durum Pliska ve Murfatlar'da bulunan basit çizimlerde de görülmektedir⁸⁶. Yine Avarlarda olduğu gibi Bulgarlar da süvarileri daha etkili hale getiren üzeniyi kullanıyorlardı⁸⁷.

Bulgar ordusu farklı savaş taktikleri kullanıyordu. Bazen belli bir mesafeden saldırıya geçer, önce düşmanı ok yağmuruna tutar, ardından da

⁸³ Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, s. 76-77.

⁸⁴ Vassil Gjuzelev, "The Protobulgarians. A Pre-History of the Asparouhian Bulgaria", *Medieval Bulgaria, Bizantine Empire, Black Sea, Venice, Genoa*, Villach: Verlag Baier, 1988, s. 51-52.

⁸⁵ Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, s. 77.

⁸⁶ Gjuzelev, "The Protobulgarians...", s. 51-52.

⁸⁷ Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 83.

göğüs göğüse mücadeleye girerlerdi. Pusuya yatmayı da iyi becerirlerdi. Sahte ricat, düşmanı çembere alma ve ani geri dönüş de sık uygulanan taktiklerden biriydi. Genellikle orduyu “V” şeklinde dizerek düşmanı gerçek asker sayıları konusunda şaşırtırlardı. Düşmanı kaçırmayı başardıklarında peşlerine düşerler ve son askerlerini de yok edene kadar takip ederlerdi⁸⁸. Orduya belki de en büyük avantajı geri hizmetteki çabukluk sağlıyordu. Bizans ordusu, askerlerin yiyeceği için çok sayıda sığır gibi büyükbaş hayvanla birlikte ilerlediğinden ağır hareket ediyordu. Bulgarlar ise yiyecek olarak arkalarından pek çok aygır ve kısrak getirdikleri, bunların et ve sütü ile beslendikleri için hareketleri daha süratli idi. Bulgarlar, diğer Türk boyları gibi eyerlerine astıkları heybede kurutulmuş et ve pastırma adı verilen konserve de bulundururlardı. Bunlardan başka kurutulmuş sütleri ve tatlıları da vardı. Bugünkü modern ordularda olduğu gibi çok önceden hazırlanmış konserveleri vardı ve bu durum onların hasımları karşısında daha hareketli ve daha süratli olmalarını ve dolayısıyla daha kolay zafer kazanmalarını temin ediyordu⁸⁹.

Bulgar ordusunun sayısını tespit etmek güçtür. Bizans kaynaklarında verilen rakamlar çoğunlukla abartılıdır. Her hâlükârda sayı ne olursa olsun Bizans asker sayısına yetiyecek kadar çok değildi. İmparatorluk VIII. ve IX. yüzyıllarda, oldukça geniş bir askeri teşkilata sahip olmasına rağmen pratikte savaş sahasına en fazla 20.000 asker çıkarabiliyordu. Bulgar ordusu muhtemelen bu sayıya ulaşamıyordu. Büyük bir askerî harekâta Han'ın sevk edebileceği akla uygun maksimum asker sayısının 10.000-12.000'den fazla olamayacağı tahmin edilebilir. Bulgar ülkesindeki otlakların sınırlılığı sebebiyle bu askerlerin çoğunun piyade olduğunu da varsaymak gerekmektedir⁹⁰.

Burada Bulgarların kuzey sınırlarına kurdukları askeri amaçlı savunma setlerinden de bahsetmek yerinde olacaktır (Bkz. Harita 17). Bulgar arkeolog Rasho Rashev'in kabul ettiği ilk Bulgarların yerleştiği yer olan Onglos, batı ve kuzeyden Tuna ile doğudan ise Karadeniz ile çevreleniyordu. Buranın güneyine Bulgarlar muhtemelen Küçük Set denen topraktan bir set yapmışlardı. Bu set doğuda Karadeniz ile batıda Tuna arasında Dobruca boyunca uzanan 37 mil uzunluğundaki üç setten en eskisi idi. Benzer setler Tuna'nın kuzeyinde, muhtemel Hazar saldırısı istikametinde de inşa edilmişti. Bunlardan biri Prut ve Seret nehirlerinin Tuna'ya döküldüğü mevkide bulunan bugünkü Galati şehri kenarından geçerek 14 mil boyunca uzanmaktaydı. Güney (veya Aşağı) Besarabya Seti denen bir diğeri de bugünkü Moldova ve Ukrayna'nın güneyi boyunca yaklaşık 75 mil uzanıyordu⁹¹.

Peçeneklerin ordu teşkilatı hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz. Mevcut bilgiler, giriştikleri mücadele vesilesiyle Bizans müellifleri tarafından

⁸⁸ Gjuzelev, “The Protobulgarians...”, s. 54.

⁸⁹ Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 82-83.

⁹⁰ Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, s. 78-79.

⁹¹ Fiedler, “Bulgars in the Lower Danube ...”, s. 153; Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 257-258.

kaydedilmiş bilgilerdir. Onların da kendi bakış açılarından meseleye baktıklarını ve “barbarlık” konusunda biraz ileri gittiklerini söylemeye gerek yok. Yine de bu bilgiler Peçenek ordusu hakkında az da olsa bir fikir vermektedirler. Bizans tarihçisi Mikhail Psellos, Peçenek ordusu ile ilgili olarak şunları aktarmaktadır:

“Onlarla döğüşmek ve zorla sindirmek diğer milletlerden daha müşküldü. Ne bedenleri güçlüydü, ne de manen cesurdular. Vücutlarını zırhla başlarını miğferle korumazlardı. Herhangi bir çeşit kalkan – ne Argive’lerin geleneksel uzun kalkanlarını, ne de yuvarlak kalkanlar - taşımazlar, bellerine kılıç da kuşanmazlardı. Onların yegâne müdafaa silâhi, sadece ellerinde taşıdıkları mızrakı. Taburlara ayrılmazlardı, gittiklerinde tatbik ettikleri belirli bir stratejileri de yoktu. ‘Öncü birlik’, ‘sol kanat’, ‘sağ kanat’ gibi terimler onlara hiçbir şey ifade etmezdi. Kendilerini korumak için ne kazıklardan siper yaparlardı, ne de karargâhlarının çevresine müdafaa hendekleri kazmak hususunda bilgileri vardı. Kocaman bir kitle halinde, sıkıca bitişmiş ve karmakarışık, çılgınca ümitsizlikten güç bularak ve savaş çığlıkları atarak düşmanlarının üzerine saldırırlardı. Eğer düşmanı geri itmeyi başarırlarsa onların üstüne duvar gibi, yekpare bloklar halinde abanırlar, merhametsizce kovalayıp, kesip biçerlerdi. Diğer taraftan hasım kuvvet bu barbar saldırısına karşı koyarsa ve saflarını bozulmadan tutabilirse bu kitle geri dönüp dağılır, kurtuluşu kaçmakta bulurdu. Ancak ricatlarında da bir düzen yoktu. Küçük gruplar halinde oraya buraya kaçırlardı; kimi kendini nehre atar, ya karşı sahile yüzer ya da suyun anaforuna kapılıp boğulur; bir diğeri sık bir ormana kaçar, takipçilerinin gözünden kaybolur; bir üçüncüsü de başka bir yolla kaçar, hepsi aynı anda ortadan kaybolurdu. Ama sonra, acayip bir şekilde tekrar birleşirlerdi; biri dağdan iner, öteki bir yarıktan fırlar, bir başkası nehirde çıkar, hepsi ayrı ayrı gizlendikleri yerden çıkıp toplanırlardı... Bu sebeple hemen barış yaparlar ve sonra savaşmayı gerekli gördüklerinde anlaşmayı bozuverirlerdi. Eğer siz savaşta onları yenerseniz hemen ikinci bir barış anlaşması yaparlar; eğer savaşı onlar kazanırsa, esirlerin bir kısmını keserler ve geri kalanını da açık artırma ile satarlardı. Zengin esirler için yüksek değer tespit ederler fakat fidye gelmeyince onları da öldürürlerdi”⁹².

Bu anlatım kuşkusuz birçok abartı barındırmaktadır. Örneğin burada Psellos, Peçeneklerin kendilerini korumak için siper ve hendek kazmadıklarını söylüyor. Ancak başka bir kaynak, 1053 yılında Mikhail Akolutos komutasında Peçenekler üzerine gönderilen Bizans ordusuna karşı onların Preslav yakınlarında bir set oluşturduklarını ve önüne de bir hendek kazdıklarını anlatmaktadır⁹³. Bununla birlikte Psellos’un anlatımında dikkat çeken bir husus Peçeneklerin savaşa girdiklerinde düzenli birliklerinin olmayışındır. Diğer kaynakların anlatımında da benzer durum söz konusudur. Elbette ki Peçenek boy teşkilatına bakarak savaşta her bir boyun kendi

⁹² Psellos, *Khronographia*, s. 201-202.

⁹³ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, Introduction, Text and Notes Translated By John Worthley, Cambridge University Press, 2010, s. 443.

idarecisinin komutasında olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak orduda merkezi bir idarenin olmadığı söylenebilir. Zaten bu durum Peçenek idare sisteminde de kendini göstermektedir.

Ordunun bu yapısı Peçeneklerin göçebe yaşam tarzından kaynaklanmaktadır. Onların askeri sisteminde ordu-millet şeklinde ifade edilebilecek bir yapı bulunmaktaydı. İdari sistem tamamen askeri bir karakter taşımaktaydı. Bu durum elbette ki göçebe yaşam tarzına göre sürülerin ve meraların korunması için sürekli harekete hazır bir ordu bulundurma gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca göçebe toplumlarda herkesin bir asker ve bütün kitlenin de ordu halinde teşkilatlanmasında akıncılık âdetinin de rolü vardır. Peçeneklerin sık sık tekrarlanan Rus ve Bizans yurduna akınları buna birer misal teşkil eder. Bu nedenlerle Peçenek uruğları ve oymaklarının buldukları yer aynı zamanda bir ordugâh gibiydi. Orada her mevsimde ve her vaziyette süratle harekete geçmek için hazır bulunan bir kitle mevcuttu⁹⁴. Ancak Hunlar ve Avarlar da göçebe yaşam tarzını benimsemelerine rağmen, dışarıdan bakıldığında oldukça düzenli bir askeri teşkilata sahip oldukları görülmektedir. Peçenekler neden Hun ve Avar tarzında bir ordu sistemi oluşturamamışlardır? Bu durumun mevcut idare sistemindeki farktan kaynaklandığı kanısındayız. Peçeneklerin benzer bir yapı geliştirememelerinin sebebi, bütün boyları birleştiren tek bir büyük kağanlarının olmaması ve kolektif bir idare sistemine sahip olmalarıdır.

Peçeneklerin çok sayıda at ile savaşa iştirak ettiklerine dair kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Bununla birlikte yaya savaşanlar da bulunuyordu. Ayrıca Peçenekler, gittikleri yerlere tekerlekli çadırlarını da götürüyorlardı⁹⁵. Peçenek ordusunun sayısı ile ilgili bir hesaba göre kırk uruğun her biri on bin atlı asker çıkarmakta ve dolayısıyla ordu mevcudu dört yüz bini bulmaktaydı⁹⁶. Ancak bu sayı hiç kuşkusuz oldukça abartılıdır. 1047/1048 yılında Turak liderliğinde, öteki Peçenek reisi Kegen'e karşı savaşmak için Tuna'yı geçen Peçeneklerin seksen bin kişi olduğu söylenmektedir⁹⁷.

2.2. Ekonomi

Kuzey Karadeniz ve Balkanlardaki Türk devletlerinin ekonomileri başlıca göçebe hayat tarzına dayanan bir yapı göstermekteydi. Hayvancılık en önemli uğraş olurken tarım ikinci planda gelmekteydi. Bu durum başlıca Hunlar ve Peçenekler için geçerlidir. Ancak Avarların, özellikle 626 yılında İstanbul kuşatmasındaki başarısızlıklarının ardından, ekonomilerinde belli değişimlerin olduğu, siyasi güç olarak zayıflamanın sonucunda devlet gelirlerinin azalması ve gitgide yerleşik yaşama geçiş neticesinde tarımın daha ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Bulgarlar ise daha baştan yarı yerleşik bir

⁹⁴ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 70-71.

⁹⁵ Curta, "Archaeology of The Pechenegs", s. 150.

⁹⁶ Pritsak, "The Peçenegs...", s. 224-225.

⁹⁷ John Skylitzes, s. 429.

yaşam tarzına sahip oldukları için ekonomilerinde tarım daha fazla yer tutmaktadır. Şimdi kaynaklardaki bilgiler ışığında bu devletlerin ekonomik yapılarını tespit etmeye çalışacağız.

2.2.1. İktisadi Gelir Kaynakları

Kaynaklarda Hun ekonomisi hakkında yeterli bilgi olmamasına ve düşmanca bir bakış açısıyla kaleme alınan Ammianus Marcellinus'un kısa ifadelerine dayanarak araştırmacılar Hunları, sürekli yer değiştiren ve hayvancılıkla geçinen göçebeler, güçlü oldukları dönemde yağmaya dayalı ekonomiye sahip ve yerleşik çiftçileri sürekli sömüren parazit bir toplum olarak görmüşlerdir⁹⁸. Yazılı kaynaklarda çok az bilgi olmakla birlikte Hunların ekonomileri, 70-80 yıllık bir süreç içerisinde kuşkusuz bazı değişikliklere uğramıştır. Bugün için Hunların, gelip yerleştikleri Karpat havzasının coğrafi şartları çerçevesinde göçebe yaşamı ne derece sürdürebildikleri tartışma konusudur. V. yüzyıl ortasında, Attila döneminde, Hun toplumunun büyük bir kısmının ataları gibi, ana geliri hayvancılık yan gelirleri avcılık ve balıkçılık olan göçebe bir yaşam sürdürdüklerine dair hipotezin⁹⁹ geçerliliği artık sorgulanmalıdır.

Avrupa Hun devletinin ana gelir kaynağını başta Bizans olmak üzere diğer devletlerden alınan yıllık vergiler oluşturmaktaydı. 430 yılı civarında Rua, Bizans devletine yıllık 350 librelük altını vergi olarak ödemeyi kabul ettirmişti. 435 yılında Attila ve Bleda zamanında bu vergi ikiye katlanarak yıllık 700 libreye çıkmış, 443 yılında Chersonesus'da yapılan savaş sonrasında ise Anatolius ile yapılan antlaşmanın şartlarına göre, 6.000 librelük altının ödenmemiş vergilere mahsuben derhal ödenmesi ve yıllık verginin üç katına çıkarılması kararlaştırılmıştı. Hunlar artık yıllık 2.100 librelük altını vergi olarak alacaklardı¹⁰⁰. Bu noktada bir hususa dikkat çekmemiz gerekiyor. Yapılan bir hesaplama göre V. yüzyılda Bizans'ın yıllık gelirlerinin ortalama 270.000 libre altına tekabül ettiği tespit edilmiştir. Bunun yaklaşık 45.000 libresi orduya harcanıyordu. 447 yılında Attila'ya ödenen 6.000 libre altın bu gelirin yüzde 2.2'sini oluşturmaktadır. Bu tarihten sonra Attila'ya 450 yılına kadar vergi ödenmiştir. Muhtemelen bu tarihten sonra ödeme yapılmamıştır¹⁰¹. Dolayısıyla Hunlara ödenen vergi Bizans maliyesini pek sarsmamış gibi görünüyor. Elbette ki bazı yıllar ve dönemlerde iktisadi gelirlerin düşüşü nedeniyle Bizans hazinesi zor durumda kalmıştır. Hatta kaynaklardaki ifadelerle göre anlaşmalarda taahhüt edilen vergiyi ödemek veya savaş hazırlığı yapmak için halka yeni vergiler koyulmuş, bazen kiliselerdeki değerli eşyalara bile el konulmuştur. Ancak bunlar istisnai

⁹⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları", *Belleten*, LXIX/254, Nisan 2005, s. 118-119.

⁹⁹ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 169.

¹⁰⁰ Thompson, *The Huns*, s. 177.

¹⁰¹ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 182.

durumlardır. Ayrıca aşağıda değineceğimiz üzere Hunlara ödenen vergilerin geri dönüşü ile ilgili durum da dikkate alındığında varılan hükmün geçerliliği daha da kuvvetlenmektedir.

Diğer bir önemli gelir kaynağı ise savaş esirlerine karşılık alınan fidyelerdi. Uldin zamanında tutsakların kişi başına 1 solididen satıldıklarını görüyoruz. Bu fiyat 435 yılında 8 solidiye, 443 yılında ise 12 solidiye kadar çıkmıştı. Ara sıra ele geçirilen zengin esirler daha büyük paralar kazandırabiliyordu. Örneğin, Sulla adındaki bir adamın 443 yılında Ratiaria'da esir alınan karısı, 500 solidi karşılığında serbest bırakılmıştı. Dolayısıyla, esirlerin fidye alınmadan kaçmalarını önlemek için sıkı önlemler alınmıştı. Ayrıca, ele geçirilen şehirlerden elde edilen ganimetler de Hunlar arasında paylaştırılıyordu¹⁰². Hun başkentine gelen elçilerin Hun hükümdarı başta olmak üzere ileri gelen devlet adamlarına sunduğu çok kıymetli hediyeler de devlet için azımsanmayacak bir yekûn teşkil ediyordu¹⁰³.

Hun devletinin, elde ettiği gelirleri nerelere sarf ettiği hakkında herhangi bir bilgimiz yok ancak görünen o ki bu gelirlerin çoğu Tuna boyunda yine Romalılarla yapılan ticarete harcanıyordu. Bu konuda öncelikle şu noktayı belirtmek gerekir ki Romalılar açısından Hunlara ödenen vergiler bir devletin diğer bir devlete ödediği vergiden ziyade daha çok barbar kavimlere, Romalılara yaptıkları hizmet karşılığında verilen yardım olarak görülüyordu. Bu yardımlar aynı zamanda günlük sınır ötesi alışverişi teşvik ediyordu. Dolayısıyla Hunlara ödenen paraların bir kısmı, Tuna'nın beri yakasında Romalı tüccarların yararına geri dönüyordu. Süregiden küçük çaplı ticari bağlar ayrıca dikkat çekmeyen bir bilgi transferine de izin veriyordu¹⁰⁴. Netice itibarıyla, yukarıda belirttiğimiz Bizans'ın Hunlara ödediği meblağın, bütçesinin çok az bir kısmını oluşturduğu tespitini de dikkate aldığımızda Bizans devletinin Hunlara vergi ödeyerek aslında çok da zararlı çıkmadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Avar devletinin gelir kaynakları hakkında kaynaklarda bahsedilen, onlara ödenen yıllık vergiler dışında bir bilgiye sahip değiliz. Önceleri 60.000 solidi olan bu yıllık verginin miktarı 578'de 80.000'e, 584'te 100.000'e, 604'te 120.000'e ve nihayet 622'de 200.000'e çıkmıştı. 626 yılına kadar olan yaklaşık 70 yıllık dönem içinde ödenen toplam miktar birkaç milyonu bulmuş olmalıdır¹⁰⁵. Bu miktarda para Avar ekonomisi için ne ifade ediyordu? Bu soruya cevap vermek oldukça zordur. Çünkü yekûnu bu seviyeye ulaşan bu paralardan arkeolojik olarak neredeyse hiçbir iz kalmamıştır. Avar ticareti hakkında Hunlarınki kadar bile bilgiye sahip değiliz. Yani yoğun bir Avar

¹⁰² Thompson, *The Huns*, s. 177-178.

¹⁰³ Ahmetbeyoğlu, "İktisadi Gelir Kaynakları", s. 121.

¹⁰⁴ Kelly, *Attila*, ..., s. 145.

¹⁰⁵ Istvan Bóna, "Byzantium and the Avars: The Archaeology of the First 70 Years of the Avar Era", *From the Baltic to the Black Sea, Studies in Medieval Archaeology*, Ed. by David Austin and Leslie Alcock, London; Boston: Unwin Hyman, 1990, s. 113.

ticaretinden bahsedemiyoruz. Avarların eline geçen paraların akıbetiyle ilgili en çok üzerinde durulan görüş bunların büyük bir kısmının altın işlemeciliğine ham madde sağlamak amacıyla eritilmiş olduğudur. Çünkü Erken Dönem Avar mezarlarında bu işçilik ürünlerine çok miktarda rastlanmaktadır. Bazı yaygın kullanılan küpelerin ağırlığı 8-10 solidinin ağırlığına eşittir. Tam bir sonuca ulaşmak için bunların detaylı olarak incelenmesi gerekir. Bu inceleme sonunda belki de Avar ülkesinde bu dönemde üretilen el yapımı süs eşyalarında hammadde olarak Roma altını kullanıldığı ortaya çıkabilir¹⁰⁶. Dolayısıyla şimdilik bu konu hakkında net bir hüküm vermek doğru değildir. Hal böyle iken benzer bir görüş son dönemde Hunlar için de dile getirilmektedir. Buna göre Hunlar, Bizans'tan vergi olarak aldıkları altını eriterek kuyumculukta hammadde olarak kullanmaktaydılar¹⁰⁷. Elbette Avarlar için geçerli olan durum Hunlar için de geçerlidir: Daha fazla araştırma gerekmektedir.

626'daki kuşatma başarısızlığından sonra Avar vergi gelirlerinin kesilmesinin ardından VII. yüzyıl ortalarında arkeolojik verilere göre Avar ülkesine yeniden bir Bizans para akışı gözlenmektedir. Aynı dönem için kaynaklarda Bizans-Avar elçilik heyetlerinin gidip geldiğine dair haberler de vardır. Bu durumda ya Avarlar bir kez daha politik müttefik ve ticari ortak olarak Bizans için cazip hale gelmişlerdir ya da Aşağı Tuna bölgesinde Asparuh tarafından kurulan Bulgar devletine karşı Bizans Avarlarla ittifak kurmaya çalışmıştır¹⁰⁸. Bu durumun Avar ekonomisine olan katkılarını kestirmek güçtür ancak Avar-Frank savaşını anlatan kaynaklar 796 senesinde Tisza boylarındaki Avar surlarının zaptından sonra Franklar tarafından oldukça büyük miktarda bir hazinenin batıya nakledildiğini yazmaktadırlar¹⁰⁹.

Avarların 626 yılında İstanbul önlerindeki yenilgisi kağanlığın tarihinde bir dönüm noktasını oluşturur. Bu etki arkeolojik buluntularda da fark edilebilir. Fakat yazılı kaynak yokluğu nedeniyle arkeolojik kanıtlardan tam bir sonuç çıkarılamamaktadır. 626 yılına kadar Avar ülkesine büyük miktarda yıllık vergi giriyordu. Bu bölgede bulunan paralar üzerinde yapılan numizmatik analizlerin gösterdiği gibi bu akış 626'dan sonra durdu. Bizans tutsakları için alınan fidye de diğer bir önemli gelir kaynağını oluşturuyordu. Yağmalanan lüks mallar da önemli bir zenginliğin göstergesiydi. 626'dan sonra artık savaş ekonomisinden çıkmak gerekiyordu. Avarlar şimdi geçimlerini çiftçilikle, özellikle de hayvan yetiştiriciliğiyle sağlamaktaydılar. Sayısal verilerle ifade edilemese de ticaret de önemli bir rol oynuyordu¹¹⁰. Lakin Avarların tarımla iştigal etmelerinin sebebi, iktisadi gelir kaynaklarının

¹⁰⁶ Curta, *Southeastern Europe...*, s. 64.

¹⁰⁷ Alessandra Giumlia-Mair, "Metallurgy and Technology of the Hunnic Gold Hoard From Nagyszéksós", *The Silk Road*, Vol. 11, 2013, s. 16.

¹⁰⁸ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 483.

¹⁰⁹ Rásonyi, "Macar Arkeolojisi...", s. 51.

¹¹⁰ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 481.

kesilmesinden ziyade daha çok çevresel şartlanmış gibi görünmektedir. Çünkü yukarıda aktardığımız, Avarların Franklarla yaptıkları savaşlar neticesinde Frankların elde ettikleri servet, uzun ve yıpratıcı Avar-Frank savaşları sonunda bile Avarların ciddi bir zenginliğe sahip olduklarını göstermektedir.

Bulgarların iktisadi gelir kaynakları ile ilgili olarak da yine bilgimiz oldukça yetersizdir. Kurum döneminde para basıldığına dair önceki varsayımlar artık geçerliliğini yitirmiştir. Bizans altın parasının benzerleri olarak basılan paralar Simeon (893–927) ve Peter (927–969) döneminden daha eski değildir. Ancak Omurtag adına basılmış iki adet tek yüz para benzeri altın madalyon bulunmuştur. Bunlardan biri 1905 yılında Varna yakınlarındaki Belogradets çevresinde bir mezarda (eski Türk-Arnautlar), diğeri ise Veliko Tırnovo'daki Tsarevets tepesinde 1974 yılındaki bir kazıda bulunmuştur. Maalesef bu sonuncusu kaybolmuştur. Tsarevets tepesindeki örnek 2.2 cm çapında ve 2.74 gr. ağırlığındadır. Ön yüzdeki Bulgar hükümdarı büstü Bizans İmparatoru elbiseleri içinde görünmektedir. Bu madalyonda I. Nikephoros'tan (802–811) II. Mikhail'e (820–829) kadar Bizans imparatorları için basılan altın paraların örnek alındığı görülmektedir. Bazı bilim adamları bunu madalyon olarak görürken Ernest Oberländer-Târnoveau bunu şekli bozuk para olarak değerlendirmektedir. Her ne olursa olsun bunun resmi olarak kullanıldığından şüphe edilemez. Büyük bir ihtimalle Bulgar hükümdarının destekçileri arasında dağıtılmak amacıyla basılmıştır¹¹¹.

Bulgarların IX. yüzyılda Romalılar zamanından beri ihmal olunan Maroş tuz madenlerini işlettiklerine dair bulgular mevcuttur. Melich'in yaptığı araştırmalara göre, tuz madenlerinin buldukları yerlerde hep Bulgar Türkleri ile Slavların yer adları bulunmaktadır. Yine Frank İmparatoru'nun Bulgar hükümdarından, düşmanları olan Moravyalılara tuz satılmaması konusunda ricada bulunması da bu durumu teyit etmektedir. Orta Avrupa tuz madenleri o çağda henüz keşfedilmediği için Maroş tuzunun büyük bir gelir ve ticaret tekeli sağladığına şüphe yoktur¹¹².

Peçeneklerin hayvancılık ve ticaret dışındaki gelir kaynakları hakkında fazla bir bilgimiz yok. Bizans İmparatoru eserinde Peçeneklere giden elçilerin onlara hediyeler götürmesini tavsiye etmektedir. Ancak bunun mahiyeti konusunda yeterli açıklama yapmamaktadır. Bununla birlikte Peçeneklerin kaynaklarda vurgulanan, ellerindeki savaş esirlerini yüksek miktarda fidye karşılığı serbest bıraktıkları bilgisinden, bu yolla iyi bir gelir elde ettikleri söylenebilir¹¹³.

¹¹¹ Fiedler, "Bulgars in the Lower Danube ...", s. 192-193.

¹¹² Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 65; Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 267.

¹¹³ Curta, "Archaeology of The Pechenegs", s. 152.

2.2.2. Hayvancılık

Göçebe yaşam tarzının temelde ana geçim kaynağı hayvancılık idi. Kaynaklar Hunların her tür ehli hayvana sahip olduklarını belirtmektedir. Kaynaklarda atlardan çokça söz edilse de sığır hakkında fazla bilgi bulunmaz. At dışında büyükbaş hayvancılık göçebe yaşamında daima ikinci planda yer almıştır. Avrasya göçbelerinin ekonomisinde keçi de oldukça az bir öneme sahiptir. Ammianus'un bahsettiği “*Hunlar ayaklarını keçi derisi ile korurlar*” ifadesinde kastedilen muhtemelen dağ keçisi idi. Zira dağ keçisi İskit sanatında da önemli bir yer tutmaktadır. Kuşkusuz yetiştirilen en önemli hayvan koyundur. Et ve süt sağlama dışında çadırlar, koyun derisinden veya yine onun yününden imal edilen keçeden yapılıyordu. Hunlar da Sarmatlar gibi koyun derisinden ayakkabı yapıyordu. Aynı şekilde Hunların yuvarlak başlıkları keçeden yapılıyordu¹¹⁴. Bütün bu yan sanayi ürünlerinin hammaddesini koyun sağlıyordu.

Göçebe yaşam tarzı için koyunun yanında ikinci en önemli hayvan attır. Hem ekonomik hem de askeri amaçlı kullanılan atın Hun toplumundaki önemini Ammianus Marcellinus'ta geçen bir kayıt, açıkça göstermektedir. “*Hunlar atlarının üzerine neredeyse yapışık gibidirler. Atlarının üzerine bazen kadınlar gibi otururlar ve günlük işlerini yaparlar. Alım-satım, yeme içme gece gündüz at sırtında yapılır. Hatta Hunlar başlarını hayvanlarının dar boynuna doğru yaslayarak derin ve rüyalı bir uykuya dalarlar. Bazı önemli konuları tartışmaları gerektiği zaman bu tartışmayı da at sırtında yaparlar*”¹¹⁵. Kuşkusuz Ammianus'un ifadelerinde biraz abartı bulunsa da mesela biz Bizans elçilerinin Margus Barışı için Attila ve Bleda ile yaptıkları görüşmeyi at sırtında yaptıklarını biliyoruz¹¹⁶. Dolayısıyla atın göçebe toplumdaki önemini uzun uzun anlatmaya gerek yok. Ancak burada son zamanlarda kabul görmeye başlayan bir görüşe yer vermek gerekiyor. Buna göre Karpatların batısı coğrafi olarak Kuzey Karadeniz steplerinden farklı özelliklere sahiptir. Göçebe toplumlara steplerdeki kadar bol otlak alanları sunmamaktadır. Dolayısıyla buraya gelip yerleşen göçebe toplumlar yeterli otlak alanı bulamadıkları için gitgide sürülerini azaltmakta ve kademeli olarak yerleşik yaşama geçmektedirler. Bunun bir sonucu olarak da eskisi kadar at besleyemeyen bu göçebe toplumların askeri sistemi de değişmekte, savaşlarda at kullanımından kaynaklanan sürat ve manevra yeteneklerini kaybetmektedirler. Bu da onların yarı yerleşik hayata geçtikten sonraki askeri başarısızlıklarının temel nedenidir. Hunlar da bu süreçten geçmişler ve Karpatların batısına geldikten sonra göçebe özelliklerini kaybetmişlerdir¹¹⁷.

¹¹⁴ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 171.

¹¹⁵ Ammianus Marcellinus, XXXI. 2. 6-7, çeviri için Turhan Kaçar, “Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarların Görünüşü: Ammianus Marcellinus'ta Hunlar”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 94.

¹¹⁶ Priscus, frg. I. 2, s. 225-227.

¹¹⁷ Rudi Paul Lindner, “Nomadism, Horses and Huns”, *Past & Present*, No. 92 (Aug., 1981), s.

Bu durumun kesin kanıtlarına sahip olmamakla birlikte elimizde Attila döneminde Hunların yaşadıkları yerleri ziyaret eden ve izlenimlerini kaleme alan tek kişi olan Priscus'un kayıtları vardır. Orada da Hun köylerinden ve Attila'nın ahşap sarayından bahsedilmektedir. Bunun dışında Attila döneminde Hunların hâlâ yaz kış sürüleriyle yer değiştiren bir toplumsal yapıya sahip olduklarına dair herhangi bir kayıt da bulunmamaktadır. Hunların bu dönemde yerleşik yaşama geçmiş olabileceği düşünülebilir ancak Golden'in uyarısını da dikkate almak gerekmektedir. "*Toplumun alt tabakası yerleşik yaşama geçerken seçkinler yarı-göçebelğe geçerler ve esasında atlı kültürü sürdürürler. Hatta yerleşikleşmiş göçerler de bir süre ata bağlı kültürü ve maiyetleriyle birlikte savaş geleneğini sürdürebilirler*"¹¹⁸. Bu konuda ileride yapılacak, özellikle Hun yerleşim yerleriyle ilgili arkeolojik çalışmaların daha belirleyici olacağını belirtmiş olalım.

Başlarda göçebe bir yaşam tarzı benimsedikleri için kuşkusuz Avarlar da hayvancılıkla uğraşmışlardır. Ancak bunun da boyutları konusunda sağlam verilere sahip değiliz. Mezarlara yiyecek olarak konmuş hayvan kemiklerinden Avarların hayvancılıkla uğraştığı sonucu çıkarılabilir ancak her bir yerleşim birimi, kendi yaşam biçimini uygulayarak geçim kaynağını bu yoldan temin etmiş gibi görünmektedir. Kimi yerlerde hayvancılık ön plandayken kimi yerlerde tarım öne çıkmış olabilir. Muhtemelen büyükbaş hayvan sahibi olmak Avarlar için önemliydi. Arkeolojik verilere göre hayvancılık, ziraat ve bahçeciliğin oranı, üretilen mal ve bunun ticareti açısından her bir sosyal grupta farklılık göstermektedir¹¹⁹.

Bu konuda en iyi örnek olan Eperjes (Doğu Macaristan), bugüne kadar bilinen tek geç Avar dönemi yerleşimidir. Kazılan alan küçük olmasına rağmen elde edilen buluntuların karşılaştırılmasından sakinlerinin yaşam biçimi hakkında birçok bilgi elde etmek mümkündür. Eperjes'te yaşayan Avarlar muhtemelen çiftlik hayvanı besliyorlardı. Özellikle de sığır yetiştiriciliği. Bunun dışında avlanma da önemli bir yer tutuyordu. Avlanan hayvanlar günlük beslenmeye katkıda bulunduğu gibi hammadde de sağlıyordu. Örneğin geyik boynuzu bileşik yay yapımında kullanılıyordu. Sayısal olarak ifade edemesek de bu yerleşim biriminde önemli oranda ziraat yapıldığını da varsayabiliriz¹²⁰.

Bununla birlikte ilk dönemlerde Avar toplumu tam bir göçebe toplum özelliği göstermektedir. Sağlam kanıtları bulunan ama boyutlarını tam olarak kestiremediğimiz yerleşik yaşama ise daha sonraki dönemlerde aşamalı olarak geçilmiştir. Çünkü fazla nüfus göçebe yaşam sürmeye izin vermemektedir. VIII. yüzyılda büyükbaş hayvan olarak sığır Avar tarımının temelini oluştursa da at onların yaşamında başlıca rolü oynamaya devam etmiştir. Geç Avar

14-19; Sinor, "Hun Dönemi", s. 281; Golden, *Türk Halklar...*, s. 105.

¹¹⁸ Golden, *Türk Halkları...*, s. 105.

¹¹⁹ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 486.

¹²⁰ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 512-513.

dönemine kadar atlı mezarlarının istisnai olarak zengin olduğu görülmektedir. *Strategikon*'da tarif edilen ağır silahlı süvariler artık VIII. yüzyılda ortadan kaybolmuştur. Onlar muhtemelen bir tür savaş ekonomisine ihtiyaç duyuyordu ve uzun barış dönemlerinde varlıklarını sürdürmeleri imkânsızdı¹²¹.

Bulgarlar ziraat ağırlıklı bir toplum olduğu için hayvancılık ikinci planda kalmış gibi görünmektedir. Bozkır coğrafyasında sürekli yer değiştirmeyi gerektiren hayvan yetiştiriciliği, ilk dönemlerinde Bulgarların da asıl meşgalesini oluşturmaktaydı. Ancak Bulgarlar yerleşik yaşama daha erken adapte olmuşlar ve bu da hayvancılığın ikinci planda kalmasına sebep olmuştur. Yerleşik yaşama geçiş her biri sosyal gelişimin birer basamağını oluşturan üç aşamada gelişmiştir. Birinci aşama yıl boyu daimî yerleşim olmaksızın tam göçebelik aşamasıdır (IV.-V. yüzyıllardan Hazar ve Azak denizi arasındaki bölgeye yerleşene kadar). İkinci aşama, sonbahara kadar süren, kışın daimî yerleşimi olan göçebelik aşaması (V. yüzyıldan VI. yüzyıl ortasına kadar) ve üçüncü aşama kısmi göçebelik ve tarımın başlangıcı aşamasıdır (VI. yüzyılın ikinci yarısından VII. yüzyıl sonuna). Bu üç aşama, Bulgarların göçebe hayvan yetiştiriciliği ekonomisinin dönüşüm aşamalarıdır. Son aşamada farklı Bulgar kabileleri arasında kendi ekonomik seviyelerine göre her üç aşama birden var olmuştur. Daha sonraki dönemde ise Aşağı Tuna boylarında Bulgarların neredeyse tam yerleşik yaşama geçtiği görülmektedir.

Bulgarlar sığır ve at yanında koyun, keçi ve domuz da yetiştiriyorlardı. At özellikle önemliydi. Hem taşımacılıkta hem de askeri seferlerde kullanılıyordu. Aynı zamanda at eti ve kısrak sütüyle besleniyorlardı. Hayvancılığın yanında avcılık ve balıkçılık da oldukça gelişmişti¹²². Özellikle balıkçılığın Bulgarlarda önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Theophanes, Bulgarların Azak Denizi çevresindeki yurtlarında “mourzoulin” denen bir tür balık ve ona benzeyen diğer balıkları yakaladıklarını ve yine Kuban Nehri'nde “xyston” denen Bulgar balığının yakalandığını söylemektedir¹²³. Bulgar mezarlarında bulunan balık ve hayvan buluntuları da bu durumu doğrulamaktadır. Bahar ve yaz aylarında Bulgar hayvan yetiştiricileri sığırlarını nehir kenarlarında otlatıyorlardı. Bu da onlara aynı zamanda balıkçılık yapma imkânı sağlıyordu¹²⁴.

Peçeneklerin yaşamında hayvancılık birinci derecede önemli bir uğraş sahası idi. Karadeniz'in kuzeyindeki geniş otlaklar bu nedenle onlar için oldukça elverişli bir yaşam alanı oluşturuyordu. Peçenek uruğlarının belli bölgelere yerleşmesi muhtemelen bu otlakların bölüşülmesine göre belirlenmişti. Mevcut otlakların korunması gereği, sürekli bir askeri teşkilatı zorunlu kılarak uruğlar arası mücadelelerin de temel sebebi olmuştur.

¹²¹ Daim, “Avars and Avar Archaeology...”, s. 517-518.

¹²² Gjuzelev, “The Protobulgarians...”, s. 43-44.

¹²³ Theophanes Confessor, AM 6171, s. 498.

¹²⁴ Gjuzelev, “The Protobulgarians...”, s. 44-45.

Yetiştirdikleri hayvan cinslerinin at, koyun, keçi, öküz ve deveden oluştuğu anlaşılmaktadır. Tipik göçebe yaşam tarzı gereği olarak en önemlilerinin at ve koyun olduğu söylenebilir. Peçenek ordusunun neredeyse tamamen atlı olması bunun bir göstergesidir. Peçeneklerin hayvanlarının çok olduğunu, geniş sürülere sahip olduklarını Konstantinos Porphyrogenitus, Gerdizi ve Bekri gibi yazarlar özellikle belirtmişlerdir¹²⁵.

2.2.3. Tarım

Kaynaklar genelde Hunların tarımla uğraşmadığı konusunda birleşirler. Hatta tarımla uğraşmayı küçümsediklerine dair ifadeler de vardır. “*Hun ülkesinde hiç kimse çift sürmez veya sabana dokunmaz*”¹²⁶. Bu durum İdil ile Tuna arasında hiçbir yerde Hunlara veya Alanlara ait olabilecek bir saban demirine bile rastlanmamış olması dikkate alındığında doğru gibi görünmektedir¹²⁷. Ancak Attila dönemine gelindiğinde şartlar değişmiş olabilir. Gitgide artan insan gücü eksiklikleri anlaşılan onları kırsal göçebeler olmaktan çıkartmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi elimizde Hunların Attila zamanında da yaz kış bir otlaktan diğerine insanları ve sürüleriyle beraber göçebe hayatı yaşadıklarına dair hiçbir bilgi yoktur¹²⁸. Ancak Hun toplumunun tam bir yerleşik hayata geçtiğine ve düzenli olarak tarımsal faaliyetlerde bulduklarına dair bir bilgi de yoktur. Priscus Hun köylerinden bahsetmektedir fakat buralarda ziraat yapılıp yapılmadığı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Ayrıca Grek yazarın bahsettiği köylerin idaresi kesin olarak Hunlarda olmakla birlikte nüfusunun ne kadar bir kısmının Hunlardan müteşekkil olduğu da belli değildir. Yani köyler Hunlara tabi olabilir ancak köyde yerleşik tarımla uğraşan nüfus etnik olarak Hunlara mensup olmayabilir. Bununla birlikte hâkimiyet altına alınan toprağa bağlı kavimlerin, toprağı işleyerek Hun toplumunun ziraî ihtiyaçlarını karşıladıklarını belirtmek gerekir¹²⁹.

İlk dönemlerde Avar toplumu, ekonomik gelir açısından Bizans İmparatorluğu’ndan vergi ve ganimet yoluyla elde edilen servet ile küçük ekonomik birimlerden yiyecek teminine dayanıyordu. Bu yiyecek temini ya aile arazilerinden direk üretimle veya tabi nüfus gruplarından vergi yoluyla alınıyordu. İlginçtir ki, önceki yüzyılların Germen toplumlarının aksine Avarlar Bizans’tan tahıl ürünü almamıştır. Hatta bunu talep de etmemiştir. Aksine Avarlar zaman zaman Bizans ordusuna ve tebaasına yiyecek desteği yapmıştır¹³⁰. Bu duruma en iyi örnek Sirmium kuşatmasının ardından Avarların açlık çeken halka yiyecek (kaynakta ekmek ve şarap)

¹²⁵ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 63-67.

¹²⁶ Ammianus Marcellinus, XXXI. 2. 10, s. 385.

¹²⁷ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 174.

¹²⁸ Thompson, *The Huns*, s. 195.

¹²⁹ Ahmetbeyoğlu, “İktisadi Gelir Kaynakları”, s. 120.

¹³⁰ Curta, *Southeastern Europe...*, s. 65.

vermeleridir¹³¹. Bazen Avarların, aldıkları yerlerdeki nüfusu ülkelerinin iç bölgelerine üretim yapmaları ve ürün vergisi vermeleri amacıyla yerleştirdikleri de oluyordu¹³².

Orta ve geç Avar dönemine ait çok sayıdaki geniş mezarlıklara ve bunlara ait yerleşim yerlerine bakıldığında bu dönem için Avarlarda yerleşik hayata geçme eğiliminin olduğu gözlenmektedir. Aynı şekilde kırsal çiftçiliğin birçok unsuru da bu dönemde devam ettirilmiştir. Artık ekonomik yaşamda tarımın daha fazla yer aldığı söylenebilir¹³³. Arkeolojik buluntular arasında tarımsal alet nevinden Komárom yerleşiminde bir ocak yanında bulunan ve türünün tek örneği olan bir saban demiri en önemli olanıdır. VIII.-IX. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen saban demiri çok önemli bir tarımsal bulgudur. Kölked-Feketekapu'daki evlerde bulunan değirmen taşları ile Komárom'da bulunan iki değirmen taşı parçasını da ayrıca belirtmekte fayda vardır. Bu iki bulgu da tarımsal faaliyetin önemli kanıtlarıdır¹³⁴.

Bulgar Türklerinin ekonomik faaliyetleri daha başlardan itibaren diğer Türk boylarına göre farklılıklar göstermiştir. Çin kayıtlarına göre, Oğur boyları daha ziyade avcı, hayvan derisi imalatçısı ve kürk tüccarı idiler. Doğu Türklerinin aslı ekonomik vasıtaları başta at ve koyun olmak üzere besicilik iken, bunlar çoğunlukla kürkçülük yanında tarımla uğraşıyorlar ve bahçecilik yapıyorlardı¹³⁵.

Tuna'nın güneyindeki yeni yurtlarına gelmeden önce ziraatla işgal etmiş olan Bulgarlar, Büyük Bulgar Devleti'nin dağılması üzerine yeni ülkelerinde ziraat için gerekli bütün şartları hazır buldular. Bol yağmurlu ve her türlü bitkiyi yetiştirmeye elverişli verimli topraklar üzerinde hızla yerleşik hayata geçerek tarım faaliyetlerini geliştirmişlerdir. Bununla birlikte göçebe yaşam tarzı ve ananeleri de bir süre daha varlığını sürdürmüştür¹³⁶.

Peçeneklerin tarımla uğraştığına dair kaynaklarda birtakım bilgiler yer almaktadır. Ancak bütün Peçenek toplumu dikkate alındığında ne kadarlık bir kesimin tarımla uğraştığı kestirilememektedir. Kegen isyanı sonucu harekete geçen Turak'ın yenilmesi ve esir edilenlerin Sofya ve Niş dolaylarına yerleştirilmesinin ardından bunların bir kısmından tertip edilen bir ordu Selçuklulara karşı Anadolu'ya götürülmüştü. Ancak bunlar yarı yoldan geri dönüp soydaşlarının yerleştiği yere yeniden gelmişlerdi. Bizans kaynağı geri dönenlerin, diğerlerini kendilerine katılmaya çağırdıklarını ve onların da balta ve oraklarla silahlanarak yapılan çağrıya uyduklarını yazmaktadır¹³⁷. Buradan

¹³¹ John of Ephesus, VI. 32, s. 444.

¹³² Curta, *Southeastern Europe...*, s. 65.

¹³³ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 494; Şerif Baştav, "Avar İmparatorluğu", s. 504.

¹³⁴ Raimar W. Kory, "Arkeolojik Bir Araştırma, Avar Yerleşimleri", çev. Kadir İnan, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 668.

¹³⁵ Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 50.

¹³⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 256; Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 51.

¹³⁷ John Skylitzes, s. 430-431.

yerleşik hayata geçen bu Peçeneklerin tarımla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan Bizans İmparatoru'nun kızı Anna Komnena, bu konuda daha kesin kanıtlar sunar. Onun ifadesine göre Tuna'yı geçen Peçenekler komşu bölgeleri talan etmişler ve birkaç kaleyi ele geçirmişlerdi. Bundan sonra da bir süre hareketsiz kalıp tarımla uğraşmışlar, arpa ve buğday ekmişlerdi¹³⁸. Netice itibarıyla Peçeneklerin kısmen de olsa tarımla uğraştıkları ve dolayısıyla da yerleşik hayata geçtikleri sonucu çıkmaktadır.

2.2.4. Ticaret

Muazzam bir sahaya yayılmış olan Hun İmparatorluğu, coğrafi konumu sayesinde kuzeyi güneye ve doğuyu batıya bağlayan yollar üzerinde bulunuyordu. İmparatorluğun teşkilâtı, ticarî malların imparatorluğun bir başından öbür başına engellere uğramadan akmasını temin ediyordu. Bu vesileyle Hunlar, bir yandan Sogdlu tüccarlar vasıtasıyla Çin'le, diğer yandan Viminacium, Sirmium, Niş gibi şehirlerde kurulan pazarlarla hem Doğu hem de Batı Roma ile ticarî ilişkiler kurmuşlardır¹³⁹. Arkeolojik buluntular, özellikle de paralar, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan kavimlerle Orta Asya, Çin ve Hindistan arasında M.Ö. II. yüzyıldan beri kullanılan bir ticaret yolunun varlığını göstermektedir. Yine bazı eski yazılı kaynaklar, Hazar kıyılarından Azak denizine, İran'a, Mezopotamya'ya ve Hindistan'a uzanan önemli ticaret yollarından bahsetmektedir. Hunların merkezi olan Pannonia ovasında, Hindistan kralı Kumaragupta (414-455), Sasani Kralı V. Behram (420-438) ve bir Kidarit yöneticisine ait altın paralar bulunmuştur. Dolayısıyla Hunların Orta Asya'ya kadar uzanan geniş ticarî bağlantılarından şüphe edilemez¹⁴⁰.

Bununla birlikte Tuna bölgesinde önceleri hem Batı ve hem de Doğu Roma ile canlı bir ticarî ilişki ağı söz konusu iken Hunlar döneminde bu durumun giderek değiştiği anlaşılmaktadır. Romanya'da bulunan Roma dönemine ait paralar üzerinde yapılan bir araştırma ilginç bir sonuca işaret etmektedir. Burada Aurelius'un (161-180) varislerinin döneminden I. Theodosios (379-395) dönemine kadar olan döneme ait paralar bulunmuştur ki, bu da bize o dönemde Batı Roma ile yapılan ticaretin en az Doğu Roma'yla olduğu kadar canlı olduğunu göstermektedir. Ancak I. Theodosios'un imparatorluk dönemi sonrasında olağanüstü bir durum ortaya çıkmıştır. Romanya'da Arkadios'un (395-408), II. Theodosios'un (408-450), Markianos'un (450-457) ve I. Leo'nun (457-474) tedavüle çıkarttığı bazı altın paralar bulunmuştur, ancak o günün Batı imparatorlarına ait oldukça az miktarda para bulunmuştur. Bunlardan yola çıkarak Hunların özellikle Doğu Romalılarla ticaret yaptığı sonucuna varabiliriz veya başka bir şekilde ifade

¹³⁸ Anna Komnena, *Alexiad, Malazgit'in Sonrası*, VI, 14. 1, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, Ankara, 1996, s. 210.

¹³⁹ Ahmetbeyoğlu, "İktisadi Gelir Kaynakları", s. 119.

¹⁴⁰ Giumlía-Mair, "Metallurgy...", s. 13.

etmek gerekirse Doğu Romalılar Hunlarla ticaret yapma tekeline sahip olmuşlardır¹⁴¹. Doğu Roma ile olan ticaretin Hunlar için de önemli olduğunu Attila'nın Margus Barışı'na koyduğu anlaşma maddelerinden birinde¹⁴² ve oğullarının gönderdiği elçilik heyetinin isteklerinde¹⁴³ açık bir şekilde görmekteyiz.

Hun ülkesinden diğer memleketlere ihraç edilen malların başında, hayat tarzlarının da gereği olarak at ve sığır geliyordu. Diğer devletlerden ise ipek, kırmızı deriler, çeşitli hububat ürünleri, kendi yurtlarında yetişmeyen bazı yiyecekler, süs eşyaları ve değişik silahlar ithal ediliyordu. Hunlar, at, sığır, koyun gibi canlı hayvanların dışında, et, et konservesi, hayvani gıdalar, deri, kösele, yün ve çok değerli olan kürk gibi mallar da satmışlardır. Geniş Hun ülkesinden istihlal edilen bu emtia, o zaman için önemli olan tekerlekli arabalar ve yük hayvanları ile toplanarak deniz yoluyla değişik memleketlere ihraç edilmekteydi¹⁴⁴.

Ticaret konusunda, kesin ispat edilmemekle birlikte bir varsayım olarak, Hunlar ve Bizans arasında cereyan eden ilginç bir para sirkülasyonuna da dikkat çekmemiz gerekmektedir. Hunların Bizans sınırında açık pazar yerleri olması için ısrar etmeleri onların bu ticarete verdikleri önemi gösterir. Hunların bu alışverişlerde neyle ödeme yaptıkları hakkında kesin veriler yoktur, belki aldıkları ürünlerin bedelini at ve pösteki ile karşılıyorlardı ancak haraç, fidye ve yağmayla ellerine geçen altın ve sikkelerle, her ne satın almak isteseler karşılığını nakden ödeyebilirlerdi. Bu noktada yukarıda da kısaca temas ettiğimiz gibi II. Theodosios tarafından vergi olarak verilen büyük miktarlardaki paraların bu ticaret yoluyla geri gelmiş olduğu düşünülmektedir. Durum böyle olunca, Hun İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesinin, bazı Doğu Romalı yurttaşların zengin kalabilmeleri için bir gereklilik olduğu söylenebilir. Sınır kasabalarındaki ticaret adamları ve ithalatçılar bu işten uygun miktarlarda kâr elde etmiş olmalıdırlar. Ancak bu kâr da Theodosios'un gönülsüzce ve küçük düşerek de olsa, Attila'ya ödediği paralara dönüşmüş olmalıdır¹⁴⁵. Bir başka ifadeyle Bizans, köklü bürokrasisi ve tecrübesi sayesinde hesabı kitabı iyi bilen bir devletti. Hunlara vergi ödüyor ama bunu hediye olarak adlandırıyor, verdiği paralar ticaret hacmini genişletiyor, bu da tüccarları zengin ediyordu. Merkez muhtemelen Hunlarla savaşmaktansa gönderdiği paraları tüccarlardan vergi olarak tahsil etmenin takibi ile uğraşmayı daha az yorucu bir iş olarak benimsemiş olmalıdır.

Avar ticareti konusunda genel bir fikir edinecek kadar bile bilgimiz yoktur. Onlar yerleştikleri topraklarda kuşkusuz ticaretle de uğraşmışlardır.

¹⁴¹ Thompson, *The Huns*, s. 192-193.

¹⁴² "Ticaret amacıyla Romalılarla Hunların eşit şartlara sahip olduğu pazar yerleri kurulacak." Priscus, frg. 2, s. 225-227.

¹⁴³ "Elçiler aynı zamanda bir barış anlaşması yapmanın ve eskiden olduğu gibi Tuna'da pazar kurup Romalılarla ticaret yapmanın iyi olacağını söylediler." Priscus, frg. 46, s. 353.

¹⁴⁴ Ahmetbeyoğlu, "İktisadi Gelir Kaynakları", s. 120.

¹⁴⁵ Thompson, *The Huns*, s. 194; Sinor, "Hun Dönemi", s. 282.

Ürettikleri malların bir kısmını ihraç ediyorlardı. Bu mallar arasında en çok bal, deri ve tuz bulunuyordu. Ticareti genelde mal alıp mal vererek çoğunlukla Tuna, Sava, Drava, Morava, Mura gibi büyük ırmaklar ve Romalılardan kalan yollar üzerinde yapıyorlardı¹⁴⁶. Özellikle VII. yüzyıl ortalarından itibaren para dolaşımındaki azalma sonucu takas yoluyla ticarete daha fazla bir yönelme olduğu da düşünülmektedir¹⁴⁷.

Bulgarlar Karadeniz'in kuzeyinde buldukları ilk dönemlerde komşu kabilelerle ve Cherson üzerinden Bizans'la canlı bir ticaret sürdürmüşlerdir. Özellikle Bizans amforalarının, paralarının ve mücevherlerinin arkeolojik buluntular arasında yer alması bu ticaretin canlılığını ve Bizans'ın etkisini göstermektedir¹⁴⁸. Aşağı Tuna boylarına geldiklerinde ise daha en başlarda, devletlerini kurduktan kısa bir süre sonra Balkan Yarımadası'nda tutunmak amacıyla Bizans'la uygun şartlarla bir ticaret anlaşması yaptılar. 716 tarihinde yapılan bu anlaşma ile tüccar malları üzerinde her iki hükümetin de kurşun damgası ve mührü bulunmasını, aksi takdirde malların müsadere edilmesini karara bağladılar. Bu anlaşmaya Bulgarlar o kadar önem vermiştir ki yüz sene sonra Bulgar Hanı Kurum, bunun yenilenmesi için Bizanslılara baskı yapmış ve bu yüzden de savaş açmıştır¹⁴⁹. Bu şekilde Bulgar Devleti, ilk dönemlerde Bizans'ın zararına Balkan Yarımadası'nda büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Adeta bu anlaşma Balkanlara yerleşmenin ekonomik temelini oluşturmuştur.

Kuruluştan yüzyıl kadar sonra ise Balkanlardaki güneye doğru yerleşimini tamamlayan Bulgarların dış siyasette istikametlerinin güney yerine batı ve kuzeye yöneldiğini görüyoruz. Burada da yine iktisadi amiller büyük rol oynamıştır zira dış siyaset ve dış ticaret birlikte yürütülmektedir. İlk dönemler Bulgarlar Bizans için ticari açıdan fazla tehlikeli değildi. Çünkü Bizans'ı batıya bağlayan ticaret yollarının dışında kalıyordu. Ancak sonradan durum tamamen değişti. Batıda büyük hadiseler meydana geldi. Franklar zayıflamış olan Avar Devleti'ni yıktılar ve Avar ülkesinin doğu bölümü Bulgarların eline geçti. Bu genişleme güneyde de devam etti. Kurum Han 809 yılında Sofya'yı aldı. Kısa süre sonra Niş ve Belgrad da Bulgarların eline geçti. Böylelikle doğuyu batıya bağlayan Balkan ticaret yolunun önemli bir kısmı Bulgar Türklerinin denetimine girdi. Artık Bizans tüccarları mallarını kuzeye ve batıya Bulgar toprağından geçirerek sevk ediyorlardı. Bu durum, Bulgar Türklerine Avrupa ticaretinde önemli bir yer sağladı. Bizanslıların kuzeye ihraç ettikleri veya kuzeyden ithal ettikleri bütün mallardan gümrük

¹⁴⁶ Yusuf Hamzaoğlu, "Slovenya'da Avar İzleri", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 690.

¹⁴⁷ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 309.

¹⁴⁸ Gjuzelev, "The Protobulgarians...", s. 46-47.

¹⁴⁹ Géza Fehér, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akriba Olan Milletlerin Kültürü. Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri", *İkinci Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, İstanbul 20 – 25 Eylül 1937, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 291.

vergisi aldılar. Bu da Bulgarlar için büyük bir gelir kaynağı oldu. Makedonya'nın işgalinden sonra ikinci ana yol olan Niş-Selanik yolu da Bulgarların eline geçti¹⁵⁰.

Peçenekler, İdil ve Yayık nehirleri boylarında yaşadıkları dönemde Harezmi ile Hazarlar ve İdil Bulgarları arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyorlardı¹⁵¹. Bu ticareten yeterince faydalandıkları Gerdizi'nin şu kaydından anlaşılmaktadır: “*Bu Peçenekler mal sahibidirler. Bol hayvanları ve koyunları vardır. Ayrıca, bol miktarda altın ve gümüş kap kaçakları, silâhları bulunur. Bellerine gümüş kemer bağlarlar*”¹⁵².

Peçenekler Karadeniz'in kuzeyine geldiklerinde de önemli ticaret yolları üzerinde bulundular. Bizans'ı ve dolayısıyla Akdeniz ticaret merkezlerini kuzey memleketlerine bağlayan ve “Vareg Ticaret Yolu” da denilen yol, Karadeniz ve Dinyeper vasıtasıyla Fin körfezine ulaşmaktaydı. Yine Hazar ülkesinden, Kırım yarımadasındaki Bizans'ın kuzey ve doğu memleketleriyle ticaret yaptığı en önemli şehir olan Cherson yolu da Azak denizi sahillerini takiben Peçenek memleketinden geçmekte idi¹⁵³. Öte yandan 889 yılı civarında Karolenj tarihlerinde (Lotharingialı Papaz Regino) Peçenekler hakkında bilgi bulunması, Donets Nehri'ni Frank Devleti'ne bağlayan ticaret yolunun yönetiminin Peçeneklerin eline geçtiği şeklinde yorumlanmaktadır¹⁵⁴.

Bizans İmparatoru eserinde Peçenek-Rus ticaretine dikkat çekmektedir. Rusların, Peçeneklerle barış halinde kalmaya gayret ettiklerini çünkü kendilerinde bulunmadığı için¹⁵⁵ Peçeneklerden satın aldıkları sığır, at ve koyun sayesinde daha rahat yaşadıklarını söylemektedir¹⁵⁶. Buradan Peçeneklerin Ruslara sattıkları mallar arasında birinci sırada canlı hayvanların geldiğini söyleyebiliriz. Rusların sattıkları mallar ise başlıca hububat, bal, kıymetli hayvan derileri ve kürk idi¹⁵⁷. Peçenekler ayrıca Rus-Bizans ticaretinde de önemli rol oynamaktaydılar. Yine Konstantinos Porphyrogenitus'un eserinde Peçeneklerin Cherson'lular ile ticaret yapmakla birlikte Cherson'lular ve Bizans İmparatoru için Rusya, Hazar ülkesi ve diğer bölgelerde işler yürüttüklerini okumaktayız. Bağımsız hareket eden Peçeneklerle bireysel olarak yapılmış anlaşmalar vasıtasıyla yürütüldüğü anlaşılan bu hizmet karşılığı onlara miktarı önceden belirlenmiş, mor elbise,

¹⁵⁰ Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 63-64.

¹⁵¹ Macartney, “The Pechenegs”, s. 343.

¹⁵² Şeşen, *İslam Coğrafyacıları...*, s. 82.

¹⁵³ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 61.

¹⁵⁴ Omeljan Pritsak, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçbeleri”, çev. Osman Karatay, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 513.

¹⁵⁵ A. N. Kurat, Konstantinos Porphyrogenitus'un bu kaydının, Ruslarda bu hayvanlar bulunmadığı için değil de az bulunduğu için, şeklinde düzeltilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 89.

¹⁵⁶ DAI, 2, s. 49-51.

¹⁵⁷ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 89.

şeritler, gevşek dokunmuş elbiseler, altın broşlar, karabiber, kırmızı deri veya “İran” derisi ve kabul edecekleri diğer eşyalardan aynı olarak ödemeler yapıldığını da yine aynı eserden öğreniyoruz¹⁵⁸. Bu aracılık rolü, Peçeneklerin coğrafi konumu dikkate alındığında oldukça tabiidir ve şüphesiz onlar siyasi güçleri nispetinde bu coğrafi konumdan azami derecede faydalanmaya çalışmışlardır.

2.3. Toplum

2.3.1. Yaşam Tarzı

Avrupa Hunlarının toplum yapısı ve yaşam tarzı ile alakalı en geniş bilgi, Ammianus Marcellinus'un eserinin XXXI. kitabının ikinci bahsinde bulunmaktadır. Konuyla ilgili bugüne kadar yapılan bütün çalışmalarda bu bahiste aktarılan bilgiler kullanılmıştır. Ancak Ammianus'un bütün anlattıklarını doğru kabul etmemiz mümkün değildir. Sonradan ortaya çıkan birtakım bilgiler ve Hunlarla ilgili ikinci en geniş betimlemeleri yapan Priscus'un aktardıklarıyla yapılan mukayeseler bu durumu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Ammianus'ta geçen bilgiler kullanılırken sıkı bir tenkit süzgecinden geçirilmelidir. Biz burada en bariz olan birkaç yanlışlığa dikkat çekeceğiz. Ancak öncesinde konunun tam anlaşılması ve bütünlüğün korunması açısından Ammianus'un eserinin ilgili bahsini burada tam olarak alıntılanmayı uygun buluyoruz.

“XXXI. 2. 1. Fakat, Mars'ın gazabının yol açtığı bu her yerde alışılmışın dışında şiddetle esen, bütün yıkıntının ve felaketlerin kökenini ve yatağını şöyle tanımlayabilirim. Eski yazarlar tarafından çok sathi olarak söz edilen, Buz denizine yakın olan Azak denizinin ötesinde yaşayan Hun halkı çok anormal derecede vahşidir. 2. 2. Çocuklarının yanaklarına daha doğuştan derin bir bıçak yarası açarlar ki, kılları çıkma zamanı geldiğinde [bu yaraların yol açtığı] kırışıklık kıllara engel olur. Hunlar, hadımlar gibi sakalsız, güzellikten mahrum yaşanırlar. Bütün sahip oldukları katı ve güçlü kol ve bacakları ve kalın boyunlarıdır, öylesine canavarca çirkin ve şekilsizdirler ki, insan onları iki ayaklı hayvanlar veya köprü kenarlarına konulmak için kabaca bacaklardan yontulmuş heykel gibi şekillere benzetebilir. 2. 3. Bununla beraber ne kadar nahoş olsalar da Hunların şekli insandır, fakat yaşam biçimleri o kadar serttir ki, ne pişirilmiş ne de kurutulmuş [lezzetli?] yiyecekler yerler; sadece yabancı bitkilerin köklerini ve her türlü hayvanın yarı-çiğ etini yerler ki, bu etleri de kalçaları ile atlarının sırtları arasına yerleştirerek azıcık ısıtırlar. 2. 4. Hunların kendilerini koruyacak binaları yoktur ve binalardan sanki mezarlarmış gibi uzak dururlar. Bunlar arasında çatısı kamış veya sazdan örtülmüş bir kulübe bile bulunmaz. Çoğunlukla dağlarda ve ormanlarda amaçsızca dolaşırlar ve daha beşikteyken soğuğa, açlığa ve susuzluğa dayanmayı öğrenirler. Yurtlarından uzaktayken bir eve girmezler, çünkü bir çatı altında güvende olmadıklarını düşünürler. 2. 5. Hunlar, keten bezinden veya tarla faresinin derisininin bir araya getirilip dikilmesiyle yapılan

¹⁵⁸ DAI, 6, s. 53.

elbiseler giyerler. Aynı elbiseyi hem içeride hem de dışarıda giyerler. Sırtlarına geçirdikleri bir elbiseyi, uzun süre giymekten lime lime olup parçalanana kadar çıkarmazlar. 2. 6. Başlarında hayvan postundan yuvarlak bir kep vardır ve kılı ayaklarını keçi derisi ile korurlar. Şekilsiz ayakkabıları kundura kalıbı ile yapılmadığı için, rahat adım atmalarını engeller. Bunun için piyade (yaya) savaşına ayak uyduramazlar ve cesur fakat çirkin atlarının üzerine neredeyse yapışık gibidirler. Atları üzerine bazen kadınlar gibi otururlar ve günlük işlerini yaparlar. Alım-satım, yeme-içme gece gündüz at sırtında yapılır. Hatta Hunlar başlarını hayvanlarının dar boynuna doğru yaslayarak derin ve rüyalı bir uykuya dalarlar. 2. 7. Bazı önemli konuları tartışmaları gerektiği zaman bu tartışmayı da at sırtında yaparlar. Hunlar herhangi bir kraliyet otoritesine mensup değildirler, fakat önemli adamlarının düzensiz liderliğine tabidirler ve bu liderler önderliğinde yollarına çıkan her engeli aşmaya çalışırlar. 2. 8. Hunlar bazen düşmanlarını birebir dövüğe davet ederek savaşır fakat savaşa girdikleri zaman savaş naraları atarak topluca savaşır. Hafif teçhizatlı ve hareketlerinde çok çabuk oldukları için değişik gruplara bölünebilir ve oraya buraya saldırabilirler ve muazzam katliamlar yapabilirler. Olağanüstü hareket kabiliyetlerinden dolayı bir savunma hattına saldırırken veya düşman kampını yağmalarken Hunlar kesinlikle görünmezler. 2. 9. Dolayısıyla Hunları bütün savaşçıların en vahşisi olarak anmakta tereddüt etmezsiniz, çünkü oklarının ucuna, normal metal ok başlığı yerine müthiş bir yetenekle oklara keskin kemik kıymığı geçirip çok uzak mesafelerden atabilirler. Rakipleri kılıç hamlelerine karşı kendilerini korumaya çalışırken, Hunlar yakın mesafe dövüğe hayatlarını hiç önemsemeksizin çarpışırlar. Hunlar burulmuş elbiselerden yapılmış kementlerle düşmanlarını yakalayıp prangaya vururlar ki, yakalananlar için at sürmek veya yürümek imkânsız olur. 2. 10. Hun ülkesinde hiç kimse çift sürmez veya sabana dokunmaz. Bunların hepsi belli bir yerde ikametden yoksun, odsuz ocaksız, hukuksuz ve yerleşik hayattan mahrumdurlar. İçlerinde yaşadıkları ve beraberlerinde taşıdıkları vagonlarıyla, mülteciler gibi bir yerden başka bir vere göçer dururlar. Hunların eşleri bu vagonlarda erkeklerin çirkin elbiselerini dokurlar. Kadınlar vagonlarda kocalarıyla birlikte yaşarlar, çocuklarını doğururlar ve ergenlik çağına gelinceye kadar büyütürler. Kendilerine sorulduğu zaman bu çocukların hiçbiri size nereli olduğunu söyleyemez; çünkü bir yerde ana rahmine düşmüş, bir başka yerde dünyaya gelmiş ve çok daha farklı bir yerde de büyütülmüştür. 2. 11. Hunlarla anlaşma yapamazsınız, çünkü güvenemezsiniz, zira daha fazla avantaj vadeden en ufak bir söylenti kolayca onların fikrini çelebilir ve her türlü hassasiyeti bir anlık bir kızgınlığa kurban ederler. Hunlar düşüncesiz hayvanlar gibi, doğru ve yanlış arasındaki farktan tamamen habersizdirler. Konuşmaları aldatıcı ve belirsizdir, herhangi bir dine ya da batıl inanca sahip değildirler. Hunların altın için aç gözlülükleri şaşılacak şeydir. Öylesine vefasız ve öfkeye meyillidirler ki, bir gün içerisinde müttefikleriyle herhangi bir provokasyon olmaksızın çatışırlar ve herhangi bir kimsenin onları barıştırmasına fırsat vermezsiniz aynı gün tekrar barışırlar”¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Ammianus Marcellinus, XXXI. 2. 1-11, s. 381-387; çeviri için Kaçar, “Eskiçağ Tarih Yazıcılığında...”, s. 94-95.

Görüldüğü üzere Ammianus Marcellinus, Hunları “çok anormal derecede vahşi” olarak nitelemektedir. Muhtemelen Ammianus, hayatı boyunca hiçbir Hunla karşılaşmamıştır. Eserini kaleme alırken verdiği bilgileri ciddi bilimsel araştırmalara dayandırdığı da söylenemez. Anlatımında, Yunan-Roma dünyasında Herodotos’tan beri içselleştirilmiş olan “barbar” algısı gayet net bir biçimde görülmektedir.¹⁶⁰ Bu algıda Roma hâkimiyetinin imtiyazlarına tabi kılınacak kadar şanslı olmayanlar, tanım gereği barbardırlar. Yine bu dünya görüşüne göre imparatorluk, hukuksuz, daha aşağı türlerle kuşatılmıştır: İmparatorluk sınırlarının ötesinde ahlaktan, iyi idareten ve öz disiplinden yoksun, görgüsüz yabancılar yaşıyordu. Barbarlar çirkin yüzlerinden ve garip kıyafetlerinden tanınabiliyordu. Aşağılamaya dayanan bu tür imgelere oldukça sık rastlanır. Örneğin Roma askeri başarılarının anısına kesilen paralar, barbarları uzun saçlarından sürüklenirken veya at üstündeki muzaffer bir imparator tarafından çiğnenirken gösterir. Barbarlara boyun eğdirmek her zaman kutlanacak bir şeydi¹⁶¹.

Bu tür bir bakış açısıyla eserini kaleme alan Ammianus Marcellinus’un Hunlar hakkında verdiği bilgiler içerisinde açıkça yanlış olduğu ispatlanmış olan sadece bir iki örneğe burada dikkat çekmek istiyoruz. Mesela Ammianus, Hunların “her türlü hayvanın yarı-çiğ etini yerler ki, bu etleri de kalçaları ile atlarının sırtları arasında yerleştirerek azıcık ısıtırlar” şeklinde verdiği bilginin tamamen yanlış olduğu, bunun neredeyse bütün göçebeler arasında görülen, atların sırtında oluşmuş yaraları bir tür tedavi etme yöntemi olduğu ve göçebe insanların bu etleri yemedikleri artık ispatlanmış bir gerçektir.¹⁶² Yine Hunlar için “Çocuklarının yanaklarına daha doğuştan derin bir bıçak yarısı açarlar ki, kılları çıkma zamanı geldiğinde [bu yaraların yol açtığı] kırıksıklık kıllara engel olur.” şeklinde verilen bilgi daha ziyade Türkler arasında görülen yas törenlerinde yüzün hançerle yaralanması geleneğiyle ilgili görünmektedir. Zira Menander, Göktürlere gönderilen elçinin İstemi Kağan’ın cenaze törenine tesadüf ettiğini ve elçilerin de oradakilerin isteği üzerine diğer herkes gibi yüzlerini hançerle yaraladıklarını açıkça belirtmektedir¹⁶³. Aynı şekilde Hunların at arabalarında yaşadıkları, “at arabalarında, kadınlar kocalarıyla yatarlar, çocuklarını doğururlar ve ergenlik çağına gelinceye kadar büyütürler” şeklindeki görüşler, çadırların, göçebe günlük yaşamındaki yerini inkâr etmektedir. “Hunlar ne ateşe ne de lezzetli yiyeceklere ihtiyaç duyarlar” iddiası da Hunların bakır kazanları konusunu sessizce geçiştirmektedir¹⁶⁴. Ammianus’un aktardığı diğer

¹⁶⁰ İlk Çağ Batı yazınında “barbar” algısının oluşumu için bkz. Kaçar, “Ammianus Marcellinus’ta Hunlar”, s. 84-85.

¹⁶¹ Kelly, *Attila*, ..., s. 35-36.

¹⁶² Thompson, *The Huns*, s. 10; Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 14.

¹⁶³ Menander, frg. 19. 1, s. 177; Jordanes, Priscus’tan naklen, aynı geleneğin Attila’nın cenaze töreninde de uygulandığını söyler, Jordanes, XLIX, 255, s. 123. Başka misaller için Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 274-275.

¹⁶⁴ Kelly, *Attila*, ..., s. 40-41.

hususların¹⁶⁵ da birçoğunun yanlış olduğu tespit edilmiştir. Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz ki, Ammianus'un anlatımında yanlış hususları ve kendi yaptığı dayanaksız yorumlamaları çıkardığımızda Hunlarla ilgili olarak zaten bildiğimiz tipik bir göçebe toplumun özellikleri dışında elle tutulur herhangi bir şey kalmıyor.

Olumsuz ve yanlış bilgilerden arıtılmış Ammianus'un anlatısı ve diğer kaynaklardaki ifadeler Hun toplumu hakkında geleneksel bir göçebe toplumu görüntüsü oluştururlar. Toplamlarını soy-boy toplumu olarak tasvir edebiliriz. Bu geleneksel göçebe toplumu ve ekonomisi, giderek artan fetihlerle birlikte dönüşüm geçirmeye başlamıştır. Yerleşik medeniyetlerle ilişkiye geçildikçe, savaş ganimetleri ve vergilerle zenginlik arttıkça toplumsal yapı güçlenmeye başlamış, yönetimde daimî mevkiler oluşmuş, bu mevkileri boy aristokrasisi üyeleri doldurmaya yönelmiştir¹⁶⁶. Toplumsal sınıflar hakkında net bilgilere sahip değiliz. Kaynaklardaki ifadelerden bir asalet sınıfı ile bir de köle sınıfının varlığı net bir biçimde anlaşılmaktadır. Asalet sınıfı hükümdarlar, kabile reisleri ve bunların ahfadından oluşmakta ve toplumda en üst tabakayı teşkil ederek yönetici kitleyi meydana getirmektedir. Ayrıca savaşlarda sivrilmiş kişiler de bu sınıfta yer alabilmektedir¹⁶⁷. Priscus'un tasvir ettiği, Attila'nın verdiği ziyafetteki kişilerin oturduğu sırasından, asalet sınıfı arasında da bir hiyerarşinin olduğu anlaşılıyor¹⁶⁸. Aynı yazarın ifadelerine göre Hun toplumu içinde köle sınıfı da mevcuttu. Attila ve yüksek devlet görevlileri, eşleri de dâhil olmak üzere köle sahibi idiler. Ancak toplum içinde kölelerin oranının çok sınırlı kaldığını düşünmek gerekir. Zira göçebe bir yaşam tarzında köleye fazla ihtiyaç duyulmuyordu. Aynı yaşam şartlarında kölelerin kaçmasını önlemek de oldukça zordu. Bu nedenle köleler daha çok fidye elde etme amaçlı kullanılıyordu¹⁶⁹. Öte yandan Hunlarda, kölelerin farklı bir hukuka sahip oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin bir köle savaşa katılabiliyor ve savaş sonucunda ganimetten pay alabiliyordu. Hatta biriktirdiği serveti kendi sahibine vererek özgürlüğünü satın alabiliyordu. Böyle birine Grek yazar Priscus, Attila'nın karargâhında rastlamıştı. Priscus ile bu kişi arasında geçen diyaloga, Hunlardaki köle hukukunu göstermesi yanında, Hun toplumu ile Roma toplumunun bir mukayesesini de yaptığı için burada yer vermeyi gerekli görüyoruz.

“Ben [Onegesius'a ait] sarayın yuvarlak çiti etrafında dolaşarak zaman geçirirken İskit kıyafetlerinden barbar olduğumu sandığım biri yanıma yaklaştı ve beni Grek dilinde “Khaire” diyerek selamladı. Bir İskit'in Grekçe konuşmasına hayret ettim. Bunlar, karışık bir toplum olarak, kendi ana

¹⁶⁵ Hunların kullandığı ok uçları, dini inanışları, dış görünüşleri, yerleşim yerleri, giyim-kuşam, atla bütünleşme, liderden yoksunluk, aç gözlülük, güvenilmezlik gibi hususlar. Ayrıntılar için bkz. Kaçar, “Ammianus Marcellinus'ta Hunlar”, s. 86-91.

¹⁶⁶ Vásáry, *Eski İç Asya...*, s. 90.

¹⁶⁷ Váczy, “Hunlar Avrupa'da”, s. 85.

¹⁶⁸ Priscus, frg. 13. 1, s. 285.

¹⁶⁹ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 199-200.

dillerini, Hun dilini, Got dilini veya Latinceyi (Romalılarla ilişkide olduklarından dolayı) konuşabilirlerdi. Fakat onlardan, Trakya veya İlyrya sahillerinden tutsak alınanlar dışında, hiçbiri kolay kolay Grek dilini konuşamazdı. Zaten bu esirler yırtık pırtık elbiseleri ve kirli saçlarından dolayı, böyle bir talihsizliğe düşmüş insanlar olarak, herkes tarafından kolayca tanınabiliyordu. Fakat bu adam iyi giyimi ve her yandan kesilmiş saçları ile bakımlı bir İskit gibi görünüyordu.”

“Selamını aldım ve ona kim olduğunu ve barbarların ülkesine nereden geldiğini, niçin İskit yaşam tarzını benimsediğini sordum. Cevap olarak, niçin bunları öğrenme konusunda istekli olduğumu sordu. Ben de merakımın sebebinin onun Grekçe konuşması olduğunu söyledim. Güldü ve aslen Grek olduğunu, ticaret yapmak amacıyla Tuna kıyısında bulunan Moesia'daki Viminacium şehrine gitmiş olduğunu söyledi. Orada uzun süre yaşamış ve zengin bir kadınla evlenmişti. Şehir barbarlar tarafından zapt edildiği zaman özgürlüğü elinden alınmış ve zenginliğinden dolayı ganimet paylaşımında Onegesius'a verilmişti. Çünkü Attila'dan sonra İskitlerin en önde gelen kişileri, çok sayıda askeri komuta ettikleri için, kendi tutsaklarını zenginler arasından seçerlerdi. Romalılar ve Akatir halkına karşı daha sonra yapılan savaşlarda cesaretini ispat ettiği için ve İskit kanunlarına göre kendi ganimetini efendisine verdiği için özgürlüğünü geri kazanmıştı. Barbar bir kadınla evlenmiş, çocukları olmuş ve Onegesius'un masasında oturma hakkı olan biri olarak şimdi öncekine göre, daha iyi bir yaşam sürmeye başlamıştı.”

“Bir savaştan sonra İskitler arasındaki insanlar huzur içinde yaşar, herkes kendi malını kullanır ve diğer insanları rahatsız etmek veya diğer insanlar tarafından rahatsız edilmek ya hiç olmaz veya çok az olur diyerek sözlerine devam etti. Fakat Romalılar arasında kendi despot idarecileri yüzünden herkes silah taşıyamaz, kendi güvenliklerini başkasından beklerler ve böylelikle savaşta kolaylıkla yok edilirler. Silah taşıyanlar da bir savaş sürdürmekten aciz korkak komutanları tarafından daha çok tehlikeye atılırlar. Barış zamanında ise yüklenen ağır vergiler ve suçluların verdiği zararlar nedeniyle savaşın kötülüklerinden daha eziyetli talihsizlikler beklemektedir. Çünkü kanunlar herkese eşit derecede uygulanmamaktadır. Eğer haksızlık eden kişi zengin ise sonuçta suçunun cezasını çekmemektedir hâlbuki o fakir ise ve işin üstesinden nasıl geleceğini bilmiyorsa tayin edilen cezayı çeker. Elbette eğer hüküm verilmeden önce ölmezse (çünkü davalar çok uzun sürer ve çok para harcanır). Adalet için para ödemek en acı verici şey olmalıdır. Çünkü hakim ve yardımcısına para vermedikçe mağdur kişiye hiç kimse savunma hakkı vermez”¹⁷⁰.

Devamındaki anlatımında Priscus, Grek tüccara verdiği cevabında durumu kurtarmaya çalışsa da Roma adalet sisteminin aksaklıklarını inkâr edememektedir. Bu diyalog aynı zamanda Hun toplumunun adalet anlayışının, Grek bir Roma vatandaşına Romalılardanansa Hunlar arasında yaşamayı tercih ettirecek kadar Roma'dakinden üstün olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

¹⁷⁰ Priscus, frg. 11. 2, s. 267-269.

Hun toplumu içinde kadının önemli bir yerinin olduğunu, Attila'nın karısının ayrı bir sarayı ve hizmetçileri olmasından ve yine Bleda'nın karısına tahsis edilmiş bir köy bulunmasından çıkarmak mümkündür. Diğer Hun kadınları da toplum içinde saygın bir konumda bulunuyorlardı. Örneğin Attila, sarayının bulunduğu köye girdiğinde Onagesius'un eşinin onu karşılaması bu duruma güzel bir örnek oluşturur: “*Yol oradan geçtiği için Attila Onagesius'un evine yaklaştığı zaman Onagesius'un hanımı, dışarı çıkıp kalabalık bir hizmetçi grubuyla birlikte onu karşıladı. Bazıları yiyecek, bazıları şarap taşıyordu. Bu, Hunlar arasında büyük bir onurlandırma sembolü idi*”¹⁷¹. Attila, atından inmeden kendine ikram edilenlerden yemiş ve sarayına doğru yoluna devam etmişti.

Avrupa Hunlarının giyim-kuşamı, bozkır göçebe yaşam tarzına göre şekillenmiştir: Kışın ormanlarda yaşayan ufak av hayvanlarının postunu giyerlerdi; yazın ise bez, ipek ve yün gibi daha hafif malzemenin yapılmış elbiseleri vardı ve bunları renkli işlemelerle alacalı bir hale sokarlardı. Tunik biçiminde önden açılan dizlere ve baldırlara kadar ulaşan bir manto taşır ve bunu kemerle sıkıştırırlardı. Genellikle keçi derisinden dikilmiş uzun bir pantolon giyerler ve bunun paçalarını topukta büzerek çarıkların içine sokarlardı. Başlarını tepeli ve öne doğru bükülen eğri bir başlık (miğfer) örterdi¹⁷². Thompson, Hunların dokumacılık yapmadığını çünkü buna vakitleri olmadığını iddia etmiştir. Ancak Hunlar koyunlarının yününe eğiyorlardı hatta keten de yapıyorlardı. Kaynaklarda Hunların keten kullandığına dair açık ifadeler vardır¹⁷³.

Şimdiye kadar elde edilen arkeolojik buluntulardan Hun toplumunda insanların, Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinde olduğu gibi farklı pek çok el sanatıyla uğraştığı tespit edilmiştir. Bu sanatlar aynı zamanda insanların geçim kaynağını da oluşturuyordu. Bunların başında ok ustalığı gelmektedir. Ayrıca eyer ustaları, koşum, at başlığı imalatçılığı, demir ustalığı da Hunlar arasında gözde meslekleri oluşturmuştur. Değişik kılıç ve savaş bıçakları yapımı, kuyumculuk, ağaç işleri, oymacılık, seramik, cam ve metal işleme sanatlarıyla da iştigal etmişlerdir. Bunların en güzel delilini, Hun buluntuları arasında çok sayıda olduğu gözlenen bronz, bakır kazanlar, cam bardak ve kupalar oluşturur¹⁷⁴.

Avar toplumu konusunda yazılı kaynaklarda bilgi olmadığından arkeolojik verilerin sunduğu sınırlı bilgiyle yetinmek zorundayız. Konut mimarisinde belki de Avarların Bizans kültüründen etkilenmemesinin bir sonucu olarak, Karpat havzasında yapılmış herhangi bir taş bina bilinmemektedir. Yerleşim yerlerindeki buluntulardan Avar toplumunda ev döşemesine fazla özen gösterilmediği anlaşılıyor. Değerli duvar halıları ve

¹⁷¹ Priscus, frg. 11. 2, s. 267.

¹⁷² Váczy, “Hunlar Avrupa’da”, s. 83.

¹⁷³ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 172.

¹⁷⁴ Ahmetbeyoğlu, “İktisadi Gelir Kaynakları”, s. 120-121.

ağaç işçiliğinin mevcut olduğunu varsaymalysak da evler – en azından sıradan insanların evleri – küçük ve konforsuzdu. Avar toplumunda da göçebe atalarında olduğu gibi bir ailenin zenginliği, sahip olduğu hayvanların sayısı ile belirlenirdi. Bu değerler sistemi yerleşik hayata geçişte de sürdürülmüştür. İlginç olan bir diğer husus, bir geç Avar dönemine ait sürekli yerleşim birimi erken veya orta Avar dönemine ait olan bir diğerinden köklü bir farklılık göstermemektedir¹⁷⁵. Bu da Karpatlar havzasına geldikten sonra Avarların göçebe yaşamı çok sürdürmediğini göstermektedir.

Avar toplumu ile alakalı çok kısıtlı bilgimiz olmasına rağmen Avarlarda bir müzik kültürünün olduğuna dair bazı kanıtlara sahibiz. Macaristan'da Jánoshida kazısında bir Avar mezarından çıkan eşyalar arasında bir de çifte kaval bulunmuştur. Turna kemiğinden gayet sanatkârane bir tarzda yapılmış olan kavalın 2-5 delikli olması Avar müziğinin beş sesli olabileceğini düşündürmektedir¹⁷⁶. Öte yandan Theophylactos Simocatta, Gepidlerin Avar şarkıları bildiğinden bahseder¹⁷⁷. Bu durum Avarlarda musikinin gelişmiş olduğunu gösterir. Ayrıca Macar dilindeki sip (şip) = düdük, kaval sözü de Türkçeden geçmiştir¹⁷⁸.

Bulgar toplumunun temel birimi, çok aileli, ataerkil, göçebe, klan topluluklardan oluşuyordu. Bunlar ortak otlaklara, ortak mülk ve sürülere, ortak kamplara sahip idiler. Topluluk üyeleri arasında kan bağı mevcut idi. VI. ve VII. yüzyıllarda Bulgar toplumu tabakalaşmış durumdaydı. İki temel sosyal sınıf bulunuyordu. Bunlardan biri büyük han, boy liderleri ve atlı askerlerden oluşan, askeri fonksiyonu olan asalet sınıfı, diğeri ise sıradan göçebe topluluk idi. İstila sonucu mallarını kaybedip zanaatçı ve çiftçi olanlar da bu son sınıfa giriyordu. Aristokrat ve askerler aynı zamanda yönetici konumundaydı. Bulgar toplumu içinde kölelerin de bulunduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Ancak bunlar daha çok fidye kazanma amacıyla ele geçiriliyorlardı¹⁷⁹.

Bulgarlar üç farklı ev türü kullanmışlardır. Bunlardan biri yurt denen hafif, toprak üstü yapılarıdır. Şekli koni veya kubbe biçiminde olur ve deriden yapılırdı. Merkezinde bir ocak bulunur ve kubbenin tepesinde bulunan bir delikten duman çıkardı. İçinde kadınlar ve erkekler için iki bölüm bulunurdu. Bunun dışında yarı toprak altı ve toprak üstü denen iki farklı yapı daha bulunuyordu. Bulgar evlerinin avlusu yoktu. Arkeolojik kazılardan çıkan sonuca göre Bulgar evleri sabit bir plana göre yapılmamıştır. Muhtemelen göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçme sürecinde, farklı evlerde farklı tip evler kullanılmıştır¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 518.

¹⁷⁶ Szádeczky-Kardoss, "Avarlar", s. 310; Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 39.

¹⁷⁷ Th. Simocatta, VI. 9. 10, s. 172-173.

¹⁷⁸ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 39.

¹⁷⁹ Gjuzelev, "The Protobulgarians...", s. 48-50.

¹⁸⁰ Gjuzelev, "The Protobulgarians...", s. 48.

Kuzey Kafkasya'daki ikametleri sırasında Bulgarlar arasında, kendi ekonomilerine, ev yaşamlarına, mimarilerine ve askeri yapılarına bağlı olarak bir takım el sanatları gelişmişti. Bunlar çömlekçilik, demircilik, deri ve kürk imalatı, kemik işçiliği, kuyumculuk ve mimari ile ilgili diğer sanatlardı. Bu sanatların gelişmesinde, yaşadıkları coğrafyada karşılaştıkları Sarmat-Alan etkisi ile ilişki kurdukları İran ve Bizans'ın da etkisi olmuştur. Yerleşim yerleri ve mezarlarda en fazla kalıntısına rastlanan eşya çömleklerdir. Bunlar teknik ve süsleme açısından çeşitlilik göstermektedir. Çömlekler başlangıçta el yapımı idi ancak daha sonra çömlekçi çarkı geniş ölçüde kullanılmıştır. Saban, saban demiri, çapa, orak, örs, çekiç, ağaç kesme malzemeleri yanında yine metalden yapılmış günlük eşyalar ve silahlar gelişmiş bir metal işçiliğinin olduğunu göstermektedir. Hayvan yetiştiriciliğinin bir sonucu olarak deri işçiliği de oldukça gelişmiştir¹⁸¹.

Tuna Bulgarları, benimsemiş oldukları yerleşik yaşam şeklinin de tesiriyle göç ettikleri Aşağı Tuna bölgesinde yüksek bir medeniyet seviyesine ulaştılar. Giyim-kuşamdan hamam kültürüne kadar oldukça gelişmiş bir yaşam tarzına sahiplerdi. Bulgar Türkleri dış elbise olarak dizden aşağı uzanan kepenek giyiyorlardı. Kepeneğin yukarı kısmı ve yenleri süvarinin vücuduna yapışık, altı ise geniş ve iki parçadan ibaretti. Altına kısa ceket, pantolon ve çizme giyiyorlardı. Başlarını iki çeşit kalpakla örtüyorlardı. Soyluların saçını önden tıraşlı arkadan ise uzun ve örgülü idi. Bulgarların eski yerleşim yeri olan Dinyeper Nehri çevresi ve Tuna bölgesinde özellikle Madara'da bulunan eserler Bulgarlarda kuyumculuk sanatının oldukça geliştiğini göstermektedir. Bu sanat eserlerinin Macar kuyumculuğuyla çok büyük benzerlik göstermesi, dilcilerin de iddia ettiği gibi Macarlarla Bulgarların Kafkasya'da bir arada yaşadıkları şeklinde yorumlanmıştır. Aynı şekilde Bulgarlarda çanak-çömlek sanatının da geliştiğini görüyoruz¹⁸².

Peçenekler diğer Türk boylarında olduğu gibi göçebe bir toplum yapısının bütün özelliklerine sahiptiler. Aralarında çok ciddi bir kavmi bağlılık söz konusuydu. Bu bağ yabancı kavimlere duyulan düşmanlıktan ve dışa karşı korunma içgüdüsünden kaynaklanmaktaydı. Peçenek kabile teşkilatının aynı zamanda aristokrat ve aristokrat olmayan iki zümreden ibaret olduğunu görüyoruz. Önemli meselelerde bütün Peçenekler ortak karar alırlardı. Bu kararın, oluşturulan bir mecliste uruğ önderleri tarafından alındığı anlaşılmaktadır¹⁸³.

2.3.2. Yerleşim Yerleri

Avrupa Hunlarının yerleşim yerleriyle alakalı olarak öncelikle şu hususu belirtmemiz gerekiyor: Tarihlerinin ilk döneminde tam bir göçebe toplum özelliği gösterdikleri için Hunların sürekli yerleşim yerleri de

¹⁸¹ Gjuzelev, "The Protobulgarians...", s. 46.

¹⁸² Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 76-86.

¹⁸³ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 71-73.

olmamıştır. Bu durumu Ammianus Marcellinus açıkça vurgulamaktadır. “Hunların kendilerini koruyacak binaları yoktur ve binalardan sanki mezarlarmış gibi uzak dururlar. Bunlar arasında çatısı kamış veya sazdan örtülmüş bir kulübe bile bulunmaz. Çoğunlukla dağlarda ve ormanlarda amaçsızca dolaşırlar ve daha beşikteyken soğuğa, açlığa ve susuzluğa dayanmayı öğrenirler. Yurtlarından uzaktayken bir eve girmezler, çünkü bir çatı altında güvende olmadıklarını düşünürler”¹⁸⁴. Bununla birlikte Hun gruplarının belli bir sayıdan fazlasının bile bir arada yaşadığı düşünülmemelidir. Çünkü bozkırlardan başarıyla yararlanmak için kolektif organizasyon ve aşırı hayvan otlatmayı engellemek için de nüfusun geniş çaplı dağılımına ihtiyaç vardı. Az sayıda insan için geniş bir otlak alanı gerekiyordu. En temel toplumsal grup geniş aileydi. Bu durumda yaklaşık yirmi aile, daha geniş bir toplumsal grup oluşturuyordu. Orta Asya’daki günümüz göçebeleriyle yapılan karşılaştırmalar, 500 ila 1000 civarında bir nüfusa sahip klanların ekonomi açısından makul olduğunu göstermiştir. Çok büyük sayıda Hun gruplarının bozkırlarda birlikte hareket ettiklerini düşünmek kesinlikle doğru olmayacaktır. Ekolojik şartlar hesaba katıldığında çok büyük grupların birlikte hareketinin makul olmadığı da ortadadır¹⁸⁵. Netice itibarıyla Hunların Güney Rusya steplerinde sürekli bir yerleşim yerleri olmamıştır. Onlar koyun derisi ve keçeden yapılmış hareket kabiliyetine sahip çadırlarını yaz ve kış aylarında, göç ettikleri yerde kullanmaktaydılar. Bunları muhtemelen Macar ovasına geldikten sonra da kullanmışlardır¹⁸⁶.

Ancak Hun devlet merkezi Karpatlar havzasına yaklaştıkça durum biraz değişmiş gibi görünmektedir. Zira Bizans elçisi Priscus, Hunların merkezine doğru yaptığı yolculuk esnasında karşılaştığı Hun köylerini tasvir etmiştir. Bunlardan biri, elçilik heyetinin de bir gece ikamet ettiği, Bleda’nın eşine ait olan köydür ve ahşap evlerden oluşmaktadır¹⁸⁷. Muhtemelen elçilik heyetinin seyahati yaz aylarına rastlamaktaydı. Bu köyde ikamet eden Hunlar eğer göçebe bir yaşamı devam ettiriyor idiyse, bu mevsimde yaylakta kendi çadırlarında olmaları gerekirdi. Dolayısıyla bu köyde yaşayanların daimî bir yerleşik yaşama geçtikleri kabul edilebilir¹⁸⁸. Yine Priscus, Attila’nın asıl sarayının bulunduğu köyden de bahsetmektedir. Burada ahşap yapılar yanında bir de taştan inşa edilmiş bir hamam bulunmaktadır¹⁸⁹. Her ne kadar bu yapıların Roma veya Got mimarisinden esinlenerek yapıldığı¹⁹⁰ veya

¹⁸⁴ Ammianus Marcellinus, XXXI. 2. 4, Kaçar, “Ammianus Marcellinus’ta Hunlar”, s. 94.

¹⁸⁵ Kelly, *Attila*, ..., s. 41-42.

¹⁸⁶ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 178-179.

¹⁸⁷ Priscus, frg. 11. 2, s. 261.

¹⁸⁸ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 179, dn. 86.

¹⁸⁹ Priscus, frg. 11. 2, s. 265.

¹⁹⁰ E. A. Thompson, “The Camp of Attila”, *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 65, 1945, s. 115.

tamamen Got usulü bir tarzda Got marangozlar tarafından yapıldığı¹⁹¹ iddia edilmişse de bunu tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Taştan yapılmış kalıcı bir yapının varlığı tam yerleşikliği çağrıştırmaktadır. Netice itibariyle V. yüzyıl ortalarına doğru Hun toplumunun, belki kısmi olarak veya belki de daha yüksek oranda yerleşik yaşama geçtiği söylenebilir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bu köylerin nüfusunun etnik yapısı hakkında yeterince bilgiye sahip değiliz.

Avar yerleşim yerleriyle alakalı olarak arkeolojik araştırmaların henüz başlangıç aşamasında olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bugünkü durumda arkeolojik veriler belli bir düzeyde bilgi sağlamakla birlikte ortaya net bir tablo çıkaramamaktadır. Yerleşim yerlerinin ya da bir bölümlerinin tarihlendirilmesi ancak buralarda bulunan seramikler yardımı ile gerçekleştirilebilmektedir. Bunların genelde küçük parçalar halinde bulunduğunu göz önüne aldığımızda tarihlendirme yapmanın güçlüğü kendiliğinden anlaşılır. Öte yandan Avar yerleşimlerinin sadece bir bölümü kazılmış olduğu için köylerin tamamının neye benzediği ve hangi döneme ait olduğu hakkında kesin bir kanıya sahip olmak mümkün değildir. Bu nedenle yerleşim yerlerinin genel planı ve tarihlendirilmesi konusundaki yaklaşımlar genelde tahmin düzeyinde kalmaktadır¹⁹².

İlk Avar yerleşim bölgelerinin dağılımına baktığımızda, Tuna Nehri boyunca, Morava Nehri'nin ağızına kadar olan bölgede yoğun Avar yerleşimlerinin bulunduğunu görüyoruz. Daha doğuda, Romanya ve Bulgaristan tarafında daha çok Slav yerleşmeleri bulunmuştur. Dolayısıyla Avarlar, Slavların yoğunlaştığı bölgenin batısına yerleşmişlerdir diyebiliriz¹⁹³. Tuna ve Tisza nehirleri arası biraz boş kalırken, Erken Avar Dönemi karakteristik eşyalarının bugünkü Batı Macaristan (eski Pannonia) ve biraz daha az olmakla birlikte Tisza'nın doğusunda kümелendiği görülür. Bunun sebebi gayet açıktır. Pannonia, belli bir altyapı ve muhtemelen hâlâ ekilip biçilen geniş düz araziler sunmaktadır. Nispeten daha seyrek bir yerel nüfusa sahiptir. Buna ek olarak burada 200 yıldan beri onarılmamasına rağmen halen yaygın olarak kullanılan bir Roma yol ağı da bulunmaktadır¹⁹⁴. Yerleşme süreçlerinde Avarlar, Tisza'nın doğusundaki eski Gepid topraklarına da yerleşmişlerdir. Bugünkü bilgimize göre Erken Avar Döneminde nispeten geniş ve zengin yerleşmeler Batı Macaristan'da (Budakalász-Dunapart, Zamárdi) olmuştur. Mezarların zenginliğinden güç merkezi bölgeleri hakkında sonuç çıkarmak mümkündür. Mevcut verilerden Avar Devleti'nin odak noktasının, Tuna'ya yakın, Tuna ile Tisza arası ve Tisza'nın hemen doğusuna yerleşmiş olduğu ortaya çıkar. Bu durum, VII. yüzyıl ortalarına ait olan ve Bizans modelinden açıkça bir dönüş olarak görünen Bócsa-

¹⁹¹ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 180.

¹⁹² Kory, "Avar Yerleşimleri", s. 668; Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 483-484.

¹⁹³ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s. 29-30.

¹⁹⁴ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 468-469.

Kunbábony grubuna ait soylu mezarlarının dağılımında açıkça görülmektedir. Bu mezarların tamamı Tuna'nın doğusundadır¹⁹⁵.

Birçok yerleşim alanı alçak platolar üzerinde ya doğrudan su yolu boylarında ya da yakınlarında kurulmuştur. Miklos Takacs'ın, Başka bölgesindeki yerleşim yerleri ile ilgili çalışmaları, kil ve kum karışımından oluşan verimli topraklar ile bol su kaynaklarının göçmenler tarafından daha çok tercih edildiğini, Avar dönemi yerleşim alanlarının su ile bağlantısı olmayan alanlarda verimli olsa bile hiç bulunmadığını ortaya koymuştur¹⁹⁶.

Avar dönemi yerleşimlerine yönelik ilk arkeolojik çalışmalar 1960'lı yıllarda başladı. İlk Avar dönemine ait ev (köm-çukur kazılarak oluşturulan ev), Macaristan Bokros yakınlarında O. Trogmayer tarafından bulundu. 1966 yılında Dunaújváros'ta (Macaristan) yapılan bir kurtarma kazısı ile çok uzun yıllar yerleşim bölgesi olduğu anlaşılan oldukça geniş bir alan ortaya çıkarılmıştır. Burada 11'i, 620-670 yılı Avar dönemine tarihlenen 34 ev bulunmuştur. Ayrıca burada çukurların dışında fırınlar ve dikkat çekici bir hendek sistemi de gün ışığına çıkmıştır. Yine güneydoğu Macaristan'da, Körös bölgesinde yapılan kazılar ile birçok farklı Avar yerleşimi bulunmuştur. Kölked-Feketekapu'da (Macaristan) kazılan bölgenin, içerdiği 140 köm, 107 ayrı fırın, sayısız hendek ve dört kuyu ile daha büyük bir yerleşime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bölge Tuna sel kuşağına yakın olmakla birlikte tıpkı Dunaújváros gibi Roma liman ticareti yolu üzerinde bulunmaktadır. Lébény'de (Macaristan) iki Avar dönemi yerleşimi ortaya çıkarılmıştır ki ikisi de tepenin üzerinde yer almaktadır. Eperjes'de (Macaristan) iki hendek ile çevrelenmiş, 16x24 metre boyutlarında dikdörtgen bir bölge kazılmıştır. Burada birbirinin hemen hemen aynı iki köm bulunmuştur. İkisinin arasındaki tek fark birisinde şömine bulunmamasıdır. Yerleşimin tüm parçaları kazılamadığı için bugün bu dikdörtgen bölge hakkında kesin bir yargı oluşturamıyoruz. Avar dönemi yerleşimi kalıntılarında günümüze ulaşan çok az sayıda kalıntıdan biri olan ve içerisinde bir ev, çiftlik binası ve hendek barındıran bir çiftlik, Győr'deki (Macaristan) kazı sırasında ortaya çıkarılmış ve rekonstrüksiyonu yapılmıştır¹⁹⁷ (Harita 18).

Bazı Avar yerleşimlerindeki hendek sistemi dikkat çekmektedir. Kölked-Feketekapu'da tanımlanamayan bir objeyi çevreleyen ilginç bir dairesel hendek sistemi bulunmuştur. Ne yazık ki bu objenin tabiatı hakkında kesin bir yargıda bulunamıyoruz. Szentes'de de (Macaristan) amacı belli olmayan bir başka dairesel hendek gün ışığına çıkarılmıştır. Bu hendek bir açılışa sahip olmakla birlikte birbiri ile bağlantılı gibi görünen birçok çukurun çevresinde dolaşmaktadır. Eperjes'de (Macaristan) de kazılan bölge iki hendek ile çevrelenmiştir. Lébény'deki Kaszasdomb kazısında hendeklerle çevrili dikdörtgen alanlar bulunmuştur. Alanlar henüz analiz edilmemiş

¹⁹⁵ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 469.

¹⁹⁶ Kory, "Avar Yerleşimleri", s. 665.

¹⁹⁷ Kory, "Avar Yerleşimleri", s. 665-666.

olmakla birlikte çit oldukları ihtimali kuvvetli görülmektedir. Komárom'da bulunan dört hendekten ikisinin, içerisinde evler de barındıran bir VII. yüzyıl mezarlığını çevrelediği düşünülürken diğer ikisinin daha geniş bir yerleşimin parçası oldukları farz edilmektedir. Botra Sırbistan'da bulunan hendekler içerisinde ev ve çukur öğeler barındıran şehirlere yönelmişlerinden bunların iletişim hatları olduğu düşünülmektedir. Aynı varsayım Dunaujváros'da bulunan şehir için de geçerli olabilir.

I. Bóna, 1973 yılında yerleşimlerin içsel yapısının çok önemli bir ögesi olan hendek sisteminin Asya kökenli olduğunu öne sürmüştü. Genel benimsediği bir yaklaşıma göre hendekler kişisel ya da aile arazilerinin sınırını oluşturmakta idi. Bu varsayımlar halen kanıtlanamamıştır. Hendeklerin lağım ve/veya atıklar için drenaj amacı ile oluşturulmuş olma ihtimalleri de bulunmaktadır¹⁹⁸.

Bizans kültürü Avar atlı göçebelerinin büyük ilgisini çekmiş gibi görünmektedir. Fakat bu, Avarların birer Roma taşralısına dönüşme süreci içinde olduklarını göstermez. Onlar kendi kültürlerine entegre edebilecekleri kadarını seçmişlerdir¹⁹⁹. Buna bağlı olarak Bizans yapı geleneği de Avarlar arasında hiçbir zaman genel bir kabul görmemiştir. Zillingtal yerleşimi buna güzel bir örnek oluşturmaktadır. Zillingtal'da Avar dönemi yerleşimleri içinde bir Roma yapısı bulunmuştur. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Avarlar kendi kulübelerini Roma binasının üstünde veya yanında kendi fikirlerine göre inşa etmişlerdir. Belli bir yere (yani Romalıların yerleştiği yere) yerleşilmesinin sebebi ise muhtemelen Roma döneminde ağaçlardan temizlenen arazinin hâlâ tarım amaçlı kullanılması ve daha önemlisi Avarlar için de kolaylık sağlayan bir yol ağının hâlâ var olmasıdır²⁰⁰.

Öte yandan Zillingtal'daki yerleşim bir başka açıdan da önemlidir. Burada bulunan ocak, fırın ve çukurlar, burasının dönem içerisinde demir üretilen bir bölge olduğunu ortaya koymaktadır. Demir işçiliği için kullanılan üç fırın tespit edilmiştir. Bunlardan ikisi görünüşe göre maden eritme, biri de demir işleme amaçlı kullanılmıştır²⁰¹. Yine Eperjes'de, Avar dönemine ait olduğu düşünülen demir aletler ve demir mucur parçaları da demir üretimi ve dökümcülüğün diğer bir örneği olarak görülebilir²⁰². Erken ve Orta Avar döneminde metal döküm teknolojisi oldukça iyi biliniyordu ve özellikle de toka üretiminde kullanılıyordu. Avar kemer parçalarının çoğu baskı veya oyma usulüyle yapılmıştır fakat bölgesel tercihe göre her iki yöntem de aynı anda kullanılmıştır²⁰³. Dökümcülükte kalıpların ağaç modelleri hazırlanıyordu

¹⁹⁸ Kory, "Avar Yerleşimleri", s. 665; 666-7; 669-70; Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 484-485.

¹⁹⁹ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 469.

²⁰⁰ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 484-485.

²⁰¹ Kory, "Avar Yerleşimleri", s. 666; Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 485-486.

²⁰² Kory, "Avar Yerleşimleri", s. 667.

²⁰³ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 497.

ve bunlara bakılarak kilden örnekleri hazırlanıyordu. Sonra da maden bu kalıplara dökülüyordu²⁰⁴.

Zillingtal, nasıl Avar yerleşimlerinde demir üretiminin güzel bir örneği ise, Szekszárd'da (Bogyiszló yolu) ortaya çıkarılan yerleşim yeri de seramik üretiminin güzel bir örneğini teşkil eder. Burada yapılan ilk kazılarda yüksek kalite seramik ve çanak çömlek gün ışığına çıkarılmıştır²⁰⁵. Bu faaliyetler yanında Avar toplumunda sanatkarların ayrıcalıklı bir sosyal statüye sahip oldukları görülmektedir. Çünkü zengin savaşçılar gibi onlar da atları ve silahlarıyla birlikte gömülmüşlerdir²⁰⁶. Yukarıda belirttiğimiz gibi arkeolojik çalışmalar hâlâ gelişim aşamasındadır. Şimdiye kadar ortaya çıkan bulgular, ileride yapılacak çalışmalarla Avar yerleşim yerleri ile ilgili daha net bilgiler edinileceğini göstermektedir.

Bulgarların sosyo-ekonomik gelişimleri, göçebe bir yaşam tarzından (IV.-VI. yüzyıl) kademeli olarak yerleşik bir yaşama geçiş (VI. yüzyılın ikinci yarısı-VII. yüzyıl) şeklinde olmuştur. Bu süreç klan toplumu ilişkilerindeki yavaş meydana gelen gevşemede ifadesini bulmaktadır. Yerleşik yaşama geçiş el sanatları ve ticaretin gelişimini tetiklemiştir. Genel olarak yerleşik yaşama geçiş eğilimi içerideki sosyo-ekonomik gelişimler (hayvan yetiştiricilerinin bir kısmının fakirleşmesi, klan aristokrasisinin el sanatları ve tarımı genişletmeyi hedefleyen politikası) kadar diğer faktörler (olumsuz politik durum, otlakların azalması, komşu üretici kavimlerin tesiri, Bizans ve diğer toplumlarla gelişen ticari ilişkiler) tarafından da belirlenmiştir. İlk başlarda ziraat aşama aşama gelişmiştir. Bulgar toplumu zirai ihtiyaçlarını komşu tarım toplumları ve Bizans ile ticaret veya yağma yoluyla karşılıyordu. VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bulgar toplumunun bir kısmı, özellikle Don Nehri boyundakiler, yerleşik yaşama geçmeye başladı. Yarı göçebe yaşamın step ve ormanlık bölgelerde yaşam koşullarına daha uygun olması bunun sebebi olarak gösterilebilir. Bulgarlar, Balkan Yarımadası'na daimî olarak yerleşmeden önce zaten yarı göçebe bir toplum haline gelmişlerdi. VI. ve VII. yüzyılda hâlâ hareketlilik eğilimi görülse bile bu durum diğer göçer kavimlerin işgalleri sonucu ortaya çıkan zorunlu göç ve klan aristokrasisinin kendi otoritesini korumak amacıyla göçebe yaşamı sürdürme isteğinden kaynaklanmaktadır. İlk dönemlerde yerleşim yerleri genelde nehir kenarlarına kuruluyordu. Nehirler su, bol otlak, balıkçılık imkânı sağlıyor ve aynı zamanda saldırılara karşı doğal bariyer görevi görerek savunmayı kolaylaştırıyordu. İlk dönem yerleşimi yaylak ve kışlak tarzındaydı. Bunlar geniş bir alana yayılıyordu. Kışlaklar giderek sürekli yerleşim yerleri haline almaya başladı. Aralarından bazıları tahkim edilerek etrafi siper ve hendekle çevrildi. Elbette zamanla siperlerin yerini taş surlar almaya başladı²⁰⁷.

²⁰⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 121; Rásonyi, "Macar Arkeolojisi...", s. 51-52.

²⁰⁵ Kory, "Avar Yerleşimleri", s. 666.

²⁰⁶ Curta, *Southeastern Europe...*, s. 65.

²⁰⁷ Gjuzev, "The Protobulgarians...", s. 47.

Tuna Bulgarları önceki yaşam tarzları nedeniyle yerleşik hayata yatkın olduklarından Aşağı Tuna'daki yeni yurtlarında da aynı yaşam biçimini sürdürdüler. Başlıca üç büyük şehir Pliska, Preslav ve Madara ihtişamlı yapılar, anıtlar, saraylar, su kanalları ile bezenmişti. Şehirler arasında muntazam yollar, köprüler yapılmıştı. Türk-Bulgar mimarisi o zamana kadar görülenden farklı biçimde, yeni bir üslup ile ortaya çıkmıştır. Eski dönemin Roma ve Bizans inşaat malzemesi olan tuğla ve moloz-çakıl yerine ağır, büyük blok taşlar kullanılmıştır²⁰⁸. Bunlardan Şumnu yanındaki Pliska Bulgar Türklerinin eski başkentidir. Bu merkez, toprak istihkâmlarla çevrili bir yer olup ortasında muhteşem bir kale harabesi bulunmaktadır. Kalenin ortasındaki harabe halinde bulunan taş yapı içerisinde resmi kabullere tahsis edilmiş büyük bir salon ve putperest mabedi vardır. Bu mabet daha sonra saray kilisesi haline çevrilmiştir. Bu resmî yapıların biraz ötesinde duvarla çevrilmiş, hanın ikametgâhı olan diğer bir yapı sistemi gelmektedir. Pliska'yı Kurum Han imar ettirmiş, Bizanslılar başkenti tahrip ettikten sonra Omurtag Han şehri yeniden yaptırmıştır. Bugünkü yapılar da Omurtag'ın eserleridir. Yine Bulgarların ikinci başkenti olan Preslav'da Omurtag Han, Çatalar yazısında bahsettiği üzere 821-22'de bir kale inşa ettirmiş ve bunun dış surlarını taştan ördürmüştür. Diğer bir önemli şehir, heykelleri ile ünlü Madara'dır²⁰⁹. Burada IX. asırdan kalan ve Omurtag Han tarafından babası Kurum Han adına yaptırılan Madara kaya kabartması bulunmaktadır. Kayanın üzerinde ise bir süvari figürü ile Grekçe yazılmış olan kitabeler yer almaktadır²¹⁰. Oldukça meşhur olan bu üç şehir hakkında tetkik eserlerde geniş bilgi bulmak mümkündür. O nedenle biz bunları ilgili eserlere havale ederek Bulgarlara ait diğer şehirlerden bahsetmek istiyoruz.

Aşağı Tuna bölgesindeki antik şehirler, Bulgarlar Kuzeydoğu Bulgaristan'a yerleştiğinde zaten terkedilmiş durumdaydı. Şehir hayatı oldukça düşük seviyede devam eden diğer şehirler (Mesembria/Nesebir, Anchialos/Pomorie, Philippopolis/Filibe ve belki Serdica/Sofya) ise Bulgarlar tarafından 800'lü yılların başlarında ele geçirildi. Buraların sakinleri Bulgar da Slav da değildi. Geç Roma İmparatorluğu'nun Balkan eyaletlerindeki Latince veya Grekçe konuşan nüfusunun bakiyeleri idi. Bunlardan başka tahkim edilmiş şehirler için Bulgar arkeologları sürekli olarak, “çadır” veya “çadır kampı” anlamına gelen Moğolca *ayil* veya Türkçe *ayıl* kökünden geldiğini varsaydıkları, eksik tanımlanmış *aul* terimini kullanırlar. Kamp benzeri bu tahkimatlar içinde en önde gelenleri Novi Pazar yakınındaki Stan ile Kon'ovets yakınındaki Kabiyuk Tepe'dir. Her ikisi de Pliska'dan batı ve doğuya doğru 4-5 mil mesafededir. Stan'ın toprak setinden 2 milden daha az bir mesafe batıda, Aşağı Tuna bölgesinde bugüne kadar bilinen en eski Bulgar

²⁰⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 258-259; Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 52.

²⁰⁹ Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 71-73; Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 267-273.

²¹⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 35, 1994, s. 35. Ayrıca bkz. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 261.

mezarlığı olan Novi Pazar mezarlığı bulunur. Yarım mil kuzeyinde dikdörtgen planlı bir diğer mezarlık vardır. Kabiyuk Tepe'deki kampın çevresinde yaklaşık 700 yılı veya biraz sonrasına tarihlendirilebilecek olan Hristiyanlık öncesi Bulgaristan'ından bugüne kadar bilinen en zengin mezar bulunmuştur.

Benzer görünüşteki birkaç diğer tahkimat Kuzeydoğu Bulgaristan'da, özellikle de Pliska ile Tuna arasında bulunmuştur. Bunlardan biri Kladentsi'de (Dobriç bölgesi), Pliska'nın yaklaşık 22 mil kuzeyinde bulunur. Dikdörtgen set Han Kurum'dakinden (Çatalar) oldukça küçüktür ve Silistre ile Pliska arasındaki yolun yakınına bilinçli olarak kurulmuştur. 1960-1966 yılları arasında yürütülen kazılar buranın geç VIII. ve erken IX. yüzyıllar arasında iskân edildiğini göstermektedir fakat Kladentsi'nin en baştan itibaren tahkim edilip edilmediği açık değildir. Yantra Nehri üzerindeki Sturmen'de (Ruşçuk bölgesi) bulunan toprak kale 1962-1968 yılları arasında bir Polonya-Bulgar ortak ekibi tarafından kazılmıştır. Dikdörtgen ahşap ve toprak kale Kladentsi'dekinden iki kat daha geniştir fakat Han Kurum'dakinin ancak dörtte birinden biraz geniştir. Tahkim edilmiş alan, IX. ve X. yüzyıllarda iskân edilmiştir. VIII. yüzyılda tahkim edilmemiş bir yerleşim olarak kullanılmış ve IX. yüzyılda bir aranın ardından tahkim edildikten sonra kullanılmıştır. Silistre yakınındaki Nova Çerna'da bulunan benzer bir dikdörtgen toprak set bir geç Roma erken Bizans kalesi harabelerini kapsamaktadır. Alan 1967-1969 yılları arasında kazılmıştır ve yanlış olarak geç VI. erken VII. yüzyıla tarihlenmiştir. Rasha Rashev, toprak kalenin VIII. yüzyıldan önce yapılmış olamayacağını ve X. yüzyılda terkedildiğini göstermiştir.

Stara Planina karşısında Ris geçidindeki dikdörtgen toprak set Han Kurum'dakiyle hemen hemen aynı ölçüdedir fakat hâlâ araştırılmamıştır. Dağların güneyinde, Karnobat yakınında Markeli'deki meşhur kale 1986'dan beri kazılmaktadır. 800'lerin başında erken Bizans taş kalesi geniş bir alanı kaplayan toprak bir setle çevrilmiştir. Buradaki iskân XIII. yüzyıla kadar sürmüştür. Diğer toprak ve ahşap tahkimatların kazı sonuçları henüz yayınlanmamıştır. Bazılarının geç VII. ve VIII. yüzyıla tarihlendirilmesi tartışmaya açıktır. Bilakis Kuzeydoğu Bulgaristan'da mevcut kanıtlar X. yüzyılın ikinci yarısı ile XI. yüzyılın ilk yarısı arasında bir tarihi göstermektedir. Metal detektör buluntuları ve nadir kazılar bu tarihi doğrular görünmektedir. Yatrus (Krivina; Rusçuk bölgesi), Odırtsi (Dobriç bölgesi) veya Vetren'deki (Silistre bölgesi) birçok geç Roma ve erken Bizans kalesindeki yenilenmiş iskân da aynı döneme tarihlenebilir. Bu şehirler için eski Roma surlarının yeniden inşası gibi bir durum söz konusu değildir. Nova Çerna gibi diğer yerlerde eski Roma duvarları yeni toprak siperlerle kaplanmıştır. Dobruca hendeğinden yaklaşık 14 mil kuzeyde, Constanta (Köstence-Romanya) yakınlarındaki Capidava'da muhtemelen IX. yüzyılın ikinci yarısında geç Roma duvarlarının yıkıntıları üzerine yeni bir toprak set

yapılmıştır. Dinogetia (Garvăn, Tulcea bölgesi) gibi Dobruca hendeklerinin kuzeyindeki birkaç diğer geç Roma tahkimatı, 971 de Bizans'ın Bulgaristan'ı almasından sonra yeniden inşa edilip kullanılmış gibi görünmektedir. Bu durum Silistre'nin yaklaşık 10 mil doğusunda, Păcuil lui Soare olarak bilinen Tuna'da bir ada üzerindeki kale için de geçerlidir²¹¹.

Veliko Tırnovo'daki Kırk Şehitler Kilisesi'ndeki bir sütun üzerinde bulunan yazıt, Omurtag'ın Tuna yakınlarında, muhtemelen Dristra'da (Silistre) bir ikametgâh inşa ettiğinden bahsetmektedir. Bu şehirde, 1997 yılında üzerine Omurtag'ın ismi yazılmış bir sütun parçası bulunmuştur. Ancak Silistre'de yapılan kazılarda bugüne kadar sağlam bir Bulgar mimari eserine rastlanmamıştır.

Aynı hükümdar tarafından kurulan bir diğer ikametgâh, Pliska'nın 14 mil güneybatısında Han Kurum'da (eski Çatalar, Şumnu bölgesi) ortaya çıkarılmıştır. 1905 yılında tren istasyonuna çok uzak olmayan bir kilise harabesi yakınında, bir sütunun iki parçası bulunmuştur. Üzerinde şunlar yazmaktadır: *“Kana sybigi Omurtag, Tanrı'nın yardımıyla doğduğu topraklarda hükümdar oldu. Pliska'da ikamet eden hükümdar, Tiça nehri kenarında, Greklere ve Slavlara karşı ordusunu geçirdiği yerde, bir saray yaptı ve saraya ek olarak Tiça nehri üzerine ustalıklı bir köprü kurdu ve bu sarayın içine 4 sütun dikti ve onların üzerine iki aslan yerleştirdi...”*. Burada sözü edilen binalar 822 yılına tarihlendirilir. Eski âlimler Omurtag'ın bu metinde bahsettiği yeni sarayın (aul), sadece 4 mil güneyde, Preslav'da olduğuna inanır. Ancak Çatalar'dan daha kısa bir mesafede (1.2 mil), Kamçıya (veya Tiça) Nehri'nin diğer tarafında, etrafındaki setin yaklaşık 405m x 515m bir alanı çevrelediği, Hisar Kale olarak bilinen dikdörtgen bir kale vardır. Bu sit alanında kazılar 1957'de başladı fakat bugüne kadar sonuçlar hakkında nihai bir yayın yapılmadı. Kalenin planı Pliska'dakine çok benzemektedir. Setin ortasında, yaklaşık 92.5m x 113.6m bir alanı kaplayan taş duvarlı kare bir tahkimat vardır. Ana girişi doğu tarafındadır. İçinde birkaç basit taş bina vardır. Daha karmaşık bir yapı, üç odalı hamamın (4.8m x 13.5m) yanında, kuzeydoğu köşesinde bulunur. Her iki bina da muhtemelen yöneticinin ikametgâhı olarak kullanılıyordu. Bu taş binaların Omurtag'ın döneminde mi, yoksa daha sonra mı yapıldığı belli değildir. Kalenin 150 yıldan fazla kullanıldığı kesindir. Geç X. yüzyılda yıkılışının hemen ardından harabeleri üzerine yeni binalar inşa edilmiştir.

Taş duvarların içinde batık özellik taşıyan (yapının bir kısmının kazılmış toprağın altında kaldığı) yapılar ve ocaklar vardır. Hepsi de VII. veya VIII. yüzyıldan IX. veya X. yüzyıla ait yerleşim yeri unsurlarıdır. Setin doğu ucunda iki tümsek bulunmaktadır. Pliska'daki iki tümseğe çok benzemektedir ve muhtemelen savunma platformu olarak kullanılmıştır. O halde Pliska tümsekleri, orada bulunan yazıta göre Çatalar yapıları için kabul edilen tarih olan erken IX. yüzyıldan önceye tarihlenmemelidir. Aslen Bizans kökenli,

²¹¹ Fiedler, “Bulgars in the Lower Danube ...”, s. 196-199.

mermer bir aslan heykelinin (orijinal olarak 1 m uzunluğunda) iki parçası taş duvarların içinde bulunmuştur. Bu, Omurtag yazıtında bahsedilen iki aslandan biri olmalıdır. Han Kurum (Çatalar) yapılarından kuzeydoğuya doğru az çok bir buçuk mil mesafede Golyama Kamçıya (eski Tiça) nehri üzerinde bir köprü ayağı 1800'lerin sonlarında hâlâ görülebiliyordu. Karel Škorpil burayı ziyaret ettiği zaman köprü yapısının blokları komşu köy Divdiadovo'da okul inşaatı için yeniden kullanılmıştı. Bu Omurtag'ın yaptırdığı bir köprü olabilir²¹². Görüldüğü üzere Bulgarlarda yerleşik yaşam diğer Türk toplumlarına göre çok daha fazla gelişmiş durumdadır.

Peçenekler, diğer göçebeler gibi yaylak ve kışlak arasında sürekli yer değiştiriyorlardı. Ancak Konstantinos Porphyrogenitus, eserinde Peçeneklere ait bazı kale isimlerinden bahsetmektedir.

“Dinyeper nehrinin Bulgaristan'a bakan tarafında, bu nehrin geçidinde terkedilmiş şehirler bulunur. İlk şehir Peçenekler tarafından Aspron olarak adlandırılır. Çünkü buranın taşları oldukça beyazdır. İkinci şehir Tougatai'dir (Tungatay). Üçüncüsü Kraknakatai, dördüncüsü Salmakatai, beşincisi Sakakatai ve altıncısı Gaioukatai (Yavkatay)'dır. Bu eski şehirlerin binaları arasında kilise alâmetleri bulunur, mermer tuğlalar üzerine haç hakkedilmiştir. Bundan dolayı burada vaktiyle Bizanslıların yaşadıkları rivayet edilmektedir”²¹³.

Buradan Peçeneklerin en azından bir kısmının yerleşik yaşam sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan diğer Bizans kaynakları Ioannes Skylitzes ve Anna Komnena'nın Peçeneklerin tarımla uğraşması ile ilgili bahislerini yukarıda aktarmıştık. Bunlardan da Peçeneklerin kısmen yerleşik yaşama geçtikleri sonucu çıkmaktadır. Ancak Peçenek şehirleri ve bunların yapısı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

2.3.3. Din

Oldukça sınırlı olan mevcut bilgilerden Hunların dini konusunda tam bir fikir edinmek mümkün değildir. Maalesef göçebe yaşam tarzı arkasında, toplumun özellikleri hakkında bilgi verecek arkeolojik malzeme bırakmamaktadır. Bu durumda eldeki tek malzemeyi yazılı kaynaklar oluştururlar. Bunlar da karakteri bakımından yazarlarının bakış açısına göre yazıldıklarından hem yanlış bilgi verebilmekte ve hem de bahsettiği topluma yönelik sadece belli özellikleri ön plana çıkarmaktadırlar. Hunların yaşam tarzına ilişkin en geniş bilgileri veren Ammianus Marcellinus'un yukarıda değindiğimiz yanlış bilgileri bunun en güzel örneğini oluşturur. Ammianus Marcellinus, Hunlar için *“herhangi bir dine veya batıl inanca sahip değildir”²¹⁴* ifadesini kullanır. Ancak öteki kaynaklarda Hunların dini inanışları hakkında az da olsa bazı imalar mevcuttur. Bu kaynaklardan en

²¹² Fiedler, “Bulgars in the Lower Danube ...”, s. 193-196.

²¹³ DAI, 37, s. 169.

²¹⁴ Ammianus Marcellinus, XXXI. 2. 11, s. 387.

önemlisi yine Grek yazar Priscus'un eseridir. Priscus, Margus anlaşması yapıldıktan sonra her iki tarafın da kendi adetleri üzere, bu şartlara uyacaklarına dair yemin ettiklerini aktarır²¹⁵. Ancak Attila ile kardeşi Bleda'nın nasıl yemin ettiklerini söylememektedir.

Başka bir yerde Priscus, Attila'nın hiç gülmediğini sadece küçük oğlu Ernak yanına geldiğinde ona karşı gülümsediğini ve yanağını okşayarak yüzüne şefkatle baktığını kaydeder. Diğer çocuklarına aynı şekilde davranmayan Attila'nın bu hareketi Grek yazarın dikkatini çekmişti. Latince bilen Hunlardan biri Priscus'un yanına gelerek, kimseye söylememesi şartıyla ona bu durumun sebebini anlatabileceğini söylemişti. Bu kişinin verdiği bilgiye göre kâhinler Attila'yı uyarmışlar, kendisinden sonra soyunun dağılacağını ancak küçük oğlu sayesinde tekrar toparlanacağını söylemişlerdi. Attila'nın küçük oğluna olan ilgisinin sebebi buydu²¹⁶.

Jordanes, Catalaunum savaşından önce, Attila'nın her zaman yaptığı gibi kâhinlere danıştığını ve ona göre hareket ettiğini aktarmaktadır. Kâhinler de kendi gelenekleri üzere, sığır bağırsaklarına ve sıyrılmış kemiklerdeki belli izlere bakarak kendisine geleceği haber vermişlerdir²¹⁷. Kâhinlerin yaptığı şey hayvanların kürek kemiğine bakarak gelecekte haber verme ritüeliydi. Bunun, uygulanan iki şekli vardı. Birincisinde hayvan kemiği, özellikle de koyunun kürek kemiği iyice temizlenerek ateşe tutulurdu. Kâhinler bu ateşin kemikte açtığı çizik ve yarıklara bakarak yorumlama yaparlardı. Diğer uygulama şeklinde ise biraz daha ilkel olarak kemik ateşe tutulmadan olduğu gibi incelenirdi. Avrupa Hunları bu ritüeli Karpatlar havzasındaki komşularından veya tebaalarından öğrenmediler. Bu ritüelin Asya kökenli olduğundan şüphe yoktur. Hun kâhinlerin uyguladığı ise bunun ateşe tutulmadan yapılan ikinci şekli olmalıdır. Kâhinlerin şaman olması muhtemeldir. Türkçe şaman yerine kullanılan "kam" kelimesinin Atakam ve Eskam gibi isimlerde görülmesi de buna delalet eder. Bu kişilerin yüksek rütbeli kişiler olması, şamanların toplumda üst sınıfta yer aldıklarını gösterir²¹⁸.

Arkeolojik buluntular arasında dini alanda yorumlanabilecek en önemli materyal Hun kazanlarıdır. Bütün Doğu Avrupa'dan Çin'in Ordos bölgesine kadar uzanan step kuşağı boyunca bulunmuş olan Hun kazanlarının bir tür dini işlevi olduğu görülmektedir. Bunlar kurban etlerinin hazırlanmasında kullanılıyordu. Dini bir alet olduğu için de şeklini yüzlerce seneden beri değiştirmeden muhafaza etmişti²¹⁹.

Burada Hunlar ve Hristiyanlık konusuna da değinmemiz gerekir. Hunların Hristiyanlığı benimsediklerine dair herhangi bir kanıt yoktur. Zaman

²¹⁵ Priscus, frg. 1. 2, s. 227.

²¹⁶ Priscus, frg. 13. 3, s. 289.

²¹⁷ Jordanes, XXXVII. 196, s. 106.

²¹⁸ Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 268-270; Ögel, *Büyük Hun...*, C. 1, s. 344.

²¹⁹ Rásonyi, "Macar Arkeolojisi...", s. 47.

zaman onlar arasına gönderilmiş Hristiyan misyonerlerden kaynaklarda bahsedilmektedir. Bu bilgileri değerlendiren Thompson, misyonerlerin başarısız olduğu ve Hunların Hristiyanlığa döndürülemediği sonucuna varmıştır. Ona göre misyonerlerin başarısızlığının temel nedeni Hunların yaşam tarzıdır. Gönderilen din adamları göçebe yaşam tarzına ayak uyduramamışlardır. Eğer bir başarı sağlanmışsa o da Roma'ya esir düşmüş Hunlar arasında sağlanmışdır. Bunun ötesinde bir sonuç elde edilseydi, Romalılar onlar arasına daha fazla misyoner gönderir ve bu durum da kaynaklarda daha fazla yer alırdı²²⁰.

Bu konuda son olarak Hunların kendi krallarını Tanrı olarak gördükleri hakkındaki görüşe de yer vermemiz gerekiyor. Bu görüşe temel teşkil eden kayıt Priscus'da iki yerde geçmektedir. Bunlardan birinde, beraberlerindeki Hunlarla birlikte Attila'nın kampına doğru giden Roma elçilik heyeti, yolculuk esnasında bir yerde yemek molası vermişlerdir. Yemek esnasında tercüman Vigilas, herhalde içkinin de tesiriyle, “*bir insan ile bir tanrının karşılaştırılmasının doğru olmadığı*” şeklinde bir söz sarfetmiştir. Burada insan olarak Attila'yı, Tanrı olarak da kendi imparatoru II. Theodosios'u kastetmiştir. Bu sözler heyetteki Hunların şiddetli tepki göstermelerine sebep olmuştur. Priscus ve yanındakiler konuyu değiştirmek suretiyle hatta daha sonra Hunlara hediyeler sunmak suretiyle onları güçlkle yatıştırmışlardı²²¹. Priscus'un bu pasajı, Hunların Attila'yı Tanrı olarak gördüklerine kanıt olarak gösterilmiştir²²². Diğer kayıta ise Roma ile anlaşma yapmak isteyen Akatir beylerine karşı, bu beylerden biri olan Kuridakhus Attila'dan yardım istemiş, Attila gönderdiği kuvvetlerle bir kısmını öldürmüş kalanını da itaat altına almıştır. Ganimetten payını alması için Kuridakhus'u yanına çağırdığında Akatir beyi, biraz da kendisine karşı kurulabilecek bir komplodan çekinerek, Attila'ya şu cevabı göndermiştir: “*Güneşe doğrudan bakmak nasıl mümkün değilse, bir insanın tanrıların en büyüğüne bakması da aynı şekilde mümkün değildir*”²²³. İşte Priscus'ta geçen bu iki kayıt Hunların kendi krallarını Tanrı olarak gördükleri şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak aynı Grek yazar kendisi de bizzat Attila ile karşılaşmış biridir. Yaptığı tasvirlerde hiç de öyle Tanrı olarak görülen bir kral görüntüsü yoktur. Attila oldukça sade bir görünüme sahiptir. Süslü elbiseler giymemektedir. Tahta kaplardan yiyip içmektedir. Hatta bir taç bile takmamaktadır. Çevresindekiler de ona bir tanrıymış gibi muamele etmemektedir. Başka herhangi bir kaynaktan da bu görüşü destekleyecek herhangi bir kayıt yoktur. Dolayısıyla bu iddiaların tamamen asılsız olduğu net bir biçimde ortaya çıkıyor. Öte yandan Attila'nın kendini Tanrı değil fakat Tanrı'nın görevlendirdiği kişi olarak görmüş olması öne

²²⁰ E. A. Thompson, “Christian Missionaries Among The Huns”, *Hermathena*, No. 67, May, 1946, s. 73-79.

²²¹ Priscus, frg. 11. 2, s. 247-249.

²²² Kaynak göstermeden aktaran Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 270.

²²³ Priscus, frg. 11. 2, s. 259.

sürülebilir. Got tarihçi Jordanes'in Priscus'u kaynak göstererek anlattığı kutsal kılıç hikâyesi²²⁴, buna dayanak olarak sunulabilir. Lakin burada da tanrı olarak Yunan mitolojisindeki savaş tanrısı Ares, Roma'ya geçmiş şekliyle Mars karşımıza çıkmaktadır. Hunların savaş tanrısına inandığına dair başka yerde herhangi bir kayıt yoktur. Belki de bu durumu Romalıların, Hunlar karşısındaki başarısızlıklarını gizlemek için uydurdukları bir efsane olarak düşünmek daha uygun olur. Çünkü Hunlar IV. yüzyılın son çeyreğinde birden ortaya çıkmışlar, kısa süre içerisinde Alanları, Gotları ve Sarmatları hâkimiyetleri altına almışlar, Bizans'ı vergiye bağlamışlar, Batı Roma'yı dize getirmişler ve sonunda Sasaniler dışında kendilerine karşı koyacak bir güç kalmamıştı. Dolayısıyla Doğu ve Batı Romalı tarihçiler Attila'nın başarıları karşısında devletlerinin düştüğü aciz durumu böyle olağanüstü efsanelere bağlamak istemişlerdi²²⁵.

Avarların dini inanışları hakkında da hiçbir bilgimiz olmamasına rağmen, benzer etnografik çalışmaların kanıtları, Avar döneminde Karpat havzasında yaşayan nüfusun büyük bir kısmının bir tür Şamanizm inancına sahip olduğunu göstermektedir²²⁶. Eski Yugoslavya'da Mokrin köyü yakınlarında bulunan kemikten bir kap üzerine işlenmiş, Şamanist mefhumlara göre dünyanın tasvirini simgeleyen dokuz dallı hayat ağacı motifi de aynı inanışa işaret etmektedir²²⁷. Avar hâkimiyeti altında küçük Hristiyan gruplar olmasına rağmen VII. ve VIII. yüzyılda Avarlar arasında bir kilise organizasyonunun veya başarılı misyonerlik faaliyetlerinin olduğuna dair herhangi bir kanıt yoktur. Küçük çaptaki Hristiyanlaştırma teşebbüslerinin etkisiz kaldığını zaten siyasi tarih bölümünde belirtmiştik.

Macar araştırmacılar Avarların gömme adetleriyle, özellikle atlı mezarlarla yakından ilgilenmişlerdir. Bu araştırmalar önce belli adetlerin etnik gruplara bağlanabileceği varsayımıyla yapılmıştı. Ortaya çıkarılan birçok farklı tipteki, kurban olarak atların da gömüldüğü mezarlar Doğu Avrupa step gelenekleri ile büyük benzerlik içerisindedir. Bu mezarlarda genelde eyerli atlar (eyer, üzengi ve gem ile birlikte) ölü savaşçının yanına uzanır vaziyette gömülmüştür²²⁸. Avarlar ölülerini genelde mezarda yüzü doğuya doğru

²²⁴ Jordanes'teki kayıt şu şekildedir: "Attila daima kendine çok güvenen biriydi. Onun bu öz güveni, İskit kralları arasında hep kutsal kabul edilmiş olan Mars'ın kılıcının bulunmasıyla daha da pekişmiştir. Tarihçi Priscus kılıcın bulunuşunu şu şekilde anlatır: 'Bir çoban, sürüsündeki ineklerden birinin topalladığını görmüş ve bu yaranın sebebini bulamamıştı. Sonra endişe ile kan izlerini takip etmiş ve sonunda kılıca ulaşmıştı. Hayvan otlarken farkında olmadan kılıca basmıştı. Çoban kılıcı bulunduğu yerden kazıyıp çıkarmış ve doğru Attila'ya götürmüştü. Attila bu hediye için çok sevinmiş, hırslı bir şekilde bütün dünyanın hâkimi olarak tayin edildiğini ve Mars'ın kılıcı sayesinde bütün savaşlarda üstünlüğün kendisine bahşedildiğini düşünmüştü'". Jordanes, XXXV. 183, s. 102-103.

²²⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, "Attila ve Ares'in Kılıcı", *Türk Kültürü*, S. 416, 1997, s. 740.

²²⁶ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 520-521.

²²⁷ István Erdelyi, "Avar Sanatı", *Türk Kültürü El Kitabı, İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar*, C. II, Kısım I a, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 110.

²²⁸ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 486-487.

gelecek şekilde gömerlerdi. Mezarın zemini baş tarafı daha yüksekte olacak şekilde meyilli olurdu. Ayrıca mezara ölünün yolculukta yemesi için çömlerle yemekler konulurdu²²⁹. Aynı şekilde Doğu Avusturya'da bulunan Avar mezarları da benzer özellikler göstermektedir. Burada da ölümler dikdörtgen çukur mezarlara gömülmüştür. Mezarların derinliği gömülen kişinin rütbe ve zenginlik derecesine göre değişmektedir. Ölümler çok sayıda günlük yaşam malzemeleri ile birlikte gömülmüştür. Tokalı kemer takımları, küpeler, boncuklar, elbise kopçaları, saç örgü süsleri, yaygın kullanılan demir bıçaklar vb. eşyalar bunlardan bazılarıdır²³⁰. Yine 1928 yılında VII. yüzyıl sonuna ait Igar'da ortaya çıkarılan bir mezarda bulunan demir orak daha çok demirle ilişkili bir hurafeyi yansıtmaktadır. Keskin sivri demir objeler, kötü ruhlara karşı korunmaları için ölümlerin yanına konuyordu. Aynı mezarlığın birinci grubunda bulunan boyna asılı haldeki küçük gümüş balta da muhtemelen aynı anlayışı yansıtıyordu²³¹. Bütün bunlar Avarlarda ölümden sonraki yaşamın varlığı inancı olduğunu göstermektedir.

Bulgarların dini inanışları ile alakalı olarak da yine çok az bilgi mevcuttur. Bunlardan da genel bir çerçeve çizmek mümkün değildir. Bu konuda bilgi temin edilen kaynakların başında, Han Boris'in 866 yılında Bulgaristan'da bir kilise kurma hususunda Papa I. Nikolas'a talimat sormak amacıyla gönderdiği elçilerin getirmiş olduğu cevaplar gelmektedir. Papa'nın verdiği cevaplardan Bulgarların soruları, sorulardan da önceki inançları hakkında yorumlar yapılmaya çalışılmıştır. Yazılı kaynakların tesadüfen yaptıkları bir iki atıf ve bazı arkeolojik malzemelerden çıkarılan yorumlar da Bulgarların inanç sistemlerini belirleme amacıyla kullanılmıştır. Fakat bunlar hem çok yetersizdir hem de ulaşılan sonuçlar neredeyse tamamen tahminidir. Bunların da bir kısmı eski Türk inançları ile mukayese yoluyla elde edilmiştir²³².

Papa I. Nikolas'ın, Bulgar Hanı'na verdiği cevaplar, Bulgarların eski inançlarını bırakmalarının ne kadar zor olduğunu ve aynı zamanda Han'ın en büyük endişesinin bu durum olduğunu gösteriyor. Örneğin Bulgarlar ölümden sonra yaşamın varlığına inanıyorlardı. Mezara yiyecek koyma gibi bazı defin uygulamaları bu durumu açıkça ortaya koyar. Yine atalar kültürünün de siyasi ve ideolojik olarak çok önemli fonksiyonları olmuştur. Buna en iyi örnek yönetici kesimin diğer kavimler üzerinde otoritelerini güçlendirmek için kendi kökenlerini Attila ve oğlu Ernak'a dayandırmalarıdır. Yine Papa'nın cevaplarından, Bulgarlar arasında ilkel bir paganizmin olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 62. bölümde Papa, şifa verdiği inanan bir taştan bahsetmektedir. Bunun, Pliska'nın 10 km güneyinde bulunan Madara'daki

²²⁹ Rásonyi, "Macar Arkeolojisi...", s. 50.

²³⁰ Daim, "The Avars...", s. 37.

²³¹ Fülöp, "Avar Chieftain-Burials...", s. 142.

²³² Ayrıntılar için bkz. V. Beşevliev, "Proto-Bulgar Dini", çev. T. Acaroğlu, *Belleten*, IX/34, 1945, s. 213-261.

kaya olduğu düşünülmüştür. Orada arkeologlar bir pagan tapınağı olduğu şeklinde yorumlanan, geniş bir kayanın çevrelediği yarı dairesel bir duvar bulmuşlardır. Başka kaynaklarda Bulgarların putların önünde diz çöktüğü ve onlara kurban sunduğuna dair imalar da vardır. Birçok göçebe toplumda silahlar ve diğer demir aletler sembolik bir rol oynamışlardır. Bu inanışlar Hristiyanlık öncesi Bulgarlarda da var olmuş gibi görünmektedir. Örneğin kılıç üzerine yemin etmektedirler. Aynı şekilde ata belli bir kutsiyet atfedilmesi önceki göçebe yaşantının yöneticilerin şuurunda hâlâ canlılığını koruduğunun açık delilidir. Bulgarların savaş gelenekleri ve ritüellerine ayrılan hususi bir bölümden, onların savaşlarda belli günleri ve saatleri dikkate aldıkları ve büyü, kehanet gibi uygulamalara başvurdukları anlaşılmaktadır. Han Papa'dan savaşa girmenin yasak olduğu günler olup olmadığını da sormuştur. Avrasya göçebelerinde savaşa girmek için ayın hareketlerinin takip edilip dikkate alındığı bilinen bir husustur²³³.

Bunların dışında totemistik inançlar da Bulgarlar arasındaki en eski ve en yaygın inanışlardan biridir. Onlara göre bir insan boyu ve bir hayvan türü ortak bir atadan gelir. Bu nedenle o hayvan türü, o ailenin koruyucusu veya totemi olarak görülür. Kurt, köpek ve yabani tavşan Bulgarların genel totemleri arasındadır ve bu nedenle kutsal hayvanlardır. Ongon denen ruhlar kültü de totemistik inançla yakından ilişkilidir. Ongonlar, hayvanlar veya kuşlar olarak temsil edilir. Güneş, ay ve yıldız gibi gök cisimlerine inanış da Bulgarlar arasında oldukça yaygındır. Bulgarlarda ölü yakma âdetinin oldukça sınırlı kaldığını görüyoruz. Onlar genelde ölülerini çukur mezarlara gömüyorlardı. Ölünün başı kuzey yönüne doğru çevriliyor, şahsi eşyaları, yiyecekler ve bazen de atı ile birlikte gömülüyordu²³⁴. Bütün bunlar, Bulgarların dini inanışlarının farklı inanç ve kültürlerin bir karışımı olduğunu göstermektedir.

Bahsettiğimiz bu farklı inanışların yanında devletin resmî ideolojisini yansıtan kitabelerden Bulgarlar arasında tek Tanrı inancının bulunduğunu tespit etmek mümkündür. Buradan Bulgar askeri aristokrasisinin henoteizme yakın durduğu sonucu çıkarılabilir. Yani başka tanrılara da inanmakla birlikte içlerinden birini üstün tutma şeklinde ortaya çıkan inanç sistemi. Prensipite monoteist olan bu inanç sistemi pratikte politeist bir yapı gösterir. Hanlar kendi tanrılarının tebaaları tarafından bilinmesini istemişlerdir. Çünkü Grek nüfus için Bulgar hanlarına yönetme yetkisini veren bu tanrı kendi Hristiyan tanrıları ile benzerlik gösteriyordu. Bulgarlardaki tek tanrının adı Omurtag Han tarafından dikilen bir kitabede Tangra/Tengri olarak geçmektedir. Tek tanrı inancının Bulgarlar arasında Balkanlara göç etmeden önceki dönemlerde var olduğu kolaylıkla tahmin edilebilirse de bunun tam yerleşmesi ve devletin resmi dini olması, önceki dönemlere ait bir kanıt olmadığı için, siyasi gücün gittikçe merkezileştiği IX. yüzyıl başına, Kurum ve Omurtag dönemlerine

²³³ Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, s. 81-83.

²³⁴ Gjuzelez, "The Protobulgarians...", s. 60-61.

rastlar. Dolayısıyla tek tanrı inancı monarşik idarenin güçlenmesine bağlı olarak Tengri'yi tek üstün ilahi güç olarak kabul ederken, hanları da onun yeryüzündeki temsilcisi olarak ortaya çıkarmaktadır. Neticede en yüksek yönetici olarak hanın çevresinde oluşan kutsi hava onun tebaası üzerindeki otoritesini de aynı oranda güçlendirmekteydi. Tek tanrı inancının bir diğer etkisi ise Bizans'ın dini nüfuzunu engellemesi idi²³⁵.

Bulgarlarda İslam dinine de biraz ilgi olduğu anlaşılıyor. Nedim, Halife Me'mun'un (813-833) "*Bulgar Kralı'nın İslam ve Tevhid hakkında kendisine yöneltilen sorularına cevaplar*" adlı bir kitap yazdığını kaydeder. Doğu Akdeniz'de hâkimiyet için Bizans-İslam mücadelesinin dini-fikri yönleri dikkate alındığında bu pek de şaşırtıcı değildir. Bilindiği üzere Bizans kuzey kavimleri ile münasebetlerinde Hristiyanlığın yayılmasından olabildiğince faydalanmıştır. Müslümanlar da bu konuda daha az istekli değillerdi²³⁶.

Mikhail Psellos, Peçeneklerin dini hakkında şunları söylemektedir: "*Topluca olduklarında korkulacak ve güvenilmez bir millettir. Dostluk anlaşmaları bu barbarlar üzerinde etkili olmaz, hatta kurban üzerine edilen yeminlere de saygı göstermezlerdi. Çünkü değil Tanrı'ya, hiçbir kutsal şeye saygıları yoktu. Onlara göre her şey kadere bağlıdır ve ölümün her şeyin sonu olduğuna inanırlar*"²³⁷. Ioannes Skylitzes'te geçen bir kayda göre Turak ile mücadeleye giren ve İmparator'a sığınan Kegen, beraberindekilerle birlikte Hristiyanlığa girmiş ve vaftiz olmuştu²³⁸. Bu durum, Kegen'e ait bir mühür üzerindeki yazıdan da anlaşılmaktadır: "*Tanrı, Patzinakia hükümdarı magistros Ioannes Kegen'i bağışlasın*"²³⁹. Yine Ioannes Skylitzes, Turak'ın da esir düştükten sonra kendisinin yanında gelen yüz kırk kişiyle birlikte Hristiyanlığı kabul ettiğini bildirmektedir²⁴⁰. Öte yandan bazı Peçenek liderlerinin Hristiyanlığa geçen Rus Knezi Vladimir'in yanında yer almak için din değiştirdiklerine dair kayıtlar da mevcuttur. Bunlardan biri olan Megitay, 988 yılında Vladimir'in yanına gelerek vaftiz olmuştu²⁴¹. Misyoner Bruno da Peçeneklerin Hristiyanlığa döndürüldüğü iddiasındadır.

Diğer taraftan Bekri'de Peçeneklerin Müslüman olduğuna dair kayıtlar bulunur. Neticede bunlar tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Horasanlı ve Azerbaycanlı Müslüman tacirler ile Bruno'nun faaliyetleri belki Peçenekler üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olmuş olabilir. Yine Kegen, Turak ve Megitay ile birlikte din değiştirenlerin sayısı fazla olmasa gerektir. Görünüşe göre Peçeneklerin büyük çoğunluğu eski Şamanist inançlarını devam ettiriyorlardı. Aralarında bir tür Maniciliğin yaygın olduğuna dair deliller de vardır²⁴².

²³⁵ Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, s. 83-86.

²³⁶ Golden, *Türk Halkları...*, s. 295.

²³⁷ Psellos, *Khronographia*, s. 202.

²³⁸ John Skylitzes, s. 428.

²³⁹ Curta, "Archaeology of The Pechenegs", s. 151.

²⁴⁰ John Skylitzes, s. 430.

²⁴¹ Yücel, "Peçenekler", s. 476-477.

²⁴² Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 77-80; Pritsak, "The Peçenegs...", s. 230.

2.3.4. Yazı

Bilindiği üzere Transilvanya başta olmak üzere Kuzey İtalya, Fransa ve Doğu Avrupa ülkelerini kapsayan geniş bir coğrafya üzerinde ortaya çıkan arkeolojik buluntular içerisinde üzerlerinde runik harfli işaretler bulunan çok sayıda materyal yer almaktadır. Bu bölgeler aynı zamanda, Hun, Avar, Bulgar, Oğur, Hazar ve Peçeneklerin siyasi hâkimiyet kurdukları sahalardır.²⁴³ Bu runik harfli yazıların okunması konusunda birçok teşebbüsler yapılmış²⁴⁴, fakat herkesin üzerinde ittifak ettiği nihai çözümleri bugüne kadar yapılamamıştır. Bu yazıtların tam çözümü yapılamadığı için etnik aidiyetleri konusu da tam olarak halledilmiş değildir. İdil Nehri'nden Karpat havzasının batı ucuna kadar yayılmış olan Kuzey Karadeniz Türklüğünün ilk teşekkülleri olan Hunlar ve Avarların yazıyla olan ilişkileri konusunda herhangi bir kaynağın bulunmaması meselenin çözümsüz kalmasındaki en önemli etkenlerden birini oluşturmaktadır.

Elimizde Hunların yazıyı kullandığına dair herhangi bir kanıt yok. Ancak Priscus'ta geçen bir kayıt durumu şüpheli hale getiriyor. Hunlara gönderilen elçilik heyeti içinde olan Priscus'un anlattığına göre heyet Attila'nın huzuruna çıktığında Attila, Bizans'ta kendi ırkından birçok kaçağın bulunduğunu söylemiş ve yanındaki sekretere kaçakların isimlerini okumasını emretmiştir. Sekreter de papirüs üzerine yazılmış bir listeden isimleri okumuştur²⁴⁵. Buradan Hunların yazıyı kullandığı, resmi kayıt tuttuğu ve hatta belki de arşivlerinin bile olduğu tahmini yapılabilir. Ayrıca Hunlar tarafından gönderilen hemen her elçilikte, görevlilerin elinde mektup bulunması ve özellikle Priscus'un içinde bulunduğu heyette bir tercüman olması Hunların bu kayıtları kendi dillerinde tutmuş olduklarını düşündürmektedir. Ancak daha net kanıtlar bulunana kadar şimdilik bu konuyla ilgili kesin yargılara varmak doğru değildir.

Bununla birlikte Avarların yazı kullandığına dair kanıtlar daha kesindir. Onlara ait olduğu kesinleşmiş bir kısım eşya üzerindeki runik yazıların incelenmesi aynı zamanda Avarların dili ve kökeni konularına da ışık tutmaktadır. I. Vásáry, bu objelerin bir kısmını incelemeye almış ve önemli sonuçlara ulaşmıştır. Makalesinde Jánoshida'da bulunan bir iğne kutusu, Szentes'te bulunan bir kemik tablet, Környe'de bulunan yay parçası, Szekszárd-Palánkpusztá'da bulunan bir üzengi kayışı sıkıştırma aparatı, Burgenland'da bulunan disk şekilli bir obje, Homokmégy-halom'da bulunan düğüm atma aleti, Kiskőrös-Cebepusztá'da bulunan iğne kutusu, Tihanyi tér'de bulunan bir çömlek ve bir kâseye ait parça ve Kiskőrös-Vágóhíd'de

²⁴³ İsmail Doğan, *Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 3.

²⁴⁴ S. Ya. Bayçarov, *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*, Çev. Muvaffak Duranlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 3-18.

²⁴⁵ Priscus, frg. 11. 2, s. 357.

bulunan yine bir kâse parçası üzerindeki runik işaretleri incelemiş ve sonucunda Avar yazısının belli harflerinin Türk kökenli batı (Hazar, Sekel-Macar) ve Yenisey runik harfleriyle büyük benzerlik gösterdiğini tespit etmiştir²⁴⁶. Jánoshida iğne kutusunu ayrıca inceleyen J. Harmatta ise harflerin Yenisey kitabelerindeki harflerle aynı olduğu ve dilinin de kesinlikle Türkçe olduğu sonucuna varmıştır²⁴⁷.

Karpat Havzasının en önemli arkeolojik buluntusu şüphesiz Nagyszentmiklós hazinesidir. Tam tarihlemesi zor olduğundan hazinenin kimliği hâlâ tartışmalıdır. Önce Hunlara atfedilmiş, sonra Peçeneklere ait olduğu iddia edilmiştir. Bugün kabul edilen görüş bu hazinedeki kapların VII. ve VIII. yüzyıllarda yapıldığıdır. Hazinenin inceleme sonuçları Avar materyalleriyle yakın ilişkili olduğunu göstermiş, bulunan yerin Avar yerleşim yeri olması da hazinenin onlara ait olduğu kanısını güçlendirmiştir. Muhtemel senaryo ise bu parçaların, Charlemagne'ın Avar savaşlarından sonra çoğunluğu Frank İmparatorluğu'na taşınan bir Avar kral hazinesinin Tuna bölgesinde kalmış artıkları olduğudur. Bu, hazinenin savaş esnasında gömüldüğü anlamına gelmez, daha sonra da gömülmüş olabilir²⁴⁸. Maalesef Nagyszentmiklós hazinesindeki kaplar üzerinde bulunan runik işaretler henüz çözüm beklemektedir.

Etnik aidiyetinden emin olduğumuz en önemli yazılı materyaller Bulgar kitabeleridir. Hristiyanlık öncesi Bulgarlardan kalan 100 civarında taş kazınmış yazıt bulunmaktadır. Bunlar genelde eski sütunlar ve sütun parçaları üzerine kazınmıştır. Yazıtların çoğu, bazen araya Bulgarca kelimeler de karıştırılarak, Orta Çağ Grekçe konuşma dili ile yazılmıştır. Bulgarca olarak sadece iki yazıt bilinmektedir ve her ikisi de Grek harfleriyle yazılmıştır. Bulgar yazıtlarının standart edisyonu Veselin Beşevliev (1900–1992) tarafından yayınlanmıştır. Beşevliev'in külliyatında bu yazıtlar, Symeon (893–927) dönemine tarihlenen sonraki iki yazıtı dışarda bırakarak, yedi temel türde incelenmektedir: zafer yazıtları (bilinen 25 örnek), kronik (ayrı ayrı 15 veya 17 örnek), hatıra veya onursal yazıtlar (12 örnek), silah envanter listesi (8 örnek), barış antlaşması (5 örnek), bina yazıtı (4 örnek) ve askeri düzen (1 örnek). Diğer yazıtlar sınıflandırılmayacak kadar kısa veya parçalıdır. Birçok yazıt 811 ile 832 yılları arasındaki yirmi yıllık süreye tarihlendirilebilir. Beşevliev, 28 yazıtı Kurum dönemine, 20 yazıtı da Omurtag dönemine yerleştirir. Bunun dışında iki yazıtın Malamir (831–836), birinin Persiam (837–852) ve diğer birinin de Boris (852–888) dönemine ait olduğu düşünülmektedir.

²⁴⁶ I. Vásáry, "Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th-8th cc. A.D)", *AOASH*, XXV, 1972, s. 335-347.

²⁴⁷ János Harmatta, *Avarların Dili Sorununa Dair, Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, Çev. Hicran Akın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 18-19.

²⁴⁸ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 515-516.

Çok az sayıda yazıt arkeolojik kazı yoluyla bulunmuştur (Bkz. Harita 19). Birçoğu Bulgar devletinin yıkılışından çok sonra inşa edilen yapılar için inşa malzemesi olarak yeniden kullanılmıştır. Örneğin şimdi Veliko Tırnovo'daki Kırk Şehitler Kilisesi'nde bulunan bir sütun üzerindeki Omurtag yazıtı, Kladentsi'de (Pliska ile Silistre'nin ortasında) bir tepe üzerinde veya oraya yakın diğer bir yerdeki ilk bulunduğu yerden 1230 yılında taşınmıştı. Dolayısıyla orijinal yerinden yaklaşık 93 millik bir uzaklığa nakledilmiştir. Yine de diğer yazıtların çoğu orijinal yerlerinden çok uzak olmayan yerlerde bulunmuştur. Bunların dağılımı açık bir biçimde Bulgar yerleşiminin çekirdek bölgesi olan kuzeydoğu Bulgaristan'da kümelendiklerini gösterir. 42 yazıt Pliska'da, 6 yazıt Preslav'da bulunur. Şurası açıktır ki bu yazıtlar Bulgar ülkesinin ortasında Bulgar idarecilerin propagandasını yapmaktadırlar. Bu şekilde Bizanslı elçi ve misafirleri etkileme amacı güdülmüş olmalıdır.

Bulgar nüfusunun çoğunluğunun okuryazar olmadığını farz edebiliriz. Grekçe ve Hristiyanlığa döndükten sonra Glagolitik alfabenin yanında bir diğer runik benzeri işaretlerden oluşan alfabe de kullanılmıştır. Bazı yazarlar bu işaretleri hanedan armaları benzeri klan sembolleri olan “tamga”lar olarak görmektedirler. Runik benzeri işaretler, Murfatlar (Köstence bölgesi, Romanya) ve Ravna (Varna bölgesi, Bulgaristan) manastırlarında ve Pliska'da bulunan bronz rozet üzerinde olduğu gibi Hristiyan çevrelerde de bulunmuştur. İşaretlerin yaklaşık üçte biri Orhon-Yenisey tipi denen yazıtlardan tanınmaktadır ve bu runik işaretler hâlâ çözülmeyi beklemektedir.

Bulgar hanlarının hepsinin mührü var mıydı bilmiyoruz ancak sadece Tervel Han'a (701-718) ait bir mühür günümüze ulaşmıştır. Tervel, II. Justinianos'a başkentte hâkimiyeti yeniden eline alması için askeri destek vermişti. Bunun karşılığında da Caesar unvanı almıştı. Kurşundan yapılmış mührün bir yüzünde Bulgar hükümdarının miğfer ve zırh giymiş bir büstü bulunur. Sağ elinde bir mızrak omuzu üzerine konmuş şekilde bulunmakta ve sol elinde süslemeli bir kalkan tutmaktadır. Tervel burada sakallı görünmektedir. Uzun ve dökümlü saçları onun portresini, altın paraları Tervel'in mührüne model teşkil etmiş olan Bizans imparatorları IV. Konstantinos (668–685) ve III. Tiberios'unkinden (698–705) farklılaştıran tek detaydır. Buna ek olarak 1980/1981 yılında Pliska'da önceki kazıların molozları arasında bulunmuş olan Omurtag'ın adını taşıyan silindir şeklinde seramik el yapımı mührü de bu bağlamda düşünebiliriz²⁴⁹. Son olarak 2006 yılında Veliko Tırnovo'nun 20 km kuzeybatısındaki Tell Hotnitsa'da, üzerinde eski Türk damga işareti olan “IYI” şekli bulunan seramik bir kâse parçası bulunmuştur. Bu buluntu o bölgedeki türünün tek örneği olması

²⁴⁹ Fiedler, “Bulgars in the Lower Danube ...”, s. 189-193.

açısından önemlidir²⁵⁰. Ayrıca Pliska sarayının taşları üzerinde eski Göktürk alfabesini hatırlatan damgaların olduğu bilinen bir husustur²⁵¹.

Netice itibariyle Doğu Avrupa runik harfli yazıtların çoğu henüz çözülmeyi beklemektedir. Bunların çözümündeki en önemli anahtar da Orta Asya kökenli kitabeler olacaktır. Her halükârda bu yazıtların Orhon-Yenisey yazısından bağımsız olarak tek başına meydana geldiği kabul edilemez. Her iki yazıyı birleştiren ortak ve benzer harflerin varlığı ortadadır²⁵². Öte yandan Asya kesiminde bulunan yeni yazıtlar, işaretleri bakımından Orhon Yenisey veya Yedisu grafiklerinden ziyade Doğu Avrupa grafiğine daha çok benzemektedir. Bunun en bariz örneği Talas'ta bulunan ahşap çubuktur. Bütün bunlar Asya ve Avrupa runik yazıları arasındaki genetik bağı açıkça ortaya koymaktadır²⁵³.

---

²⁵⁰ Ivo D. Cholakov and Krastyu Chukalev, "Archaeology in Bulgaria, 2006 Season", *American Journal of Archaeology*, 112, 2008, s. 156.

²⁵¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 259.

²⁵² A. M. Şçerbak, "Türk 'Runik' Alfabesinin Yayılmasına Dair", *TDAY Belleten 1990*, Ankara, 1994, s. 184.

²⁵³ D. D. Vasiliev, "Göktürk Yazı Kültürünün Asya'nın Merkezinden Doğu Avrupa'ya Yolu", *TDAY Belleten 1993*, Ankara, 1995, s. 63-66.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KARADENİZ'İN KUZEYİNDE VE BALKANLARDA TÜRK İZLERİ

3.1. Kuzey Karadeniz ve Balkan Tarihinde Türkler

İncelediğimiz konunun tamamlanması ve tarihi kıymetinin kavranması için siyasi tarihleri ile kültür ve medeniyetlerini incelediğimiz Türk devletlerinin dünya tarihi içindeki yeri ve öneminin tespit edilip ortaya konması son derece önemlidir. Bununla eşit önemde olan şey ise o dönemden günümüze kalan somut mirastır. Bu miras aynı zamanda incelediğimiz dönem ve bölgedeki Türk varlığının canlı tanıklığını yapmaktadır. Şimdi sırasıyla bu konuda bulabildiğimiz maddi delilleri ortaya koymaya çalışacağız.

Hunların yüz yıl kadar süren Avrupa maceraları dünya tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Onlar Avrupa'da ortaya çıktığında Roma İmparatorluğu'nda dağılma emareleri belirmeye başlamıştı. Bununla birlikte Hunlar tarafından harekete geçirilen kavim göçü dalgaları Avrupa'nın görünümünü tamamen değiştirmiştir. Batı Avrupa'nın etnik haritası bu kavim hareketleriyle, özellikle Germen kavimlerinin yerleşmesiyle şekillenmiştir. Benzer bir süreç Orta Avrupa'da öncelikle Slav kavimlerinin, IX.-X. yüzyıllarda da Macarların nihâi olarak yerleşik hayata geçmesi ve devlet kurmalarıyla yaşanacaktır¹. Bu şekilde Hun göçünün ve yerleşmesinin ve bunun sonucu olarak diğer kavimlerin hareketlerinin, Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasını ve Batı kısmının çöküşünü hızlandırdığı genel olarak kabul edilmiş bir görüştür.

Ancak burada Doğu ve Orta Avrupa'daki Hun varlığının etkileri konusunda Bury tarafından öne sürülen ve başta Alföldi olmak üzere diğer bilim adamları tarafından da kabul edilen² bir görüşe yer vermemiz gerekiyor. Bury'nin görüşünün genel çerçevesi şöyledir: Hun İmparatorluğu'nun varlığı, Roma İmparatorluğu'nun batı kanadının parçalanma sürecini hızlandırmaktan ziyade geciktirmiştir. Bu iki yoldan meydana gelmiştir. İlk olarak Hunlar, imparatorluğun en çok çekindiği doğu Germen kavimlerini Tuna'nın ötesinde kontrol altında tutmak suretiyle olumlu etki yapmışlardır. İkinci olarak Hunlar Roma generallerine, Germen düşmanları ile savaşlarında paha biçilmez öneme sahip olan yardımcı askeri birlikler sağlamışlardır. Hunların Doğu ve Batı imparatorlukları eyaletlerine yaptıkları saldırılar vardır, ancak Hunlar olmasaydı Germenler tarafından zaten bu saldırılar yapılacaktı. Bu bölünmeyi geciktirme etkisi imparatorluğun hayatını bir süre daha sürdürmesine imkân sağlamıştır³. Meseleye farklı bir açıdan bakan Thompson ise Attila döneminde

¹ Vásáry, *Eski İç Asya...*, s. 91.

² Thompson, *The Huns*, s. 235.

³ J. B. Bury, *History of The Later Roman Empire from The Death of Theodosius I. to The Death of Justinian*, vol. I, New York: Dover Publications, 1958, s. 297-298.

Batı Roma'ya yönelik Germen istilasının yavaşlatıldığını kabul etmekle birlikte, Attila'dan önce bunun hızlandırıldığını ve Hunların sebep olduğu 376 ve 405 yıllarındaki iki büyük göç dalgasının imparatorluğa kalıcı hasarlar verdiğini, bunun sebebinin de Hunlar olduğunu belirtmektedir. Ona göre Hunlar olmasaydı Toulouse'da Vizigot Krallığı, İtalya'da Ostrogot Krallığı, Afrika'da Vandal Krallığı da olmazdı. Thompson ayrıca Hunların varlığının imparatorluğun iki yarısında farklı sınıfları memnun ettiğini söylemektedir. Bunlar Batı Roma'da büyük toprak sahipleri, Doğu Roma'da ise tüccar sınıfı idi. Her ikisinin de menfaatleri Hunların bölgedeki kontrolüne bağlı idi⁴.

Buna karşın Hunların, Batının feodal nizamı içinde ve ağır şartlar altında yaşayan bir kısım kavimler tarafından kurtarıcı gibi karşılandığı hadiseler de vardır. 435-448 yılları arasında Galya'da haksızlığın ve vergi tahsildarlarının sebep oldukları isyan bastırılmış ve reisleri Eudoxius Attila'ya sığınmıştı. Yabancılar kendilerini ezen aristokratlara karşı Hunlardan yardım beklemişlerdi. Yine bu sıralarda kavgaya tutuşan Ripuar Franklarının iki kardeşinden biri Attila'ya, diğeri Aetius'a sığınmıştı. Bu sıralarda Doğu Roma İmparatorluğu'nda sosyal, mali ve adli bozukluklar söz konusuydu. Buna karşılık Hunlar arasında hayat sade ve özellikle sulh zamanlarında rahattı⁵. Örneğin Priscus'un elçilik ziyaretinde Hun karargâhında karşılaştığı Grek esir kendi isteğiyle Hunlar arasında kalmıştı⁶. Aynı durum Hunların idaresi altındaki diğer kavimler için de geçerlidir. Bu muharip ve ganimetlere haris kavimlerin isteksiz olarak muharebeye zorlandıklarına dair kayıtlara rastlamıyoruz. 408 ilâ 456 yılları arasında hiçbir Doğu Germen kavmi Hun ittifakından ayrılma veya Roma arazisine yerleşme denemesinde bulunmamıştır. Birçok insanın gözünde Attila kudretli, cesur ve azametli bir hükümdar idi. Honoria bile gasp edilen haklarının, zarar gören siyasi itibarının böyle meşhur bir hükümdar tarafından iade edilebileceğine inanmakta haklı idi⁷.

Hunlar Balkanların sonraki tarihine de ciddi manada tesir etmiştir. Balkanların kuzeyindeki kale ve kasabaları yakıp yıkmakla buradaki Romalı unsurları zayıflatmışlardır. Böylelikle bölgenin Slavlar ve Tuna Bulgarları tarafından işgalinin yolunu açmışlardır. Gotların, Hunların önünden kaçması Balkanlarda Edirne savaşıyla sonuçlanan kargaşalıklara yol açmıştı. 413'te başkentin dışına inşa edilen Theodosios Surları bu etkilerden korunma çabasının bir sembolü olarak durmaktadır⁸.

İç Asya, Avrupa'da ilk defa Hunların şahsında kendini göstermiştir; İç Asya kaynaklı fetihler daha sonraki dönemlerde Batı Avrupa'da bu kadar

⁴ Thompson, *The Huns*, s. 231-237.

⁵ Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", s. 875.

⁶ Priscus, frg. 11. 2, s. 267 vd.

⁷ Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", s. 875-876.

⁸ István Zimonyi, "The Nomadic Factor in Medieval European History", *AOASH*, vol. 58 (1), 2005, s. 36.

uzaklara asla ulaşamamıştır⁹. İbrahim Kafesoğlu, Hunların, Asya içlerinden gelen diğer Türk kavimlerine Avrupa'nın yolunu açtığını belirterek onların Avrupa tarihine yaptıkları etkileri şu başlıklar altında toplamaktadır: Kavimler göçü yolu ile etnik; Savaşlar veya dostça münasebetler yolu ile edebî (Nibelungen Destanı, efsaneler vb.); Bozkır sanatı yolu ile estetik; Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması ve Roma-Germen gruplaşma eğiliminin uyanması yolu ile siyasî; Roma imparatorluk kavramına karşı millî duyguların yaratıcısı olarak sosyal; Avrupa ordularının Türk sistemine göre ıslahî hareketleri dolayısıyla askerî¹⁰.

Avrupalılar, kendilerinden çok önde olan Hunlardan ordu teşkilâtı, devlet yönetme tecrübesi, eğitim ve özellikle askerî eğitim, savaş taktiği, silâh üretimi ve kullanımı konularında çok şey öğrendiler¹¹. Hunların Avrupa toplumlarına en önemli etkileri askeri alanda olmuştur. Orduda uyguladıkları atlı süvari stratejisi o derece etkili idi ki, Romalılar Hun yardımcı birlikleri bulundurmanın yanında bu stratejiyi de kendi ordularına uyarlamışlardır. Benzer şekilde Romalıların Hun silahlarından da etkilendiği anlaşılmaktadır. Güney İngiltere'deki Wales'te Gaerleon adındaki bir Roma kışlasının harabeleri arasında V. asır başına ait Hun tipinde yay imalathanesi bulunmuştur. Daha sonra Prokopios tarihine göre Bizans komutanı Belisarius, Gotlarla olan mücadelesini, Hun usulüne göre teşkilatlandırılmış ok atan süvari birlikleri sayesinde yenebilmişti¹².

Hun adı uzun zaman Avrupalı ve Bizanslı yazarların eserlerinde kullanılmaya devam etti. Karadeniz'in kuzeyine çok sonraları gelen birçok kavim "Hun" olarak adlandırılmıştır. Hatta Birinci Dünya Savaşı'nda Fransızlar ve İngilizler Almanları "Hun" diye adlandırmışlar, bu isim İkinci Dünya Savaşı'nda dahi kullanılmıştır¹³.

Avarlar ise Bug ve Pripet civarındaki eski vatanlarında oturan Slavları dünya tarihi sahnesine sürükleyip çıkarmakla ve bir kısmının bugünkü Prag, bir kısmının Drava etrafında, diğer parçasının Adriyatik sahilinde ve Balkanlarda yerleşmelerine sebep olmakla gelecek asırların tarihini tayin etmiş oldular¹⁴. Avarlar 582-586 yılları arasında aşağı Tuna bölgesindeki limes sistemini yok ettiler. Bu da Slavların bölgeye nüfuz etmesini sağladı. Slav istilaları kısmen Avarlar tarafından organize edildi. Ancak Avarların zayıflamasından sonradır ki Slavlar bağımsız siyasi örgütlenmelere gidebildiler. Bu süreçte Avarlar belirleyici bir rol oynamışlardır¹⁵. Slav göçünün çok büyük olan coğrafi ölçülerine bakacak olursak (çok defa 1000 km.lik bir uzaklığa dahi erişmişlerdir) Avarların etkisi olmadan bu göçün

⁹ Vászary, *Eski İç Asya...*, s. 91.

¹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 83-84.

¹¹ Hamzaoğlu, "Slovenya'da Avar İzleri", s. 687.

¹² Rásonyi, "Macar Arkeolojisi...", s. 46-47.

¹³ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 23.

¹⁴ Rásonyi, "Macar Arkeolojisi...", s. 48-49.

¹⁵ Zimonyi, "The Nomadic Factor...", s. 36.

gerçekleştirilmiş olması mümkün görünmemektedir. Çünkü eski yurtlarında da kendilerine yetecek kadar iskân sahaları mevcuttu¹⁶. Öte yandan Slavlar devlet kurma ve teşkilatlanmayı da Avarlardan öğrenmiş oldular. Slavların Samo liderliğinde ilk kez devlet kurmaları, Hırvatistan'da da Avar nüfuzu zaafa uğrayınca hemen bir beylik kurulması bu meyandadır. Birçok Avar lakabının Slavcaya girmesi de Avar teşkilatının Slavlara yaptığı tesiri göstermektedir¹⁷. 584'de piskopos Antakyalı Ioannes de Slavları "*Eskiden ormanlardan dışarı çıkmağa cesaret edemezken, Avarlar sayesinde savaşa alışan ve altın, gümüş, at sürüsü sahibi olan Slavlar*"¹⁸ şeklinde tarif etmektedir.

Avarların Avrupa toplumlarına tesir ettiği alanların başında Hunlarda olduğu gibi askeri alan gelmektedir. İmparator Maurikios *Strategikon* adlı eserinde uzun ceket, çadır ve at zırhı gibi Avar donanımlarının Bizans ordusu tarafından adapte edilmesi gerektiğini şiddetle tavsiye etmişti¹⁹. Sanat alanında da Avarların ciddi tesirleri söz konusudur. Avarlardan kalma Keszthely gurubuna ait bazı ağır dökme, küçük plastik eserler ve kemer takımları üzerinde bulunan hayvan mücadele sahneleri, helezoni motifler ve grifon şekilleri Moravya'da, Alemann kabilelerine ve Merovenjlerin daha sonraki devrinde Fransa'ya çok güçlü tesirde bulunmuştur. Yine Avar sanatının, Slavların ancak VIII-IX. asırlarda başlayan sanatına yaptığı tesir Fettich tarafından tespit edilmiştir²⁰. Konstantinos Parphyrogenitus'un verdiği bilgiye göre Hırvatların atalarının kuzeyden Adriyatik Denizi'ne olan göçleri sırasında başlarında şu reisleri bulunuyordu: Külük =meşhur, Kösendži (muhtemelen Küsenzi), Mugel, Alpel (kahraman), Tugay (orman), Buga (boğa)²¹. Bu adların hepsi Türkçe ve Avar adlarıdır²².

Kurulduğundan itibaren resmen tanınan Bulgar Türk Devleti bu tarihten itibaren Balkanlarda ve Orta Avrupa'da oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu rolün önemi, Roma İmparatorluğu'nun zayıflamasından sonra Bizans'ın doğudan ve kuzeyden gelen akınları durduramaması ve Balkanlardaki sükûnetin bozulmasına rağmen Bulgarlar sayesinde bölgede maddî ve manevî kültürün gelişebilmesidir. Yine Bulgarlar, Avarlar gibi Slavların Balkanlara yerleşmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır²³.

Peçeneklerin de Kuzey Karadeniz ve Balkan tarihinde oldukça önemli bir yeri vardır. Konstantinos Porphyrogenitus eserinde Peçeneklerle barışı korumanın, müzakereler yapıp barış anlaşmalarıyla sonuçlandırmanın, onlara uygun hediyelerle birlikte her yıl elçi göndermenin ve onlardan rehin

¹⁶ Rásonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 10.

¹⁷ Kurat, "Avarlar", s. 101.

¹⁸ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 166.

¹⁹ Daim, "Avars and Avar Archaeology...", s. 465.

²⁰ Rásonyi, "Macar Arkeolojisi...", s. 49.

²¹ *DAI*, 30, s. 143.

²² Rásonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 9-10.

²³ Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 46.

bulundurmak yoluyla güvenlik sağlamanın daima Romalıların lehine olacağını tavsiye etmektedir. Ayrıca Peçeneklerin Cherson bölgesine komşu olduğunu ve eğer güzellikle kontrol altında tutulmadıkları takdirde buraya saldırıp zarar vereceklerini vurgulamaktadır²⁴. Rusların, Macarların ve Bulgarların da Peçeneklerden korktuğunu²⁵ belirterek “*Romalılar Peçeneklerle barış halinde oldukları sürece ne Ruslar ve ne de Macarlar ordularıyla Roma toprağına giremezler. Ayrıca Romalılardan barış karşılığı olarak yüksek miktarda para ve mal da isteyemezler çünkü onlar, İmparator’un kendilerine karşı kullanabileceği bu güçlü ulustan korkarlar. Eğer Peçenekler, İmparator tarafından hediyelerle kazanılıp Romalıların safına çekilirse kolaylıkla Rusların ve Macarların topraklarına saldırabilir, kadın ve çocuklarını köle yapabilir ve ülkelerini yağmalayabilirler*” demektedir²⁶. Bu ifadelerden Peçeneklerin dönemin en önemli siyasi gücü olduğu açıkça ortaya çıkar.

Peçenekler olmaksızın Macarlar Macaristan’a girmezdi, Kuzey ve Güney Slavları bölünmezdi, Kiev’deki ilk prenslik X. yüzyılda Bizans’ı yakıp yıkacak ve Avrupa medeniyetinin merkezini yok edecek kadar güçlenebilirdi, Aleksios Komnenos yardım görmeyen Selçuk Türklerini geri püskürtebilirdi, Haçlı seferleri ertelenebilir veya vazgeçilebilirdi²⁷. Burada Selçukluların Anadolu’ya yerleşmesinde Peçeneklerin dolaylı yardımını özellikle vurgulamak gerekir. Aleksios Komnenos tahta çıktığı zaman Bizans Devleti hem Anadolu’dan hem de Balkanlardan gelen Türk hücumlarıyla karşı karşıya bulunuyordu. Komnenos öncelikle Balkanlarda faaliyette bulunan Peçeneklere karşı mücadele ettiği için Anadolu’daki Türklere karşı savaşmaya fırsat bulamamıştır. Bu yüzden de Selçuklu Türklerinin Anadolu’da kuvvetlice yerleşmelerinde Peçeneklerin de dolaylı rolleri olduğunu söyleyebiliriz²⁸.

3.2. Türk Varlığının Günümüze Yansımaları

Karadeniz’in kuzeyinde ve Balkanlarda Osmanlı öncesi dönemde uzun süre devam etmiş olan Türk varlığının bölge coğrafyası ve halkı üzerinde bıraktığı izler, üzerinden bin yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen bugün açıkça fark edilebilmektedir. Öncelikle şunu belirtelim ki, o dönem Türklerinden kalmış olan maddi kültür malzemelerinin tamamını burada değerlendirmek olanak dışıdır. Bugüne kadar sadece Avarlara ait olan altmış binden fazla mezarın keşfedildiği²⁹ düşünülürse bu malzemelerin ne büyük bir

²⁴ DAI, 1, s. 49.

²⁵ DAI, 2., 3. ve 5. bölümler, s. 49-53.

²⁶ DAI, 4, s. 51-53.

²⁷ Macartney, “The Pechenegs”, s. 342.

²⁸ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 165.

²⁹ Daim, “Avars and Avar Archaeology...”, s. 463.

yeğûna ulaştığı tasavvur edilebilir. Dolayısıyla arkeolojik kalıntıların değerlendirilmesi hususî çalışma gerektiren bir iştir.

Öte yandan bölgedeki Türklerden kalan bir diğer unsur başta Macar ve Slav dilleri olmak üzere diğer dillere girmiş olan Türkçe kelimelerdir. Sayıları binleri hatta on binleri bulan bu kelimelerin tamamının tespit edildiği dahi söylenemez. Bir örnek vermek gerekirse Sırp edebî dilinin temelini atan, ilk gramerini ve ilk sözlüğünü hazırlayan kişi olan Vuk Karadžić, 1818 yılında birinci ve 1852'de ikinci sözlüğünü yayımladığında iki bin Türkçe sözcüğü bu sözlükte vermek zorunda kalmıştır. Çünkü eşanlamlı Sırpça kelimeler bulunmaz. Günümüzün Sırpçasında ise 8.000 Türkçe sözcük canlı bir şekilde kullanılmaktadır ki, bunu özel sözlükler göstermektedir. Bu demektir ki Türkçenin kültürel etkisi Eski Yugoslavya'da ve tüm Balkan Yarımadası ülkelerinde o kadar derin kökler salmıştır ki, sökmek ve atmak hiç de kolay değildir. Benzeri durumlar Balkan dillerinin ayrı ayrı her birinde mevcuttur. Sovyetler Birliği'nde de 1976 yılından bu yana Rus dilinde Türkçe sözcükleri kapsayan sözlükler yayımlanmaktadır³⁰. Dolayısıyla maddi kalıntılar ve diğer dillere geçen sözcükler bizim burada değerlendiremeyeceğimiz kadar geniş malzemesi olan bahislerdir. Bu konulardaki çalışmaları uzmanlık alanları olan arkeoloji ve dil bilimi sahasında yapılmış ve yapılacak hususî çalışmalara havale ederek burada kısaca Kuzey Karadeniz ve Balkan coğrafyasında bugün hâlâ kullanılan bazı yer adları ile diğer bazı unsurlardan bahsedeceğiz.

Hun, Avar, Oğur-Bulgar ve Peçenek Türklerinin Kuzey Karadeniz ve Balkanlar coğrafyasına gelmeleri ve burada belli bir süre yaşamaları aynı zamanda kalıcı izler bırakmalarıyla da sonuçlanmıştır. Bölgedeki nehir, göl, dağ, yayla, tepe, vadi, köy, şehir ve diğer yer adlarının o dönemde Türkçeleşmesi ve günümüze kadar yaşaması bunun en bariz göstergesidir. Her şeyden önce batıların zaman zaman telaffuz etmekten dahi kaçındıkları ve yerine “Güneydoğu Avrupa” tabirini kullandıkları bu yarımadanın adı olan “Balkanlar” kelimesi, aslen Türkçedir ve “dağlık, ormanlık yer” anlamını taşıyan bir sözcüktür. Batıların bunun yerine “Güneydoğu Avrupa” tabirini kullanmalarının altında biraz da emperyal duyguların yattığını varsayıyoruz. Zira bu suretle bölge, zihinlerde Avrupa'nın bir parçası haline getirilecek insanların bilinçaltına bu haliyle yerleşecektir. Ancak tarihin de bize gösterdiği gibi Balkanlar hiçbir zaman Avrupa'nın bir parçası olmamıştır. Balkanların sadece kendi adı değil üzerinde bulunan coğrafi yerlerin adı da değişmiştir. Örneğin Axios Nehri'nin adı Vardar'a³¹ dönüşmüştür.

³⁰ Muzaffer Tufan, “Balkanlarda Bin Yıllık Türk Kültürü”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, Bildiriler*, 29-31 Mayıs 1995, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, s. 11-12.

³¹ Vardar, Türkçe bir kelimedir ve Hun veya Avar Türklerinden kalmıştır. Bu isim Balkanlarda bir toponomastik terimi olarak bir ırmağa, bir tepeye ve iki de köye verilmiştir. Bkz. Yusuf Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü, Araştırmalar, İncelemeler (Makedonya, Sırbistan, Hırvatistan)*, C. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 15; 19.

Hangi Türk kavmi tarafından tam olarak ne zaman değiştirildiği kestirilemeyen bu örnekler yanında daha belirli olanlar hakkında da bilgimiz vardır. Kronolojik sıraya göre Hunlarla başlayacak olursak; Z. V. Togan zamanımıza kadar Çekoslovakya'nın batı kısımlarında ve Almanya'nın Tuna Nehri başlarındaki Ulm vilâyetinde Türk ırkına çok benzeyen insanlara rastlandığını belirterek bu bölgelerin coğrafi isimleri ile meşgul olan âlimlerin, buralardaki yer isimlerinin birçoğunun eski Hunlardan kalmış olduğunu düşündüklerini aktarmaktadır³². Ancak bu isimlerin hangileri olduğunu söylememektedir. Öte yandan Hunların Avrupa'da bırakmış olduğu izler bugün Slovenya topraklarında bariz bir şekilde görülebilir. Slovenya'da Hun Türklerinden kalan ve günümüze kadar gelen bazı yiyecek, içecek, meyve, yer ve su adlarına rastlanır. Örneğin Almanca eski adı Haynburg olan bugünkü Hunenburg'un Hunlardan kalan ve Hunları hatırlatan bir toponim olduğu, yine buradaki Bled Gölü'nün adının ise Attila'nın kardeşi Bleda'nın adından gelen bir hydronim olduğu tahmin edilmektedir³³. Öte yandan Sırbistan'da Kunovo (Güney Sırbistan'da Vladiçin Han civarında bir köyün adı) ve Kunovitsa (Niş-Pirot arasında bir tepenin adı) toponimlerinin Kun/Hun'dan türediğine dair görüşler vardır³⁴.

Avarlar döneminden de belli yer adlarının kaldığı bugün tespit edilebiliyor. E. Herşak, Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenitus'un kendi döneminde Hırvatistan'da hâlâ Avarların bulunduğu ve bunların görünüşünden Avar olduklarının kesin olarak anlaşıldığı şeklindeki kaydını da dikkate alarak Hırvatistan ve Bosna'da bulunan obr-toponimlerinin Avarlardan kalma olduğunu iddia eder. Böyle bir yer adı "Obravac"tır. Bu gibi yer isimlerinin Obri olarak adlandırılan Avarlardan değil Slav fiili obravati'den türediği iddialarına karşı çıkan Herşak, "bir yerleşim yeri veya kamp yeri çevresinde dairesel bir hendek yapmak" anlamına gelen Slav (rov) obravati fiilinin, Frankların Pannonia'daki ana Avar kampı için kullandıkları hring (ring) terimiyle mükemmel bir uyum gösterdiğini belirtmektedir. Buradan hareketle bu terimin Avarlar tarafından göçebe geleneklerine uygun olan dairesel kamp yerleri için kullanıldığı gibi onlardan alınıp aynı tarz kamplara uygulandığı sonucuna varır³⁵. Bundan başka doğrudan Avar kelimesinden çıkmış bir yer adı da mevcuttur. Günümüzde Adriyatik sahilindeki Bar-Tivar adlı Karadağ şehrinin eski adı Civitas Avarorum (Avarların şehri)'dur³⁶. Hatta bu şehirde Avarlar ve Karagöz Yörüklerinin kaynaşmasından meydana gelmiş Türkçe konuşan bir nüfus da mevcuttur³⁷. Çok uzun süre devam etmiş olan Avar-Slav ortak yaşamının bir sonucu olan

³² A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 154.

³³ Hamzaoğlu, "Slovenya'da Avar İzleri", s. 687.

³⁴ Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü*, s. 390.

³⁵ Herşak, "Avarlar...", s. 654; 656 ve dn 25.

³⁶ Rásonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 11.

³⁷ Tufan, "Balkanlarda Bin Yıllık...", s. 3. 2.

bu Avar bakiyelerinin, Avarların kendileri mevcudiyetlerini devam ettiremedikleri için Slavlar arasında barınarak günümüze ulaşmış olması yadsınacak bir durum değildir.

Bilindiği üzere Slavlar Avarlardan önce Bulgarlarla da uzun süre birlikte yaşamışlardı. Tıpkı Avarlarda olduğu gibi Slav-Bulgar ortak yaşamının kalıntıları da yer adlarında kendini göstermektedir. J. Blaškovič'in aktardıklarına göre bu yer adlarından biri Doğu Slav topraklarından geçen ve Tisza'ya dökülen Laborec (Macarca Laborc, Ukrayın Laborca) ırmağının adında gizlidir. Macar dil bilgini János Melich, Laborc adının Bulgar Türkçesinden gelen bir ad olduğunu düşünmektedir. Bunun Bulgar Türkçesindeki asıl biçimi Alp Bars'tır. Bu ad Bulgar Türkçesinde Al Bars olarak söylenmiştir. Daha sonra Albars biçimi yoluyla Labors veya Lobors'a çevrilmiştir³⁸.

Melich'in tespit ettiği tek yer adı Laborc değildir. Bilhassa Krasso (Karaşug) ve Küküllö (Kökeleg) nehir isimlerinin etimolojisine baktığımızda söz sonundaki "g"nin diftonglaşması (ünlüleşmesi ve uzaması), sonra önündeki sesliyle birleşerek uzun sesliye dönüşmesi hadisesinin Macarcaya Oğur Türkçesinden gelmiş sözlerin özelliklerinden biri olduğunu görürüz. Gombocz ve Melich'e göre daha sonradan gelmiş Türkçe sözlerde "g" yahut "k" olduğu gibi kalmıştır. Dolayısıyla zikredilen nehir isimleri Macarcaya Bulgar Türkçesinden geçmiş olmalıdır³⁹. Bulgarlar IX. yüzyılda daha sonraki Doğu Macaristan'da, kendi şehirlerini kurdular. Peşte şehri de bunlardan biridir. Sofya-Niş-Belgrad ticaret yolu, Tuna'da en iyi geçit yeri olan ve Franklara ulaştıran Peşte ile tamamlanmıştır⁴⁰.

Yaşadıkları coğrafyaya kendi adlarını verme konusunda en ileri gidenler herhalde Peçenekler oldular. Çünkü Doğu Avrupa'dan Balkanlara uzanan Peçenek hâkimiyet sahasında onlardan kalma birçok yer adı mevcuttur. A. N. Kurat bunlarla ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır. Örneğin Ukrayna topraklarında Peçeneklerin hatırasını yaşatan bazı yer isimleri vardır. XV. yüzyıla ait bir Litvanya-Rus belgesinde Roş Nehri'nin bir kolu olan Rosava Nehri yakınında bir orman Peçenižeć diye adlandırılmaktadır ki burada Peçeneklere ait arkeolojik buluntular da ortaya çıkmıştır. Boh (Pivdenniy Boh) Nehri'nin sağ tarafında, bu nehrin bir kolu olan Seln'itsya ile Iabokriç kenti arasında bulunan bir diğer orman da 1617 yılına kadar bu adla anılmıştır. Yine Ukrayna'da Novgorod-Siverskiy bölgesi ile Starodub bölgesinde Peçenek adlı birer köy bulunmaktadır⁴¹.

Pрут Nehri'nin başlarında, Kolomeja yanında, Pecenezyn yahut Pecenezere adlı bir kasaba vardır. Aynı şekilde Volınya ile hem hudut olan

³⁸ Josef Blaškovič, "Slovakya'da Eski Türkçe Yer Adları", *Çekoslovakya'da Türklük*, Derl. Yusuf Gedikli, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008, s. 73-74.

³⁹ Rásonyi, "Erdel'de Türklüğün İzleri", s. 578-579.

⁴⁰ Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 66-67.

⁴¹ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 234.

mevkide, Zwenigorod yanında, bir “Peçenek kabri” bulunuyordu. Buraya yakın bir yerde, komşu Peremyszlın dairesinde bugün bile Peceneja adını taşıyan bir yerin olduğunu biliyoruz⁴². Tuna'nın aşağı kısımlarının sağ sahilindeki Dobruca'da, Hırsovo ile Maçın tepesi arasında Peçenjaga denilen bir köy vardır. Peçenoge isimli bir köy Sırbistan'da, Kragujevac vilâyeti, Gruja kazasında bulunmaktadır. Leskovac'a yakın bir yerde Peçenevci denilen bir köy mevcuttur. Romanya'da Mehadia ile Orşova arasında Peçeneşka adlı bir Romen köyü vardır. Sırp Kralı Stefan Dušan'ın Vardar Nehri'nin mansabına yakın bir yerde bulunan manastıra hediye ettiği yeni arazinin hudutları sayılırken, Polog mahallinde Obrşani denilen mevkiye giden bir Peçenek yolu da zikredilmiştir. Yine Ukrayna'da Karkov'da Peçenegi (Peçenihi) adlı bir köyün bulunduğu söylenmektedir⁴³. Burada bir IX. yüzyıl Peçenek ordugâhının kalıntıları bulunmuştur⁴⁴.

Slav topraklarında da benzer bir durum söz konusudur. Bilhassa Bratislava, Nitra, Komárno şehirlerinin çevresinde ve Morava, Tuna, Váh, Nitra ve Hron nehirlerinin vadilerinde birçok Peçenek köyleri kurulmuştu. Bu köylerin adı bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Bešeňov nad Žitavou, Bešenova, Beša, Veča nad Váhom ve başkaları. Bütün bu adlardaki “Beşe, Veçe”, yani Peçenek kelimesi, Peçeneklerin Peçenekçe isminden türemiştir. Peçenek Türkleri Güneybatı Slovakya topraklarında, Žitnýostrov (Macarca Csallóköz) adlı adada birçok köy kurmuşlardı. Bunların en önemlisi Gabčíkovo (Macarca Bós, Dunajská Streda kazasında) ve Padán (Macarca Padány, Čalovo kazasında) adlı köylerdir. Bós köyünün adı 1102 yılında Beys, 1328'de Beus tarzında yazılıp muhafaza edilmiştir⁴⁵. Bütün bunların yanında Peçenek boy isimlerinin ikinci bileşenlerinden biri olan çur/çor Macarca yer ismi Csúr da karşımıza çıkmaktadır⁴⁶. Dahası Macarca birçok yer ismi etimolojik olarak Macar boy isimlerinden türetilmiştir. Sekiz Macar boy adının, şüpheli olan ikisi dışında diğer hepsinin Türkçe kökenden geldiği bugün için artık ispat edilmiş bir gerçektir⁴⁷.

Kuzey Karadeniz ve Balkanlarda yer adları dışında Türklerin mirası olarak yaşayan unsurların başında unvanlar gelmektedir. Türkçe unvanların, Türklerin ilişkide buldukları topluluklar tarafından yaygın şekilde kullanıldığı görülüyor. Alanlar tarafından kullanılan Bagatar/Bagatur unvanı yanında⁴⁸ Hırvatların eski kaynaklarda geçen unvanlarından biri olan *yugruş*

⁴² Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 240.

⁴³ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 240; Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü*, s. 407.

⁴⁴ Pritsak, “The Pečenegs...”, s. 234.

⁴⁵ Josef Blaškovič, “Çekoslovakya Topraklarında Eski Türklerin İzleri”, *Çekoslovakya'da Türklük*, Derl. Yusuf Gedikli, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008, s. 60-61.

⁴⁶ Vörös, “Peçeneklerin Dili...”, s. 699.

⁴⁷ Árpád Berta, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, çev. Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Hacettepe Yayıncılık, Ankara, 2011, birçok yerde.

⁴⁸ Agusti Alemany, “Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasındaki Tarihi Bağlantılar”, çev. Nurşen Özsoy, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 533-

Avarlardan alınmıştır⁴⁹. Dalmaçya ile ilgili Orta Çağ vesikalarında çok sayıda belirsiz menşeli ad arasında, Türkçe ve Moğolca “okçu” demek olan “Mergen” adı çok sık kullanılır. Bu şahıs adı XIII. yüzyıla kadar Hırvatlar tarafından da kullanılmıştır⁵⁰. Hırvatların beylerine “Ban” denildiği ve bunun eski bir Türk lakabı olduğu bilinen “Bağan” veya “Bağa” ile ilgisi olduğu bilinmektedir. Bazılarına göre bu lakap “Bayan” adının değişmiş bir şeklidir⁵¹. Ancak bu “ban” konusu öneminden dolayı daha geniş bir araştırmayı gerektirmektedir. Bununla birlikte özellikle Slavlar arasında uzun dönem varlığını sürdüren ve bir unvandan ziyade idari bir kurum olan *jupanlık* Avarların bölgede bıraktıkları en önemli miras olmuştur. Avarlar Bizans’a karşı mücadelelerinde ele geçirdikleri yerlerde belli bir coğrafi bütünlüğü olan (vadi ve ova gibi) küçük bölgesel birimlerin başına muhtemelen Avar asıllı olan ve *jupan* olarak adlanan idareciler koyuyorlardı. Bunların üzerindeki bölgesel yöneticiler olan *ban*ların da Avar veya Bulgar aslından olduğu şüphe götürmez. Avarların Avrupa’nın ortasında 250 yıl boyunca hâkimiyetlerini korumaları, Bizans ve Franklarla da mücadeleyi sürdürmeleri ancak insan kaynağının iyi örgütlenmesiyle açıklanabilir ve bu konuda *jupanlık* kurumu öne çıkmaktadır. Temelleri sağlam atılmış olmalıdır ki Avar gücünün ortadan kalkması bu kurumu etkilememiş, *jupanlar* yönettikleri bölgede iktidarda kalmaya devam etmişler ve Orta Çağ’daki derebeylik düzeninin oluşması sürecinde Balkan Slavlarının derebeyi zümresini teşkil etmişlerdir. Kelime hemen bütün Slav dillerinde farklı biçimlerde bulunmaktadır ve kökeni hakkında kesin bir hüküm olmamakla birlikte erken dönemlerde sadece Avar kültür çevresinde rastlanmaktadır⁵². Yine Slav dilinde siyasi teşkilata taalluk eden kelimeler arasında *Knez* Germen dilinden, *boyar* ise Türkçeden geçmedir. Dini bir terim olarak da Slavca put manasına gelen *bolvan* sözü Türk menşeli olarak görülmektedir⁵³. Aynı şekilde Slovakya’da üç yerde yer adı olarak kullanıldığı gibi kişi adı olarak da kullanılan Semerovo (Mac. Szemere) adı da yine Bulgar Türkçesinden alınmıştır. Bulgar Türkçesinde kullanılan semer sözüne dayanan bu adların sonundaki –e, küçültme eki olarak kullanılmıştır⁵⁴. Macarların daha dördüncü yüzyılda Bulgarlardan almış oldukları birçok kelime vardır. Bu kelimeler, genelde hayvancılık, ziraat, sosyal ve idari teşkilata dair kelimelerdir. Bu durum aynı şekilde Fin-Ugor

534.

⁴⁹ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 84.⁵⁰ Rásonyi, *Tuna Köprüleri*, s. 11.⁵¹ Kurat, “Avarlar”, s. 101; Heršak, “Avarlar...”, s. 651; Živković, “Avarlar ile Slavlar...”, s. 663, dn. 3; Hamzaoğlu, “Slovenya’da Avar İzleri”, s. 689-690; Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü*, s. 425-428.⁵² Osman Karatay, “Avar Kültür Çevresindeki ‘Jupan’ Sanı Hakkında”, *Uluslararası Zeki Velidi Togan Sempozyumu*, 12 – 15 Ekim 2010, Afyonkarahisar, Sempozyuma Sunulan Bildiri (Basılmamış).⁵³ Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 82.⁵⁴ Blašković, “Eski Türkçe Yer Adları”, s. 75-76.

halkları için de geçerlidir⁵⁵. Yine Bulgarların tuz ihraç ettikleri Moravyalılarla aralarındaki mevcut ticari münasebetlerin bir sonucu olarak Moravyalılar ticari bazı tabirleri Bulgarlardan öğrenmişlerdir. Örneğin Slovak dilinde “profit” kelimesinin yanında Bulgarca “osoh” kelimesi kullanılmaktadır⁵⁶.

Bu konuyu bir alıntı yaparak sonlandırmak istiyoruz. Boşnak dilbilimcisi Abdullah Škaljić şöyle diyor: “Bazı bilim adamları Türk sözlerinin Balkanlarda ve özellikle Slav dillerinde yerleşmesini Osmanlı Türklerinin bu yerlere gelmelerine bağlamasına rağmen, reddedilemeyen bir gerçek vardır ki o da Osmanlılardan önce Türk milletlerinin etkisinin bu dillerde mevcut olmasıdır. Bilindiği gibi Avarların Pannonia adlı geniş ovaya gelmesinden ve bunların Balkan toplumları ile ilişkiye girmesinden itibaren bazı Türk-Tatar etkilerinin Balkan dillerinde iz bıraktıkları görülmüştür”⁵⁷.

---

⁵⁵ Fehér, “Türko–Bulgar...”, s. 290.

⁵⁶ Fehér, “Türko–Bulgar...”, s. 296.

⁵⁷ Tufan, “Balkanlarda Bin Yıllık...”, s. 4-5.

SONUÇ

Türklükleri konusunda kuvvetli deliller bulunan, M.Ö. II. binyıldan beri Doğu Avrupa bozkırlarında hâkimiyet kurmuş Kimmer, İskit ve Sarmatların ardından Türklerin Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlardaki varlığı, IV. yüzyılın son çeyreğinde Hunların, Alanları hâkimiyet altına aldıktan sonra Doğu Gotları üzerine saldırımları ve yurtlarını işgal etmeleri ile yeni bir boyut kazanmıştır. Hunların bu hareketi uzun süre sessiz kalmış olan İç Asya'dan batıya gelen göçleri yeniden hareketlendirmiş ve kendinden sonra gelenlerin önünü açmıştır.

İdil Nehri'nin doğusundan başlayan Hun ilerleyişi çok hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Öyle ki, yirmi yıl içerisinde Hunların ağırlık merkezi aşağı Tuna'nın kuzeyine kaymış bulunuyordu. Hun liderlerinden Uldin Roma görevlilerini tehdit edebiliyor, Rua ise bütün Trakya'yı yakıp yıkıyordu. Kardeşi Bleda'nın ölümünün ardından iktidarı tek başına ele alan Attila döneminde ise Hunlar güçlerinin doruğuna erişmişler, Doğu ve Orta Avrupa'da rakipsiz bir güç haline gelmişlerdi. Ancak Attila'nın zamansız ölümünün ardından bütün göçebe karakterli Türk devletlerinde gördüğümüz iktidar mücadelesi neticesinde Hunlar yine kısa süre içerisinde güçlerini kaybettiler ve siyasi varlıklarını yitirdiler. Hun varlığı, muhtemelen Karadeniz'in kuzeyinde diğer soydaşları arasında devam etti ama yönetici Hun aristokrasisi siyasi faaliyetlerine devam etse de eski gücüne bir daha ulaşamadı.

VI. yüzyılın ikinci yarısında aynı bölgede bu defa Hunların yerini Avarlar almaya başladı. İlk Avar elçisinin Bizans sarayını terk etmesi ile İmparator'un Avarlara elçi göndermeye karar verip Valentinus'u yola çıkarması ve onun Avarlara ulaşması arasında geçen kısa süre içerisinde Avarlar hâlihazırda Onoğurları, Zalileri ve Sabirleri hâkimiyetleri altına almış bulunuyorlardı. Hemen ardından da Antlar üzerine saldırarak onları da kendilerine bağladılar. Gitgide merkezlerini batıya taşıyarak Karpat havzasına yerleşen Avarlar, doğuda Bizans'la ve batıda Franklarla mücadeleye giriştiler. VI. yüzyıl sonu ve VII. yüzyıl başında bütün Balkanlar, güneyde Selanik ve Dalmaçya kıyılarına kadar ulaşan Avar akınlarına sahne oldu. Modern tarih yazarları Doğu ve Orta Avrupa'ya gerçekleştirilen Hun akınları için "*Hun Kasırgası*" tabirini kullanırlar. Ancak burada bir de "*Avar Kasırgası*"ndan bahsetmek gerekmektedir. Nihayetinde Avar ordusu İran ile birlikte İstanbul'u kuşatarak, çağdaş tarihçilerin ifadesine göre şehre o zamana kadarki en büyük korkuyu yaşattılar. Bu arada Slavların devlet kurmayı öğrenmesi ve Balkanlara yerleşmeleri de Avar faaliyetlerinin kalıcı bir mirası oldu. İstanbul kuşatmasının başarısızlığı Avar hanedanının otoritesini sarsmış gibi görünmektedir. Kendi tebaalarının yöneticileri artık Avarların üstün hâkimiyetini tanımamaya başladılar. En fazla ses Slavlar ve Bulgarlardan çıktığına göre Avar konfederasyonu içindeki en güçlü unsurların bunlar

olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bu tarihten sonra zaman zaman komşularıyla, zaman zaman da kendi içlerinde mücadele ettikleri anlaşılan Avarlar, IX. yüzyıl başına kadar kendilerinden söz ettirmeye devam etmişlerse de daha sonra tarihi kaynakların kapsama alanından çıkmışlardır.

Kuzey Karadeniz ve Balkanlarda Bulgar-Oğur varlığı Utigur ve Kutrigurlarla birlikte V. yüzyıl sonlarına, Avar öncesi döneme kadar gitmektedir. Ancak Bulgarların güçlü bir siyasi varlığa dönüşmeleri Avar gücü ile bağlantılı olarak şekillenmiştir. VII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Avarların zayıflamasıyla Bulgarların güçlenmesi adeta ters orantılıdır. Kubrat'ın büyük birliğinin dağılışının ardından, oğlu Asparuh liderliğinde Aşağı Tuna bölgesine gelip yerleşen Bulgarlar, Bizans'ı sadece mağlup etmekle kalmadılar, aynı zamanda resmi bir anlaşma yaparak varlıklarını bu devlete kabul ettirmeye de muvaffak oldular. Hatta Tervel Han döneminde devrik Bizans İmparatoru'na destek veren de yine Bulgarlar oldu. Ancak Bulgarların asıl güçlerini göstermeleri için Kurum Han'ın başa geçmesini beklemek gerekti. Bir Bizans İmparatoru'nu savaşta yenen, hatta kafatasından kadeh yapan Kurum Han'ı, İstanbul'u kuşatmasından, belki de ele geçirmesinden alıkoyan şey, tıpkı Attila gibi zamansız ölümü oldu. Ardından başlayan Slavlaşma ve Hristiyanlaşma süreci toplumun alt tabakalarından başlayarak gitgide daha fazla etkisini gösterdi. Nihayetinde IX. yüzyıl ortasındaki Bulgar devleti artık bir Türk devleti değildi.

Aynı yüzyılın sonlarında diğer bir Türk kavmi İdil Nehri'ni geçiyor ve batıya doğru ilerliyordu. Kısa süre içerisinde önelerine kattıkları Macarları bugünkü yurtlarına süren ve Karadeniz'in kuzeyinde tam hâkimiyeti ele geçiren Peçenekler, dönemin kaynaklarının ifadesine göre hiçbir devletin savaşmak istemediği hatta sürekli barış halinde olmakla büyük faydalar umduğu önemli bir güç haline geldiler. XI. yüzyılda doğudan devam eden göçlerin de etkisiyle Aşağı Tuna bölgesine kayan ve bu nehri geçerek Balkanlarda varlık gösteren Peçenekler, artık Ruslar için değil Bizans için en büyük sorunu teşkil ediyorlardı. Aynı tarihlerde doğudan Selçukluların ilerlemesiyle Bizans belki de tarihinde ilk defa her ikisi de Türk olan iki ateş arasında kalmış oluyordu. Böylelikle Peçenekler doğudaki Türk ilerleyişine batıdan dolaylı olarak yardım etmiş oldular. İçlerinden birinin diğer boylar üzerinde hâkimiyet sağlayamadığı kolektif bir idare sistemini benimsemiş olan Peçenekler, XII. yüzyıl ortalarına kadar varlıklarını sürdürdüler. Bu dönemden sonra da tarih sahnesinden çekildiler.

Kuzey Karadeniz ve Balkan coğrafyasında varlık gösteren Türk kavimlerinin kısa hikâyesi bu şekildedir. Demek oluyor ki, 376 yılında Doğu Avrupa ufuklarında görünen Hunlar, V. yüzyılın ikinci yarısına kadar; 558 yılında Bizans sarayında İmparator'un karşısına dikilen Avarlar, IX. yüzyıl başına kadar; 670'li yıllarda Aşağı Tuna boylarına gelen Bulgarlar, Türklük özelliklerini kaybettikleri IX. yüzyıl ortalarına kadar, 890 yılı civarında İdil Nehri'ni geçen Peçenekler XII. yüzyıl ortalarına kadar Doğu Avrupa ve

Balkan topraklarında hüküm sürmüşlerdir. Yaklaşık olarak Hunların idaresi doksan yıl, Avarlarınki iki yüz elli yıl, Bulgarlarınki – Hristiyanlaşmadan önceki devir – yüz seksen yıl, Peçeneklerin idaresi ise – çalışmamızın kronolojik sınırı olan X. yüzyıl sonu üst sınır olarak alındığında – yüz on yıl sürmüştür. İncelediğimiz altı yüz yıllık zaman dilimi içerisinde Hun ve Avar hâkimiyeti arasındaki Bulgar varlığı dahil; Peçeneklerin gelişinden önceki yaklaşık kırk yıllık süre hariç tutulduğunda dönemin tamamı Türk hâkimiyetiyle geçmiştir. Dolayısıyla Kuzey Karadeniz ve Balkanların Erken Orta Çağ dönemi öncelikle Türk tarihi olarak değerlendirilmeli ve incelenmelidir. Çünkü bu dönemin başlıca tarihi aktörü Türklerdir.

Türkler Kuzey Karadeniz coğrafyasına girip Balkanlara kadar ilerledikten sonra başta Alanlar, Sarmatlar, Gotlar, Gepidler, Lombardlar, Franklar gibi Germen kavimleri, Slavlar, Macarlar, Doğu ve Batı Roma'nın Grek halkları ile çok sıkı münasebetlerde bulunmuşlar ve bu toplumları etkilemek bir yana tarihlerinin şekillenmesinde birinci derecede bir amil olmuşlardır. Gotları sürükleyerek Batı Avrupa'nın, Slavları sürükleyerek de Balkanların çehresini belirlemişlerdir. Neticede Türkler, Germenler ve Slavlarla birlikte Avrupa'yı şekillendiren üç unsurdan biri olmuştur. Bu nedenle Gotların tarihi Hunlarla, Frankların tarihi Avarlarla, Slavların tarihi Bulgarlarla ve Macarların tarihi Peçeneklerle birlikte yazılmak zorundadır. Bunlar birbirinden bağımsız düşünülemez ve incelenemezler.

İncelediğimiz dönemin bir karakteristiği olarak Tuna ufkunda görünen her Türk ordusunun istisnasız olarak İstanbul'a kadar ilerlediğini görüyoruz. Attila, Büyük Çekmece'ye kadar gelip geri döndü. Avarlar ve Bulgarlar daha ileri giderek şehri kuşattılar. Çaka Bey'le ittifak kuran Peçeneklerin kuşatması son anda önlendi. Yani Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u kuşattığında Bizans başkenti, Türkler tarafından alınma korkusunu ilk kez yaşamıyordu.

Karadeniz'in kuzeyinde ve Balkanlarda Türklerin varlığı ile ilgili en önemli hususlardan biri, son dönemlerde arkeolojik buluntuların da yorumlanmasıyla daha çok dile getirilen yerleşik hayata geçme meselesidir. Elbette ki Türkler bölgeye ilk geldiklerinde göçebe bir yaşam tarzı sürdürüyorlardı. İçlerinde sadece Bulgarlar istisna teşkil etmektedir. Onlar daha Balkanların kuzeyine gelmeden önce yarı yerleşik bir hayata alışmış bulunuyorlardı. Zaten tam olarak şehirleştiklerini bildiğimiz tek Türk kavmi de Bulgarlardır. Diğer Türk grupları ilk dönemlerinde tamamen göçebe bir karakter gösteriyordu. Ancak tarihlerinin belli bir döneminden sonra yerleşik hayata bir yönelme olduğu gözlenmektedir. Hunların yerleşik hayata geçtiklerine dair işaretler mevcuttur. Aynı konu Avarlar için daha kanıtlanabilir durumdadır. Bugün için arkeoloji Avarlara ait yerleşim yerleri tespit etmeye başlamıştır. Avarların hâkim olduğu bölgede altmış binden fazla Avar mezarı bulunmuştur. Bilindiği üzere mezar ve mezarlık olguları göçebe yaşamdan ziyade yerleşik yaşamı çağrıştırmaktadır. Bulgarlar için durum zaten ortadadır. Peçeneklerin ise kısmen de olsa yerleşik yaşama geçtikleri

gerek tarihi kaynaklardan ve gerekse de arkeolojik buluntulardan sezilmektedir. Dolayısıyla Türklerin Kuzey Karadeniz üzerinden Balkanlara geldikten sonra aşama aşama yerleşik hayata geçtikleri anlaşılmaktadır. Bu durum Türklerin sürekli göçebe yaşam süren bir toplum olmadıkları, göçebeliği sadece buldukları coğrafyanın şartları dolayısıyla benimsedikleri ve uygun coğrafi şartlar olduğunda yaşam biçimlerini bu şartlara göre değiştirdikleri – Anadolu'ya gelip yerleşmeleri gibi - hususu dikkate alındığında hiç de şaşırtıcı değildir.

Bu nokta ile bağlantılı bir diğer hususa daha dikkat çekmek istiyoruz. İncelediğimiz dönemde bölgede hâkimiyet kurmuş olan Türk devletleri Kuzey Karadeniz'de kalıcı olmamış Orta Avrupa ve Balkanlara doğru kaymışlardır (en azından ağırlık merkezlerini kaydırmışlardır). Bunlardan ikisi - Hunlar ve Avarlar - Karpatlar havzasını, diğer ikisi - Bulgarlar ve Peçenekler - Balkanların kuzeyini kendilerine merkez edinmişlerdir. Hâkimiyetlerini buralardan genişletmişlerdir. Bizim fikrimize göre bunun muhtemel sebebi Macar ovasında, Bulgarlar geldiği zaman Avarların, Peçenekler geldiği zaman ise Macarların bulunmasıdır. Aksi takdirde Bulgarlar ve Peçenekler de Macar ovasına yerleşeceklerdi. Nitekim bazı Bulgar gruplarının Pannonia üzerinden Kuzey İtalya'ya, bazı Peçenek gruplarının ise doğrudan Macar ovasına, Macarların arasına yerleştiğine dair kaynaklarda açık ifadeler bulunmaktadır. Bölgeye gelen Türk boylarının, merkez olarak öncelikle Macar ovasına yönelmelerinin sebebi ise bu coğrafyanın Türklerin geldikleri yerdeki coğrafi şartlara uygunluk göstermesidir. Zira aşırı engebeli Balkan coğrafyası, geniş arazilerde ömrünü geçirmiş göçebe toplumlar için son derece elverişsiz bir ortam sunmaktadır. Eğer dikkat edilirse incelediğimiz dönemde Balkanlara yerleşen Türkler çoğunlukla Tuna boylarındaki ovalık arazileri tercih etmişler, Balkan ve Rodop dağlarının güneyine pek inmemişler, inmişlerse de fazla kalmamışlardır. Türk akınları en fazla Selanik'e kadar inmiş, daha güneye örneğin Atina'ya kadar ulaşmamıştır. Ulaşmışsa da kalıcı olmamıştır. Netice itibarıyla diyebiliriz ki Doğu Avrupa'ya gelen Türkler öncelikle coğrafi şartlara göre konumlarını belirlemişler, alışkın oldukları şartlara sahip olan bölgelere doğru yönelmişler ve ulaştıkları yerlerde de zamanla yerleşik hayata geçmişlerdir. Yani büyük Macar ovası Türkler için göçebelikten yerleşik hayata dönüşte bir geçiş coğrafyası olmuştur. Başka bir açıdan baktığımızda da benzer bir sonuca ulaşıyoruz. Şöyle ki, incelediğimiz dönem içerisinde Türk topluluklarının hareketleri dikkatle takip edildiğinde, bunların İç Asya'dan başlayan ve uzun bir yol boyunca devam eden göçlerinin Kuzey Balkan ve Macar ovalarında durduğu, daha batıya ilerlemediği görülür. İlerlememiştir, çünkü ilerlemeye ihtiyaç duymamıştır. Bu durum da aynı şekilde Türklerin bu coğrafyada değişen yaşam tarzı ile alakalıdır.

İncelediğimiz dönemde Kuzey Karadeniz ve Balkanlarda siyasi teşekkül oluşturmuş Türk topluluklarından hiçbirini günümüze kadar varlığını koruyamamış, yerel nüfus içerisinde eriyip gitmişlerdir. Bunlar içerisinde

sadece Bulgarlar, din ve dil değiştirmek suretiyle isim olarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu durumun, yukarıda vardığımız yerleşik hayata geçiş sonucu ile bir alakası olabilir mi? Veya bir başka ifadeyle bu bölgede Türkler yerleşik hayata geçtikleri için mi diğer topluluklar arasında asimile olmuşlardır? Bu soruya verilecek cevap olumsuzdur. Çünkü eğer öyle olsaydı Anadolu'ya gelen Türklerin de yerleşik hayata geçince yerli halk arasında kaybolup gitmesi gerekirdi. Mesele daha çok nüfusla alakalıdır. I. Vásáry'nin de dikkat çektiği bir hususa burada temas etmek istiyoruz. Göç hareketinin doğası icabı, göç yolu uzadıkça göç eden nüfusun yapısında belli değişimler meydana gelmektedir. Ne kadar uzağa gidilirse nüfus o kadar dağılmaktadır. Bir kısmı yok olmakta, bir kısmı da diğer kavimlerle karışmaktadır. Neticede varılan son noktaya başlangıçta hareket eden kitlenin az bir kısmı ulaşmaktadır. İşte Balkanlara ulaşan Türkler de muhtemelen yola çıkan ana kitlenin kalıntılarıydı. Bu durum incelediğimiz, siyasi teşekkül oluşturmuş Türk devletlerinin toplumsal yapılarına bakıldığında kolaylıkla görülebilir. Kaynaklardan anlaşıldığı gibi Hunlar ve Avarlar nüfus olarak kendi tebaalarından daha kalabalık değillerdi. Yine Bulgarlar içerisinde de sonradan baskın hale gelmelerinden anlaşılacağı üzere, daha başta hatırı sayılır bir Slav kitle bulunmaktaydı. Kaynaklar Peçeneklerin kalabalıklığından bahsederler ama Balkanlara gelene kadar onların bir kısmının İdil'in doğusunda, bir kısmının Karadeniz'in kuzeyinde kaldığı ve Peçenek nüfusunun gittikçe seyrelmeye başladığı da yine aynı kaynaklardan edinilebilen somut bilgilerdir. Netice itibarıyla incelediğimiz dönemde batıya gelen Türkler, ulaştıkları yerde, özellikle Orta Avrupa ve Balkan coğrafyasında nüfusun çoğunluğunu oluşturmuyordu. Çünkü bu coğrafya Türkler için ana yurttan bir hayli uzak olduğundan buraya gelen Türk toplulukları, nüfus olarak ana kaynaktan yeterince beslenemiyordu. Kısa süre içerisinde güçlü devletler kurmuş olmaları, siyasi idare ve teşkilatçılıkla ilgili becerileri ile alakalı bir durumdur. Ancak nüfus azlığı nedeniyle bu güçlerini devam ettirememişlerdir. Yerleşik hayata geçişleri de zaten az olan nüfusun erimesini kolaylaştıran diğer bir etken olmuştur.

Kuzey Karadeniz ve Balkanlarda devlet kurmuş olan Türklerin kendi tebaalarına uyguladıkları idare sistemi de dikkat çekici bir konudur. Maalesef bu devletlerin sınırları içinde yaşayan yerli halkın sosyal durumu ve yaşam şartları ile ilgili fazla bilgiye sahip değiliz. Temel başvuru kaynağımız olan kronikleri genelde Bizanslı müellifler yazmışlardır ve ortaya çıkan manzara hiç de hoş değildir. Türklerle ilgili kaynaklardaki bu bilgileri alt alta yazıp okuduğumuzda gözümüzün önünde sadece savaş sahneleri ile şuursuzca saldıran, korkunç katliamlar yapan ve sadece yağmayla geçinen vahşi bir insan tipi canlanmaktadır. Kronik yazarları genelde Türklerle sadece savaş vesilesiyle karşılaştıkları için veya aynı sebeple karşılaşmış askerlerden Türkler hakkında bilgi aldıkları için yazdıkları da Türklerin bu savaşçı yönünü ön plana çıkarmış, buna bir de bilinçaltlarına yerleşmiş “barbar” algısı

eklenince ortaya bu sonuç çıkmıştır. Bu yazarların hiçbiri Türkleri kendi yurdunda barış zamanındaki halleriyle görmemiştir. Gören bir kişi çıkmıştır (Priscus), ve o da öyle vahşi bir toplum profili çizmemektedir. Diğer taraftan bir mukayese yapma açısından, bu müelliflerin kendi toplumlarının yaşayışları, yani Bizans idaresi altında yaşayan insanların hayat şartları acaba nasıldı? Zorla toplanan askerler, yüklenen ağır vergiler, oradan oraya sürülüp iskân edilen gruplar. Bütün bunlar bizce Bizans idaresi altındaki sosyal şartların Türk idaresindekinden daha iyi olmadığını göstermektedir. Türklerin hâkimiyetini kabul eden toplumların hayat standartları bir Batı veya Doğu Roma'dakinden daha aşağı değildi. Bu konuda özellikle Bizans ve Türk tarihinin sosyal yönü daha iyi araştırılmalı ve mukayeseler yapılmalıdır. Aynı şekilde Türklerin özellikle Bizans'la yaptıkları anlaşmalara baktığımızda ticaret ile ilgili maddeler bulunduğunu görüyoruz ve soruyoruz: İhtiyacını ve istediğini hazır bir şekilde yağma yoluyla elde edebilen bir toplum neden ticaret yapma zahmetine katlansın? Dolayısıyla yukarıda da belirttiğimiz gibi bölgede Türk idaresinin uzun sürmemesi, yönetimleri altındaki halkın memnuniyetsizliğinden veya Türklerin – bugün bile birçok araştırmada yansıtıldığı gibi – yerleşik toplumların kanını emen birer parazit olmalarından değil, sadece nüfusla alakalı bir durumdur.

Yine de vardığımız sonuçlar için daha fazla dayanak gerekmektedir. Sonuçta Kuzey Karadeniz ve Balkanlarda varlık göstermiş olan Türk devletleri ile ilgili olarak bilmediklerimiz, bildiklerimizden kat kat daha fazladır. Örneğin bu siyasi teşekküllerin sınırlarının kuzeyde nerelere kadar ulaştığı hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Bugün İskandinav yarımadasında Hun dönemine ait kalıntılara rastlanmaktadır. Düne kadar bunlardan tamamen bihaber durumdaydık. Yine bu Türk devletlerinin vergi sistemi, hukuk sistemi, ev yaşamı, giyim-kuşam, yemek kültürü vb. sosyal yaşamın temel konuları ile ilgili olarak ayrı bir başlık açacak kadar bile bilgimiz yoktur. Bu konuda daha fazla çalışma yapılması gereği yanında, daha önce de belirtildiği gibi, henüz başlangıç döneminde olan arkeolojik çalışmaların daha da hızlanması ve bunların sonuçlarının bir an önce yayınlanması gerekmektedir. Bu noktada en umut verici husus ise bölgede varlık gösteren Türklere ait daha fazla yazılı – runik işaretli – bulgu ele geçirilmesi ihtimalinin bulunması ve öncekilerle birlikte bunların bir an önce çözümünün yapılmasıdır.

Bu noktada Kuzey Karadeniz ve Balkan Türklüğü ile ilgili çalışmaların oldukça yetersiz olduğunu da bir kez daha vurgulamış olalım. Türk tarihinin bu kısmı ile ilgili çalışmalar daha çok Batılı bilim adamları tarafından yapılmakta ve doğal olarak da Batılı bakış açısını yansıtmaktadırlar. Unutulmamalıdır ki Antik Çağ Grek ve Latin yazınına hâkim olan “barbar” algısı bugün Avrupalıların bilinçaltında – belki farklı bir kavramla – hâlâ varlığını sürdürmektedir. Maalesef Türk tarihinin Avrupa kısmı Avrupalıların eline bırakılmıştır.

Son olarak bir hususu daha belirtmek istiyoruz. Türklerin bu coğrafyadaki varlıklarının daha iyi anlaşılması için ilişkide buldukları, bir dönem birlikte ve iç içe yaşadıkları toplumların kültürlerinin de iyice araştırılması gerekmektedir. Mesela Türk tarihini bildiğimiz kadar bir Got tarihini de bir Slav tarihini de aynı oranda bilmemiz gerekmektedir. Ancak bu suretle o toplumların tarih ve kültürü Türk tarihi ve kültürü ile mukayese edilebilir ve Türklerin varlığının etkileri tam olarak ortaya konabilir.

Kuzey Karadeniz ve Balkan coğrafyasında, altı yüzyıllık bir dönem boyunca dört büyük siyasi teşekkül halinde varlıklarını sürdürmüş ve yerlerini diğer soydaşlarına terk etmiş olan Türkler, buldukları yerlerde çok derin izler bırakmışlar, sonraki dönemlerde gerçekleşen Türk fetihleri için kuvvetli bir zemin oluşturmuşlardır. Üzerinden bin yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına karşın bu izlerin bugün hâlâ yaşıyor olması bölgede bulunmuş olan Türk unsurların ne derece güçlü etkilerde bulunduğunu bugün bize açıkça göstermektedir.

Bu çalışmada, bölgede varlık göstermiş olan Türk topluluklarının, siyasi tarihlerine yer verilmekle birlikte diğer çalışmalarda fazla yer almayan ve arkeolojik bulgularla yavaş yavaş belirginleşmeye başlayan sosyal ve ekonomik yönü ön plana çıkartılıp değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu alanın ileride yapılacak araştırmalar sonucunda daha fazla aydınlatılması ile Türk tarihinin ilgili dönemine farklı bir boyut getireceği kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

1. Ana Kaynaklar

Agathias, *The Histories*, Translated with an Introduction and Short Explanatory Notes by Joseph D. Frendo, Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1975.

Ammianus Marcellinus, with an English Translation by John C. Rolfe, vol. III, London: Harvard University Press, 1986.

Anna Komnena, *Alexiad, Malazgit'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, Ankara, 1996.

Blockley, R. C., *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire, Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, vol II, Text, Translation and Historiographical Notes, Liverpool: Francis Cairns, 1983

Carolingian Chronicles, Royal Frankish Annals and Nithard's Histories, Translated by Bernhard Walter Scholz with Barbara Rogers, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1970.

Chronicle of Fredegar, *The Forth Book of the Chronicle of Fredegar*, with Its Continuations, Translated from the Latin with Introduction and Notes by J. M. Wallace-Hadrill, London; New York: Nelson, 1960.

Chronicon Paschale 284-628 A.D., Translated with an Introduction and Notes by Michael Whitby and Mary Whitby, Liverpool: Liverpool University Press, 2007.

Claudian, With an English Translation by Murice Platnauer, vol. II, London: W. Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons, 1922.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text Ed. by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition, Washington DC: Dumbarton Oaks, 1967, vol. II, Commentary, Ed. by R. J. H. Jenkins, London: Athlone Press, 1962.

Eginhard, *Early Lives of Charlemagne by Eginhard & The Monk of St Gall*, Translated and Edited by A. J. Grant, London: Chatto & Windus, 1922.

Eunapius, bkz. Blockley, R. C.

Genesios, *On the Reigns of the Emperors*, Translation and Commentary Anthony Kaldellis, Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1998.

Gregory Bishop of Tours, *History of the Franks*, Selections, Translated with Notes by Ernest Brehaut, New York: Columbia University Press, New York, 1916.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991.

Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 2010.

Hudūd al-Ālam, The Regions of the World, Translated and Explained by V. Minorsky, 2nd Ed., London: Luzac, 1970. Türkçesi: V. Minorsky, *Hudūdü'l-Ālem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. A. Duman – M. Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.

Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

İbn Fazlan Seyahatnamesi, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul, 1995.

John Bishop of Ephesus, *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*, Now First Translated from The Original Syriac by R. Payne Smith, Oxford: University Press, 1860.

John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, Introduction, Text and Notes Translated By John Worthley, Cambridge University Press, 2010.

Jordanes, *The Gothic History of Jordanes*, in English Version with an Introduction and a Commentary by Charles C. Mierow, Princeton: The Princeton University Press, 1915.

Menander, *The History of Menander the Guardsman*, Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes R. C. Blockley, Liverpool, Great Britain: F. Cairns, 1985.

Mangaltepe, İsmail, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.

Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Mikhail Psellos, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, Text, Translation, and Commentary by Cyril Mango, Washington DC: Dumbarton Oaks, 1990.

Paul The Deacon, *History of the Longobards*, Translated by William Dudley Foulke, Philadelphia: Dept. of History, University of Pennsylvania; New York: Sold by Longmans, Green, 1907.

Philostorgius, *The Ecclesiastical History of Philostorgius*, Translated by Edward Walford, London: Henry G. Bohn, 1855.

Priscus, bkz. Blockley, R. C.

Procopius, *History of the Wars*, with an English Translation by H. B. Dewing, vol. II, London: William Heinemann, 1916, vol. V, London: Harvard University Press, 1962.

Prosper of Aquitaine, *From Roman to Merovingian Gaul, A Reader*, edited and translated by Alexander Callander Murray, University of Toronto Press: Canada, 2008, içinde.

Sozomen, *The Ecclesiastical History of Sozomen*, Translated by Edward Walford, London: Henry G. Bohn, 1855.

Strategikon, Bizans Kültüründe Strateji Sanatı, Haz. George T. Dennis, çev. Volkan Atmaca, Kırmızıkeci Yayınevi, İstanbul, 2011.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene, Translated into English by F. J. Hamilton, E. W. Brooks, London, Methuen & Co., 1899.

Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott, with the assistance of Geoffrey Greatrex, Oxford: Oxford University Press, 1997.

Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, An English Translation with Introduction and Notes by Michael and Mary Whitby, Clarendon Press, Oxford: Clarendon Press, 1986.

Yörükân, Yusuf Ziya, (derl), *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Yücel, Mualla Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Zosimus, *Historia Nova, The Decline of Rome*, Translated by James J. Buchanan and Harold T. Davis, San Antonio: Trinity University Press, 1967.

2. Tetkik Eserler

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Tervel Han (702-718)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, s. 563-568.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 35, 1994, s. 35-54.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, Bildiriler*, 29-31 Mayıs 1995, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, s. 15-27.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Attila ve Ares'in Kılıcı”, *Türk Kültürü*, S. 416, 1997, s. 739-740.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Tuna Bulgar Hükümdarı Malamir Han (831-836)”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s. 217-220.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları”, *Belleten*, LXIX/254, Nisan 2005, s. 117-129.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Yurt Tutan Hükümdar Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devletinin Kuruluşu”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya, 2007, s. 395-401.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar”, *İÜ Ed. Fak. Tarih Dergisi*, S. 51, İstanbul, 2011, s. 1-19.

Aleman, Agusti, “Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasındaki Tarihi Bağlantılar”, çev. Nurşen Özsoy, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Aşan, Muhammet B., “Yesi ve Çevresinde Sakalar”, *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 628-631.

Atwood, Christopher P., “Huns and Xiōngnú: New Thoughts on an Old Problem”, *Dubitando: Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski*, eds. Brian J. Boeck, Russell E. Martin, and Daniel Rowland, Bloomington, IN: Slavica Publishers, 2012, s. 27-52.

Baştav, Şerif, “Avrupa Hunları”, *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 853-886.

Baştav, Şerif, “Avar İmparatorluğu”, *Makaleler 1*, Yay. Haz. E. Semih Yaalçın, Emine Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 495-507.

Bayçarov, S. Ya., *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*, Çev. Muvaffak Duranlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Baynes, Norman H., “The Date of the Avar Surprise”, *Byzantion*, XXI, 1912, s. 110-128.

Beksaç, Engin, “Balkanlarda Tarih Öncesi ve Erken Uygarlıklar”, *Balkanlar El Kitabı*, Cilt I: Tarih, Derl. Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdağ, Karam&Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s. 37-53.

Berta, Árpád, *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, çev. Nurettin Demir-Emine Yılmaz, 2. Baskı, Hacettepe Yayıncılık, Ankara, 2011.

Beşevliev, V., “Proto-Bulgar Dini”, çev. T. Acaroğlu, *Bellekten*, IX/34, 1945, s. 213-261.

Blaškoviç, Josef, “Çekoslovakya Topraklarında Eski Türklerin İzleri”, *Çekoslovakya'da Türklük*, Derl. Yusuf Gedikli, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008, s. 55-69.

Blaškoviç, Josef, “Slovakya'da Eski Türkçe Yer Adları”, *Çekoslovakya'da Türklük*, Derl. Yusuf Gedikli, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008, s. 71-76.

Bobçev, S. S., “Kurum Han'ın Yasa Koyuculuğu”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1980-1981, s. 147-150.

Bóna, Istvan, “Byzantium and the Avars: The Archaeology of the First 70 Years of the Avar Era”, *From the Baltic to the Black Sea, Studies in Medieval Archaeology*, Ed. by David Austin and Leslie Alcock, London; Boston: Unwin Hyman, 1990, s. 113-117.

Bridgman, Tim, “Who were the Cimmerians?”, *Hermathena*, No. 164 (Summer 1998), s. 31-64.

Browning, Robert, “Where Was Attila’s Camp?”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 73, 1953, s. 143-145.

Bury, J. B., *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*, vol. I, New York: Dover Publications, 1958.

Choksy, Jamsheed K., “Xiiiaona- or Hun Reconsidered”, *AOASH*, Vol. 65/1, 2012, s. 93-98.

Cholakov, Ivo D. and Krastyu Chukalev, “Archaeology in Bulgaria, 2006 Season”, *American Journal of Archaeology*, 112, 2008, s. 143-170.

Curta, Florin, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Curta, Florin, “The Image and Archaeology of the Pechenegs”, *Banatica*, 23, 2013, s. 143-202 <http://banatica.ro/media/b23/tiaa.pdf> e.t. 26.04.2014.

Czeglédy, Károly, *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü*, çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009.

Çay, Abdulhaluk M. – İlhami Durmuş, “İskitler”, *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 575-596.

Daim, Falko, “The Avars: Steppe People of Central Europe”, *Archaeology*, Vol. 37, No. 2, March/April, 1984, s. 33-39.

Daim, Falko, “Avars and Avar Archaeology, An Introduction”, Transl. by Birgit Bühler, *Regna and Gentes; The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Ed. by Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut and Walter Pohl, with the Collaboration of Sören Kaschke, Leiden; Boston: Brill, 2003, s. 463-570.

Darkot, Besim, “Balkan” mad., *İA*, C. II., İstanbul, 1977, s. 280-283.

Davidson, G. R. and Tibor Horváth, “The Avar Invasion of Corinth”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 6, No. 2 (1937), s. 227-240.

Deer, Jozsef, “İstep Kültürü”, *AÜDTCFD*, C. XII, S. 1-2, 1954, s. 159-176.

Deguignes, Joseph, *Büyük Türk Tarihi*, çev. Heyet, C. 1-2, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1976.

Doğan, İsmail, *Doğu Avrupa’daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.

Durmuş, İlhami, “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, *Belleten*, LXI/231, 1997, s. 273-286.

Durmuş, İlhami, *Sarmatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

Eckhardt, Sándor, “Efsanede Attila”, *Attila ve Hunları*, Derl. Gyula Németh, Terc., Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 123-186.

Erdelyi, István, “Avar Sanatı”, *Türk Kültürü El Kitabı, İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar*, C. II, Kısım I a, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 109-117.

Erdemir, Hatice P., *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.

Érdy, Miklós, “An Overview of the Xiongnu Type Cauldron Finds of Eurasia in three Media, with Historical Observations”, *Archaeology of Steppes: Methods and Strategies*, Ed. Bruno Genito, Napoli: Istituto universitario orientale, 1994, s. 379-438

Érdy, Miklós, “Hsiung-nu ve Hunlar Arasında Üç Arkeolojik Bağlantı”, *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 928-941.

Fehér, Géza, “Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akriba Olan Milletlerin Kültürü. Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri”, *İkinci Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, İstanbul 20 – 25 Eylül 1937, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 290-320.

Fehér, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, çev. Heyet, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Fettich, Nándor, “Hunların Arkeolojik Hatıraları”, *Attila ve Hunları*, Derl. Gyula Németh, Terc., Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 195-225.

Fiedler, Uwe, “Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research”, *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Ed. by Florin Curta with the assistance of Roman Kovalev, Leiden; Boston: Brill, 2008, s. 151-236.

Fine, John V. A., *The Early Medieval Balkans, A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1983.

Fülöp, Gyula, “New Research on Finds of Avar Chieftain-Burials at Igar, Hungary”, *From the Baltic to the Black Sea, Studies in Medieval Archaeology*, Ed. by David Austin and Leslie Alcock, London; Boston: Unwin Hyman, 1990, s. 138-146.

Giumlíá-Mair, Alessandra, “Metallurgy and Technology of the Hunnic Gold Hoard From Nagyszéksós”, *The Silk Road*, Vol. 11, 2013, s. 12-35 http://www.silk-road.com/newsletter/vol11/SilkRoad_11_2013_giumliamair.pdf e.t.21.07.2014.

Gjuzelev, Vassil, “The Protobulgarians A Pre-History of the Asparouhian Bulgaria”, *Medieval Bulgaria, Bizantine Empire, Black Sea, Venice, Genoa*, Villach: Verlag Baier, 1988, s. 11-80.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum, 2006.

Golden, Peter B., “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, çev. Ayda Arel, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 345-381.

Golden, Peter B., “Rusya’nın Orman Kuşağı Halkları”, çev. Mete Tuncay, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 311-344.

Gömeç, Saadetin, “Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi”, *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, Türkistan, 2011, s. 479-486.

Greatrex, G.-M. Greatrex, “The Hunnic Invasion of East of 395 and the Fortress of Ziatha”, *Byzantion*, 69, 1999, s. 65-75.

Gregory, Timothy E., *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Hamzaoğlu, Yusuf, *Balkan Türklüğü, Araştırmalar, İncelemeler (Makedonya, Sırbistan, Hırvatistan)*, C. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Hamzaoğlu, Yusuf, “Slovenya’da Avar İzleri”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 687-692.

Harmatta, János, *Avarların Dili Sorununa Dair, Doğu Avrupa’da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, Çev. Hicran Akın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Haussig, Hans-Wilhelm, “Hun ve Avar Adlarının Anlamı Hakkında”, çev. Ergin Ayan, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 13, Güz 2005, s. 225-236.

Heather, Peter, *Gotlar*, çev. Erkan Avcı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012.

Hedeager, Lotte, “Scandinavia and the Huns: An Interdisciplinary Approach to the Migration Era”, *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 40, No. 1, 2007, s. 42-58.

Henning, W. B., “The Date of the Sogdian Ancient Letters”, *BSOAS*, XII/3-4, 1948, s. 601-615.

Heršak, Emil, “Avarlar: Etnik Yaratılış Tarihlerine Bir Bakış”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 641-657.

Hirth, Friedrich, “Mr. Kingsmill and the Hiung-nu”, *JAOS*, Vol. 30, No. 1, Dec., 1909, s. 32-45.

Howorth, H. H., “The Avars”, *JRAS*, vol. 21, No. 4, 1889, s. 721-810.
http://en.wikipedia.org/wiki/Colonies_in_antiquity e.t. 31.07.2014.

Kaçar, Turhan, “Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarların Görünüşü: Ammianus Marcellinus’ta Hunlar”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 83-95.

Kafesoğlu, İbrahim, “XII. Asra Kadar İstanbul’un Türkler Tarafından Muhasaraları”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, İstanbul, 1957, s. 1-16.

Kafesoğlu, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997.

Karatay, Osman, *Hırvat Ulusunun Oluşumu, Erken Orta Çağ’da Türk Hırvat İlişkileri*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Karatay, Osman, “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, *Bilig*, S. 18, Yaz, 2001, s. 27-46.

Karatay, Osman, “Hırvat ve Sırp Göçlerinde Ogur İlgisi”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 591-598.

Karatay, Osman, “Türk-Slav İlişkilerinin Başlangıç Dönemleri Üzerine”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 536-546.

Karatay, Osman, “Kafkasya Bulgarları Tarihi”, *Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür*, Derl. Ufuk Tavkul, Yaşar Kalafat, Karam Yayınları, Ankara, 2003, s. 18-45.

Karatay, Osman, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları, Altın Orda Öncesi Dönem”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 3, Güz 2004, s. 1-70.

Karatay, Osman, “Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2, Kış 2010, s. 1-18.

Karatay, Osman, “Kurum Han Döneminde Tuna Bulgarları (803-814)”, *Turan*, S. 12, 2010, s. 101-108.

Karatay, Osman, “Avar Kültür Çevresindeki ‘Jupan’ Sanı Hakkında”, *Uluslararası Zeki Velidi Togan Sempozyumu*, 12 – 15 Ekim 2010, Afyonkarahisar, Sempozyuma Sunulan Bildiri (Basılmamış).

Karatay, Osman, “Balkanların Etnik Teşekkülünde Oğur Katkısı”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, C.I, Ed. Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya, 2013, s. 123-134.

Karatay, Osman, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 273-294.

Karatay, Osman, “Hunlardan Haberler: Venedik ve Aquileia”, *Tarihin ve Tarihçinin İzinden. Kâzım Yaşar Koprıman Armağanı*, yay. Altan Çetin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2014, s. 37-42.

Karatay, Osman, “Karadeniz Kuzeyindeki Bucak Yeradının Kökenine Dair”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 43, Güz 2014, s. 51-57.

Kayapınar, Ayşe, “Tuna Bulgar Devleti (579-1018)”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 630-640.

Kelly, Christopher, *Attila, Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü*, çev. Turhan Kaçar, Turkuvaz Kitap, İstanbul, 2011.

Kory, Raimar W., “Arkeolojik Bir Araştırma, Avar Yerleşimleri”, çev. Kadir İnan, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 664-673.

Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 23-24, 26-32.

Kurat, Akdes Nimet, “Peçenekler” mad., *İA*, 9. Cilt, İstanbul, 1964, s. 535-543.

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları Ankara, 1972.

Kurat, Akdes Nimet, “Avarlar”, *Ege Üniv. Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 1, Temmuz 2011, s. 81-110.

Ligeti, Lajos, “Attila Hunlarının Menşei”, *Attila ve Hunları*, Derl. Gyula Németh, Terc., Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 9-24.

Ligeti, Louis, *Bilinmeyen İç Asya*, Macarcadan çeviren Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Lindner, Rudi Paul, “Nomadism, Horses and Huns”, *Past & Present*, No. 92 (Aug., 1981), s. 3-19.

Macartney, C. A., “On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century”, *BSOAS*, vol. 11, No 2, 1944, s. 266-275.

Macartney, C. A., “The Eastern Auxiliaries of the Magyars”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1969, s. 49-58.

Macartney, C. A., “The Petchenegs”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 8, No. 23, Dec., 1929, s. 342-355.

Maenchen-Helfen, O., “Huns and Hsiung-nu”, *Byzantion*, XVII, 1944-1945, s. 222-243.

Maenchen-Helfen, O., “The Legend of the Origin of the Huns”, *Byzantion*, XVII, 1944-45, s. 244-251.

Maenchen-Helfen, O., “Pseudo-Huns”, *CAJ*, 1, 1955, s. 101-106.

Maenchen-Helfen, O., “Archaistic Names of the Hiung-nu”, *CAJ*, VI/4, 1961, s. 249-261.

Maenchen-Helfen, O. J., *The World of the Huns, Studies in Their History and Culture*, Ed. by Max Knight, Berkeley: University of California Press, 1973.

Mangaltepe, İsmail, “Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 10, Yaz 2006, s. 1-24.

Mangaltepe, İsmail, “Avar Hakanı: Bayan ve Dönemi”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına, Prof. Dr. Gülçin Çandarhoğlu'na Armağan*, Ed. H. Alan, A. Kara, O. Yorulmaz, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 167-178.

Mangaltepe, İsmail, “Avarlar (558-822)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 203-240.

McEvedy, Colin, *Orta Çağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, İstanbul, 2005.

McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1939.

Melyukova, A. İ., “İskitler ve Sarmatlar”, çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 141-166.

Memiş, Ekrem, *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, Ankara, 2012.

Moravcsik, Gyula, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, çev. H. Namık Orkun, Çığır Dergisi Neşriyatı, Ankara, 1938.

Nagy, Katalin, “Notes on the Arms of the Avar Heavy Cavalry”, *AOASH*, Vol. 58/2, 2005, s. 135-148.

Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*, New York: Praeger Publishers, 1971.

Orkun, Hüseyin Namık, *Peçenekler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1933.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Ögel, Bahaeddin, “Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi”, *DTCFD*, XVII/1-2, 1959, s. 261-273.

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Özey, Ramazan, “Balkanların Coğrafi Yapısı”, *Balkanlar El Kitabı*, Cilt I: Tarih, Derl. Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdağ, Karam&Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s. 13-34.

Özman, Recep, “İlkçağ'da Yunanistan”, *Balkanlar El Kitabı*, Cilt I: Tarih, Derl. Osman Karatay – Bilgehan A. Gökdağ, Karam&Vadi Yayınları, Ankara, 2006, s. 54-65.

Phillips, E. D., *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, London: Thames and Hudson, 1965.

Pritsak, O., “The Peçenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, *AEMA*, 1, 1975, s. 211-235.

Pritsak, Omeljan, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri”, çev. Osman Karatay, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 509-521.

Rásonyi, László, “Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar”, *Doğu Avrupa'da Türklük*, Notlarla Yayına Hazırlayan Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 31-67.

Rásonyi, László, “Orta Çağda, Erdel'de Türklüğün İzleri”, *II. Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, 20-25

Eylül 1937, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 577-592.

Rásonyi, László, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.

Rásonyi, László, *Tuna Köprüleri*, çev. Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984.

Rice, Tamara Talbot, *The Scythians*, London: Thames and Hudson, 1961.

Róna-Tas, András, “Kubrat Han’ın Büyük Bulgar Devleti”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 625-629.

Runciman, S., *A History of the First Bulgarian Empire*, London: G. Bell & Sons Ltd., 1930.

Samolin, William, “Hsiung-nu, Hun, Turk”, *CAJ*, III/2, 1956, s. 143-150.

Samolin, William, “Some Notes on the Avar Problem”, *CAJ*, vol. 3, 1957, s. 62-65.

Sinor, Denis, “Hun Dönemi”, çev. Mete Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 245-282.

Sophoulis, Panos, *Byzantium and Bulgaria, 775–831*, Leiden; Boston: Brill, 2012.

Stephenson, Paul, “About the Emperor Nikephoros and How He Leaves His Bones in Bulgaria: A Context for the Controversial Chronicle of 811”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 60 (2006), s. 87-109.

Sulimirski, Tadeusz, “The Cimmerian Problem”, *University of London, Bulletin of the Institute of Archaeology*, No 2, 1959, London, 1960, s. 45-64.

Szádeczky-Kardoss, Samuel, “Avarlar”, çev. Ruşen Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, Derl. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 283-310.

Şçerbak, A. M., “Türk ‘Runik’ Alfabesinin Yayılmasına Dair”, *TDAY Belleten 1990*, Ankara, 1994, s. 183-187.

Tarhan, M. Taner, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İstanbul, 23 - 26 Mayıs 1983, Ankara, 1984, s. 109-120.

Tarhan, M. Taner, “Eskiçağ’da ‘Kimmerler Problemi’”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 355-369.

Tarhan, Taner, “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 24, 1970, s. 17-32.

Tekin, Talat, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

The Oxford Dictionary of Byzantium, 3 vol., ed. Alexander P. Kazhdan, New York, Oxford: Oxford University Press, 1991.

Thompson, E. A., “Christian Missionaries Among the Huns”, *Hermathena*, No. 67, May, 1946, s. 73-79.

Thompson, E. A., "The Camp of Attila", *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 65, 1945, s. 112-115.

Thompson, E. A., *The Huns*, Revised and with an Afterword by Peter Heather, Oxford, UK; Cambridge, Mass., USA: Blackwell, 1996.

Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Tufan, Muzaffer, "Balkanlarda Bin Yıllık Türk Kültürü", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, Bildiriler*, 29-31 Mayıs 1995, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, s. 1-14.

Váczy, Péter, "Hunlar Avrupa'da", *Attila ve Hunları*, Derl. Gyula Németh, Terc., Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 51-122.

Vásáry, I., "Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th-8th cc. A.D)", *AOASH*, XXV, 1972, s. 335-347.

Vásáry, István, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. M. Mansel, C. I, Maarif Matbaası, Ankara, 1943.

Vasiliev, A. A., *The Goths in the Crimea*, Cambridge: The Mediaeval Academy of America, 1936.

Vasiliev, D. D., "Göktürk Yazı Kültürünün Asya'nın Merkezinden Doğu Avrupa'ya Yolu", *TDAY Belleten 1993*, Ankara, 1995, s. 61-66.

Vörös, Gábor, "Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 693-708.

Wachtel, Andrew Baruch, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Yücel, M. U., "Balkanlar'da Peçenekler", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 714-726.

Yücel, Mualla Uydu, "Peçenekler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 449-527.

Zaseckaja, Irina P.-Nikolaj A. Bokovenko, "The Origin of Hunnish Cauldrons in East-Europe", *Archaeology of Steppes: Methods and Strategies*, Ed. Bruno Genito, Napoli: Istituto universitario orientale, 1994, s. 701-724

Zimonyi, István, "Bulgarlar ve Ogurlar", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 606-616.

Zimonyi, István, "The Nomadic Factor in Medieval European History", *AOASH*, vol. 58 (1), 2005, s. 33-40.

Živković, Tibor, "Avarlar ile Slavlar Arasındaki İlişkiler (579-626)", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 658-663.

Zlatarski, V. N., "Kurum Han", çev. M. Türker Acaroğlu, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, 1980-1981, s. 125-146.

EKLER: Haritalar

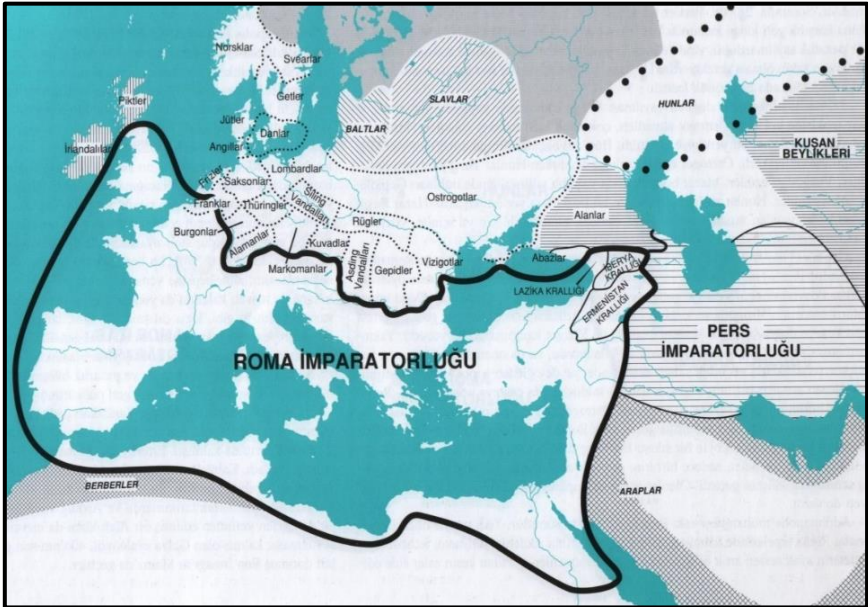
Harita 1. Kuzey Karadeniz: Coğrafi Özellikler

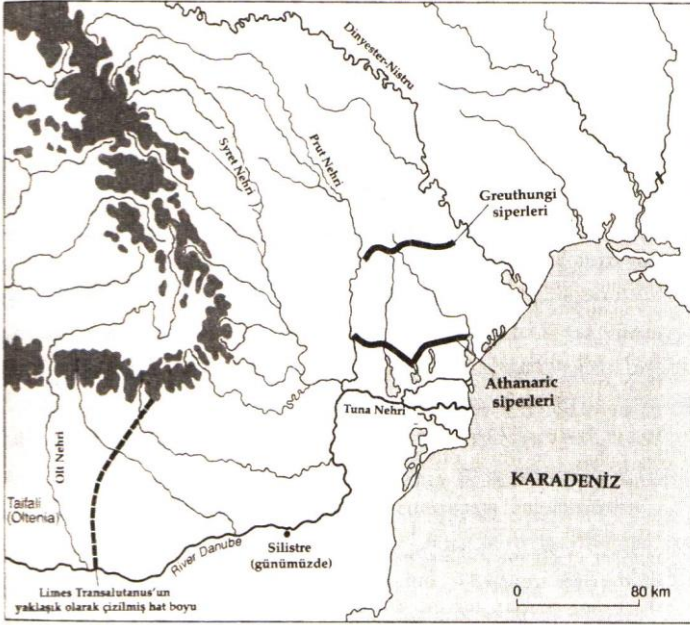
Harita 2. Balkanlar: Coğrafi Özellikler (Fine, *The Early Medieval Balkans*, Map 1.)

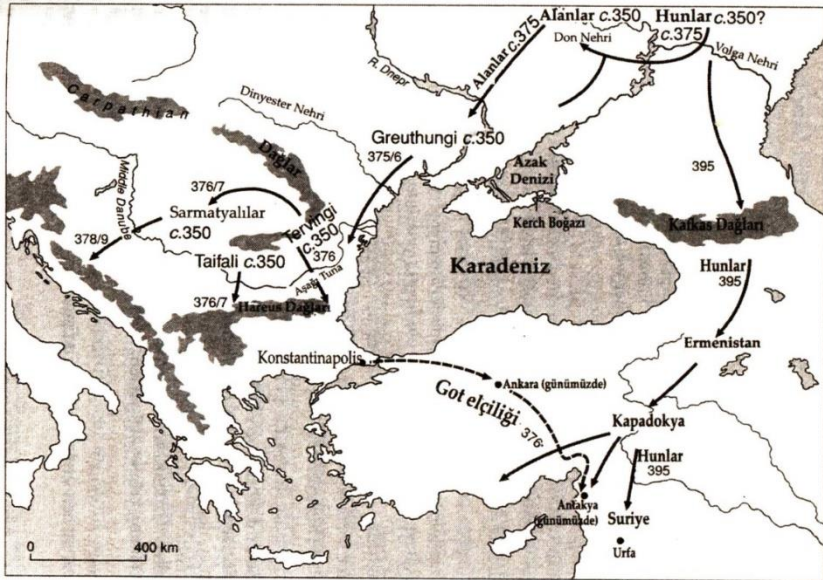
Harita 3. Kuzey Karadeniz'deki Grek Kolonileri (http://en.wikipedia.org/wiki/Colonies_in_antiquity)

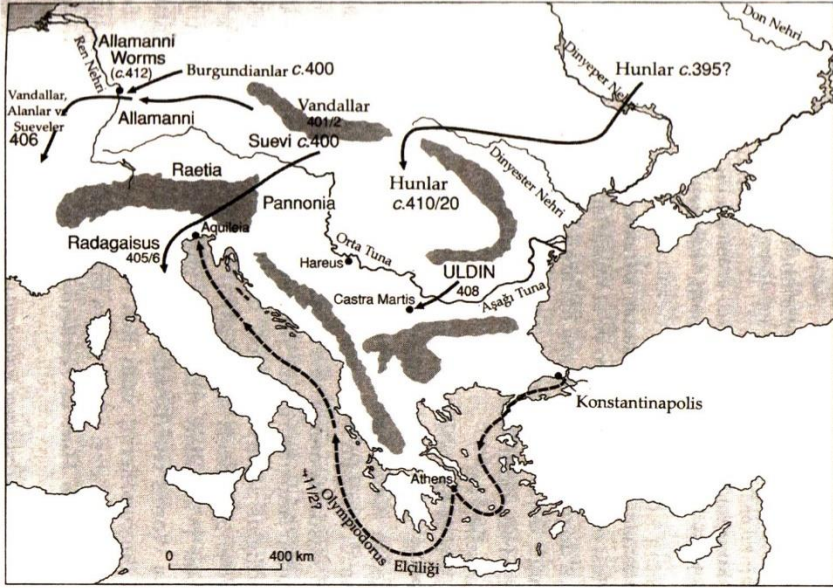
Harita 4. Hunların ortaya çıktığı dönemde Doğu Avrupa (McEvedy, *Orta Çağ Tarih Atlası*, s. 11)

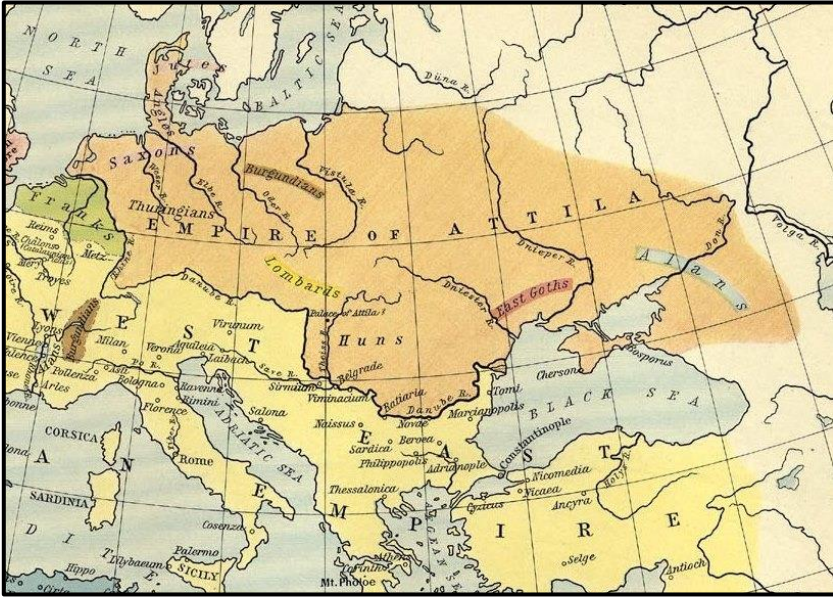
Harita 5. Hunlara karşı kurulan Got siperleri (Heather, *Gotlar*, s. 154)

Harita 6. Hunların Gelişi I (Heather, *Gotlar*, s. 151)

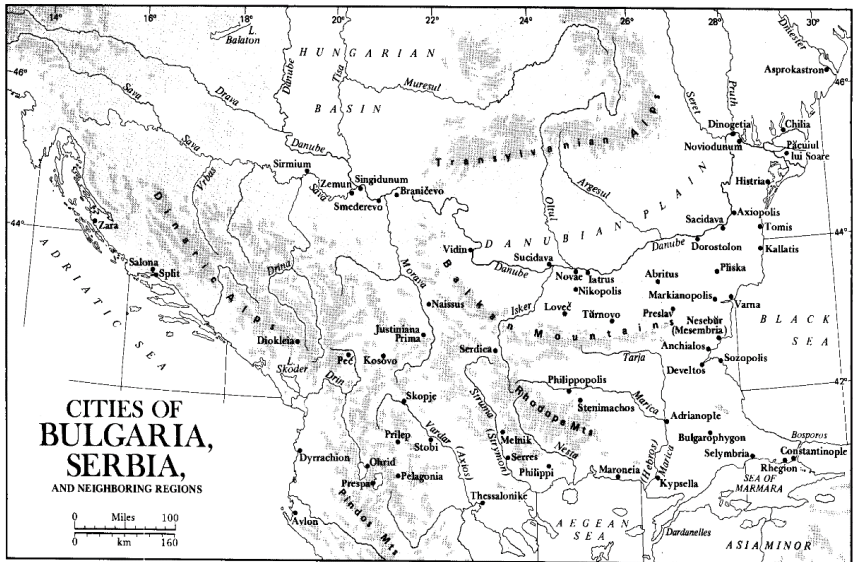
Harita 7. Hunların Gelişi II (Heather, *Gotlar*, s. 160)

Harita 8. Attila İmparatorluğu (W. R. Shepherd, *Historical Atlas*, s.

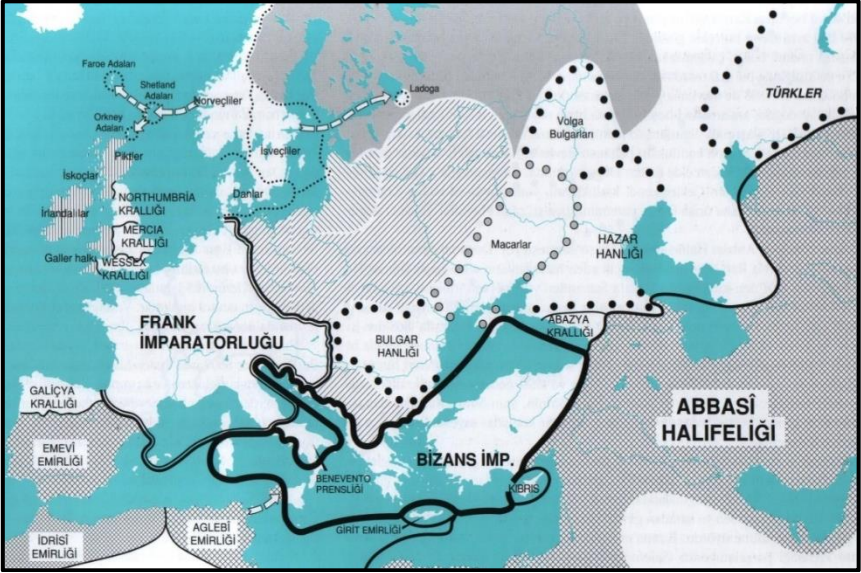
Harita 9. Balkanlar: İdari Bölgeler (ODB, vol. 1, s. 248)

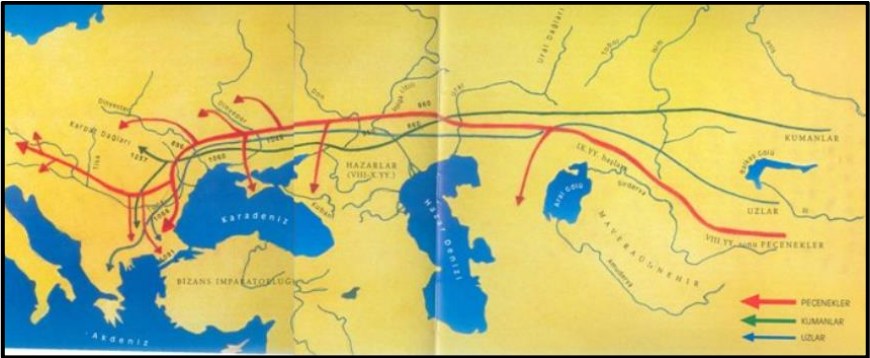
Harita 10. Balkanlar: Başlıca Şehirler (ODB, vol. 1, s. 333)

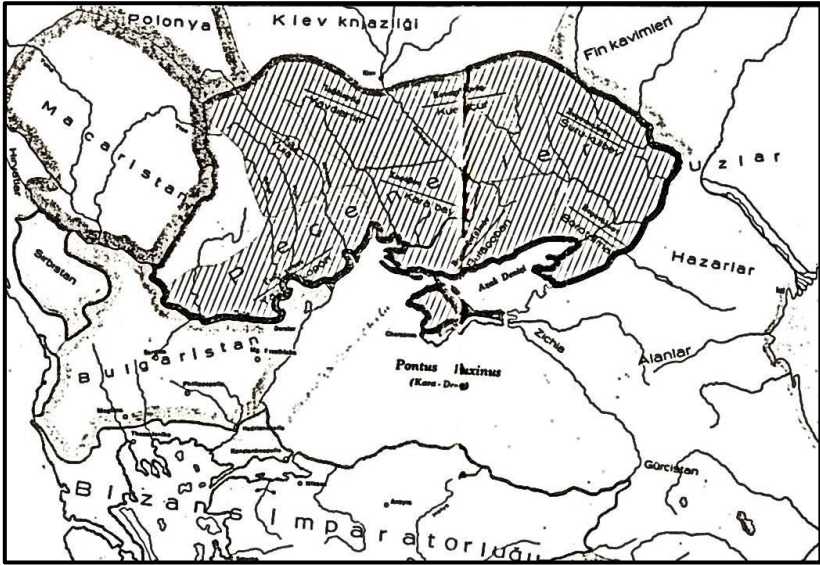

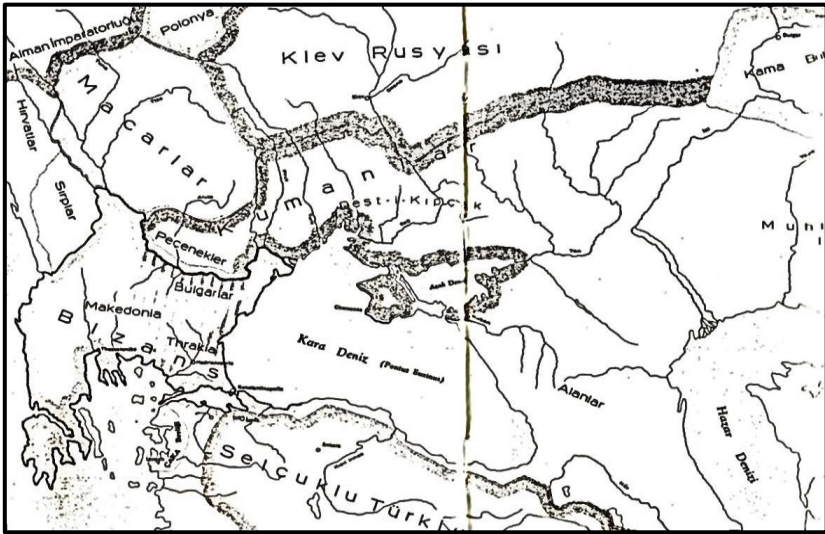
Harita 13. 830 yılı civarında Bulgarlar (McEvedy, *Orta Çağ Tarih Atlası*, s. 43)

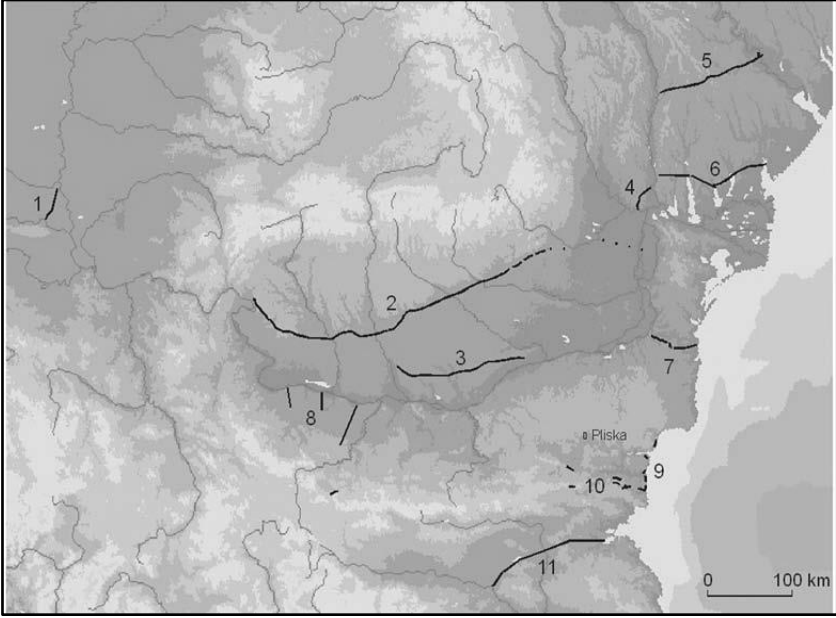
Harita 14. Peçenek göçleri.

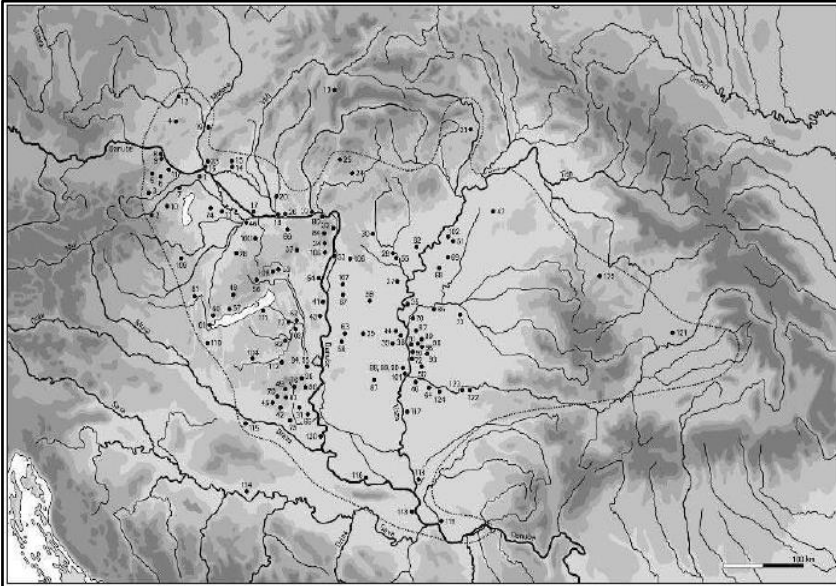
Harita 15. X. yüzyıl ortalarında Peçenekler (Kurat, *Peçenek Tarihi.*)

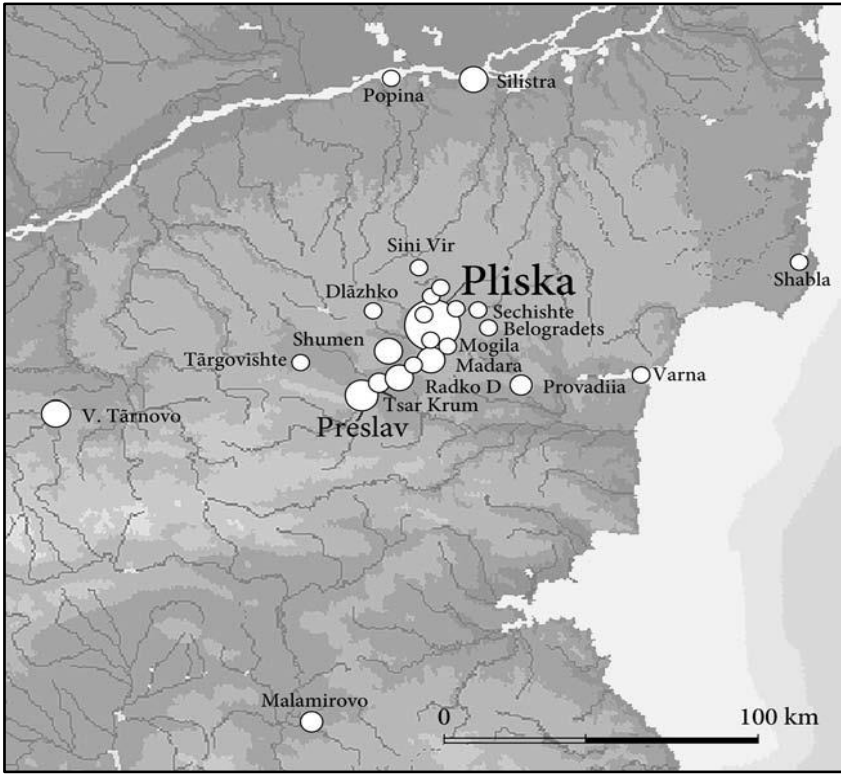
Harita 16. XI. yüzyıl ortalarında Peçenekler (Kurat, *Peçenek Tarihi.*)

Harita 17. Aşağı ve Orta Tuna'daki Bulgar siperleri (Fiedler, “Bulgars in the Lower Danube ...”, s. 163)

Harita 18. Başlıca Avar kazı alanları (Daim, “Avars and Avar Archaeology...”, s. 466-467.)

Harita 19. Bulgar kitabelerinin dağılımı. Halkaların büyüklüğü bulunan kitabe sayısıyla orantılıdır (Fiedler, “Bulgars in the Lower Danube ...”, s. 189.).

ISBN: 978-625-6404-48-9